

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2026/№7

**TA'LIM VA
INNOVATSION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

07/2026
IYUL

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
 Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
 Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro
 davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
 Xamidov Obidjon Xafizovich,
 Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova
 Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
 Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
 Buxoro shahar,
 Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
 eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
 www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021
 yil 30 sentyabrda 306/6-son
 Qarori bilan **PEDAGOGIKA,**

PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
 doktori (PhD) va fan doktori
 (DSc) ilmiy darajasiga
 talabgorlarning dissertatsiya
 ishlari yuzasidan asosiy
 ilmiy natijalarini chop etish
 tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
 ruxsatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

29.05.2026y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
 b/t.12,5.

Buyurtma raqami № 724
 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida
 chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
 joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305

raqami bilan O'zbekiston
 Ommaviy axborot vositalari davlat
 ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
 2 oyda 1 marta chop etildi.
 2021 yil noyabr oyidan boshlab
 har oyda 1 marta o'zbek, rus va
 ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
 tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
 metodik jurnalidan ko'chirib
 bosish tahririyatning roziligi bilan
 amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
 to'g'riligi uchun muallif
 mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI

Rajabov Q. Ўзбекистон ССРда Коммунистик мафкуранинг адабиёт ва санъат тараққиётига салбий таъсири	8
Abriyev S.B. Samarqand viloyatining ikkinchi jahon urushdan keyingi tiklanish va xo'jalik tizimining qayta tashkil etilishi	19
Elmurodova N. B. Turkiston muhojirlarining XX asr boshlaridagi departatsiya masalalari	23
Raufov I. S. O'zbekistonda gaz-kimyo sanoati va energiya samaradorligi: 2015-2026 yillardagi rivojlanish tendentsiyalari va istiqbollari	30
Sultonova A. U. A.R.Muhammadjonov ilmiy merosida buxoro vohasining sug'orilish tarixi: tarixiy-geografik va arxeologik tahlil	35
Sabirov M. R. Manbalarda xorazm hunarmandchiligi tarixining yoritilishi (IX-XIII asrlar)	38
Shamsiyeva Z. A. Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida totemistik tasavvurlar: tarixiy-etnologik tahlil	42
Шукурова А. Б. Развитие системы противодействия экстремизму в интернет-пространстве Республики Узбекистан в 2017–2025 гг.: Историко-сравнительный анализ опыта Казахстана	48

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

Akramova S. R. Nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari	51
Jo'rayeva M. A. O'zbek mumtoz adabiyotida safarnoma janrining shakllanishi	55
Karimov R. A. So'z va iboralar semantizatsiyasi jarayoni: lug'aviy birliklar tahlili hamda kontekstual ma'noni aniqlash usullari	60
Mirziyatov Sh. Fonetik va grafik jihatdan o'zlashgan arab diplomatik terminlari	71
Usmonova X. Sh., Usmonova Sh.E. "Odam" hikoyasida (shukur xolmirzayev) ishtirok etgan milliy-madaniy kodlarning lingvokulturologik tahlili	79
Djabbarov Sh. From measure to meaning: conceptual metaphor and frame-based interpretation of measurement-related expressions in english-uzbek translation	85
Xolbutayev G'. O. Lof janrining semiotik va pragmatik xususiyatlari	94
Qodirova B. "Termin" tushunchasining o'zbek va qozoq terminologiyasidagi talqini va qo'llanish xususiyatlari	101

Salohidinova Z.O. “Rus tili frazeologik lug‘ati”da frazeologik variantlanishning asosiy turlari ifodasi	105
Utayeva I. B. Systematic classification and typologization of machine translation (MT) errors	110
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Алибеков Ш. А. Интегратив ёндашув 9-синф ўқувчиларига математика ва тарбия фани машғулотларини ташкил этишда STEAM технологияси дан фойдаланишнинг афзалликлари	116
Ermatova G. M. Boshlang‘ich ta’limda analitik fikrlashni fanlararo va refleksiv faoliyat asosida rivojlantirish	124
Камалова К. Ф. Эффективность современных технологий в формировании творческого мышления студентов	129
Begmirov J. M. Boshlang‘ich sinflarda geometriya elementlarini o‘qitish metodikasi	137
Икрамова Б. М. Педагогические технологии формирования проективной компетенции у будущих учителей английского языка	143
Mamadaliyev K. R. Ta’limda raqamli didaktika va uning asosiy tamoyillari	149
Narmanov A. X. Bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli mediamadaniyatni samarali shakllantirishning pedagogik mexanizmlari	155
Ochilova N. U.Bo‘lajak chet tili o‘qituvchilari pedagogik diskurs kompetensiyasining konseptual tuzilmasi	159
Otaqulova G. A. KVEST texnologiyasi — o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishning innovatsion vositasi sifatida	163
Omonova M. Sh. Developing academic writing competence in english	171
Parmonov A. A. Umumiy texnik kompetentlikni shakllantirishda nazariy mexanika fanining innovatsion-didaktik modeli	178
Rahimboyev R. A. Talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirish omillari	185
Rustamova M. M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari	194
Sulaymonova D. B. Raqamli ta’limda sun’iy intellekt asosida adaptiv o‘qitish metodikasini takomillashtirish	203
Subxoqulov U. D. Men va hodisaga moslashuvchan matn kengaytirish yondashuvlarining inqiroz holatlaridagi tvtlarni tasniflashdagi samaradorligi	208
Sobirov Z. Evristik yondashuv asosida o‘quvchilarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik yo‘nalishlari	213
Sirojov D. K. Ko‘rish qobiliyati cheklangan talabalarga chet tili o‘rgatishda adaptiv pedagogik texnologiyalar	219
Temirova O. Y. Talabalarda nutqiy kompetensiyani shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari	224
To‘ymurodova D. D. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqil faoliyat o‘z-o‘zini boshqarishning o‘zaro bog‘liqligi	230
Temirov D. Sh. Maktab boshqaruvida ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishda jamoatchilik nazoratining metodologik imkoniyatlari	234
Usmonova M. S. Bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining pedagogik amaliyot davridagi kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirish trayektoriyasini “hayotiy sikl” modeli asosida loyihalash	238

Xudayshukurova F. I. Uzluksiz ta'limda steam yondashuvli ta'limni amalga oshirishning mazmuni	245
Usanboyev J. F. O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim va madaniyat sohasidagi hamkorlik: zamonaviy tendensiyalar va rivojlanish istiqbollari	254
Qahhorova O'. Hudud imijini boshqarishning institutsional mexanizmlari	264
Qarshiyeva Z. Sh. Kasbiy rivojlanish tizimida o'qituvchilarning refleksiv kompetentligini rivojlantirishning funksional modeli	272
Киргизбаев Т. Талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда тарихий ва замонавий педагогик тажрибалар	280
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Akramov M. R. Diniy mutaassiblik va uning oqibatlari	284
Djumayeva G. Z. Henry Jamesning "The birthplace" hikoyasida qahramonning ichki va tashqi dunyosi: psixologik realizm, ijtimoiy rol va madaniy mif	290
Oribjonova N. Psixologik konsepsiyalarda shaxs hayot yo'li masalasini ilmiy tahlili	298
Safarova M. I. Bilingv talabalarda emotsional intellektning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	305
Samarova Sh. R. O'quvchilarda shaxsiy intellekt bilan prognozlash qobiliyatining o'zaro bog'liqligini psixodiagnostika qilish	312
Temirov A. O. Talabalarning o'zini-o'zi boshqarishi va akademik muvaffaqiyatida refleksivlik hamda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining roli	318
Yuldosheva M. Soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikning pragmatik xususiyatlari	325

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJI OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfova, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor; Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoglu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyoy, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Saidova Muxayyo Umediloevna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti
Nizamova Umida Sandjarovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Andijon davlat texnika instituti dotsenti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джурсаев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна**, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужагули, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatunoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

- Азамат Зиё**, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана

Филология

- Маджидова Рано Уришевна**, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шаринова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Низматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сурай Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Сайдова Мухайё Умедилоевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Низамова Умида Санджаровна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Андиганского государственного технического института

Педагогика

- Толипов Уткир Кариевич**, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахиулло Джурсаевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

- Умаров Бахриддин Мингбаевич**, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

- Куროлов Кобулжон Кулманович**, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдурахим Бозорович, доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

- Намозов Бобир Багриевич**, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgenyevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaralievich Safaraliev, doctor of pedagogical sciences, professor, Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfovna Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor of General Linguistics Psycholinguistics, Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, M.V. Lomonosov Moscow State University
Oleg Semenovitch Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic, Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor, National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Azamat Ziyov**, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, professor, Doctor of Philology, Bukhara State University
Nigmatova Loxon Xamidovna, doctor of Philology, Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor, Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor, Bukhara State Pedagogical Institute
Saidova Mukhayyo Umediloevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor, Bukhara State University
Nizamova Umida Sandjarovna, Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, associate professor at Andijan institute of engineering and technology.

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor, Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor, Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djuraevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor, Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor, Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor, Tashkent branch of Moscow State University, M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy, Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА КОММУНИСТИК МАФКУРАНИНГ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ ТАРАҚҚИЁТИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИ

*Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими*

Совет давлати ўзининг ижтимоий-сиёсий мақсадларини давлатнинг тоталитар тизимини мустаҳкамлаш, коммунистик ғояни ҳаётга татбиқ этиш ва халқни бу тизимга ишонтириб, унга бўйсундиришга қаратилган режаларни амалга ошириш қуроли сифатида санъат соҳасига алоҳида эътибор қаратди. Чунки санъат орқали кишиларнинг онгига кириб бориш ва уни ўзгартириш осон бўлишидан ташқари, бу ишни ёппасига оммавий тарзда амалга ошириш имконини ҳам берар эди.

Совет ҳокимияти санъатдан коммунистик ғояларни тарғиб қилиш ва жамиятни ўз ғоялари асосида тарбиялаш учун муҳим восита сифатида фойдаланган. ВКП(б) МҚнинг 1925 йил 18 июндаги “Бадий адабиёт соҳасида партия сиёсати тўғрисида” номли қарори большевиклар учун “муҳим ғоявий ҳужжат” бўлди. Унда янгидан ташкил этилаётган совет санъатини синфийлик моҳияти жиҳатидан шакллантирилишига урғу берилди ва ижодкорлардан коммунистик партия мафкураси томон ўтиш талаб қилинди.

1926 йилдан Тошкентда Инқилобий Россия рассомлари уюшмаси (АХРР)нинг филиали фаолият кўрсата бошлади. Шунингдек, филиал билан биргаликда ўқув студияси ҳам очилди. Студияда И.Казанов, Н.Риков, М.Навиқовлар дарс беришди. Уюшма реализм ва коммунистик ғоялар билан ишлайдиган рассомларни бир жойга тўплаб, “янги совет ҳақиқати” ва омманинг меҳнат қийинчиликларини сидқидиллик билан акс эттирувчи тематик асарларни яратишга қаратилган эди. Бироқ уюшма аъзолари (Голубин, Казаков, Бурцев) буюк давлат шовинизмига асосланган тасвирий санъат намуналари ижод қилиш ҳамда шогирдларини ғоясизлик – экзотик асарлар яратиш руҳида тарбиялашда фаол иш олиб борганликда айбланди. 1930 йилда эса АХРР Тошкент филиали матбуотда “фош қилинганлиги” ҳақидаги мақола чиқарилди. Унда шундай дейилади: “Санъатни социалистик қурилиш хизматида қўйиш, уни ишчиларга яқинлаштириш, ишлаб чиқариш билан боғлаш ҳамда социалистик қурилиш қуролига айлантириш учун Венера тасвирини келишган чиройли ишчи билан алмаштириш, Исо Масих ҳайкали ва бутни ташлаб юбориш масалалари уюшма раҳбарлари учун ақлга сиғмайдиган шаккоклик бўлиб туюлади. Бу билан Тошкент филиали ўзини бутунлай обрўсизлантирди. У ерда социалистик қурилиш ғояларига очикдан очик душман бўлган кучлар мавжуд”. Аслида бу мақола орқали совет ҳукумати ва унинг тарафдорлари ҳар қандай диний эътиқодга қарши эканликларини, ўзларининг коммунистик мафкурасини эътиқод даражасига олиб чиқмоқчи бўлишганлигини иддао қилишди.

1928 йил ижтимоий-сиёсий мазмунни акс эттирувчи мавзулар кино санъатининг юқори ташкилотларида (“Шарқ киноси” ва б.) белгиланди. 1929 йил театр соҳасида репертуарлар режасини кўриб чиқишда иштирок этадиган бадий-сиёсий кенгашлар тузилди.

1932 йил 23 апрелда ВКП(б) МҚнинг “Адабиёт ва санъат ташкилотларини қайта қуриш тўғрисида”ги қарори совет санъати тарихида муҳим бурилиш нуқтаси бўлиб, ижодий эркинликка чеклов қўйган, социалистик реализмни жорий қилган ҳужжат сифатида баҳоланади. 1933 йил декабридаги “Кино ишлаб чиқариш ва кино эксплуатацияси ҳақида” номли Ўзбекистон ССР ҳукумати қарорининг 3-бандини, яъни жамиятдаги синфий ва мафкуравий ёт унсурларга қарши курашни амалга ошириш учун ўша йилиёқ кионинг

бадий, ижодий ва сиёсий ишларга раҳбарлик қилиш учун Кинематография ва фото ишлаб чиқариш бош бошқармаси (ГУКФ) қошида Маориф халқ комиссарлиги раиси бошчилигида бадий-сиёсий кенгаш ташкил этилди. Кенгашнинг фаолиятига тўхталганда, 1935 йилда 34 та, 1936 йилда эса 65 та кино асарлар намоёниши таққиланганлиги кенгашининг кино маҳсулотлари бадий ва мафкуравий-сиёсий жиҳатдан большевиклар томонидан қаттиқ кўриқланганлигини кўрсатади.

ВКП (б) МҚнинг 1932 йил 23 апрел қарори юқорида айтилганидек маданий сиёсатнинг нафақат ҳукукий, балки ташкилий асосларини ҳам ҳал қилди, яъни қарор доирасида ягона ижодий уюшмалар: ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, архитекторлар уюшмалари ва “Союзфото” ташкил этилиб, улар партия сиёсатини амалга ошириш воситасига айлантирилди.

Бу пайтда совет давлатининг изчил олиб бораётган тарғибот ишлари натижасида кунча жаҳид тараққийпарварлари ва мунавварлари бўлган ўзбек миллий ёзувчилари ва шоирларининг бир қисми большевиклар томонига ўтди. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1926 йил мартдаги қарори билан ана шундай ёзувчи ва шоирлардан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга халқ ёзувчиси, Муҳаммадшариф Сўфизодага халқ шоири унвони илк марта берилди. Большевиклар томонига ўтмаган, уларнинг мафкурасини қабул қилмаган Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари ўзбек халқининг буюк сиймолари таъқиб ва тазйиққа учради. Мунавварқори ва сафдошларининг тақдири эса орадан кўп ўтмай фожиаи яқунланди.

Айнан шу даврда Ўзбекистон ССРда адабларни ўз атрофига бирлаштирган турли ижодий уюшмалар бўлган. Совет давлати назоратидаги “Қизил қалам” адабий ташкилоти 1926-1930 йилларда фаолият кўрсатди. Бундан ташқари Туркистон АССР, кейинчалик Ўзбекистон ССРда йўқсил (пролетар) ёзувчилар уюшмаси ҳамда уларнинг вилоят ва шаҳар бўлимлари ташкил этилди.

Пролетар ёзувчилари, яъни йўқсиллар ўзларини жаҳид мунавварларига қарши қўйиб, адабиётда социалистик реализм усулини тарғиб қилишди. Совет таълими ва коммунистик сабоқни олган бу шоирчалар ўз устозлари бўлган Фитрат ва Чўлпонга қарши очик кураш бошлади.

Ниҳоят, большевиклар томонидан Тошкентда 1934 йил 8-11 мартда ўтказилган Ўзбекистон адабларининг биринчи курултойида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси ташкил қилинди. Уюшмага 1934-1938 йилларда Раҳмат Мажидий, Қурбон Берекин, Холмат Қурбонов каби халқ яхши билмаган ўртамеъна ижодкорлар раҳбарлик қилган бўлса, кейинчалик уюшма раислари Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шароф Рашидов, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Сарвар Азимов, Комил Яшин, Ўлмас Умарбеков, Одил Ёкубов сингари машҳур адаблар эди.

Мазкур уюшма СССР Ёзувчилар уюшмаси (дастлабки раиси: Максим Горький)нинг таркибий қисми саналиб, унинг Ўзбекистондаги филиали ҳисобланган. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси аъзолари совет давлати ва коммунистик партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатини амалга ошириши, социалистик реализм услубининг барча совет ёзувчилари учун ягона ижодий услубга айланишини таъминлаши, коммунистик ғоя ва мафкурага чин юракдан содиқ бўлиши керак эди. Бундан ташқари уюшма раҳбарияти яратилажак бадий адабиёт намуналарида янги инсон – “совет кишиси”нинг идеаллашган образини ижобий қахрамон сифатида кўрсатиши, совет жамиятидаги ноҳуш иллатлар ва ҳолатларни бадий тасвир доирасига тортмаслигини назорат қилиб туриши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ССР Ёзувчилар уюшмаси бундай “қизил” ғоялар, коммунистик мафкура ҳамда руспарастлик ва советпарастликдан узоқ бўлган Фитрат ва Чўлпон сингари буюк адабларни

ўз сафига қабул қилмади.

Ўзбек адабиётининг Фитрат ва Чўлпон каби олтин авлоди вакиллари XX аср 30-йилларида эркин ижод этиш учун йўл қўйилмади. Уларнинг совет воқелигини тасдиқловчи, аммо бадиий жиҳатдан саёз бўлган айрим асарларигина бу даврда чоп этилди, холос. Чўлпон 1923 йилда ёзган “Сомон парча” шеърида ўзини сувда сузиб кетаётган “бир похол чўпи” ва “бир сомон парчаси”га бежиз равишда ўхшатмаган эди. Абдулла Қодирий аввал ёзган икки машҳур тарихий романидан сўнг ўзининг янги қиссасида диққатини колхоз қурилиши ва яқка деҳқон хўжаликларининг инқирозини кўрсатишга қаратди.

Коммунистик партия ўзининг бутун эътиборини Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Комил Яшин, Ғайратий, Амин Умарий, Султон Жўра, Усмон Носир, Зулфия, Ойдин Собирова каби шоир ва ёзувчиларнинг коммунистик руҳда асарлар ёзишга қаратди, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турди. Шунингдек, Ҳамза ва Садриддин Айний каби жаҳид шоирлари ҳам совет ёзувчиларига айланишди. Шу мақсадда айнан XX аср 30-йилларида Пушкин, Лермонтов ва рус шоирлари ҳамда адиблари, совет пролетар адабиётининг асосчиси Максим Горький ва бошқаларнинг асарлари зудлик билан ўзбек тилига таржима қилинди. Ўзбек совет ёзувчи ва шоирлари ўз асарларида коммунистик партия ва совет давлатининг дохийлари бўлган Ленин ва Сталинни мадҳ этишга киришдилар, большевиклар партиясини улуғладилар. Бу борада улоқни чорак аср давомида Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон каби маддоҳ шоирларимиз ҳеч кимга бермай адабиёт майдонида ҳайкалдек қотишди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида катта авлод вакилларида ташқари Назир Сафаров, Шароф Рашидов, Саид Аҳмад, Шукрулло, Шухрат, Миркарим Осим, Мақсуд Шайхзода каби шоир ва адиблар ўз ижоди билан ўзбек халқини фашизмга қарши курашга илҳомлантирди.

XX асрнинг 50-60-йилларида ўзбек адабиётига Одил Ёқубов, Жамол Камол, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Пиримкул Қодиров, Ҳалима Худойбердиева, Неъмат Аминов, Рауф Парфи, Шукур Холмирозов, Хайриддин Салоҳ, Гулчеҳра Жўраева, Гулчеҳра Нуруллаева, Омон Матжон, Юсуф Шомансур, Ойдин Ҳожиева сингари бир гуруҳ ёш ёзувчи ва шоирлар дадил кириб келди.

XX аср 70-80-йилларида уларнинг сафига Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Эркин Аъзам, Муҳаммад Али, Азим Суюн, Тошпўлат Аҳмад, Самандар Воҳидов, Нурали Қобил ва бошқалар қўшилди. Рус тилида ижод қилган бухоролик адиб Темур Пўлатов асарларининг кўпчилиги ўз вақтида босилмай, қайта қуриш ва унинг арафасида ўзбек ва рус тилларида эълон қилинган, бу китоблар жуда машҳур бўлиб кетди.

Атоқли адиб Ойбек совет даври ўзбек адабиётида биринчи бўлиб улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий сиймосини яратган, у Амир Темур ва Бобур подшоҳга бағишланган дostonларини ёзишга киришди, бироқ уларни тугата олмади. Адиб вафотидан сўнг унинг 20 жилдлик “Мукамал асарлар тўплами”га бу тугалланмай қолган дostonларнинг қиритилмаганлиги кўп нарсадан далолат беради.

Шу ўринда машҳур ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳорнинг адабиёт тарихидаги ўрни ҳамда унинг фаолиятидаги баъзи жиҳатлар ҳақида махсус тўхталиб ўтмоқчимиз.

“Ботир гапчилар” ташкилотига таниқли ўзбек зиёлиси, тилшунос ва адабиётшунос олим Ашурали Зоҳирий (1885 – 1937) асос солган. Ашурали Зоҳирий 1885 йилда Фарғона водийсидаги Ойимқишлоқда туғилган. У Қўқон механика техникумида дарс берган. Қўқонда 1930 йил 31 январда қамокқа олинган. Тергов материалларида кўрсатилишича, Ашурали Зоҳирий “Миллий Истиклол” ташкилоти раҳбарияти қарори билан “Ботир гапчилар” сиёсий ташкилотини тузган ҳамда унинг дастурини ишлаб чиққан. Бу ташкилотга кўплаб

ўзбек зиёлилари, жумладан, ёш ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ҳам жалб қилинган эди.

Тергов ҳужжатлари материалларига кўра, “Ботир гапчилар” ташкилоти Қўқонда 1929 йил ноябрда ташкил топган. Ташкилот гўёки 1925 – 1927 йилларда Қўқонда фаолият кўрсатган “Темур” гуруҳининг давомчиси сифатида тузилган. Совет режими катагон органлари томонидан 1930 йил 31 январь, 4 февраль, 9 май кунлари 20 нафар киши “Ботир гапчилар” ташкилотига алоқадорликда айбланиб, қамоққа олинган. ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги мухтор вакиллиги томонидан “фош этилган” бу ташкилот тақдири 1930 йил 6 февралда бўлган йиғилишда ҳал қилинган эди.

Ташкилот раҳбари Ашурали Зоҳирий қамоққа олинган пайтда Қўқон механика техникуми ўқитувчиси эди. Ташкилот фаоллари бўлган Лутфулла Олимий [Лутфулла Алимов] бу пайтда Қўқон шаҳрида чиқаётган “Янги Фарғона” газетаси масъул муҳаррири, Ёқуб Омон “Янги Фарғона” газетаси адабий таржимони, Носир Эркин “Янги Фарғона” газетаси техник муҳаррири ва корректори, Абдулла Қаҳҳоров “Янги Фарғона” газетаси масъул котиби, Умархўжа Ҳамидов Қўқон рабфаки бошлиғи, Муҳитдин Ҳусанов Қўқон шаҳридаги округ совет-партия мактаби ўқитувчиси, Абдулла Холматов Фарғона шаҳар халқ таълими бошлиғи, Мирзаабдулла Солиев “Янги Фарғона” газетаси таҳририяти бошлиғи, Абдулла Раҳматзода Қўқон шаҳри педагогика курслари бошлиғи лавозимларида ишлаган. Ташкилот атиги 3 ойча фаолият кўрсатган. Бироқ шу қисқа муддат ичида ташкилот низоми ва ҳаракат дастури қабул қилинган. Низомда ёзилишича, “Ҳар бир онгли киши ўлкани ҳар қандай мустамлакадан озод қилишга интиломи ҳамда халқни яхши турмуш шароити ва иш билан таъминлашга садоқатли бўлмоғи керак”.

“Ботир гапчилар” ташкилоти аъзоларига ўз олдида аксилсовет чиқишларини қўллаб-қувватлаб, совет ҳокимиятини ағдариб ташлашни мақсад қилиш; ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб, совет ҳокимиятининг сиёсий-хўжалик тадбирларига қаршилик кўрсатиш ва мафкуравий жабҳада газета таҳририяти ва ўрта мактабларда аксилинқилобий фаолият олиб бориш; совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш мақсадида хорижий мамлакатлардаги муҳожирлар ва чет давлатлар ҳукуматлари билан алоқа боғлашга ҳаракат қилиш каби айблар қўйилган. ОГПУ Шарқ бўлими Фарғона округи вакили Гайнетдинов ва бошлиқ ўринбосари Соловьев раҳбарлигида 1931 йил 25 апрелда бўлган махсус коллегия қарори билан “ботир гапчилар”дан 20 нафари устидан ҳукм чиқарилган. Унга кўра, Ашурали Зоҳирий ва Лутфулла Олимий аввал ўлим жазосига, сўнгра 10 йил қамоқ жазосига; Ёқуб Омон, Эркин Носир ва Умархўжа Ҳамидов 10 йил қамоқ жазосига; Муҳитдин Ҳусанов, Абдулла Қаҳҳоров, Карим Ортиқбоев, Турғун Парпиев ва Абдулла Холматов 5 йил қамоқ жазосига; Мухтор Муҳаммадиев, Абдулла Раҳматзода, Маматқул Холдоров, Обиджон Ҳакимов, Комилжон Қосимов, Воси Қажомов, Тошпўлат Акбаров, Толибжон Охунжонов 3 йил қамоқ жазосига ҳукм қилиниб, жазони ўташ учун махсус концлагерларга юборилган. Улардан фақатгина ГПУ айғоқчиси Мирзаабдулла Солиев иши тўхтатилиб, у озод қилинган. Ашурали Зоҳирий бўлса муддатидан олдин қамоқдан қайтган. Бироқ 1937 йилда у яна қамоққа олинган ва кейинчалик қамоқхонада ҳалок бўлган. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳоров ва Умархўжа Ҳамидов доимий назоратда туриш шarti билан муддатидан аввал қамоқдан озод қилинган. Бу пайтда 23 ёшда бўлган А.Қаҳҳоров кейинчалик машҳур ўзбек совет ёзувчиси сифатида Абдулла Қаҳҳор бўлиб нафақат Ўзбекистонга, балки бутун дунёга танилди. Абдулла Қаҳҳор кейинчалик ҳам ГПУ ва сиёсий идоралар билан ҳамкорлик қилган, доимий равишда Москвининг мададига таянган. Шу билан биргаликда Абдулла Қаҳҳор XX аср 50-60-йилларида истеъдодли ёш ўзбек ижодкорларини қўллаб қувватлаган. “Ёшлар билан суҳбат” (1968) китоби ўз даврида Ўзбекистон маданий ва ижтимоий ҳаётида улкан воқеа бўлиб, у ўзбек халқининг бир неча авлодларини совет даврида ҳам ҳақиқатни

айтишга ундади. Абдулла Қаҳҳор ўзининг 60 йиллик юбилейида (1967 йил сентябр) айтган “Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!” сўзлари халқимиз ўртасида маталга айланиб кетди. Абдулла Қаҳҳор XX асрда ўзбек адабиётида сўзни санъат даражасига кўтара олган улкан ижодкор эди.

Шундай қилиб, совет режими томонидан ўтказилган қатағон чоралари Ўзбекистон ССРда етук миллий раҳбар ходимлар ва миллат ойдинларини тугатишга ҳамда ўзбек халқини тоталитар режим асорати остида тутиб туришга қаратилган эди. Совет режими 1937-1938 йилларда Ўзбекистон ССРда ҳам катта қирғинни амалга оширди.

Абдулла Қаҳҳор 1967 йил сентябрда таваллудининг 60 йиллигига бағишланган юбилей кечасида сўзлаган нутқида айтган “Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!” сўзлари ўша пайтдаги Кремль ва Тупроққўрғондаги амалдорлар учун коммунистик партияга қарши қаратилган шаккоклик ва ўзига хос исён эди. Ёзувчининг ўлими арафасида нашрдан чиққан “Ёшлар билан суҳбат” китоби эса тарқатилмай, сотувдан ва кутубхоналардан йиғиштириб олинди. Бу китобда Абдулла Қаҳҳор ўз замондоши академик шоир Ғафур Ғуломни кўзда тутиб, шундай ёзган эди: “Ҳаммадан бир айб топиб оттириб юборса-ю, ёниб кетган уйнинг мўрисидай бўлиб адабиётда битта ўзи сўппайиб қолса”.

Абдулла Қаҳҳорнинг бу китоби ўзбек халқи бутун авлодларини айнан совет даврида ота-юрт Ўзбекистонга бўлган чексиз муҳаббат ва садоқат, ростгўйлик ва адолатни ҳимоя қилиш, ҳақиқатни кўрқмасдан дадил айта олиш руҳида тарбиялаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

1968 йилда “Ўзбегим” қасидасини ёзиб, бутун бир халқнинг совет даврида миллий уйғонишига туртки берган ҳамда ўзбек халқининг сеvimли ашъорига айланган ноёб қасида муаллифи Эркин Воҳидов (1936-2016) ҳамда “бепоён Советлар мамлакати”ни кўлмак ҳовузга қиёслаб, шу лойқа ҳовузда яшовчи ва дунёни фақат ундан иборат деб билган “Тилла балиқча” (1965) шеъри ва “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” (1964), “Биринчи муҳаббатим” (1968), “Ўзбекистон” (1969) шеърларида она-юрти ва ватани Ўзбекистонни улуғлаган,

“Мен энди кимга суянгайман, биринчи муҳаббатим,

Ёлғиз Оллоҳим менинг, биринчи муҳаббатим”,

деган сатрлари билан гўё коммунистик партиянинг совет жамиятидаги раҳбарлик ўрнини тан олмай, сеvimли ёр ва ватанга муҳаббатни илоҳий муҳаббат даражасига кўтарган Абдулла Орипов (1941-2016) шеърлари нафақат сиёсий хато деб топилди, балки ўзбекнинг бу икки забардаст шоири “миллий маҳдудлик ва миллатчилик”да айбланди. Ўзбек халқи совет даврида ўз сеvimли шоирларини Кремль зуғумларидан ҳамма пайт ҳам ҳимоя қила олмади. Фақат узоқ кутилган ҳамда ота-боболаримиз учун армон бўлиб ўтган мустақиллик бу шоирларимиз ижоди ва фаолиятининг янги қирраларини очди, уларга давлат ва жамиятнинг муносабатини ҳам буткул ўзгартирди.

Ижодкорларни қўллаб-қувватлаш давлат сиёсати борасида Ўзбекистон ССР ХКСнинг 1933 йил 13 майдаги “Рассомлар тўғрисида” қарорида совет рассомлари уюшмасига аъзо рассомларга қўшимча кредитлар, ижод павильони ва турар-жойлардан фойдаланиш ҳуқуқи берилди. Шунингдек, омма орасида санъат ва бадиий ижодни ривожлантириш, социалистик реализм усули ва ижодий ишнинг янги шакллари ўзлаштирган ҳайкалтарош ва рассомларнинг келгусидаги самарали меҳнатини рағбатлантириш учун мукофотли республика кўргазма ҳамда танловлари ўтказилган. Умуман, тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик соҳасида давлат тадбирлари, илмий ва ижодий сафарлар ташкил этиш орқали ижодкорларни рағбатлантириш маданий сиёсатнинг асосий йўналиши сифатида

қайд этилган. Бироқ молиявий муаммолар туфайли ижодкорларнинг бир қисмигагина уй-жой ва мукофот берилиши, қолганлари ёрдамсиз қолиши кўп кузатилган.

Наби Ғаниев ва Сулаймон Хўжаев каби режиссёрларнинг ижодий фаолияти мисолида қаралса, миллий кино XX аср 30-йилларида мафкуравий танқид ва сиёсий босимларга дуч келган. 1933 йил декабрида “Кино ишлаб чиқариш ва кино эксплуатацияси ҳақида” номли Ўзбекистон ССР ҳукуматининг қарорида ўзбек киноларида СССРнинг пахта мустақиллиги учун курашини акс эттирувчи ва Ўзбекистон ССРнинг саноатлашуви ўсишини кўрсатадиган халқ хўжалиги мавзуси йўқлиги танқид қилинди. Масаланинг ечими ва ижроси ўлароқ ўзбек киносига ҳам саноат ва бошқа соҳа ишлаб чиқариш тарғиботи мавзуларидаги илмий-оммабоп ва таълимий кинолари ҳам кўпайтирила бошланди. Жумладан, пахта парваришига доир “Бухлосс”, кишлоқ хўжалигида машиналар билан ишлашнинг аҳамияти тўғрисидаги “Машина ва пахта”, “МТС”, “Большевистик тезликда”, “Қўриқда”, “Ишлаб чиқаришда физкультура”, “Пионерлар пахта учун курашда”, “Улкан двигатель” фильмлари сурагга олинди. Бу каби фильмларнинг асоси ва уларни бирлаштириб турувчи нарсаси бу – меҳнат қаҳрамонликларидир. Санъаткорларнинг эътиборини тортган мавзулардан бири колхоз қурилишида қаттиқ қаршилик кўрсатаётган муштумзўрлар синфини йўқ қилиш ва коллективлаштириш ишлари етарлича “зўр” драматик мавзу бўлган эди.

Ўзбекистон ССР ҳукумати ва коммунистик партиясининг 1935 йил 2 мартда “Театр ва республикадаги театр-томоша ташкилотлари тўғрисида” қўшма қарори имзоланди. Қарорнинг 1- ва 2-бандларида Тошкентдаги Ҳамза номидаги давлат академик драма театри, Свердлов номидаги рус опера ва балет театри, Муқимий номидаги ўзбек мусикали театри, рус драма театрлари давлат театрлари деб номланди. Бу рўйхатга яна вилоятлардаги Бухоро ўзбек драма театри, Намангандаги ўзбек мусикали драма театри, Андижондаги ўзбек мусикали драма театри, Қўқондаги ўзбек драма театри, Хоразм округ ўзбек мусикали театри ҳам киритилди. Уларга мазкур мақомни олмаган театрларга кўпроқ диққат қаратиб, ўша театрларни сифат жиҳатдан ривожлантириш учун тизимли тарзда ёрдам бериш вазифаси юклатилди. Юқорида номлари келтирилган ёрдам пули оладиган барча театр ташкилотларининг ижара ҳақи ва қарзлари бекор қилинди.

20-юзйилликнинг 30-йиллари иккинчи ярмида тобора авж олган қатағон таржимонларлар билан бирга уларнинг ўзбек тилига ўгирилган сахна асарларини ҳам ўзи билан олиб кетди. 1937 йилнинг 21 сентябрида Санъат ишлари қўмитаси бошлиғи Я.Горбунов томонидан чиқарилган қарорда репертуарларни ғоявий-бадий сифати яхши бўлмаган ёки халқ душманлари (аксилинқилобчилар ва миллатчилар) томонидан яратилган ва таржима қилинган асарлардан тозалаш мақсадида барча театр режиссёрларига таъқиқланган пьесалар рўйхати етказилди.

Бошқа томондан бу даврга келиб театрлар сони 69 та (шундан 41 таси совхоз-колхоз, 18 таси шаҳар, 9 таси болалар театрлари)га етиб, улар учун янги репертуарлар яратиш масаласи Санъат ишлари қўмитасининг энг муҳим вазифаси бўлиб қолаверди. Бунинг учун идора икки йўлни тутди: биринчиси, социалистик мавзудаги пьесалар танловини ўтказиш, иккинчиси, чет эллик муаллифлар асарларини ўзбек тилига ўгириш. Биринчи йўналишда 1938 йил 1 августдан 1939 йил 1 февралгача драма, мусикали драма ва болалар театрлари, шунингдек, рус ва бошқа Ўзбекистон ССРда яшовчи халқларнинг театрлари учун энг яхши драма асарларига танловни ўтказиш Санъат ишлари қўмитасига топширилди. Асарлар ўзбек халқининг тарихий ўтмишини бек, подшоҳ, хон ва амирларга қарши курашини, Ленин-Сталин партияси раҳбарлиги ва рус халқи ишчиларининг қўмагида миллатчиларга, қўрбошиларга қарши курашини, троцкий-бухаринчи жосусларнинг хоинлигини очиб бериши кераклиги мазкур қарор билан мустаҳкамланди.

1936 йил турли бадий уюшмалар ўрнига ягона Ўзбекистон рассомлар уюшмаси ташкил этилди ва унинг ҳомийлигида кўплаб тадбирлар амалга оширилди. 1937 йил Ўзбекистон рассомларининг IV кўргазмаси ўтказилиб, унинг асосий вазифаси рассомларни ўз маҳоратлари ва имкониятларидан фойдаланиб, социализм ҳамда янги турмуш учун хизмат қилишга ундашдан иборат бўлган. “Расмлар содда, англашилари, шаклан мукамал бўлиб, коммунистик ғояларга хизмат қилсин, большевиклар ғалабасини тасвирласин” фикри кўргазма шиорига айланган. Масалан, кўргазмада намоиш этилган Савенко ва Буре асарларида асир тушган қизил аскарнинг миллий истиқлолчилар томонидан қуйдирилиши, иккинчисида эса Бухоро амирлиги даврида уч кишининг дорга тортилиш тасвирлари томошабинда ўтмишдаги душманга нисбатан адоват, совет давлатига эса муҳаббатни уйғотади.

1938 йилнинг 20 майида қабул қилинган “Ўзбекистонда санъатни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида тасвирий санъат соҳасида 1939 йил ноябрда Ўзбекистон ССРнинг XV йиллигига республика рассомларининг кўргазмасини уюштириш белгиланди. Ушбу кўргазма Ўзбекистондаги кўлам жиҳатдан илк жуда катта давлат буюртмаси бўлиб, республика тасвирий санъатининг “чинакам” ижодий кучларини синовдан ўтказиш ва аниқлашга хизмат қилди. Кўргазма учун қуйидаги коммунистик ғоялар билан бойитилган мавзулар белгиланди: Инқилобнинг ғалаба йўли; Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий хусусиятлари; социалистик индустриалаш; қишлоқ хўжалиги ва маданий шароитни социалистик қайта қуриш; Сталин конституцияси; Инқилоб ютуқларини қўриқлаш.

Большевикларнинг маданият соҳасидаги қатағон сиёсати икки асосий йўналишда амалга оширилган. Аввало, агар яратилган асар мазмунан коммунистик ғояларга зид бўлса, муаллифи таъқиб остига олинган. Иккинчидан, асар мазмуни тўғри бўлса-да, унинг муаллифи ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан режим талабларига мос келмаса, бу ҳолатда ҳам муаллиф жазоланган. Масалан, биринчи ҳолатга рассом М.Курзин инқилобий ғояларга мос бўлмаган асарлари учун сургунга юборилгани мисол бўла олади. Иккинчи ҳолатда эса созанда Сафо Муғанний ва кинематограф Худойберган Девонов илгарилари хонлик саройида хизмат қилгани ва йирик ер эгаси бўлгани учун қатағон қилиниб, улардан бири сургун қилинган, бошқаси эса отиб ўлдирилган.

20-юзйилликнинг 30-йиллари иккинчи ярмида ҳам ҳукмрон партия томонидан белгилаб берилган социалистик реализмнинг болшевиктик қолипи орқали фильмларни суратга олиш сиёсати давом эттирилди. Белгиланган мавзуларнинг асосий мазмуни шуки, янги ишчилар психологиясини яратиш учун кинода меҳнатга нисбатан ёрқин ижодкорона муносабатда бўлиши тасвирланиши керак эди. Бу эса ишчи ва деҳқонлар ўртасида ишлаб чиқариш режаларини бажариш учун зарбдор (ударник) ҳамда стахановчилик ҳаракатларини келтириб чиқаришда ҳамда уларни бунга илҳомлантиришда кўмаклашмоғи керак эди. Совет кинематографлари меҳнат қаҳрамонларини тасвирлаш учун муносиб бадий воситалар топишга маҳкум эди. “Азамат”, “Асал” каби дастлабки овозли ўзбек киноларида Азамат ва Асал образлари худди коммунистик партия қарорларида кўрсатилганидек тасвирланади. Масаланинг яна бир тарафи бор эдики, бунда қизил террор даврида яқсон қилинган миллатпарварларни айғоқчи, зараркунанда ва ишдан бўйин товловчи қилиб кўрсатувчи кино образлари ҳам кириб келди. Масалан, режиссёр А.Кардюм томонидан 1939 йилда суратга олинган “Азамат” фильмида Умар образи душман агенти – айғоқчиси сифатида тасвирланади. Шунингдек, ушбу фильмларда Сталин шахсига сиғиниш ва Лениннинг миллий сиёсати улуғланади.

Умуман, большевиклар Ўзбекистон ССРда 1917 – 1941 йиллар давомида юритган санъат

сиёсатида кино, театр ва тасвирий санъат соҳаларида белгилашган мақсадларига нисбатан эришди.

1941 йил 22 июнда фашистик Германия совет давлатига қарши уруш бошлагач, 6 июл куни Ўзбекистон ССР ХКС томонидан Санъат ишлари кўмитасига буйруқ хати чиқарилди . Унга кўра санъатда асарларни қайтадан кўриб чиқиш ҳамда уларни жанговарлик, ватан ҳимояси ва ўтмишдаги рус ва туркий халқларнинг қаҳрамонликлари билан бойитиш белгиланган. Энди санъат халқни фашистлар устидан ғалаба қозонишга ишонтирувчи воситага айлантирилди.

1941 йил 23 июлда Ўзбекистон ССР ХКСнинг Санъат ишлари кўмитаси ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига ёрдам кўрсатиш республика комиссияси тузилди . Комиссия таркибида Т.Қори-Ниёзий, С.Азимов, И.Раззоқов, Ҳ.Олимжон ва А.Лохутий бор эди.

Уруш йиллари ўзбек адабиётида классик адабиёт ва фольклорга қизиқиш ортди. Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ватанпарварлик, инсонпарварлик, дўстлик ва қаҳрамонлик ғояларидан ижодкорлар халқ руҳиятини кўтаришда ва характери шакллантиришда унумли фойдаланди. Масалан, Собир Абдулла «Алпомиш ва Ойбарчин» асарини яратди. Тил, адабиёт ва тарих институти 1941 йилда «Душманнинг тор-мор этилиши», «Мардлар майдони», 1942 йилда «Гўрўғли» дostonлари циклидан «Гўрўғли», «Ботирлар», «Тўлак ботир» тўпламларини, халқ ижодининг намуналарини ўз ичига олган «Ватанга муҳаббат кўшиқлари» ва «Ашулалар» тўпламларини нашр эттирди .

Театр санъати халқ онига таъсир ўтказишнинг оммабоп турларидан бири бўлганлиги туфайли, улар репертурларининг мазмуни ва театр жамоаси фаолияти давлат томонидан қаттиқ назоратда тутиб турилди. Миллий ва тарихий мавзудаги сахна асарлари томошабинларни ўзига кўпроқ жалб этди. Уруш йилларида Ўзбекистонда 51 та театр жамоаси фаолият кўрсатиб, шунинг 16 таси ғарбдан эвакуация қилинган театрлар эди . Бу даврда Ҳамза номидаги академик драма театри жамоаси самарали ижод қилди. Театр юзга яқин пьесаларни сахналаштирди. “Фронт”, “Немис босқинчилари”, “Украин қизи”, “Бургутнинг парвози”, “Муқанна”, “Жалолiddин Мангуберди”, “Сепсиз қиз” каби пьесалар шулар жумласидандир. Театр соҳасида Абдор Ҳидоятлов, Шукур Бурхонов, Раззоқ Ҳамроев, Олим Ҳўжаев, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов каби актёрлар ижод қилди . Ўзбекистон вилоятлари театрларида ҳам ижодий ишлар қизғин олиб борилди. Масалан, Фарғона вилояти театри уруш даврида 9 та драма ва 9 та мусиқали драма, Бухоро вилояти театри 10 та драма ва 7 та мусиқали драма, Самарқанд вилояти театри 6 та драма ҳамда 5 та мусиқали драмани томошабинларга тақдим этганлиги таъкидланади .

Ўзбекистон ССР маданий ҳаётида театр муҳим ўрин тутиб, театрлар репертуари доимо совет мафкураси билан уйғунлаштирилган эди. Урушдан кейинги йилларда театр асосан қаҳрамонлик ва коммунистик меҳнат мавзуларига эътибор қаратди. Миллий мавзулардаги спектакллар эса мафкуравий тазйиқ остида қолди. ВКП(б) МКнинг 1946 йил 26 августда “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида” чиқарган қарори гитлерчилар Германиясига қарши уруш ғалаба билан тугаллангандан кейин санъатни тинч вазиятда янада ривожлантириш йўллари кўрсатиб берувчи муҳим дастурий ҳужжат бўлди. Қарорда пьеса ҳамда спектаклларда совет жамияти ҳаётини тўхтовсиз олға томон бораётгани ҳолича акс эттирилиши, совет кишининг характерида айниқса уруш йилларида намоён бўлган энг яхши томонларини янада ривожлантиришга ёрдам беришлари, совет ёшларини тетик, хушчақчақ, ватанга содиқ кишилар қилиб тарбиялашлари лозимлиги ўқтирилади.

Ўзбек киносининг Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронт учун яратган асарлари орасида фильм концертлар ҳам бўлиб, улар асосан рақс ва кўшиқлардан ташкил топди. Улар аскарларни қизиқтириш учун қизиқарли сюжетлар билан бойитилди. Ўзбек режиссёрлари

томонидан сахнаштирилган фильм-концертлар билан бир қаторда, фронтда жанг қилаётган аскарларга намойиш этиш мақсадида Ўзбекистоннинг табиати, урф-одатларини ўзида акс эттирган иккинчи фильм яратилди. Унда кўшиқ ва рақслар ўзбек давлат опера ва балет театри артистлари томонидан ижро этилди. Шунингдек Комил Ёрматов “Ватан совғаси”, “Фронт учун концерт”, “Биз енгамиз”, “Фронтдаги дўстларга” каби фильм-концертлар устида иш олиб борди. “Фронт биз сен билан” номли ҳужжатли фильм сураатга олинди. Бу фильм ҳам фронтдаги аскарларга намойиш этилиб, унда уруш кетаётган вақтда республикадаги ҳаёт кўрсатиб берилди. Мазкур фильмларни сураатга олишда К.Ёрматов, Й.Аъзамов, З.Собитов, С.Мухамедов иштирок этдилар. Шунингдек, бу фильмлар М.Узоқов, Ҳ.Носирова, Б.Мирзаевларнинг овози, М.Турғунбоева, Г.Измайлова, Р.Каримоваларнинг рақслари билан тўлдирилди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда СССРда бўлгани каби Ўзбекистон ССРда ҳам маданият сиёсати совет мафкураси таъсирида олиб борилди. Совет давлати маданиятни жамият онгини шакллантирувчи ва мафкуравий қурол сифатида кўрди. Шу боис барча йўналишларда — кино, театр, адабиёт ва тасвирий санъатда ижодкорлар қатъий идеологик назорат остида ижод қилишга мажбур бўлдилар. Бироқ барча чекловларга қарамай, ушбу даврда ўзбек миллий маданиятининг йирик намуналарини яратишга ҳам имконият топилди.

1945 йилдан бошлаб кино Ўзбекистон ССРда кенг тарғибий восита сифатида қаралди. “Ўзбекфилм” студияси орқали асосан совет мафкурасини тарғиб ва ташвиқ этувчи фильмлар ишлаб чиқарилди. 1946 йилдан мамлакатда кино саноатини янада кенгайтириш йўллари очиб берилди. Ўзбекистон Компартияси X съезди (1949 йил март)да ҳам партия ва совет ташкилотларига ўз манфаатини кўзлаган ҳолда, кинотеатрлар сонини янада ошириш вазифаси юкланди. Натижада урушдан кейинги беш йилликда кинотеатрлар сони урушдан аввалгига нисбатан 22,4 фоизга ошди. 1948 йилнинг ўзида 101 та қўшимча кино қурилмаси, 43 та кўчма кино ташкил этилди. Республиканинг кўп жойларида овозли кинолар намойиши йўлга қўйилди. Ўзбекистон ССРда кинофильмлар намойиш этилувчи жойлар сонини ошириш, янги кинотеатрлар қуриш, автомашина ва киноаппаратлари сотиб олиш кўзда тутилди. Қишлоқ жойларда, хусусан, янги ўзлаштирилаётган ерларга кино хизматини яхшилаш учун жойларга, иккитадан киноаппарати ўрнатилган 20 тадан ортиқ автомашиналар юборилди. Бу вазифалар 1949 йилда мамлакатга камида 2 млн тонна пахта етказиб беришлари учун колхозчиларга маданий хордиқ сифатида қаралди. Айни пайтда Тошкент киностудияси “Пахтани ўтдан сақла” номли киноочерк ҳам чиқарди. Ўзбекистон кинематография қўмитаси 1949–1952 йиллар учун уч йиллик режа ишлаб чиқди. Бу режага мувофиқ Ўзбекистон ҳаётининг энг муҳим кунларига бағишлаб камида учта фильм ишлаб чиқариш режалаштирилганди. Бу фильмларда янги ерларнинг ўзлаштирилиши, Фарход ГЭС қурилишлари акс этиши керак эди.

1941–1965 йилларда кино асарлари кўпроқ қаҳрамонлик ва “совет халқларининг дўстлиги” мавзусида яратилди. Масалан, “Алишер Навоий” (Уйғун, А.Спешнев ва В.Шкловский сценарийси асосида К.Ёрматов 1947 йилда яратган), “Ибн Сино” (реж. К.Ёрматов, 1957), “Фурқат” (Й.Аъзамов, 1960), “Ҳамза” (З.Собитов, 1961), “Улуғбек юлдузи” (Мақсуд Шайхзода сценарийси асосида Л.Файзиев 1964 йилда яратган), “Осиё устида бўрон» (К.Ёрматов, 1964) фильмлари ўзбек кинорежиссёрларининг тарихий-биографик мавзуни ўзлаштиришларида муҳим роль ўйнади. Бу фильмларда Ўзбекистон тарихининг турли даврлари ва унинг буюк фарзандлари ҳаёти ҳақида марокли кино- қиссалар яратилди.

Кейинчалик миллий мавзуларга мурожаат ҳам кучайди. “Мафтунингман” (1958), “Тоҳир ва Зухра” (1960), “Маҳаллада дув-дув гап” (1960) каби фильмлар ўзбек халқининг турмуши,

урф-одатлари ва “социалистик реализм” талаблари асосларини акс эттирган бўлса-да, бу ўзбек кинематографларининг миллий кино маданияти катта ютуқларидан ҳам далолат берар эди.

1970 – 1985 йиллар ўзбек болалар киносининг шаклланиши, мавзу ва жанр доираси кенгайишида адабиёт муҳим роль ўйнади. “Семурғ”, “Етти умид камалаги”, “Қалдирғочлар баҳорда учиб келадилар”, “Шум бола”, “Ўзганинг “беш” баҳоси”, “Амирнинг хуфиёна саёҳати”, “Унсиной”, “Бир мавсумлик даҳо” бадий фильмлари адабий асарлар асосида яратилди. Шунингдек, мазкур даврда кино санъатида муайян эркинлик ҳам сезилди. “Шум бола” ва “Ўткан кунлар” каби фильмлар миллий тарих ва халқона образларни кўрсатиб, томошабинлар онгида миллий ўзликни уйғотишда муҳим роль ўйнади. Кино асарлари орқали совет давлати ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашга интилди, бироқ кўплаб фильмларда миллийлик унсurlари яширин ёки рамзий тарзда акс эттирилди.

Тасвирий санъат ҳам коммунистик мафкура таъсирида шаклланди. 1950–1960 йилларда рассомлардан “социалистик реализм” йўналишида асарлар яратиш талаб қилинди: “совет қаҳрамонлари” ҳамда “совет халқлари дўстлиги”ни тасвирловчи суратлар асосий мавзу бўлди. Шу билан бирга, Чингиз Аҳмаров, Рауф Тоҳирӣ, Урал Тансиқбоев, Малик Набиев каби рассомлар миллий руҳни рангтасвир орқали ифодалашга ҳаракат қилдилар. Бундан ташқари, Портрет жанрида инсоннинг руҳий ҳолатига эътибор кучайиб, бу чизиқларнинг ифодалилиги, ёруғлик ва соя палитрасининг уйғунлиги орқали ифода этилди (Р.Аҳмедовнинг “Она қайғуси”, “Оқ кийимдаги чол портрети”, Н.Қўзибоевнинг “Юнус Ражабий портрети” ва б.).

XX асрнинг 80-йилларига келганда миллий тасвирий санъатнинг ифода воситалари кенгайиб борди. Шунингдек, рассомлар ўз асарларида халқимизнинг азалий анъана ва қадриятлари, урф-одатларини тасвирлашга ҳаракат қилишди. Миллий шукуҳнинг тасвирий санъатга кириб келиши ғоят зарур ҳодиса бўлиб, халқимизга ўзликни англаш, чинакам ўзбек ҳарорати ва нафасини туйиш имконини берди. қолаверса, ўзбек тасвирий санъати ҳам жаҳон рассомчилигида кечаётган шаклий ва услубий ўзгаришларга ҳамоҳанг тарзда ривожланиб, ўзгача тараққиёт йўлини босиб ўтди. Хусусан, рассомчиликдаги авангардизм йўналиши (символизм, модернизм ва б.)да кўплаб асарлар яратилди. Рассомлар М.Тўхтаев, А.Икромжонов, Ж.Умарбеков, Б.Жалолов, И.Исаевлар жаҳон тасвирий санъатининг илғор ютуқ ва тажрибаларини пухта ўрганиб, назарий ва амалий билимларини ижодга тадбиқ этдилар. Қайта қуриш даври билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий воқеалар маданий ҳаётнинг барча жабҳалари қатори тасвирий санъатта ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Ўзбекистон рассомлари жамиятда содир бўлаётган ўзгаришларга ўзларининг дахлдорлигини ҳам ҳис эта бошладилар. А.Ҳазратов, М.Умаров, Х.Ҳасанов, К.Одилов сингари янги авлод рассомлари катта жараёнга келиб қўшилдилар. уларнинг долзарб мавзудаги асарлари маданий жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. жумладан, юртимиз табиатига раҳна солаётган экологик хавф-хатарларни акс эттирувчи асарлар яратилди. “Муштум” ва “Жанговар плакат” туркумларида айни муаммога публицистик йўсинда муносабат билдирувчи асарлар дунёга келди. Бу даврда тасвирий санъат асарлари ижтимоий-ғоявий мазмунининг ўткирлиги, таъсир қуввати жиҳатидан маданий ҳаётнинг пешқадам соҳаларидан бирига айланди. рассомлар наинки мамлакатимиз, балки дунё бўйича долзарб аҳамият касб этаётган муаммоларга нигоҳ ташлаб, халқимизни хушёрлик ва огоҳликка чорлади. айниқса, бир неча йиллар давомида қўшни Афғонистонда юз бераётган қонли фожиалар, табиий офат ва экологик таҳдидлар, Орол денгизининг қуриб бориши ва бошқа салбий ҳодисалар ёш мусаввирлар ижодида ўзгача маҳорат билан тасвирланади. Бу борада А.Турдиев, Ф.Аҳмадалиев, Г.Қодиров, Н.Имомов, Ш.Қўзиева асарлари эътиборга молик

воқеа бўлди .

Хулоса қилиб айтганда, 1925–1991 йилларда Ўзбекистон ССРда маданий сиёсат коммунистик мафкура таъсирида олиб борилди. Кино, театр, адабиёт ва тасвирий санъатда ижодкорлардан “социалистик реализм” талаб қилинди. Барча соҳаларда мафкуравий назорат кучли бўлди. Бироқ ижодкорлар миллий рух, тарихий сиймолар ва халқона образлар орқали миллий уйғониш ғоясини яширин равишда тарғиб қилдилар.

Коммунистик мафкурага хизмат қилишга мажбур этилган маданий жараёнлар, айтилишича, миллий ўзликни англаш ва истиқлол учун маънавий замин тайёрлашга ҳам хизмат қилди. Шу боис маданият соҳаси Ўзбекистон мустақиллиги арафасида халқ онгида миллий кадриятларни тиклаш ва озодлик ғоясини мустаҳкамлашда ҳал қилувчи ўрин тутди.

SAMARQAND VILOYATINING IKKINCHI JAHON URUSHDAN KEYINGI TIKLANISH VA XO'JALIK TIZIMINING QAYTA TASHKIL ETILISHI

Abriyev Sanjar Bo'ronovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada Samarqand viloyatining Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, xo'jalik tizimining tinchlik sharoitiga moslashtirilishi va 1946-1950-yillardagi tiklanish jarayonlari tarixiy manbalar hamda statistik materiallar asosida tadqiq etiladi. Urush yillarida ishlab chiqarishning harbiy ehtiyojlarga yo'naltirilishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy nomutanosibliklar, mehnat resurslari taqchilligi, qishloq xo'jaligidagi murakkabliklar va sanoat korxonalarining qayta ixtisoslashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqotda SSSRning 1946-1950-yillarga mo'ljallangan to'rtinchi besh yillik rejasi doirasida Samarqand viloyatida sanoat va qishloq xo'jaligini qayta tashkil etish jarayonlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand viloyati, Ikkinchi jahon urushi, urushdan keyingi tiklanish, to'rtinchi besh yillik, sanoat, qishloq xo'jaligi, kolxoz, sovxoz, xo'jalik tizimi, mehnat resurslari, paxtachilik.

Abstract: This article examines the socio-economic development of the Samarkand region in the aftermath of the Second World War, focusing on the restoration of the regional economy, the transition of industrial enterprises to peaceful production, and the reorganization of the agricultural sector during 1946-1950. Based on historical and statistical sources, the study analyzes the consequences of wartime mobilization, labor shortages, the restructuring of industrial production, and changes in agricultural policy. Particular attention is paid to the implementation of the Fourth Five-Year Plan in the Samarkand region and the development of industrial sectors, including machine-building, metalworking, food and light industries.

Keywords: Samarkand region, Second World War, post-war reconstruction, Fourth Five-Year Plan, industry, agriculture, collective farms, state farms, labor resources, cotton production.

KIRISH. Ikkinchi jahon urushining yakunlanishi O'zbekiston, xususan, Samarqand viloyati ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yangi tarixiy bosqichni boshlab berdi. 1941-1945-yillarda xo'jalik tizimining asosiy qismi front ehtiyojlarini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, ishlab chiqarish tuzilmasi, mehnat resurslari va moddiy-texnik bazada sezilarli o'zgarishlar yuz bergan edi. Urush tugashi bilan ishlab chiqarishni tinchlik davri talablariga moslashtirish, sanoat korxonalarining faoliyatini qayta tashkil etish, qishloq xo'jaligini tiklash va aholini oziq-ovqat hamda kundalik iste'mol mollari bilan ta'minlash masalalari dolzarb vazifaga aylandi. 1946-yil mart oyida SSSR Oliy Soveti tomonidan xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishning 1946-1950-yillarga mo'ljallangan rejasi tasdiqlandi. To'rtinchi besh yillik sifatida tarixga kirgan ushbu dastur urushdan zarar ko'rgan hududlarni tiklash bilan bir qatorda sanoat va qishloq xo'jaligini urushdan oldingi darajaga olib chiqish va undan oshirishni ko'zda tutgan.

O'zbekiston SSR ham mazkur umumittifoq iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1946-1950-yillarga mo'ljallangan xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish rejasini qabul qildi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, mazkur reja O'zbekistonning sanoat va qishloq xo'jaligini tiklash bilan bir qatorda paxtachilikni rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratgan. Samarqand viloyati bu jarayonda alohida o'rin egalladi. Viloyat urush yillarida nafaqat qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetkazib beruvchi hudud, balki sanoat ishlab chiqarishi va ko'chirilgan korxonalarni joylashtirish markazlaridan biriga aylangan edi. Urush davrida shakllangan sanoat salohiyatining bir qismi urushdan keyin ham saqlanib, viloyatning keyingi industrial rivojlanishiga asos bo'ldi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, Samarqand viloyatining urushdan keyingi tiklanish jarayoni faqat ishlab chiqarish hajmining tiklanishi bilan cheklanmagan. Mazkur davrda xo'jalik boshqaruvi, ishlab

chiqarish tuzilmasi, mehnat resurslaridan foydalanish, sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi munosabatlar ham qayta shakllangan.

Maqolaning manba bazasini Samarqand viloyatiga oid statistik to'plamlar, sovet davri iqtisodiy nashrlari, tarixiy tadqiqotlar va ochiq ilmiy manbalar tashkil etdi. Xususan, "Народное хозяйство Самаркандской области" statistik to'plamlari viloyat iqtisodiy rivojlanishini miqdoriy jihatdan tahlil qilish uchun muhim manba hisoblanadi. 1967-yilda Samarqand viloyati statistik boshqarmasi tomonidan shu nomdagi statistik to'plam nashr etilgani bibliografik ma'lumotlarda qayd etilgan. Shuningdek, Samarqand shahrining urushdan keyingi sanoat rivojlanishiga bag'ishlangan iqtisodiy-geografik tadqiqotlar ham muhim manba sifatida foydalanildi. Xususan, Z.M. Akramovning Samarqandning iqtisodiy-geografik rivojlanishiga bag'ishlangan tadqiqotida shaharning urush va urushdan keyingi davrlardagi sanoat shakllanish bosqichlari ajratib ko'rsatilgan.

1946-yilda Samarqand viloyati oldida turgan eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalardan biri Ikkinchi jahon urushi yillarida tubdan o'zgargan xo'jalik tizimini tinchlik sharoitiga moslashtirish, ishlab chiqarishning barqaror faoliyatini tiklash hamda viloyat iqtisodiyotini fuqarolik ehtiyojlariga yo'naltirishdan iborat edi. Urush davrida mamlakat iqtisodiyotining umumiy safarbarlik xarakteriga o'tishi Samarqand viloyatining ham sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va mehnat resurslari tizimida jiddiy tarkibiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Shu bois urushning tugashi avtomatik ravishda iqtisodiy barqarorlikning qaror topishini anglatmas, balki ishlab chiqarish vositalari, mehnat resurslari, moliyaviy imkoniyatlar va xo'jalik aloqalarini yangi sharoitga mos ravishda qayta tashkil etishni talab qilardi.

Urush yillarida Samarqand viloyatining ishlab chiqarish salohiyati, avvalo, front ehtiyojlarini ta'minlashga safarbar qilindi. Sanoat korxonalarining mahsulot nomenklaturasi o'zgartirilib, ayrim korxonalarda harbiy buyurtmalarni bajarishga ustuvor ahamiyat berildi. Natijada tinchlik davrida aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi va tarkibida muayyan o'zgarishlar yuz berdi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish, xomashyo ta'minoti, transport-logistika aloqalari va mehnatni tashkil etish tizimi ham urush sharoitining talablariga moslashtirildi. 1946-yildan boshlab esa ushbu mexanizmlarni bosqichma-bosqich tinchlik xo'jaligiga qaytarish zarurati yuzaga keldi.

Mazkur jarayonning eng murakkab yo'nalishlaridan biri mehnat resurslarini qayta tashkil etish masalasi bo'ldi. Urush yillarida mehnatga layoqatli aholining katta qismi frontga safarbar etilishi natijasida korxonalarda ishchi kuchi tanqisligi yuzaga kelgan, ishlab chiqarish jarayonlarida ayollar, o'smirlar va ilgari sanoat ishlab chiqarishida kam qatnashgan boshqa aholi qatlamlarining ulushi ortgan edi. Urush tugagach, demobilizatsiya qilingan harbiy xizmatchilarni iqtisodiyotga qayta jalb etish, ularni ish bilan ta'minlash, ishlab chiqarish malakasini tiklash va mavjud mehnat taqsimotiga moslashtirish muhim vazifaga aylandi. Ayniqsa, malakali ishchilar va texnik mutaxassislar yetishmovchiligi ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini cheklovchi omillardan biri bo'lib qoldi.

Samarqand viloyatida mehnat resurslarini tinchlik xo'jaligiga qayta taqsimlash jarayoni sanoatning hududiy tarkibi bilan chambarchas bog'liq edi. Urush yillarida shakllangan yoki kengaygan ayrim ishlab chiqarish yo'nalishlari endilikda viloyatning ichki iqtisodiy ehtiyojlari va umumittifoq xo'jalik tizimidagi o'rniga muvofiq ravishda qayta ko'rib chiqildi. Bunda ishlab chiqarish quvvatlarini saqlab qolish, mavjud uskunalardan samarali foydalanish, xomashyo bazasini barqarorlashtirish va korxonalar o'rtasidagi xo'jalik aloqalarini tiklash masalalari alohida ahamiyat kasb etdi.

Samarqand shahrining sanoat tarkibidagi urush davrida yuz bergan o'zgarishlar ushbu jarayonning muhim ko'rinishlaridan biri bo'ldi. Urush yillarida Sovet Ittifoqining Yevropa qismidan

sharqiy hududlarga, jumladan, O'zbekiston hududiga ko'chirilgan ayrim sanoat korxonalari va ishlab chiqarish uskunalari Samarqand shahrining sanoat salohiyatini sezilarli darajada oshirdi. Mazkur korxonalar qisqa muddat ichida mavjud ishlab chiqarish infratuzilmasiga integratsiya qilinib, asosan mudofaa va front ehtiyojlariga xizmat qiluvchi mahsulotlarni ishlab chiqarishga jalb etildi. Natijada shaharning mashinasozlik, metallni qayta ishlash va texnik ishlab chiqarish yo'nalishlaridagi imkoniyatlari kengaydi.

Urushdan keyingi davrda mazkur ishlab chiqarish salohiyatidan tinchlik xo'jaligi manfaatlari yo'lida foydalanish masalasi kun tartibiga chiqdi. Korxonalarni harbiy buyurtmalardan fuqarolik mahsulotlari ishlab chiqarishga o'tkazish oddiy texnologik almashtirish jarayoni bo'lmay, ishlab chiqarish dasturlari, xomashyo ta'minoti, mutaxassislar tarkibi, texnologik jarayonlar va mahsulot bozorlarini qayta shakllantirishni talab etdi. Shu nuqtayi nazardan, Samarqand sanoatida konversiya jarayoni urushdan keyingi xo'jalik tizimining qayta tashkil etilishining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ldi.

Sanoat korxonalarining tinchlik mahsulotlari ishlab chiqarishga o'tkazilishi, bir tomondan, aholining kundalik ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarishning texnik va texnologik bazasini saqlab qolish imkonini berdi. Biroq mazkur jarayon bir qator ziddiyatlar bilan kechdi. Harbiy davrda ustuvor hisoblangan ishlab chiqarish yo'nalishlarini qisqartirish ayrim korxonalarda mahsulot nomenklaturasini tubdan o'zgartirishni talab qilgan. Shu bilan birga, tinchlik davri mahsulotlariga bo'lgan talabning ortishi korxonalar oldiga ishlab chiqarish hajmini tez sur'atlarda tiklash vazifasini qo'ydi.

Urushdan keyingi qayta qurish jarayonida moddiy-texnik resurslar masalasi ham muhim o'rin egalladi. Urush yillarida asosiy ishlab chiqarish vositalarining jadal ekspluatatsiya qilinishi, uskunalarining eskirishi va ehtiyot qismlar ta'minotidagi qiyinchiliklar korxonalarning ishlab chiqarish imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli 1946-yildan boshlab sanoat korxonalarining texnik holatini yaxshilash, mavjud quvvatlarni qayta tiklash va yangi ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash masalalari xo'jalik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Samarqand viloyatining urushdan keyingi iqtisodiy tiklanishida sanoat bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi ham alohida ahamiyat kasb etdi. Urush davrida qishloq xo'jaligi oldiga oziq-ovqat va sanoat uchun xomashyo yetkazib berishni ko'paytirish vazifasi yuklatilgan bo'lsa, urushdan keyin agrar ishlab chiqarishni mehnat resurslari, texnika, urug'lik, o'g'it va sug'orish imkoniyatlari bilan ta'minlash zarurati kuchaydi. Frontga safarbar etilgan aholining qaytishi va mehnat resurslarining qayta taqsimlanishi qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarish jarayonlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Samarqand viloyatining 1946-1950-yillardagi tiklanish jarayonini baholashda uni faqat sovet davri rasmiy statistikasi asosida "muvaqqiyatli tiklanish" sifatida talqin qilish biryoqlama xulosaga olib kelishi mumkin. Avvalo, sanoatning tiklanishi real iqtisodiy o'zgarish bo'lgan. Urush davrida shakllangan sanoat bazasi saqlab qolindi va tinchlik sharoitida kengaytirildi. Samarqand shahrida mashinasozlik, metallni qayta ishlash, yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi keyingi o'n yilliklarda viloyatning industrial qiyofasini belgilab berdi. Tiklanish jarayoni markazlashgan rejalashtirish sharoitida amalga oshirildi. Shu sababli viloyat xo'jaligining rivojlanish ustuvorliklari mahalliy ehtiyojlardan tashqari, butunittifoq va respublika miqyosidagi strategik vazifalar bilan belgilanardi.

Qishloq xo'jaligida tiklanish va paxtachilikni kengaytirish jarayonlari bir-biri bilan bog'langan holda kechdi. Bu esa Samarqand viloyati sanoatining qishloq xo'jaligi xomashyosiga asoslangan tarmoqlarini rivojlantirdi, biroq agrar sohada diversifikatsiya imkoniyatlarini chekladi. Zamonaviy tarixshunoslikda bu jarayonni aynan hududiy xo'jalikning biryoqlama ixtisoslashuvi nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqish zarurati mavjud. Urushdan keyingi tiklanish aholining ijtimoiy hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Sanoat korxonalarining kengayishi shaharlashuv va

mehnat harakatchanligini kuchaytirgan bo'lsa, qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar qishloq aholisi mehnatining tashkil etilishiga ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa. Samarqand viloyatining Ikkinchi jahon urushidan keyingi rivojlanishi 1946–1950-yillarda murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida kechib, urush davrida yuzaga kelgan iqtisodiy, demografik va ijtimoiy muammolarni bartaraf etish, xo'jalik tizimini tinchlik davri talablariga moslashtirish hamda ishlab chiqarish salohiyatini qayta tiklash bilan xarakterlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 1946-yildan boshlab viloyat xo'jaligini tiklash jarayoni, avvalo, urush oqibatlarini bartaraf etish va mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlarini qayta yo'naltirish vazifalari asosida olib borilgan. Mazkur jarayonda to'rtinchi besh yillik reja Samarqand viloyatining sanoat va qishloq xo'jaligini qayta tashkil etish hamda rivojlantirishning asosiy institutsional mexanizmi vazifasini bajargan. Urush yillarida shakllangan sanoat salohiyatining saqlab qolinishi va uni tinchlik davri ehtiyojlariga moslashtirish viloyatning keyingi industrial rivojlanishi uchun muhim zamin yaratgan. Xususan, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, yengil va oziq-ovqat sanoati kabi tarmoqlarning rivojlanishi Samarqand viloyatining xo'jalik tizimida sanoatning mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligini tiklash va ishlab chiqarish hajmini oshirish jarayoni paxtachilikni kengaytirish siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning kuchayishiga olib kelgan. Biroq qishloq xo'jaligining paxtachilikka nisbatan beryoqlama ixtisoslashuvi keyingi davrlarda iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning shakllanishiga ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatgan. Sanoat korxonalarining tiklanishi va kengayishi esa mehnat resurslariga bo'lgan talabni oshirib, aholining kasbiy tarkibi, bandlik shakllari va ijtimoiy harakatchanligida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Umuman olganda, 1946–1950-yillarni Samarqand viloyati tarixida faqat urushdan keyingi xo'jalikni tiklash davri sifatida emas, balki keyingi o'n yilliklarda shakllangan industrial-agrar xo'jalik modelining asoslari yaratilgan muhim tarixiy bosqich sifatida baholash mumkin. Aynan shu davrda sanoatni qayta tiklash, qishloq xo'jaligini qayta ixtisoslashtirish, mehnat resurslarini safarbar etish va xo'jalik tarmoqlari o'rtasidagi aloqalarni kuchaytirishga qaratilgan jarayonlar Samarqand viloyatining keyingi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun institutsional va ishlab chiqarish asoslarini shakllantirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Зиядуллаев К. Экономика Узбекистана в определяющем году девятой пятилетки. – Ташкент, Узбекистан. 1974. – С. 73-74.
2. Народное хозяйство Самаркандской области за 50 лет: Статистический сборник / Статистическое управление Самаркандской области. – Самарканд, 1967. – 355 с.
3. Самарканд. (Экономико-географ очерк к 2500-летию Самарканда.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – С. 13.
4. Турсунов Ф. У. Организационно-экономические основы развития предпринимательской деятельности (на материалах промышленности Самаркандской области): дис. ... канд. экон. наук. – Ташкент, 1997. – 179 с.
5. Samarqand viloyat davlat arxivi, 1327-fond 76-ish 82-varaq.
6. Samarqand viloyat davlat arxivi, 1741-fond, 262-ish, 22-varaq.

TURKISTON MUHOJIRLARINING XX ASR BOSHLARIDAGI DEPARTATSIYA MASALALARI

Elmurodova Nilufar Baxtiyorov qizi,

*Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti assistenti Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, mustamlakachilik siyosati hamda sovet hokimiyatining bosimlari natijasida yuzaga kelgan deportatsiya jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Turkiston xalqlarining o'z yurtidan majburiy ko'chirilishi, muhojirlikka yuz tutish sabablari, deportatsiyaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, muhojirlarning xorijiy mamlakatlardagi hayoti, milliy o'zlikni saqlab qolish yo'lidagi faoliyati hamda ozodlik g'oyalarini targ'ib etishdagi o'rni ochib beriladi. Maqolada tarixiy manbalar, muhojir ziyolilar xotiralari va ilmiy tadqiqotlar asosida Turkiston muhojirligi fenomenining tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Turkiston xalqlarining milliy ozodlik harakati tarixini chuqurroq anglash va deportatsiya siyosatining inson taqdiriga ta'sirini baholashda muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: deportatsiya sovet repressiyasi, jadidchilik, siyosiy muhojirlik, Mustafa Cho'qay, Turkiston mustaqilligi, milliy o'zlik, muhojir ziyolilar, tarixiy meros, Turkiston tarixi, ma'naviy qadriyatlar, xorijdagi faoliyat.

ISSUES OF DEPORTATION OF TURKESTAN MIGRANTS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Annotation: This article scientifically analyzes the processes of deportation that occurred in the territory of Turkestan at the beginning of the 20th century as a result of political changes, colonial policies and pressures from the Soviet authorities. The study covers the forced displacement of the peoples of Turkestan from their homeland, the reasons for their emigration, the socio-political and cultural consequences of deportation. It also reveals the life of emigrants in foreign countries, their activities in preserving national identity and their role in promoting the ideas of freedom. The article analyzes the historical significance of the phenomenon of Turkestan emigration based on historical sources, memoirs of emigrant intellectuals and scientific research. The results of the study serve as an important scientific source for a deeper understanding of the history of the national liberation movement of the peoples of Turkestan and assessing the impact of deportation policies on human destiny.

Keywords: deportation, Soviet repression, Jadidism, political emigration, Mustafa Choqay, Turkestan independence, national identity, emigrant intellectuals, historical heritage, Turkestan history, spiritual values, activities abroad.

ПРОБЛЕМЫ ДЕПОРТАЦИИ ТУРКЕСТАНСКИХ МИГРАНТОВ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ процессов депортации, происходивших на территории Туркестана в начале XX века в результате политических изменений, колониальной политики и давления со стороны советских властей. Исследование охватывает принудительное перемещение народов Туркестана с родины, причины их эмиграции, социально-политические и культурные последствия депортации. Также раскрывается жизнь эмигрантов в зарубежных странах, их деятельность по

сохранению национальной идентичности и их роль в продвижении идей свободы. В статье анализируется историческое значение феномена туркестанской эмиграции на основе исторических источников, мемуаров эмигрантской интеллигенции и научных исследований. Результаты исследования служат важным научным источником для более глубокого понимания истории национально-освободительного движения народов Туркестана и оценки влияния политики депортации на судьбу человека.

Ключевые слова: депортация, советские репрессии, джадидизм, политическая эмиграция, Мустафа Чокай, независимость Туркестана, национальная идентичность, эмигрантская интеллигенция, историческое наследие, история Туркестана, духовные ценности, деятельность за рубежом.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar mintaqaxalqlari hayotiga keskin ta'sir ko'rsatdi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati hamda keyinchalik sovet hokimiyatining zo'ravon boshqaruv tizimi natijasida Turkiston xalqlari o'z milliy davlatchiligi, madaniy qadriyatlari va erkin hayot tarzidan mahrum bo'laboshladi. Ayniqsa, siyosiy ta'qiblar, repressiyalar va majburiy deportatsiyalar minglab insonlarning o'z yurtini tark etib, xorijiy mamlakatlarga muhojir bo'lib ketishiga sabab bo'ldi. Turkiston muhojirligi masalasi tarix fanida muhim ilmiy mavzulardan biri hisoblanadi. Chunki muhojirlik jarayoni nafaqat siyosiy bosimlarning oqibati, balki milliy ozodlik harakatlarining davomiy shakli sifatida ham namoyon bo'lgan. Muhojir ziyolilar va siyosiy arboblarning xorijda yashashlariga qaramay, Turkiston mustaqilligi, milliy birlik va ozodlik g'oyalarini targ'ib qilishni davom ettirdilar. Ularning faoliyati Turkiston xalqlarining tarixiy xotirasini saqlab qolish, milliy o'zlikni mustahkamlash va xalqaro jamoatchilik e'tiborini mintaqadagi siyosiy vaziyatga qaratishda muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, deportatsiya va muhojirlik jarayonlarini o'rganish orqali XX asr boshlaridagi Turkiston tarixining murakkab va ziddiyatli jihatlarini chuqurroq anglash mumkin bo'ladi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida tarixiy haqiqatni tiklash, milliy qadriyatlarni qayta baholash hamda sovet davri siyosatining asl mohiyatini ochib berish zarurati ushbu mavzuning ilmiy ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Turkistonning dastlab Chor imperiyasi, keyin esa bolsheviklar tomonidan istilo qilinishi minglab insonlarni muhojirlik nomli og'ir taqdirga duchor etdi. Har bir tong ularning oldiga yangi sinovlarni, zabt etilishi lozim ulkan dovonlarni ro'baro qildi. Biroq ular chekinmadilar. Ana shu chidam, sabr va qat'iyatning ortida Turkistonga bo'lgan cheksiz muhabbat yotardi.

Tarixchi olimlar Shodmon Hayitov va Nemat Sobirovlarning qayd etishicha o'zbek muhojirlari tarixini 3 davrga bo'lish mumkin. Bu davrlar quyidagichadir:

- 1917-yil oktyabr to'ntarishiga qadar xorijga ketib qolgan o'zbek vatandoshlar;
- XX asrning 20–30-yillarida xorijga ketgan vatandoshlar;
- II jahon urushi yillaridagi janglarda ishtirok etib, so'ngra turli sabablarga ko'ra xorijda qolib ketgan vatandoshlar. Bizning ushbu maqolamiz ikkinchi davrga bag'ishlangan.

XX asrning 20–30-yillarida sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan yer-suv islohoti, “quloqlashtirish” jarayonlari, 1931–1933-yillarda minglab xususiy xo'jaliklarni tugatish hisobiga millionlab odamlarni kolxozlarga zo'rlab kiritish siyosati, shuningdek “Milliy Ittihad” va “Narkompros” kabi soxtalik bilan uyushtirilgan o'nlab jinoiy ishlar sabab ko'plab milliy ziyolilar, savdogarlar, hunarmandlar, oddiy dehqonlar o'z vatanlarini tashlab chiqib ketishga majbur bo'ldilar. O'sha og'ir yillarning achchiq ta'mini tatib ko'rgan Shahobiddin Yassaviy o'z suhbatlaridan birida shunday degan edi: “Kelajakni bashorat qilib, haqiqatni aytgan bobolarimiz oldida uch yo'l bor edi: biri – haq yo'lida jonni fido qilish, ikkinchisi – istibdodga ko'nib, taqdirga

tan berish, uchinchi – tarki dunyo qilib, g'ariblik jandasini kiyib, vatandan bosh olib ketmak. Ne taqdirki, bizlarning otalarimiz uchinchi yo'lni tanlashgan". Vatandan ketishga majbur bo'lgan minglar vatandoshlarimiz Afg'oniston, Turkiya, Hindiston, Eron, Arabiston va boshqa yana ko'plab mamlakatlarga hijrat qildilar. Xo'sh, ularning keyingi ahvoli qanday bo'ldi, boshlaridan qanday azob va uqubatlar kechdi? Quyida shu haqda. Ma'lumki, turkistonlik muhojirlar xorijda turib ham Vatani hurriyati uchun tinimsiz kurash olib bordi. Xususan, ular tomonidan "Yangi Turkiston", "Milliy Turkiston", "Yosh Turkiston", "Sadoyi muhojirin", "Turkiston sasi" kabi o'nlab jurnallar chop etilib, sahifalarida bolsheviklarning vatanda olib borayotgan yovuz siyosati fosh etib borildi. Ayni shu nashrlardan "Yosh Turkiston"da turli mamlakatlarga borib joylashgan turkistonlik muhojirlarning vatanni tark etish dahshatlari va ko'chib borgan manzillaridagi turmushiga doir muhim ma'lumotlar chop etilgan.

Jumladan, ushbu jurnalning 1934-yil 55-sonida Turkiston muhojirlarining ma'naviy rahnamosi, taraqqiyparvar ulamo Muftiy Sadriddinxonning (1878-1946) bir xotirasi chop etilgan. Muallif Orif Karimiy, Hibatulloh, Ibrohim, Ayyub, Islom ismli kishilar va o'zining bolsheviklar tomonidan o'lim bilan tahdid qilingach Turkistonni tark etishga majbur bo'lganini ta'kidlab, yo'lda uchragan mashaqqatlari xususida quyidagilarni yozadi: "Qorateginning qorli tog'larida yayov yo'lg'a tushg'on zamonimizda yonimdan marhum Orif Karimiydan boshqa Ibrohim, Hibatulloh, Ayyub, Islom degan zobit tatar tug'onlarimiz bor edilar. Orqamizda rus kuchlari bizni ta'qib etmakda edi. Men toqatim yetmay yurolmay qoldim. Yonimdag'ilarg'a ijozat berdim. "Menga qarasangizlar barchamiz tutilamiz. Har holda bandani Allohga havola etib, sizlar tez-tez ilgari yuringlar. Men esam bir chora ko'rarman", deganimda, marhum Orifbek "Muftiy afandi, siz bu so'zlarni kimga aytasiz! O'ylanmang, hech istiholasiz rayingizni so'ylang. Biz sizni qoldirib, o'zimizni qutqaruvchilar tugalmiz [emasmiz]. O'lim ekan barobar o'lurmiz, najot ekan barobar yasharmiz. Sizni qoldirib o'zni qutqarajaq qadar tuban sifat tarzda onadan tug'ilmadiq", dedi. Bu chin insonlarning fidokorona so'zi, vafodorlig'i menga qanoat berib, bu oqshom tog' ostiga qaytib istirohat etishni maslahat berdim. Nihoyat [sheriklarim] qorlarda namat uzra sudrab quruq yerlarda yelkasiga orqalab shu shaklda Qorateginga salomat o'tkazdilar. Shu fidokorliklar birgina shaxsimni hurmat uchun emas, balki turk millati va Turkiston hurmati, muhabbati uchun edi".

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Turkiston muhojirlarining XX asr boshlaridagi deportatsiya masalalarini o'rganishda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan ilmiy asarlar muhim manba vazifasini bajaradi. Ushbu mavzu tarixshunoslikda siyosiy repressiyalar, majburiy ko'chirish siyosati hamda milliy ozodlik harakatlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etilgan. Ayniqsa, sovet davri manbalarida deportatsiya jarayonlari ko'proq siyosiy zarurat sifatida talqin qilingan bo'lsa, mustaqillik yillarida bu masalaga inson huquqlari, milliy qadriyatlar va tarixiy adolat nuqtayi nazaridan yondashuv kuchaydi. Turkiston muhojirligi tarixini o'rganishda Mustafo Cho'qay, Zaki Validiy To'g'on, Mahmudxo'ja Behbudiy va boshqa jadid hamda muhojir ziyolilarining memuar va publitsistik asarlari alohida ahamiyatga ega. Ushbu manbalarda Turkiston xalqlarining siyosiy bosimlar tufayli vatanni tark etishga majbur bo'lgani, xorijdagi og'ir hayot sharoiti hamda milliy istiqloq uchun olib borilgan kurashlar batafsil yoritilgan. Ayniqsa, Mustafo Cho'qayning maqola va xotiralari Turkiston muhojirlarining siyosiy qarashlari va emigratsiyadagi faoliyatini tadqiq qilishda muhim tarixiy manba hisoblanadi.

O'zbekiston tarixchilari tomonidan yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda deportatsiya va muhojirlik masalasi milliy davlatchilik tarixining muhim qismi sifatida baholanadi. Tadqiqotlarda sovet hokimiyatining zo'ravon siyosati, milliy ziyolilarga nisbatan ta'qiblar va buning oqibatida yuzaga kelgan ommaviy migratsiya jarayonlari tahlil etiladi. Shuningdek, mustaqillik davrida chop etilgan ilmiy maqola va monografiyalarda Turkiston muhojirlarining xorijdagi madaniy-ma'rifiy faoliyati, milliy o'zlikni saqlashdagi xizmatlari ham keng yoritilgan. Xorijiy tarixchilar

va siyosatshunoslarning tadqiqotlarida esa Turkiston muhojirligi Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Ularda Rossiya imperiyasi va sovet hokimiyatining mustamlakachilik siyosati, deportatsiya jarayonlarining xalqaro huquq va insonparvarlik tamoyillariga zid jihatlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, muhojirlarning Turkiya, Germaniya, Fransiya va boshqa davlatlardagi siyosiy faoliyati ham ilmiy jihatdan o'rganilgan.

“Yosh Turkiston”ning 1933-yil 48-sonida chop etilgan “Turkistondan qochib Eronga sig'ing'onlarning holidan xabar olinglar” nomli maqola ham bizga muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Unda yozilishicha, Turkistonning Turkmanistonidan panoh izlab Eronga o'n minglarcha oila qochib chiqqan, – sabab bolsheviklar tomonidan talanganliklaridir. Ular hamma narsasini tashlab, yolg'iz jonlarini o'ylab Eronga qochib o'tganlar. Maqolada yana shunday alamli satrlarni o'qiymiz: “Ularning kun kechirishlari ko'p og'ir holdadir. Ochliq, yalang'ochliq, nohushliqqa yo'liqqonlar. Shularning holidan xabar oladig'on bir musulmon bugun yo'q desak xato qilmagan bo'lamiz. Bu turmushdan yurt hokimalriga xabar beradig'on bitta bo'lsa ham kishi yo'qmu?”. Haqiqatdan ham bolsheviklarning zulm va istibdodi natijasida Eronga qochib o'tgan turkistonliklarning ahvoli nihoyatda og'ir bo'lgan. Xuddi shu jurnalning 1932-yil 29-sonida chop etilgan “Turkiston qochqinlarining fojiasi” nomli maqola ham fikrimizni quvvatlaydi. Mustaf Cho'qay afandi maqolasining kirish qismida Turkistonda bolsheviklar tomonidan o'rnatilgan proletariat diktaturasi mahalliy aholi hayotini chidab bo'lmas darajada og'irlashtirganini, sovetlar siyosati natijasida asrlar davomida o'z mehnati bilan yashab kelgan tinch va mehnatkash turkistonliklar ona yurtlarida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan to'la huquqsiz holatga tushib qolganini, xalqning tabiiy mehnati bilan obod qilingan yerlar ustidan nazorat markaz qo'liga o'tganini, mahalliy aholi esa bu boyliklardan foydalanish huquqidan mahrum etilganini qayd etib, mazkur ishlar mustamlakachilik siyosatining yaqqol ko'rinishi ekanini ta'kidlaydi. Bundan tashqari muallif sovet boshqaruvi sharoitida Turkiston xalqlari nafaqat siyosiy hurriyatdan, balki milliy rivojlanish va madaniy o'zlikni saqlash imkoniyatidan ham mahrumligini, sovet markaziy hokimiyati mahalliy iqtisodiy resurslarni to'liq o'z nazoratiga olib, aholining kundalik tirikchilik manbalarini keskin cheklaganligini, natijada xalqning tarixiy, diniy va ma'naviy qadriyatlari tizimli ravishda kamsitilib, toptalib borilganini ham urg'ulagan. Mustaf Cho'qayning yozishicha, sovet hukumati tomonidan olib borilgan ana shu razil siyosat sabab turkistonliklar Eron, Turkiya va Afg'onistonga qochib chiqishga majbur bo'ldilar va sovet chegarasidan o'tish asnosida ularning ba'zilari o'z hayotlarini qurbon berdilar.

Natijalar va muhokama. Mustaf Cho'qay Eronga ko'chib borgan turkistonliklarning og'ir ahvoli xususida yozar ekan: “Bu kunlarda biz Erondan, u yerga qochib kelgan turkistonliklarning ahvoli haqida ma'lumot oldik. Bu tinchlik va chidab bo'lurliq bir tirikchilikni umid qilib kelgan bu mamlakatdagi [turkistonliklarning] qanday bir kun kechirayotg'onliklarini tasvir etmak ko'p og'irdir. Turkistonliklarning unsiz va qayg'uli yuraklarini yaralamasliq uchun biz, qochqin yurtdoshlarimizning hayotlarini tafsiloti ila bu yerda takror naql etmaymiz. Shu qadarini demak kifoyadirki, olg'on maktub shaklidagi ma'lumotimizg'a ko'ra ular “qordan qutilib yomg'irg'a uchrag'onlar” va yurtlaridan olib chiqa bilgan matolarining so'nggi qismlaridan ham Eron bo'xona idoralari foydasiga mahrum bo'lib, endi Hindiston hukumati himoyasiga o'ta bilishni o'zlari uchun eng buyuk bir xushbaxtliq deb sanamoqdalar... Turkistonlik qochqinlarning ahvoli va ularg'a yordam haqida u yerdagi Turkiya va Afg'oniston konsullari o'z hukumatlariga yozg'on bo'lsalarda, hozirg'acha hech bir javob olinmag'on. Yurtdoshlarimizning falokatini yengillashtiradigan bir javobning olinib-olinmaslig'i ham ma'lum emas. Bu vatandoshlarimizg'a bir yordam ko'rsata bilmak uchun, taassufki, o'zimizda hech bir vosita yo'qdir. Biz hukumatlarga murojaat etib qochqinlarning hollarini yengillashtirarlik bir yordam qilishlarini o'tinamiz. Faqat bundan

bizning istadigimiz foydali natija chiqajakmi? Hatto bizga yozmasdan avval Eron hukumatiga yozib hollaridan shikoyat ham qilg'onlar. Anglashilg'onig'a qarag'onda hatto shoh hazratlarig'a ham yozib murojaat etganlar. Lekin bu murojaatlar natijasida qochqinlarning dardlari kamayishi o'rniga, bilaks, avvalgi falokatlarining davom etishi to'xtashi o'rniga ko'rguliklarining ma'naviy og'irlig'ini orttirmoqdadir. "Do'st falokat chog'ida sinalar" derlar. Bizning xalq eng katta falokat ichindadir. Vatanimiz, xalqimiz uchun eng qo'rqinch bir zindong'a aylantirilgan. Xalq tinmasdan kurashib o'ziga bir najot axtarmoqda. Umidsizlikning so'ng darajasiga keltirilgan va rus bolshevik idorasi dahshatlariga chidamak toqati yetgan turkistonliklarning chegaraga yaqin bo'lg'onlari qochmoqdalar... Bular nazarida Eron, Afg'oniston va Turkiya dunyo jannati bo'lib ko'rinadi. Bu o'lkalarda o'z dindoshlari va qon-qardoshlari yashaydirlar. Endi bu qochqinlarning dindosh Eronda qanday qabul etilganliklarini ko'rib turibmiz. Bu milliy fojiamizni tasvir eta bilmak uchun qanday qalam va qancha qog'oz lozimdir? Ajabo, biz uchun milliy hurriyat va istiqloq quyoshi aslo tug'maydirmi? Ajabo, qardoshlarimizning (muhaqqaq) aniq o'limga qarshi najot axtarib kelgan mamlakatlari ularning moddiy va ma'naviy azoblarig'a qarshi karquloq va sovuq yurakli bo'lib qolaveradirlarmi? Biz turkistonliklar milliy dushmanlarimizg'a qarshi kurashimizda hech kimsadan yordam o'tinmaymiz! Bizning birdan bir o'tinchimiz: o'limdan qochib o'ziga sig'inarliq bir yer axtarg'on yurtdoshlarimizning yerlilashtirilishidir. Ajabo, bizning bu tovushimiz ham eshitmasmi ekan?", deb yozadi.

Ushbu maqola sovet mustamlakachilik siyosati natijasida vujudga kelgan turkistonlik muhojirlar fojeasini aks ettiruvchi noyob va yuqori darajada ishonchli tarixiy manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Unda muhojirlarning faqatgina og'ir moddiy ahvoli emas, chuqur ruhiy iztiroblari, milliy g'ururi, tahqirlangan insoniy sha'ni hamda begona siyosiy makonda duch kelgan siyosiy befarqlik holatlari ham yoritilgan. Bundan tashqari, Mustafo Cho'qayning "Biz hech kimsadan yordam o'tinmaymiz" degan shiori u va boshqa turkistonlik muhojirlarning qalbida milliy g'urur va siyosiy mustaqillik ruhining saqlanib qolganidan dalolat beradi. Shu bilan birga "Yosh Turkiston" jurnalining 1934-yil 59-sonida Hindistondagi turkistonlik muhojirlar to'g'risida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan. Maqola avvalida Turkiston muhojirlarining katta qismi Hindistonda yashayotgani, ular bu yerda turli tashkilot va uyushmalarga birlashib yurt ozodligi yo'lida kurash olib borayotgani ta'kidlangan. Jurnal tahririyatining yozishicha Hindistonda milliy istiqloq uchun kurashuvchi faol shaxslardan biri A.Q. bo'lgan. Jurnal tahririyatining fikricha Hindistonda ham sovet maxfiy xizmatlari doimo muhojir turkistonliklarni kuzatib borgan. Shu boisdan bo'lsa kerak, tahririyat A.Q. ning to'liq ismini keltirmasdan, qisqartma shaklda yozishga majbur bo'lgan. Biz uning kimligini aniqladik – bu inson Abdulla Qayumbek edi. Xuddi shu Abdulla Qayumbek jurnalga yo'llagan maktubida Hind diyoridagi turkistonlik muhojirlarga doir quyidagi muhim ma'lumotlarni keltirib o'tgan: "Men Bumbay, Ahmadoboddag'i yurtdoshlarimiz orasida uchratdig'im ba'zi bir hodisalardan muta'assir bo'lib ayrilg'ondan so'ng, Ajmir shahriga kelib qo'ndim. Bu yerda yigirma qadar munavvar talaba yurtdoshimiz bor ekan. Dehli jamiyatiga bog'lang'on bu vatandoshlarimiz sabrsizlik bilan yurt qurtulishini [ozod bo'lishini] kutmakda va bu yo'lda chalishmoqdadirlar. Mahalliy ulamo va talabalar bilan ham bog'lanib ularni bizning vatandag'i vaziyat bilan tanishdirishg'a urinarlar ekan. Bu holni ko'rib juda sevindim". Parchasi keltirilgan mazkur xat XX asrning 1920–1930-yillarida Hindiston hududida shakllangan turkistonlik muhojirlar muhitining ichki hayoti, tashkiliy aloqalari va mafkuraviy yo'nalishlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba hisoblanadi. Muallifning Bombay (Bumbay), Ahmadobod va Ajmir shaharlarini tilga olishi turkistonlik muhojirlarning Hindistonda keng geografik makon bo'ylab tarqalganini hamda ular o'zaro madaniy-siyosiy aloqalar orqali bog'langanini ko'rsatadi. Shuningdek, xatda Ajmir shahrida yigirmaga yaqin "munavvar talaba"ning mavjudligi alohida urg'u bilan qayd etiladi. Bu esa Ajmirning siyosiy ong va milliy tafakkur shakllanayotgan

muhojirlik makoni sifatida ham faol bo'lganini ko'rsatadi.

Shuningdek xatdan anglashilinish, Dehlida "Turkiston muhojirligi birligi" tuzilgan bo'lib, ushbu tashkilotning asosiy vazifasi Turkistonning ozodligi yo'lida Hindiston bo'ylab tarqalib ketgan yurtdoshlarni bir maqsad va maslak yo'lida birlashtirish bo'lgan. Xususan, ushbu tashkilotning faol a'zolaridan yuqorida nomlari zikr etilgan Abdulla Qayumbekdan tashqari Mahmud Husaynbek afandi ham bo'lgan. Mustafo Cho'qayning yozishicha, bu ikki shaxs 1934-yilning iyun oyigacha Hindistonning ayrim hududlarini kezib, Haydarobod va Bombeyga borib turli shaharlarda yashovchi Turkiston muhojirlari bilan ko'rishib, ularni milliy ozodlik harakatining mohiyati bilan tanishtirib kelganlar. Bundan tashqari ular turkistonlik muhojirlar bilan cheklanib qolmasdan, ayni paytda Hindistonning mo'tabar ulamolari bilan uchrashib, ularga Turkistondagi mavjud vaziyat hamda bolsheviklarning o'lkada amalga oshirayotgan qatag'on siyosati to'g'risida ma'lumot bergan. "Yosh Turkiston"ning 1934-yil 57-sonida yozilishicha, "Turkiston muhojirligi birligi" Hindistondagi turkistonlik muhojirlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1934-yil 21-mayda katta bir yerni sotib olib, u yerda "Dorul-muhajirin" (Muhojirlar uyi) nomli bino qurganlar. O'z navbatida ezgu tashabbusni qo'llab-quvvatlash maqsadida bir guruh turkistonlik muhojirlar, xususan Abdurahmon afandi 50 rupiya, Xo'ja A'zam afandi 33 rupiya, Xo'ja Mas'ud afandi tomonidan 58 rupiya pul hadya qilingan. Muhojirlar uyida turkistonliklarga kasb-hunar o'qitishdan tashqari savod chiqarishga ham katta e'tibor qaratilgan.

Og'ir ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga qaramasdan turkistonlik muhojirlar ona vatanda bolsheviklar tomonidan qatag'on etilgan jadidlarni eslab o'zaro xotira kechalarini o'tkazib turganlar. Xususan, "Yosh Turkiston" jurnalining 1934-yil 51-sonida qayd etilishicha Munavar qorining ham xotira kechasi o'tkazilgan. Ushbu xotira kechasi to'g'risida jurnalda quyidagilar yozilgan: "Bir guruh kishilarning tashabbusi bilan shu yilning 3-fevralida Munavvarqorini esladik. Kechaga turkistonliklardan boshqa ozarboyjonlik, idil-urallik va turkiyalik boshqa tug'onlarimizdan ko'pgina kishilar qatnashdilar. Kechaning to'rida Munavvarqorining Turkiston milliy bayrog'iga (!) o'ralg'on, chechaklar ila bezangan buyuk bir rasmi osilg'on edi. Munavvarqorining eng yaqin do'stlaridan bo'lg'on Mustafobek majlisni ochib, bu milliy kurash shahidimizning hayoti, faoliyati va uning yurtimiz, xalqimizg'a qilg'on xizmatlari, milliy tariximizda tutqon o'rni haqida izohot berganidan so'ng, uning o'ldirilishi masalasiga to'xtalib, Munavvarning sovet hukumati tarafidan yolg'iz Turkiston xalqiga katta xizmat qilganligi, butun xalq tarafidan sevilgan bir millat xodimi bo'lg'onlig'i uchungina o'ldirilganligini alohida eslatib o'tdi. Mustafobek eski do'sti haqidagi uzungina qilgan nutqini ko'zlaridan oqqan yoshlari ila tugatdi".

Xulosa. XX asr boshlarida Turkiston hududida amalga oshirilgan siyosiy bosimlar, mustamlakachilik siyosati va sovet hokimiyatining repressiv boshqaruv tizimi mintaqalarning ijtimoiy-siyosiy hayotida chuqur iz qoldirdi. Deportatsiya va majburiy muhojirlik jarayonlari minglab insonlarning o'z tarixiy vatani, milliy qadriyatlari va ijtimoiy muhitidan ajralishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon Turkiston xalqlari uchun nafaqat demografik va iqtisodiy yo'qotishlarni, balki ma'naviy va madaniy inqirozlarni ham yuzaga keltirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turkiston muhojirlarining xorijdagi faoliyati milliy ozodlik harakatlarining uzviy davomiga aylandi. Muhojir ziyolilar va siyosiy arboblardan Turkiya, Yevropa hamda boshqa mamlakatlarda yashab, Turkiston mustaqilligi g'oyalarini targ'ib etdilar, xalqaro jamoatchilikni mintaqadagi siyosiy vaziyatdan xabardor qilishga harakat qildilar. Ular tomonidan tashkil etilgan siyosiy va ma'rifiy faoliyat milliy o'zlikni saqlash qolish, tarixiy xotirani asrash hamda istiqbol mafkurasini rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Shuningdek, deportatsiya siyosati inson huquqlari va milliy erkinlik tamoyillarining buzilishiga olib kelgan tarixiy hodisa sifatida baholanadi. Ushbu siyosat oqibatida yuzaga kelgan ijtimoiy beqarorlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va ruhiy-ma'naviy zarbalar

Turkiston xalqlari tarixida uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi. Shu bois, muhojirlik va deportatsiya masalalarini o'rganish tarixiy adolatni tiklash, milliy xotirani mustahkamlash hamda yosh avlodda vatanparvarlik ruhini shakllantirishda muhim ilmiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, XX asr boshlaridagi Turkiston muhojirlarining deportatsiya bilan bog'liq tarixi milliy ozodlik uchun kurash, tarixiy xotira va ma'naviy merosni saqlab qolish yo'lidagi fidokorona harakatlarning yorqin namunasi hisoblanadi. Mazkur mavzuni chuqur tadqiq etish Turkiston xalqlarining siyosiy va madaniy taraqqiyot tarixini yanada to'liqroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Агзамходжаев С.С. Газета «Хуррият» как источник по истории общественно политической жизни Туркестана (март – октябрь 1917 г.) // Октябрьская революция в Средней Азии: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент: «Фан», 1991. С. 102-116.
2. Агзамходжаев С. История Туркестанской Автономии. – Т., 2006. – С. 221.
3. Исмаилов Х. Туркестан в эпоху двух революций// История СССР М.: 1990, №5. С. 212.
4. Раджабов К.К. Истиклолчилик харакати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореферат дисс... канд.ист.наук. Ташкент, 1995. –С. 21-22.
5. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 йиллар). –Тошкент: “Университет”, 2002. –Б. 47 – 48.
6. Садыкова Б. Мустафа Чокай. –Алматы: «Алаш», 2004. –С. 231.
7. Цитата взята из статьи Б.Ирзаева и У.Артыкова «Политические процессы в Туркестане на страницах джадидской печати». См.: «Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари». Сборник материалов научной конференции. – Т., 2016. – С. 104.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Ўзбекистон совет мустанлакачилиги даврида. – Т., 2000. – Б. 58-59.

UO'K :338.45:(09)(575.1)

**O'ZBEKISTONDA GAZ-KIMYO SANOATI VA ENERGIYA SAMARADORLIGI:
2015-2026 YILLARDAGI RIVOJLANISH TENDENTSIYALARI VA ISTIQBOLLARI***Raufov Ixtiyor Suleymanovich
BITU o'qituvchisi, t.f.f.d.*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda gaz-kimyo sanoatining 2015-2026 yillardagi shakllanishi va modernizatsiyalashuvi, tabiiy gazni chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish jarayoni hamda ushbu o'zgarishlarning energiya samaradorligi bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Tadqiqotda gazni qayta ishlash, gaz-kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish, sintetik suyuq yoqilg'i olish, polimerlar ishlab chiqarish va zamonaviy texnologik majmualarni barpo etish jarayonlari tizimli ravishda o'rganildi. 2015-2016 yillardan boshlab investitsion faollikning kuchayishi, Qandim gazni qayta ishlash majmuasi, Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi modernizatsiyasi, Uzbekistan GTL loyihasi va yangi gaz-kimyo klasterlarining shakllanishi tarmoqning tarkibiy o'zgarishlarida muhim bosqich bo'lgani asoslandi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, gaz-kimyo sanoati, tabiiy gaz, gazni qayta ishlash, energiya samaradorligi, modernizatsiya, texnologik yangilanish, gaz-kimyo klasteri, GTL, polimerlar, energiya tejamkorligi, raqamlashtirish, investisiyalar.

**ГАЗОХИМИЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ
В УЗБЕКИСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В 2015-2026
ГОДАХ***Рауфов Ихтиёр Сулейманович
Преподаватель БИТУ, m.f.f.d.*

Аннотация. В статье анализируется становление и модернизация газохимической промышленности Узбекистана в 2015-2026 годах, процесс перехода к производству продукции с высокой добавленной стоимостью, основанной на глубокой переработке природного газа, и взаимодействие этих изменений с энергоэффективностью. В ходе исследования систематически изучались процессы переработки газа, производства газохимических продуктов, получения синтетического жидкого топлива, производства полимеров и строительства современных технологических комплексов. С 2015-2016 годов инвестиции были основаны на том факте, что увеличение активности, развитие Кандимского газоперерабатывающего комплекса, модернизация Шалтанского газохимического комплекса, проект Uzbekistan GTL и формирование новых газохимических кластеров являются важными этапами структурных изменений сети.

Ключевые слова: Узбекистан, газохимическая промышленность, природный газ, газопереработка, энергоэффективность, модернизация, технологическое обновление, газохимический кластер, GTL, полимеры, энергосбережение, цифровизация, инвестиции.

GAS-CHEMICAL INDUSTRY AND ENERGY EFFICIENCY IN UZBEKISTAN: DEVELOPMENT TRENDS AND PROSPECTS FOR 2015-2026

Raufov Ikhtiyor Suleymanovich
BITU teacher, t.f.f.d.

Annotation. The article analyzes the formation and modernization of the gas chemical industry in Uzbekistan in 2015-2026, the process of transition to the production of high value-added products based on deep processing of natural gas, and the interaction of these changes with energy efficiency. The study systematically examined the processes of gas processing, production of gas-chemical products, production of synthetic liquid fuels, production of polymers, and the construction of modern technological complexes. Since 2015-2016, investment has been based on the fact that increased activity, the development of the Qandim gas processing complex, the modernization of the Shaltan gas-chemical complex, the Uzbekistan GTL project and the formation of new gas-chemical clusters are important stages in the structural changes of the network.

Keywords: Uzbekistan, gas and chemical industry, natural gas, gas processing, energy efficiency, modernization, technological renewal, gas and chemical cluster, GTL, polymers, energy efficiency, digitalization, investments.

Kirish. O'zbekiston iqtisodiyotida tabiiy gaz uzoq yillar davomida energetika, sanoat, kommunal xizmatlar va eksportning muhim manbalaridan biri bo'lib kelgan. Biroq aholi sonining o'sishi, sanoatlashuv jarayonlarining jadallashishi va energiyaga bo'lgan talabning ortishi tabiiy gazdan foydalanish samaradorligini oshirishni taqozo etdi. Shu nuqtai nazardan 2015-2026 yillar mamlakat gaz-kimyo sanoati uchun sifat jihatidan yangi bosqich sifatida namoyon bo'ldi.

Bugungi kunda gaz-kimyo sanoatining rivojlanishi energiya samaradorligi masalasidan alohida qaralishi mumkin emas. Chunki gazni qayta ishlash, ammiak, karbamid, metanol, polimerlar, sintetik yoqilg'i va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish katta miqdorda issiqlik va elektr energiyasi talab qiladi. Shu sababli mahsulot hajmini oshirish bilan bir qatorda energiya sig'imini pasaytirish, texnologik yo'qotishlarni kamaytirish, chiqindi issiqlikdan qayta foydalanish va raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish muhim vazifaga aylanmoqda.

Shuning uchun mazkur maqolaning asosiy maqsadi 2015-2026 yillarda O'zbekiston gaz-kimyo sanoatida yuz bergan texnologik va institusional o'zgarishlarni energiya samaradorligi nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Birinchi guruh adabiyotlarga - O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmon va qarorlari hamda davlat dasturlari tashkil etadi. Ularda sanoatni modernizatsiyalash, energiya resurslaridan oqilona foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirishning huquqiy asoslari belgilab berilgan.

Ikkinchi guruhga O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi materiallari kiradi. Ularda tabiiy gaz qazib olish, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish, energiya iste'moli va sanoat tarmoqlarining iqtisodiy ko'rsatkichlari keltiriladi. Rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, tabiiy gaz ishlab chiqarish 2015 yilda 54,6 mlrd kub metrni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilda 41,52 mlrd kub metrga tushgan.

Uchinchi guruhni Prezident rasmiy sayti va hukumat portallarida e'lon qilingan analitik materiallar tashkil etadi. Ular gaz-kimyo va neft-gaz sohasida amalga oshirilgan yirik investision loyihalar, modernizatsiya jarayonlari va energiya samaradorligi bo'yicha davlat siyosati dinamikasini o'rganish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda O'zbekiston gaz-kimyo sanoatining modernizatsiyasi

va energiya samaradorligi bir-biri bilan bog'liq yagona tizim sifatida etarli darajada kompleks o'rganilmagan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi ham shundaki, unda 2015-2026 yillardagi gaz-kimyo sanoati taraqqiyoti energiya samaradorligi mezonlari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy, tizimli, statistik-iqtisodiy, qiyosiy va institusional tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot davri sifatida 2015-2026 yillar tanlanishining asosiy sababi mazkur davrda O'zbekiston gaz-kimyo sanoatida investision va texnologik o'zgarishlarning jadallashganidir.

Tahlil jarayonida 2015-2026 yillar uch bosqichga ajratildi:

birinchi bosqich — 2015-2017 yillar: modernizasiya va investisiyaviy loyihalar uchun institusional baza shakllangan davr;

ikkinchi bosqich — 2018-2021 yillar: Qandim gazni qayta ishlash majmuasi, Uzbekistan GTL va boshqa yirik ob'ektlar ishga tushirilgan davr;

uchinchi bosqich — 2022-2026 yillar: gaz-kimyo sanoatida chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar, raqamlashtirish va energiya samaradorligiga e'tibor kuchaygan davr.

Tahlil va natijalar. 2015 yil O'zbekiston sanoatini modernizatsiyalash va diversifikatsiya qilish jarayonida muhim bosqichlardan biri bo'ldi. Ushbu davrda uglevodorod resurslaridan foydalanishni takomillashtirish, zamonaviy texnologik ob'ektlarni barpo etish va xorijiy investisiyalarni jalb qilishga e'tibor kuchaytirildi.

Gaz-kimyo sanoatidagi eng muhim o'zgarishlardan biri tabiiy gazni oddiy yoqilg'i sifatida ishlatishdan uni sanoat xomashyosi sifatida qayta ishlashga o'tish bilan bog'liq bo'ldi.

Mazkur tendentsiya gaz-kimyo sanoatining strategik ahamiyatini oshiradi. Chunki resurs bazasi cheklangan sharoitda iqtisodiy o'sishni faqat xomashyo ishlab chiqarishni ko'paytirish orqali ta'minlash qiyin. Shuning uchun gazni qayta ishlash chuqurligini oshirish va yuqori qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Gaz-kimyo sanoati energiya sig'imi yuqori tarmoqlar qatoriga kiradi. Tabiiy gazni tozalash, fraktsiyalarga ajratish, sintez gazi olish, ammiak, metanol, polimerlar va sintetik yoqilg'i ishlab chiqarish jarayonlarida katta miqdorda issiqlik va elektr energiyasi talab qilinadi.

Shu sababli tarmoqning raqobatbardoshligi faqat mahsulot hajmi bilan emas, balki mahsulot birligiga sarflanadigan energiya miqdori bilan ham belgilanadi.

O'zbekiston sharoitida bu masala yanada muhim. 2025 yilda davlat darajasida mamlakat iqtisodiyotida energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi bo'yicha tahlillar o'tkazilib, ayrim kimyo va metallurgiya korxonalarida energiya sarfi jahon o'rtacha ko'rsatkichlaridan ikki baravar yuqori ekani qayd etilgan.

O'zbekistonda energiya samaradorligi siyosati 2019 yildan keyin yanada tizimlashdi. 2019 yilda qabul qilingan PQ-4422-son qaror iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishga qaratilgan edi.

2026 yilda esa energiya samaradorligi yanada keng qamrovli vazifaga aylandi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2026 yilda 4,378 mlrd kVt·soat elektr energiyasi va 2,840 mlrd kub metr tabiiy gazni tejash choralari belgilangan. Yirik korxonalarda ishlab chiqarish hajmini kamaytirmagan holda energiya iste'molini kamida 10 foizga qisqartirish vazifasi qo'yilgan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari O'zbekiston gaz-kimyo sanoati rivojlanishida ikki qarama-qarshi tendentsiya mavjudligini ko'rsatmoqda.

Bir tomondan, tarmoqda texnologik yangilanish, investisiya, ishlab chiqarish diversifikatsiyasi va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushi ortib bormoqda.

Ikkinchi tomondan, tabiiy gaz ishlab chiqarish hajmining pasayishi, energiya resurslariga talabning o'sishi va ayrim korxonalarda yuqori energiya sig'imi mavjudligi samaradorlikni yanada oshirishni talab qilmoqda.

Gaz-kimyo sanoatida energiya samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Gaz-kimyo korxonalari uchun yagona energiya samaradorligi indikatorlarini ishlab chiqish.
2. Har bir yirik korxonada energiya menejmenti tizimini joriy etish.
3. Energiya auditlarini har 2-3 yilda emas, balki ishlab chiqarish jarayonlarining o'zgarishiga mos ravishda doimiy monitoring qilish.
4. Gaz-kimyo korxonalarida chiqindi issiqlikni qayta ishlatish loyihalarini investitsion dasturlarga majburiy komponent sifatida kiritish.
5. Kompessor va nasos stantsiyalarida yuqori samarali elektr dvigatellaridan foydalanish.
6. Gaz sizib chiqishini avtomatik aniqlash va onlayn nazorat qilish tizimlarini kengaytirish.
7. Korxonalarda «raqamli egizak» texnologiyalaridan foydalanish orqali texnologik jarayonlarni optimallashtirish.
8. Gaz-kimyo klasterlarida korxonalar o'rtasida energiya va xomashyo integratsiyasini kuchaytirish.
9. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini yordamchi energetik ehtiyojlarga keng joriy qilish.
10. Energiya samaradorligi bo'yicha korxona rahbarlari faoliyatini KPI tizimiga kiritish.
11. Energiya tejamkor texnologiyalarga investisiya kirituvchi korxonalar uchun moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlarini kengaytirish.
12. Gaz-kimyo sanoati uchun maxsus ilmiy-tadqiqot markazlarini rivojlantirish. 2026 yilda gaz kimyosi, ko'mir kimyosi, katalizatorlar, sorbentlar va nanokompozit materiallar bo'yicha maxsus tadqiqot markazi tashkil etish rejalari muhokama qilingani bu yo'nalishning dolzarbligini ko'rsatadi.

Xulosa

2015-2026 yillarda O'zbekiston gaz-kimyo sanoati mamlakat sanoat tarkibida sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu davrda asosiy e'tibor tabiiy gaz qazib olish hajmini oshirishdan tashqari, uni chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish va yangi texnologik zanjirlarni shakllantirishga qaratildi.

Shu bilan birga, tabiiy gaz ishlab chiqarishining 2018 yildagi 61,6 mlrd kub metrdan 2024 yilda 41,5 mlrd kub metrga tushishi resurslardan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarblashtirmoqda.

2024 yilda energiyani tejash va energiya samaradorligini oshirish sohasida yangi Qonunchilik bazasining shakllanishi, 2025-2026 yillarda energiya auditlari, energiya tejovchi texnologiyalar va yirik korxonalarda energiya sarfini qisqartirish bo'yicha maqsadli dasturlarning amalga oshirilishi sanoat modernizatsiyasining yangi bosqichini boshlab berdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, gaz-kimyo sanoatida kelgusi modernizatsiyaning asosiy vazifasi yangi quvvatlarni faqat miqdoriy jihatdan ko'paytirish emas, balki energiya va resurs sig'imini kamaytirish, ishlab chiqarishning raqamli boshqaruvini kuchaytirish, chiqindi issiqlikdan foydalanish, texnologik yo'qotishlarni qisqartirish va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirishdan iborat bo'lishi kerak.

2026 yilda kimyo sanoatiga 2,5 mlrd dollar investisiya jalb qilish va 133 ta loyihani amalga oshirish rejalashtirilayotgani tarmoqning keyingi yillarda ham yuqori sur'atlarda rivojlanishini ko'rsatadi.

Biroq ushbu investisiyalarning samaradorligi energiya resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liq. Shu sababli yangi gaz-kimyo korxonalarini loyihalashda energiya samaradorligi, ekologik xavfsizlik va raqamli boshqaruv ko'rsatkichlarini asosiy mezon sifatida belgilash maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, 2015-2026 yillarda O'zbekistonda gaz-kimyo sanoatining rivojlanishini «xomashyoni eksport qilishdan chuqur qayta ishlashga, resurs sig'imidan energiya samaradorligiga, oddiy mahsulotdan yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotga» o'tish jarayoni sifatida baholash mumkin.

Bu tendentsiyani izchil davom ettirish O'zbekistonning energetik xavfsizligini mustahkamlash, sanoat raqobatbardoshligini oshirish, import o'rnini bosish, eksport tarkibini diversifikatsiya qilish va «yashil iqtisodiyot» tamoyillariga mos sanoat modelini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 7 avgustdagi O'RQ-940-son «energiyani tejash, undan oqilona foydalanish va energiya samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 22 avgustdagi PQ-4422-son «Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 iyundagi PQ-222-son «energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 27 fevraldagi PQ-77-son «2025 yilda energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Neft-gaz va kimyo sanoatini yanada rivojlantirish masalalari atroficha muhokama qilindi. 21.02.2019.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Qandim gazni qayta ishlash majmuasi ish boshladi. 19.04.2018.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Sho'rtan gaz-kimyo majmuasining tozalangan metani negizida sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarish loyihasi materiallari. 2017.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. «Uzbekistan GTL» zavodi ishga tushirildi. 25.12.2021.
9. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Volume of natural gas production — SIAT. 2025.
10. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. 2025 yilda 1,2 mln tonna benzin ishlab chiqarildi. 23.01.2026.
11. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Industry: official statistics.
12. Invest Uzbekistan. Chemical sector: investment and production overview. 2025.
13. O'zbekiston Respublikasi Hukumati. Measures to enhance energy efficiency discussed. 27.03.2025.
14. O'zbekiston Respublikasi Hukumati. Proposals on energy conservation considered. 20.02.2025.

A.R. MUHAMMADJONOV ILMIY MEROSIDA BUXORO VOHASINING SUG'ORILISH TARIXI: TARIXIY-GEOGRAFIK VA ARXEOLOGIK TAHLIL

Sultonova Aziza Uktamovna

Buxoro davlat universiteti maqsadli tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya. Maqolada akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning «Buxoro vohasi sug'orilishi tarixi (qadimdan XX asr boshigacha)» (Toshkent, 1978) nomli fundamental tadqiqoti asosida vohaning sug'orish tizimlari tarixi tarixiy-geografik va arxeologik jihatdan tahlil qilinadi. Olimning yozma manbalar (Narshaxiy, Ibn Havqal, Istaxriy) va arxeologik dala tadqiqotlarini uyg'unlashtirgan uslubiy yondashuvi, shuningdek uning ilmiy merosining keyingi tadqiqotlarga ta'siri ko'rib chiqiladi. Natijalar Buxoro vohasi sug'orish tizimining rivojlanishi bir necha bosqichda kechganini va bu jarayon vohaning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, sug'orish tarixi, irrigatsiya, Zarafshon, arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar, tarixiy geografiya, kanal, suv xo'jaligi.

Аннотация. В статье на основе фундаментального труда академика Абдулахада Рахимджановича Мухамеджанова «История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)» (Ташкент, 1978) анализируется история ирригационных систем оазиса в историко-географическом и археологическом аспектах. Рассматривается методологический подход учёного, сочетающий анализ письменных источников (Наршахи, Ибн Хаукаль, Истахри) с полевыми археологическими исследованиями, а также влияние его научного наследия на последующие исследования. Результаты показывают, что развитие ирригационной системы Бухарского оазиса проходило в несколько этапов и было тесно связано с социально-экономической историей региона.

Ключевые слова: Бухарский оазис, история орошения, ирригация, Зарафшан, археологические исследования, письменные источники, историческая география, канал, водное хозяйство.

Abstract. Based on the seminal monograph of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov, History of Irrigation of the Bukhara Oasis (from Ancient Times to the Early 20th Century) (Tashkent, 1978), this article analyzes the history of the oasis's irrigation systems from historical-geographical and archaeological perspectives. It examines the scholar's methodology, which combined the analysis of written sources (Narshakhi, Ibn Hawqal, al-Istakhri) with field archaeological research, as well as the influence of his scholarly legacy on subsequent studies. The findings show that the development of the Bukhara oasis irrigation system passed through several stages closely tied to the region's socio-economic history.

Keywords: Bukhara oasis, history of irrigation, irrigation systems, Zarafshan, archaeological research, written sources, historical geography, canal, water management.

Kirish. Buxoro vohasi — Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan, necha ming yillik sun'iy sug'orish an'alariga ega noyob tarixiy-madaniy hudud. Vohaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti azaldan suv resurslaridan oqilona foydalanish, kanal va suv inshootlari tizimini barpo etish bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Shu boisdan Buxoro vohasi sug'orilish tarixini o'rganish nafaqat mahalliy irrigatsiya tarixini, balki butun voha sivilizatsiyasining shakllanish jarayonini tushunish uchun asosiy manba hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda akademik Abdulahad

Rahimjonovich Muhammadjonov (1928/1931—2016) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar alohida o‘rin tutadi. Olimning «История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)» nomli fundamental monografiyasi (Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1978) — Ya.G‘. G‘ulomov tahriri ostida chop etilgan — Buxoro vohasi sug‘orish tizimi tarixiga bag‘ishlangan birinchi yaxlit, kompleks tadqiqot hisoblanadi [1]. Mazkur maqolaning maqsadi ushbu asar asosida olimning ilmiy merosidagi tarixiy-geografik va arxeologik tahlil uslubini ko‘rib chiqishdir.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Markaziy Osiyoda suv resurslaridan foydalanish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan, aksincha, iqlim o‘zgarishi va suv tanqisligi sharoitida tarixiy sug‘orish tajribasini o‘rganish amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Buxoro vohasi kabi qadimdan sun‘iy sug‘orishga asoslangan hududlarning irrigatsiya tarixini bilish zamonaviy suv xo‘jaligi siyosatini shakllantirishda ham foydali bo‘lishi mumkin.

A.R. Muhammadjonovning tadqiqotlari V.V. Bartoldning Turkiston sug‘orilishi tarixiga oid ishlari [2] hamda Ya.G‘. G‘ulomovning Xorazm sug‘orilishi tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari bilan bir tarixshunoslik an‘anasini davom ettiradi. Biroq shuni alohida ta’kidlash lozimki, mavjud nashrlarda ko‘proq Muhammadjonov asarining mavzusi va umumiy mazmuni bayon etilgan, uning uslubiy yondashuvi — yozma va arxeologik manbalarni uyg‘unlashtirish tamoyili — hamda bu yondashuvning keyingi avlod tadqiqotchilariga ta’siri masalasi alohida tahlil predmeti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan. Aynan shu bo‘shliq mazkur maqolaning tadqiqot obyekti belgilaydi.

Tadqiqot jarayonlari. Maqolada tarixiy-qiyosiy, tarixiy-geografik va manbashunoslik tahlili metodlaridan foydalanildi. A.R. Muhammadjonovning asosiy asari mazmuni tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilindi, uning manba bazasi (yozma va arxeologik) tizimlashtirildi hamda bu tadqiqotning oldingi va keyingi ilmiy an‘analari bilan bog‘liqligi qiyosiy tarzda ko‘rib chiqildi.

A.R. Muhammadjonov o‘z tadqiqotida ikki xil manba guruhiga tayangan. Birinchi guruhni o‘rta asr yozma manbalari — xususan, Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari, arab geograflari Ibn Havqal va Istaxriyning geografik risolalari tashkil etadi; bu manbalarda Buxoro vohasidagi kanallar, suv taqsimoti tartib-qoidalari va yirik suv inshootlari haqida qimmatli ma’lumotlar saqlanib qolgan [3]. Ikkinchi guruhni esa bevosita dala tadqiqotlari — qadimgi kanal izlari, suv omborlari qoldiqlari va ko‘hna sug‘orish tarmoqlarining arxeologik-topografik tekshiruvi natijalari tashkil qiladi. Olimning uslubiy yutug‘i aynan shu ikki manba turini bir tadqiqot doirasida uyg‘unlashtirib, ularni bir-birini to‘ldiruvchi dalil sifatida qo‘llaganida namoyon bo‘ladi. Asar mavzu qamrovi («qadimdan XX asr boshigacha») hamda uning predmet ko‘rsatkichidan kelib chiqib aytish mumkinki, tadqiqotda voha sug‘orish tizimining rivojlanishi taxminan quyidagi yirik davrlarni qamrab oladi: qadimgi davr (Zarafshon quyi oqimi bo‘ylab dastlabki kanallarning paydo bo‘lishi), ilk o‘rta asrlar (yirik magistral tarmoqlar — jumladan Shohrud va Vobkentdaryo kabi kanallarning shakllanishi), rivojlangan o‘rta asrlar (Buxoro xonligi davrida suv taqsimoti boshqaruvining murakkablashuvi) va yangi davr (XIX asr oxiri — XX asr boshidagi o‘zgarishlar) [1]. Ta’kidlash lozimki, bu davriylashtirish asarning umumiy mavzu ko‘lamidan kelib chiqqan tahliliy xulosa bo‘lib, kitobning aniq bob-bo‘lim tuzilishini to‘liq aks ettirmasligi mumkin; bu jihatni aniqlashtirish asl nashrga bevosita murojaat qilishni talab etadi.

Alohida ta’kidlash joizki, A.R. Muhammadjonov tadqiqotida Varaxsha shahar-qal’a majmuasi atrofidagi qadimgi sug‘orish tarmoqlariga, shuningdek Kattaqo‘rg‘on va Ziyovuddin tumanlaridagi qadimgi sug‘orma dehqonchilik izlariga alohida o‘rin ajratilgan [1]. Bu tadqiqotlar Buxoro va Samarqand vohalari o‘rtasidagi tarixiy suv-xo‘jalik aloqalarini ham yoritib berishga xizmat qilgan, chunki Zarafshon suvlaridan foydalanish tartibi ikki vohaning o‘zaro manfaatlariga bevosita bog‘liq bo‘lgan masala hisoblangan [1].

A.R. Muhammadjonovning irrigatsiya tarixiga oid ilmiy qiziqishlari faqat Buxoro vohasi bilan

cheklanmagan — u o'zining boshqa tadqiqotlarida ham O'rta Osiyoning turli vohalari sug'orma dehqonchiligi masalalariga murojaat qilgan, bu esa uning irrigatsiya tarixi bo'yicha yondashuvini mintaqaviy miqyosda tizimli tarzda qo'llaganidan dalolat beradi [4]. Xorijiy tadqiqotchilar orasida ham shu davrda O'rta Osiyoning g'arbiy qismidagi qadimgi irrigatsiyaga oid qiziqish kuzatilgan; xususan, amerikalik geograf Robert Lyuisning G'arbiy Turkiston qadimgi sug'orilishiga bag'ishlangan maqolasi (1966) shu davr xalqaro tarixshunosligida parallel yo'nalish sifatida alohida ahamiyat kasb etadi [5]. Biroq A.R. Muhammadjonov ishi mahalliy yozma manbalar va arxiv-arxeologik materiallarning kengligi bilan xorijiy tadqiqotlardan sezilarli farq qiladi.

Olingan natijalar tahlili. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi sug'orilishi tarixiga bag'ishlangan tadqiqoti tarixiy-geografik va arxeologik metodlarni uyg'unlashtirgan kompleks yondashuvning yorqin namunasidir. Olim yozma manbalardagi parcha-parcha ma'lumotlarni dala tadqiqotlari natijalari bilan boyitib, voha sug'orish tizimining bosqichma-bosqich rivojlanish manzarasini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Uning tadqiqoti V.V. Bartold va Ya.G'. G'ulomov boshlagan Turkiston va Xorazm irrigatsiya tarixshunosligi an'analariining mantiqiy davomi sifatida, ayni paytda Buxoro vohasi bo'yicha mustaqil va yaxlit tadqiqot sifatida baholanishi mumkin.

Shu bilan birga, mavjud tarixshunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki, Muhammadjonov merosining bir qator jihatlari — xususan, uning tadqiqotida qo'llangan arxeologik-topografik ma'lumotlarni zamonaviy geoinformatsion tizimlar va aerofotosurat tahlili imkoniyatlari bilan qiyoslash, shuningdek 1978-yildan keyin to'plangan yangi arxeologik ma'lumotlar asosida uning xulosalarini qayta baholash masalasi hozirgacha alohida monografik tadqiqot predmeti bo'lmagan. Bu — kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Xulosa. A.R. Muhammadjonovning «Buxoro vohasi sug'orilishi tarixi» nomli fundamental tadqiqoti O'rta Osiyo irrigatsiya tarixshunosligida muhim o'rin egallaydi. Olimning yozma va arxeologik manbalarni uyg'unlashtirgan uslubiy yondashuvi voha sug'orish tizimining ko'p asrlik evolyutsiyasini yaxlit tarzda rekonstruksiya qilish imkonini bergan. Shu bilan birga, uning ilmiy merosini zamonaviy arxeologik va geoinformatsion tadqiqot natijalari bilan qiyosiy tahlil qilish, shuningdek uning uslubiy tajribasini boshqa vohalar misolida qo'llash masalalari yetarli darajada o'rganilmagan bo'lib, bu kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.
2. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. Т. 3. — Москва: Наука, 1965.
3. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966.
4. Абдулахад Мухаммаджонов // Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov
5. Lewis R. Early Irrigation in West Turkestan // Annals of the Association of American Geographers. — 1966. — Vol. 56, № 3. — P. 467–491.
6. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel. <https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi>

UDK: 94(575.171)»08/11»:339.5(091)

MANBALARDA XORAZM HUNARMANDCHILIGI TARIXINING YORITILISHI (IX-XIII asrlar)

Sabirov Mansur Ruzmetovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Ijtimoiy- iqtisodiy fanlar fakulteti Tarix kafedrası

Stajyor o'qituvchi

<https://orcid.org/0009-0009-3970-5861>

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX–XIII asrlarda Xorazm vohasining iqtisodiy, ijtimoiy va sivilizatsiyaviy rivojlanish jarayonlarini belgilab bergan hunarmandchilik sohalari hamda ichki va tashqi savdo aloqalari tarixi manbashunoslik shuningdek, arxeologik ma'lumotlar asosida tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda o'rta asr arab, fors va mahalliy mualliflarning yozma asarlari (Istaxriy, Maqdisiy, Yoqut al-Hamaviy, Beruniy, Zamaxshariy) bergan ma'lumotlar voha yodgorliklaridan (Sadvar, Jigarband, Urganch) topilgan moddiy-madaniyat artefaktlari bilan qiyosiy olingan holda o'rganilgan. Mintaqaning Buyuk Ipak yo'li xalqaro tranzit tizimidagi o'rni, shuningdek, Xorazmshohlar davrida urbanizatsiya va savdo xavfsizligi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm, o'rta asrlar, hunarmandchilik, tashqi savdo, Buyuk Ipak yo'li, yozma manbalar, arxeologik materiallar, Sadvar, Jigarband, urbanizatsiya.

Аннотация: В данной статье на основе синтеза источниковедческих и археологических данных системно анализируется история ремесленных отраслей и торгово-экономических отношений Хорезмского оазиса в IX–XIII веках, определивших процессы урбанизации и цивилизационного развития региона. В исследовании сведения средневековых арабских, персидских и местных авторов (ал-Истахри, ал-Макдиси, Якут ал-Хамави, ал-Беруни, аз-Замахшари) сопоставляются с материальными артефактами, обнаруженными на памятниках оазиса (Садвар, Джигербент, Ургенч). Освещаются роль региона в международной транзитной системе Великого шелкового пути, а также вопросы урбанизации и обеспечения безопасности торговли в эпоху Хорезмшахов.

Ключевые слова: Хорезм, средневековье, ремесло, внешняя торговля, Великий шелковый путь, письменные источники, археологические материалы, Садвар, Джигербент, урбанизация.

Abstract: This article systematically analyzes the history of handicraft sectors and trade relations of the Khwarazm oasis in the 9th–13th centuries, which determined the socio-economic and civilizational development of the region, based on a synthesis of source studies and archaeological data. The research conducts a comparative analysis of medieval Arabic, Persian, and local written sources (al-Istakhri, al-Maqdisi, Yaqut al-Hamawi, al-Biruni, az-Zamakshari) alongside material artifacts discovered from the regional sites (Sadvar, Jigarband, Urganch). The article highlights the strategic position of the region in the international transit system of the Great Silk Road, as well as the dynamics of urbanization and trade security during the Khwarazmshahs era.

Keywords: Khwarazm, Middle Ages, handicrafts, foreign trade, Great Silk Road, written sources, archaeological materials, Sadvar, Jigarband, urbanization.

KIRISH. Xorazm Markaziy Osiyodagi hunarmandchilik sohalari va savdo aloqalari taraqqiy qilgan qadimiy o'lkalaridan biridir. Qadimgi va o'rta asr yodgorliklaridagi hunarmandchilik

sohalariga oid topilmalar Xorazmning boy madaniyati, iqtisodiyoti, san'ati va o'tmishidan dalolat beruvchi moddiy manbalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham hunarmandchilik sohaları va shu bilan bir qatorda savdo munosabatlari tarixini o'rganish tarix fanida alohida ahamiyat kasb etadigan mavzulardan biri bo'lib kelgan. Jamiyatlardagi urbanizatsiya va sivilizatsiyaviy rivojlanish jarayonlarini belgilovchi, iqtisodiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi Xorazm hunarmandchilik sohaları va savdo aloqalari tarixi bugungi kunga qadar maxsus monografik tadqiqot mavzusi sifatida yetarli darajada o'rganilmasdan kelmoqda.

Mintaqaning IX–XIII asrlar boshidagi iqtisodiy yuksalishi, dastlab arab xalifaligi, keyinchalik esa qudratli Xorazmshohlar davlatining shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu tadqiqotning maqsadi mazkur davrga oid yozma yodgorliklar va arxeologik ma'lumotlar orqali voha hunarmandchiligi va savdo aloqalarining manbaviy asoslarini tizimli tahlil etishdan iborat.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda tarixiy bilishning obyektivlik, tizimlilik va tarixiylik an'alaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida mintaqa tarixiga oid arab, fors va mahalliy mualliflarning asarlaridagi ma'lumotlar qiyosiy o'rganildi. Yodgorliklardan (Sadvar, Jigarband, Urganch) topilgan moddiy madaniyat namunalari va ishlab chiqarish ochoqlari yozma manbalardagi ma'lumotlar bilan bog'liqlikda tahlil qilindi. Shuningdek, Buyuk Ipak yo'lining Xorazm hududidan o'tgan xalqaro tarmoqlari va tranzit markazlarining o'rni aniqlandi.

Natijalar va Muhokama. Xorazm savdo markazlari va iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot beruvchi birinchi darajali va bebaho manbalar orasida Istaxriy va Maqdisiy asarlari, ayniqsa, ajralib turadi. Chunki ular Xorazm savdo markazlarining tavsifi, vohaning iqtisodiy geografiyasi, shaharlari va qishloqlaridagi savdo munosabatlari, bozorlar va karvonsaroylarni tasvirlashga katta e'tibor berishgan.

Xorazmdagi XI–XIII asrlardagi savdo munosabatlari to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar As-Saolibiyning "Latoif ul-maorif", Ibn al-Asirning "Al-Komil fit-tarix", as-Sam'oniyning "Kitob al-ansob", Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" kabi asarlarida mavjud [1]. Xususan, Yoqut Hamaviyning "Mamlakatlar ro'yxati" kitobi boshqa geografik manbalarga nisbatan aniq ma'lumotlar mavjudligi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, Al-Xorazmiy ("Bilimlar kaliti"), Ibn Rusta ("Kitob al-aluq an-nafisa"), Al-Ya'qubiy ("Kitob al-buldon"), Abubakr al-Balazuriy ("Kitob futuh al-buldon"), Ibn Xordadbex ("Kitob al-masalik va-l-mamolik"), Tabariy ("Tarix ar-rusul va-l-muluk"), Ibn Fadlan ("Risola"), Ibn Havkal ("Kitob ul-masalik va-l-mamolik") kabi mualliflar hamda mahalliy olimlar Abu Rayhon Beruniy ("O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar"), Az-Zamaxshariy ("Muqaddimat ul-adab"), Rashiddin Votvot asarlari o'rta asrlar Xorazm hunarmandchilik sohasi va savdo munosabatlari haqida ma'lumot beruvchi birlamchi manbalar hisoblanadi [2].

IX–XIII asrlarda Xorazmdagi savdo munosabatlari fors tilida yozilgan manbalarda ham aks ettirilgan. Ular orasida eng qimmatlisi va muhimlari – Mahmud Gardiziyning "Zayn ul-axbor", Abulfazl Bayhaqiyning "Tarixi Mas'udiy" va noma'lum muallif qalamiga mansub "Hudud al-alam" asarlaridir [3]. Ushbu asarlarda Xorazm savdo markazlariga ta'rif berib o'tilishi bilan birga, vohaning qo'shni o'lkalar va ko'chmanchilar dunyosi bilan savdo-sotiq munosabatlari, karvon yo'llari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Umuman, barcha manbalarda mo'g'ul bosqiniga qadar Xorazm Sharqning eng taraqqiy qilgan, shaharlari ko'p, dehqonchiligi, chorvachiligi, hunarmandchiligi, savdo-sotiq aloqalari rivojlangan hududlardan biri sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Xorazmning IX–XII asrlarda savdo-sotiq sohaları rivojlanishining eng muhim tomonlaridan biri – bu Buyuk ipak yo'lining bu hududdan o'tganligidir. Mintaqada Sharqiy Yevropa, O'rta Osiyo, Eron va boshqa davlatlar bozorlarining ehtiyojlari Xorazm orqali muvofiqlashtirilgan. Vohada Buyuk ipak yo'lining uchta xalqaro tarmog'i tutashgan:

- Movarounnahrda boshlangan asosiy karvon yo'li;

- Xurosondan Qoraqum cho‘li orqali Xorazmga keluvchi karvon yo‘li;
- Sharqiy Yevropa bilan bog‘lovchi karvon yo‘li (Volga bo‘yi, Kavkaz va Qrim) [4].

Bu yo‘lni bosib o‘tgan P.Karpini, Vilgelm de Rubruk, M.Polo, Ibn Battuta, Elomazin, Dj.Marinoli, ispan Pasxali, A. Djenkinson singari mashhur sayohatchilar o‘z sayohatnomalarida qimmatli ma‘lumotlarni yozib qoldirganlar.

Ibn Fadlanning 921–922-yillardagi Volgaga sayohati davomida Xorazm (Kat va Jurjoniya) iqlimi, daryoning muzlashi (muz qalinligi 17 chorak bo‘lgani) va aholi turmushi haqida bergan ma‘lumotlari nihoyatda qimmatlidir [5]. Shuningdek, Istaxriy o‘z asarida xorazmliklarning tadbirkor va sayohatsevarligini ta’kidlab, shunday yozadi: “Xorazm - hosildor, oziq-ovqati va mevalari ko‘p shahar... paxta va jundan ko‘p narsalar tayyorlanadi hamda bu narsalar uzoq-uzoq joylarga eltiladi... boylikning katta qismini turklar bilan savdodan va mol boqib ko‘paytirishdan topadilar” [6].

Xorazmda IX-X asrlarda urbanizatsion jarayonlarning rivoji va xalqaro savdo– sotiq aloqalari taraqqiy qilishi hunarmandchilik sohalari yuksalishiga turtki bo‘ladi. At-Tabariy VIII asrda Xorazmda bor–yo‘g‘i uchta qal’a (Kot, Xozarasp va Urganch) bo‘lganini yozsa, X asr oxiriga kelib al-Muqaddasiy qal’alar soni 32 taga yetganini qayd etadi [7]. Urganch shahrida bu davrda 160 ga yaqin bozorlar faoliyat yuritgan.

Arxeologik materiallar ham ushbu fikrlarni tasdiqlaydi. Masalan, ilk o‘rta asr hunarmandchilik markazlaridan biri bo‘lgan Sadvar qal’asi rabodidan metallsozlikka oid 5 ta o‘choq o‘rni aniqlangan [8]. Tadqiqotchi E.A.Armarchuk o‘choqlarning konstruktiv tuzilishini qiyosiy o‘rganish asosida ularning temirchilik sohasiga taalluqli ekanligini isbotlagan. Xuddi shuningdek, Jigarband qal’asi IX–XIII asrlar qatlamlaridan metallardan tayyorlangan ko‘plab mehnat qurollari va qurol-aslahalar topilgan bo‘lib, ular mahalliy metallsozlar tomonidan ishlab chiqarilgan [9].

Xorazmda bu davrda kumushchilik (zargarlik) kasbi ham yuksak rivojlangan. Rossiya Davlat Ermitajida saqlanayotgan, kandakorlik usulida tovuqlar va kufiy yozuvlari bilan bezatilgan to‘g‘riburchakli kumush patnis mutaxassis B.Marshakning fikricha, XI asrning birinchi yarmida Xorazmda mahalliy ustalar tomonidan tayyorlangan [10]. Al-Xorazmiyning “Bilimlar kaliti” asarida keltirilgan harbiy manjaraq (toshotar mashina) qismlarining (al-kursi, al-xinziri, al-saxm, al-astam) tavsifi ham yog‘och va metall konstruksiyalarni tayyorlashda ixtisoslashgan temirchilar mehnatidan keng foydalanilganini ko‘rsatadi [11].

Xulosa. Xorazm hunarmandchiligi arab-fors manbalarida (Istaxriy, Maqdisiy, Ibn Fadlan) tilga olingan Xorazm hunarmandchiligi va yirik savdo markazlari haqidagi ma‘lumotlar voha qal’alarida (Sadvar, Jigarband, Urganch) olib borilgan arxeologik qazishmalar va topilgan artefaktlar (metall o‘choqlari, kumush patnislar) bilan to‘liq tasdiqlanadi.

Xorazm IX–XIII asrlarda nafaqat Buyuk Ipak yo‘lining uchta strategik tarmog‘ini bog‘lovchi yirik tranzit hudud, balki yuqori sifatli hunarmandchilik mahsulotlari (metallsozlik, to‘qimachilik, ko‘nchilik) ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchi mustaqil iqtisodiy markaz bo‘lgan.

Xorazmshohlar davrida urbanizatsiya jarayonining jadallashishi (32 dan ortiq yirik istehkom va rabodlar) va xalqaro savdo munosabatlarining huquqiy va xavfsizlik jihatdan (“Musooda-noma”, “yo‘l muhofizlari”) ta’minlanishi vohani Sharqning eng boy o‘lkalaridan biriga aylantirgan.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т.1. – М.: «Наука», 1963; Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. МИТТ, т. 1, М.-Л., 1939. – С. 358; Иакут ал-Хамави. Му’jam ал-булдан. МИТТ, т. 1, М.-Л., 1939. – С. 409-438.
2. Ибн Русте. Китоb ал-алак ан нафиса. VII // МИТТ. Т.1. - М.-Л., 1939; Ибн Фадлан.

Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Под ред. И.Ю.Крачковского. - М.-Л., 1939; Ал-Истахри. Китаб месалик ал-мемалик // МИТТ. Т.1. - М.-Л., 1939.

3. Гардизи. Китаб зайн ал-ахбар. МИТТ, т. 1, М.-Л., 1939. – С. 228; Абу-л-файз Байхаки. История Мас'уда. М.: «Наука», 1969.

4. Оразмухаммедова Г.Т. Города южного Туркменистана как центры ремесла и торговли (IX–XII вв.) // История и современность. №1. март. 2010. – С. 123–131.

5. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу (Хорезм). (Перевод под ред. акад. И.Ю.Крачковского). – Л., 1939.

6. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент, 1964. – Б. 255; Истахрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик (Таржима муаллифи Р.Т.Худайбергенов). – Тошкент: «Фан», 2019. – Б. 140-143.

7. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т.1. – М.-Л., 1939. – С. 178, 187–188.

8. Армарчук Е.А. Производственные печи на средневековом городище Садвар в Южном Хорезме. – С. 81–90.

9. Вишневская Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента. – С. 83–92, 111–112.

10. Сокровища Приобья. – СПб.: Формика, 1996. – С. 126–127.

11. Белиницкий А.М., Маршак Б.И. Древнейшее изображение осадной машины в Средней Азии // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – Л., 1978. – С. 215–221.

BUXORO VOHASI NIKOH TO'YI MAROSIMLARIDA TOTEMISTIK TASAVVURLAR: TARIXIY-ETNOLOGIK TAHLIL

*Shamsiyeva Zilola Askarovna,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro vohasi an'anaviy nikoh to'yi marosimlari tarkibida saqlanib qolgan arxaik e'tiqodiy, xususan, totemistik tasavvurlar bilan bog'liq udumlar tarixiy-etnologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kelin-kuyov va qudalar ustidan shirinlik hamda bodom sochish, kelin libosi va chimildiq bezaklarida anor guli naqshining qo'llanilishi, shuningdek, kelin-kuyov ko'rpa-to'shagi ichiga oshiq (toj. «bujul») solib qo'yish kabi marosimiy amaliyotlarning ramziy mazmuni yoritiladi. Ushbu udumlarning xalqning qadimiy mifologik va magik tasavvurlari bilan aloqadorligi ochib beriladi. Ayniqsa, oshiq suyagining qo'llanilishi farzand tilash, nasl davomiyligi va oilaviy farovonlik bilan bog'liq xalqona qarashlar asosida tahlil etiladi. Maqolada qadimiy tasavvurlarning tarixiy transformatsiyasi va zamonaviy marosimiy madaniyatda saqlanib qolish xususiyatlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, nikoh to'yi, totemistik tasavvurlar, arxaik e'tiqodlar, oshiq, bujul, anor guli, chimildiq, ramziy-magik udumlar, nasl davomiyligi.

ТОТЕМИСТИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ БУХАРСКОГО ОАЗИСА: ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье с историко-этнологической точки зрения анализируются архаические верования, сохранившиеся в традиционных свадебных обрядах Бухарского оазиса, в частности обычаи, связанные с тотемистическими представлениями. Раскрывается символическое значение таких практик, как осыпание жениха, невесты и сватов сладостями и миндалём, использование орнамента цветка граната в украшении наряда невесты и чимилдика, а также помещение косточки-лодыжки (ашик, тадж. «буджул») в постельные принадлежности жениха и невесты. Рассматривается связь данных обычаев с древними мифологическими и магическими представлениями народа. Особое внимание уделяется использованию косточки ашик в контексте пожелания рождения детей, продолжения рода и семейного благополучия. Освещаются процессы трансформации древних верований и их сохранение в современной обрядовой культуре.

Ключевые слова: Бухарский оазис, свадебный обряд, тотемистические представления, архаические верования, ашик, буджул, цветок граната, чимилдик, символическо-магические обычаи, продолжение рода.

TOTEMISTIC REPRESENTATIONS IN THE WEDDING RITUALS OF THE BUKHARA OASIS: A HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. This article offers a historical-ethnological analysis of archaic beliefs preserved in the traditional wedding rituals of the Bukhara oasis, particularly customs linked to totemistic representations. It examines the symbolic meanings of practices such as showering the bride, groom, and matchmakers with sweets and almonds, pomegranate-flower motifs in bridal attire and the chimildiq, and placing an anklebone (ashiq; Tajik: bujul) inside the bridal bedding. The article explores these customs' ties to ancient mythological beliefs. Particular attention is paid to the ashik bone, linked to wishes for children and family prosperity, alongside the transformation

of these beliefs in contemporary ritual culture.

Key words: Bukhara oasis, wedding ceremony, totemistic representations, archaic beliefs, ashiq, bujul, pomegranate flower, chimildiq, symbolic-magical customs, continuity of lineage.

Kirish. Buxoro vohasi o'zining ko'p asrlik tarixiy-madaniy taraqqiyoti davomida turli diniy e'tiqodlar va dunyoqarashlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan murakkab marosimiy tizimga ega hududlardan biridir. Vohada mavjud bo'lgan nikoh to'yi marosimlari va ular bilan bog'liq udumlarda islomiy qadriyatlar bilan bir qatorda qadimgi diniy tasavvurlar, xalqona e'tiqodlar hamda arxaik dunyoqarash unsurlarining saqlanib qolganligini kuzatish mumkin. Mazkur holat diniy sinkretizm, ya'ni turli davrlarga mansub diniy e'tiqod va tasavvurlarning bir marosimiy tizim doirasida o'zaro uyg'unlashuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Nikoh to'yi marosimlaridagi arxaik tasavvurlarni o'rganishda animizm, totemizm va fetishizm bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar alohida ahamiyatga ega, chunki ushbu diniy tasavvurlar insonning tabiat, hayvonot olami, buyumlar va ko'zga ko'rinmas kuchlar haqidagi qadimgi qarashlarini aks ettiradi.

Totemizm qadimgi jamoalarning muayyan hayvon, qush yoki o'simlikni o'z urug'i va jamoasi bilan qarindoshlik aloqasiga ega deb tasavvur qilishiga asoslangan e'tiqodiy tizimdir. Buxoro vohasining zamonaviy nikoh to'yi marosimlarida klassik totemizmning to'liq shakllari deyarli uchramaydi, biroq ayrim hayvonlar va qushlar bilan bog'liq ramziy tasavvurlar qadimgi totemistik qarashlarning uzoq tarixiy izlari sifatida talqin qilinishi mumkin. Nikoh to'yi marosimlarida totemistik tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlarni ham ko'plab uchratish mumkin — bunda dinga sig'inuvchilar o'zi yoki urug'ining barcha a'zolarini muayyan hayvon, o'simlik va boshqa narsalardan kelib chiqqan deb tasavvur qiladilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida saqlanib qolgan totemistik tasavvurlar va arxaik e'tiqodiy unsurlarni tarixiy-etnologik jihatdan o'rganishda dinning ilk shakllari, jumladan, totemizm va animizmga bag'ishlangan nazariy tadqiqotlar muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalalarni tahlil qilishda S.A. Tokarev, D.E. Xaytun, J. Frazer, G.P. Snesev hamda mahalliy etnologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar alohida o'rin tutadi.

Dinning ilk shakllari va ularning tarixiy taraqqiyoti masalasi taniqli etnograf S.A. Tokarevning «Ранние формы религии и их развитие» asarida keng yoritilgan [1]. Muallif animizm, totemizm, fetishizm, magiya va boshqa arxaik diniy tasavvurlarning kelib chiqishi hamda rivojlanish jarayonlarini tarixiy-qiyyosiy nuqtai nazardan tahlil qiladi; Tokarevning nazariy qarashlari Buxoro vohasi nikoh marosimlarida uchraydigan qadimiy e'tiqodiy unsurlarni ularning dastlabki tarixiy ildizlari bilan bog'liq holda talqin qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Totemizmning mohiyati va kelib chiqishi masalalari D.E. Xaytunning «Тотемизм, его сущность и происхождение» tadqiqotida maxsus o'rganilgan [2]. Ushbu asarda totemizmning qadimgi jamoalar dunyoqarashidagi o'rni, uning shakllanish omillari va asosiy belgilariga e'tibor qaratiladi; mazkur nazariy yondashuv Buxoro vohasi nikoh marosimlaridagi hayvonot olami bilan bog'liq ayrim ramziy tasavvurlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy marosimlarda uchraydigan har qanday hayvon yoki hayvon suyagi bilan bog'liq udumni bevosita totemizm deb baholash ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmasligini ham hisobga olish zarur.

Ingliz antropologi J. Frazerning to'rt jildidan iborat «Totemism and Exogamy» asari totemizm muammosini qiyosiy-etnologik asosda o'rganishga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlardan biridir [3]. Muallif turli xalqlarning urug'-qabilaviy tuzilishi, ekzogamiya va totemistik qarashlari o'rtasidagi munosabatlarni keng etnografik materiallar asosida tahlil qiladi; bu tadqiqot totemizm tushunchasining nazariy chegaralarini aniqlash va marosimiy udumlarda saqlanib qolgan arxaik

unsurlarni qiyosiy o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbeklarning islomgacha bo'lgan diniy e'tiqodlari va marosimiy an'analarni tadqiq etishda G.P. Snegarevning «Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма» asari alohida ahamiyatga ega [4]. Muallif Xorazm o'zbeklari orasida saqlanib qolgan qadimgi e'tiqodlar va marosimlarning islomiy madaniyat bilan o'zaro uyg'unlashuvi masalasini etnografik materiallar asosida tahlil qiladi; ushbu tadqiqot Buxoro vohasi nikoh marosimlarida uchraydigan arxaiк tasavvurlarning tarixiy transformatsiyasini va diniy sinkretizm jarayonlarini o'rganishda qiyosiy manba sifatida muhimdir.

O'zbek xalqining nikoh marosimlarini hududiy xususiyatlari asosida tadqiq etishda S.A. Soatovanning «Yuqori Zarafshon vohasi o'zbeklarining nikoh to'yi marosimlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)» mavzusidagi dissertatsiyasi muhim o'rin tutadi [5]. Tadqiqotda Yuqori Zarafshon vohasi o'zbeklarining nikoh marosimlari, ularning tarkibiy qismlari, udum va an'analari etnologik jihatdan tahlil qilingan; ushbu tadqiqot Buxoro vohasi nikoh marosimlarini Zarafshon vohasi doirasidagi boshqa hududlar bilan qiyoslash, umumiy va hududiy xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Nikoh marosimlaridagi ranglar va ramzlarning semantik mazmunini o'rganishda Sun Umen va Ma Linning xitoy hamda rus madaniyatida oq rangning ifodalanishiga bag'ishlangan qiyosiy tadqiqoti ham muayyan ahamiyatga ega [6]. Mualliflar oq rangning turli madaniy tizimlardagi ramziy mazmuni va uning madaniy-semantik xususiyatlarini tahlil qilganlar; ushbu yondashuv Buxoro vohasi nikoh marosimlarida qo'llaniladigan ranglar, liboslar va marosimiy predmetlarning ramziy mazmunini qiyosiy-madaniy nuqtai nazardan tadqiq etishga metodologik yordam beradi.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlarda dinning ilk shakllari, totemizm va animizmning nazariy asoslari, islomgacha bo'lgan e'tiqodlarning qoldiqlari, shuningdek, o'zbek xalqining nikoh marosimlari va ularning hududiy xususiyatlari turli darajada yoritilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida saqlanib qolgan totemistik tasavvurlar maxsus, kompleks tarixiy-etnologik tadqiqot obyekti sifatida alohida o'rganilmagan. Shu jihatdan mazkur maqolada Buxoro vohasi nikoh marosimlaridagi oshiq suyagi, anor guli naqshlari va boshqa ramziy udumlarning tarixiy ildizlari hamda etnomadaniy mazmunini tahlil qilish mavzuning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini Buxoro vohasi o'zbek va tojik aholisining nikoh to'yi marosimlarida saqlanib qolgan diniy-e'tiqodiy qarashlarni tarixiy-etnografik va diniy-falsafiy jihatdan o'rganish tashkil etadi. Tadqiqotda nikoh marosimlari nafaqat urf-odatlar majmui, balki turli tarixiy davrlarda shakllangan diniy tasavvurlar va madaniy an'analarning o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi hodisa sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqotda tarixiy-etnografik, qiyosiy-tarixiy, strukturaviy-funksional va semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-etnografik metod orqali nikoh marosimlarining tarkibi, bajarilish tartibi va undagi diniy ramzlar o'rganildi; qiyosiy-tarixiy metod asosida o'zbek va tojik aholisi marosimlaridagi o'xshash hamda farqli jihatlar aniqlanib, ularning tarixiy ildizlari tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Buxoro vohasi an'anaviy nikoh to'ylarida o'tkaziladigan va hozirgacha ko'p joylarda amal qilinadigan ayrim udumlarda totemistik e'tiqod shakllarini ko'rish mumkin. Masalan, kuyov va kelin yoki qudalar kelin uyiga kelganda ular ustidan shirinliklar yoki bodom sochish [7], kelin liboslari va chimildiqda, asosan, anor guli naqshining bezak sifatida tanlanishi [8], kelin-kuyov uchun mo'ljallangan ko'rpa ichiga oshiq (toj. «bujul») solib qo'yilishida [9] totemizm izlarini ko'rish mumkin.

Axborotchilarning fikriga qaraganda, kelin va kuyov uchun mo'ljallangan nikoh kechasi to'shagi orasiga (toj. «bistar») ikkita oshiq maxsus xaltachaga solib tikilgan; bu irimdan ko'zlangan

maqsad kelin-kuyovning birinchi farzandi o'g'il bo'lishidir [9]. Mazkur qarash xalq orasida birinchi farzandning o'g'il bo'lishini tilash bilan bog'liq bo'lib, oilaning davomiyligi, avlodning mustahkamligi va naslning davom etishi haqidagi an'anaviy tasavvurlarni aks ettiradi. Oshiq suyaklari xalq e'tiqodida omad, baxt va himoya ramzi sifatida talqin etilgan; shu jihatdan ushbu udum nikoh marosimlari tarkibidagi ramziy-magik qarashlarning muhim ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Demak, Buxoro vohasi aholisi orasida farzand, ayniqsa o'g'il farzand bilan bog'liq qadimiy e'tiqod va irim-sirimlar uzoq tarixiy davrlar davomida xalq turmush tarzida saqlanib kelgan; bugungi kunda ham vohaning ayrim hududlarida ushbu odatning uchrab turishi xalqning an'anaviy oilaviy qadriyatlari hamda etnomadaniy qarashlari zamonaviy hayot bilan uyg'un holda davom etayotganligini ko'rsatadi.

Voha nikoh to'yi marosimlari atributlari sanalgan chimildiqda yoki kelinning liboslarida anor guli asosidagi naqshlardan keng foydalaniladi [10]. Anor qadimdan serhosillik, unumdorlik va avlod davomiyligining ramzi sifatida talqin etilgan bo'lib, uning ko'plab urug'lari oilaning ko'payishi hamda farovonlik timsoli hisoblangan; shuningdek, anorning qizil rangi xalq tasavvurida hayot, qon va tiriklik bilan bog'lanib, insonning yashovchanligi hamda hayotiy qudratini ifodalagan [11]. Demak, nikoh to'yi marosimlaridagi anor obrazi xalq marosimlari va an'anaviy qarashlarda nafaqat oziq-ovqat mahsuloti, balki chuqur ramziy-ma'naviy mazmun kasb etuvchi etnomadaniy unsur sifatida namoyon bo'ladi.

Chimildiq dasturxonida uzoq umr va baraka ramzi sifatida yong'oq donalarining qo'yilishi xalqning qadimiy mifologik hamda totemistik qarashlari bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Turli xalqlar madaniyatida yong'oq muqaddas va ramziy ma'no kasb etuvchi unsur sifatida talqin qilinib, uning hosildor daraxt ekanligi unumdorlik, farovonlik va avlod davomiyligi timsoli sifatida qaralishiga asos bo'lgan; shuningdek, yong'oqning shaklan inson miyasiga o'xshatilishi uni donolik, aql-zakovat va hayotiy tajriba bilan bog'liq tasavvurlar bilan uyg'unlashtirgan. Shu jihatdan, chimildiq dasturxonida yong'oqning bo'lishi yosh oilaga uzoq umr, baraka, sog'lom avlod va ma'naviy yetuklik tilash bilan bog'liq ramziy marosimiy unsur sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa Buxoro vohasi nikoh marosimlarida qadimiy e'tiqodiy qarashlarning ayrim ko'rinishlari bugungi kungacha saqlanib qolganligini ko'rsatadi [12].

Xulosa. Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarini tarixiy-etnologik nuqtai nazardan o'rganish ushbu marosimlar tizimida turli tarixiy davrlarga mansub qadimiy diniy-mifologik tasavvurlar va ramziy qarashlarning ayrim unsurlari hozirgi kungacha saqlanib qolganligini ko'rsatadi. Xususan, nikoh marosimlarida bajariladigan ayrim udumlar xalqning tabiat, hayvonot olami, naslning davomiyligi va oilaviy farovonlik haqidagi qadimiy tasavvurlari bilan uzviy bog'liqdir.

Tadqiqot davomida kelin, kuyov va qudalar ustidan shirinlik hamda bodom sochish, kelin liboslari va chimildiq bezaklarida anor guli naqshining qo'llanilishi, shuningdek, kelin-kuyov uchun tayyorlangan ko'rpa-to'shak orasiga oshiq (tojikcha «bujul») solib qo'yish kabi udumlarning ramziy mazmuni tahlil qilindi. Mazkur marosimiy amaliyotlar, avvalo, baraka, farovonlik, serfarzandlik, naslning davomiyligi va oilaning mustahkamligi haqidagi xalqona qarashlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ayniqsa, oshiq suyagining nikoh marosimida qo'llanilishi xalqning qadimiy ramziy-magik tasavvurlari bilan bog'liq muhim etnomadaniy hodisa hisoblanadi: uning kelin-kuyov to'shagiga joylashtirilishi birinchi farzandning o'g'il bo'lishini tilash, avlodning davomiyligini ta'minlash hamda oilaviy baxt va farovonlikka erishish istagini ifodalagan. Bunday qarashlar tarixiy taraqqiyot davomida o'zining dastlabki e'tiqodiy mazmunini qisman yo'qotib, ko'proq an'anaviy udum va irim-sirim ko'rinishida saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, mazkur udumlarni bevosita va qat'iy ravishda klassik totemizmning ko'rinishi sifatida baholash ilmiy-metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki zamonaviy Buxoro vohasi nikoh marosimlarida klassik totemizmga xos urug' yoki jamoaning muayyan hayvon, qush

yoxud o‘simlik bilan qarindoshlik aloqasiga ishonishi to‘liq shaklda kuzatilmaydi. Shu sababli mazkur hodisalarni totemistik tasavvurlarning tarixiy izlari, arxaik mifologik qarashlarning qoldiqlari va ramziy-magik tafakkurning unsurlari sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Umuman, Buxoro vohasi nikoh to‘yi marosimlari xalqning ko‘p qatlamli tarixiy xotirasi va etnomadaniy dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab marosimiy tizim hisoblanadi. Undagi totemistik va boshqa arxaik tasavvurlar islomiy qadriyatlar hamda keyingi davrlarda shakllangan xalqona an‘analalar bilan uyg‘unlashib, o‘ziga xos sinkretik xususiyat kasb etgan. Mazkur udumlarni tarixiy-etnologik asosda o‘rganish Buxoro vohasi aholisining qadimiy dunyoqarashi, oilaviy qadriyatlari va nikoh marosimlarining tarixiy transformatsiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964.
2. Хайтун Д.Е. Тотемизм, его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958.
3. Frazer J. Totemism and Exogamy. Vol. 1–4. – London, 1910.
4. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 27.
5. Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1999. – Б. 102.
6. Сунь Умэн, Ма Линь. Сравнительный анализ цветообозначения белого в китайской и русской культуре // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2020. – Vol. 7-2(46). – С. 60–61.
7. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Romitan tumani, O‘ba MFY, 2025-yil // Muallif shaxsiy arxivi.
8. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Zarafshon MFY, 2025-yil // Muallif shaxsiy arxivi.
9. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Mo‘zado‘zon qishlog‘i, 2026-yil // Muallif shaxsiy arxivi.
10. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Buxoro tumani, Foshun MFY, 2023-yil // Muallif shaxsiy arxivi.
11. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Xo‘ja Nurobod MFY, 2026-yil // Muallif shaxsiy arxivi.
12. Shamsiyeva Z.A. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Sitorai Moxi Xossa MFY, 2026-yil // Muallif shaxsiy arxivi.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЭКСТРЕМИЗМУ В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В 2017–2025 ГГ.: ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОПЫТА КАЗАХСТАНА

Шукурова Амина Бахтиёровна
Учитель истории школы №29 г. Самарканд

Аннотация. В статье представлен историко-сравнительный анализ развития государственной политики Республики Узбекистан в сфере противодействия экстремизму в интернет-пространстве в 2017–2025 гг.. Особое внимание уделяется трансформации подходов к противодействию распространению экстремистской идеологии в условиях цифровизации. Сравнение с опытом Казахстана позволяет выявить общие тенденции и особенности развития узбекской модели противодействия экстремизму в интернет-пространстве.

Ключевые слова: экстремизм, интернет-пространство, государственная политика, историческая динамика, цифровизация, противодействие экстремизму, Узбекистан, Казахстан, историко-сравнительный анализ.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING INTERNET MAKONIDA EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHISH TIZIMINING RIVOJLANISHI (2017–2025-YILLAR): QOZOG'ISTON TAJRIBASINING TARIXIY-QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada 2017–2025-yillarda O'zbekiston Respublikasining internet makonida ekstremizmga qarshi kurashishga qaratilgan davlat siyosatining rivojlanishi tarixiy-qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi sharoitida ekstremistik g'oyalar tarqalishiga qarshi kurashish yondashuvlarining transformatsiyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Qozog'iston tajribasi bilan qiyoslash orqali O'zbekistonning internet makonida ekstremizmga qarshi kurashish modelining umumiy tendensiyalari va o'ziga xos jihatlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ekstremizm, internet makoni, davlat siyosati, raqamlashtirish, ekstremizmga qarshi kurashish, O'zbekiston, Qozog'iston, tarixiy-qiyosiy tahlil.

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM FOR COUNTERING EXTREMISM IN THE INTERNET SPACE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN 2017–2025: A HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article provides a historical and comparative analysis of the development of state policy in the Republic of Uzbekistan aimed at countering extremism in the Internet space during 2017–2025. Particular attention is given to the transformation of approaches to countering the dissemination of extremist ideology amid increasing digitalization. A comparison with Kazakhstan's experience identifies common trends and distinctive features in the development of Uzbekistan's model of countering extremism in the Internet space.

Keywords: extremism, Internet space, state policy, digitalization, countering extremism, Uzbekistan, Kazakhstan, historical and comparative analysis.

В условиях стремительной цифровизации общественных отношений интернет-

пространство в XXI в. постепенно превратилось в один из важнейших каналов распространения информации и общественной коммуникации. Одновременно развитие цифровых технологий обусловило трансформацию форм распространения экстремистских идей и способов воздействия на общественное сознание. Если на предыдущих этапах распространение экстремистской идеологии преимущественно осуществлялось посредством традиционных каналов коммуникации, то с развитием сети Интернет появились новые возможности для её распространения среди широких групп населения, в том числе молодежи. В связи с этим в конце XX-начале XXI вв. проблема противодействия экстремизму стала постепенно выходить за рамки традиционных правоохранительных механизмов. Расширение информационного пространства потребовало формирования новых подходов государственной политики, направленных на предупреждение распространения экстремистской идеологии и адаптацию существующих механизмов противодействия к новым условиям общественного развития. Для государств Центральной Азии данные процессы имели особое значение. После приобретения независимости Республика Узбекистан и Республика Казахстан приступили к формированию национальных систем противодействия экстремизму, которые в последующие десятилетия подвергались постепенной трансформации под влиянием внутренних и внешних факторов. При этом общность исторического развития и регионального положения двух государств позволяет использовать сравнительный подход для выявления как общих закономерностей, так и национальной специфики данного процесса. В рассматриваемый период распространение цифровых коммуникаций стало одним из факторов трансформации форм распространения экстремистской идеологии. Если на начальном этапе исследуемого периода основное внимание государственных органов было сосредоточено на правовом ограничении распространения экстремистских материалов, то впоследствии в официальных документах всё большее значение приобретали вопросы мониторинга интернет-пространства, выявления деструктивного контента и предупреждения радикализации пользователей [5, с. 49–52].

Для государств Центральной Азии данная проблема имеет особое значение. Национальная стратегия Республики Узбекистан по противодействию экстремизму и терроризму на 2021–2026 годы непосредственно выделяет противодействие использованию Интернета в экстремистских и террористических целях в качестве одного из приоритетных направлений государственной политики. В Национальной стратегии Республики Узбекистан также поставлена задача развития системы предупреждения, ранней профилактики и противодействия распространению экстремистской идеологии в сети Интернет [2]. В этой связи особый научный интерес представляет сравнительное изучение опыта Республики Узбекистан и Республики Казахстан, поскольку близость их исторического развития, регионального положения и социально-политических условий позволяет проследить как общие закономерности, так и национальные особенности формирования государственной политики в сфере противодействия экстремизму. Особое значение при этом имеет анализ последующей адаптации сформировавшихся механизмов к новым условиям цифровизации и распространения информационно-коммуникационных технологий.

Важнейшим этапом формирования современной системы противодействия экстремизму в Республике Узбекистан стало принятие в 2018 г. Закона «О противодействии экстремизму» [1]. Его принятие имело принципиальное значение для дальнейшей институционализации государственной политики, поскольку создало комплексную правовую основу для предупреждения и пресечения экстремистских проявлений, включая их распространение

посредством современных информационно-коммуникационных технологий. В сравнительном отношении представляет интерес опыт Республики Казахстан, где специализированная законодательная база в данной сфере начала формироваться ранее. Вместе с тем последующее развитие узбекского законодательства свидетельствует о последовательной адаптации национальной системы к новым вызовам цифровой эпохи. В хронологическом отношении Казахстан приступил к формированию специализированной законодательной базы противодействия экстремизму раньше Узбекистана. Однако различие сроков принятия базовых законов само по себе не свидетельствует о различии эффективности национальных систем. Для Узбекистана принципиальное значение имела последующая динамика 2018-2025 гг., в течение которой нормативно-правовое регулирование было дополнено стратегическими, профилактическими и международными направлениями государственной политики.

Особое место в развитии узбекской модели противодействия экстремизму занимает международное направление. Показательным событием стала проведённая 3-4 марта 2022 г. в Ташкенте Международная конференция высокого уровня по региональному сотрудничеству государств Центральной Азии в рамках Совместного плана действий по реализации Глобальной контртеррористической стратегии ООН. Конференция была организована при непосредственном участии Управления ООН по контртерроризму, Регионального центра ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии, ОБСЕ и узбекских государственных институтов. По её итогам были приняты Ташкентская декларация и обновлённый Совместный план действий. Проведение данного форума в Ташкенте свидетельствует о расширении роли Республики Узбекистан в формировании региональной системы сотрудничества по противодействию терроризму и экстремизму. Значение Ташкентской конференции определяется также тем, что её проведение стало реализацией инициативы Президента Республики Узбекистан, выдвинутой на 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Тем самым национальная политика Узбекистана в сфере противодействия терроризму и экстремизму получила последовательное продолжение на международном и региональном уровнях. Таким образом, в рассматриваемый период узбекская государственная политика развивалась одновременно на национальном и международном уровнях [2]

Показательно, что ещё в 2018 г. Узбекистан стал площадкой международного обсуждения роли молодёжи в предупреждении насильственного экстремизма и радикализации. 11-12 июня в Ташкенте и Самарканде состоялась международная конференция, посвящённая данной проблематике, в которой приняли участие представители 22 государств и международных организаций. Уже на начальном этапе формирования современной системы противодействия экстремизму в Узбекистане профилактика радикализации молодёжи рассматривалась не только как внутреннее направление государственной политики, но и как предмет международного сотрудничества [7].

Таким образом, проведённый историко-сравнительный анализ позволяет сделать вывод о различии в хронологии формирования национальных систем. В Казахстане специализированный Закон «О противодействии экстремизму» был принят ещё в 2005 г., а впоследствии неоднократно совершенствовался [6, с. 1–2]. В Узбекистане аналогичный специализированный закон появился в 2018 г., однако последующее развитие системы характеризовалось быстрым расширением её стратегического и международного измерения. Если казахстанский опыт демонстрирует более раннее формирование законодательной основы, то узбекский опыт рассматриваемого периода представляет особый интерес с точки зрения комплексного развития системы, в которой нормативно-правовые меры были

дополнены стратегическим планированием, профилактической работой, международным сотрудничеством и продвижением инициатив на площадке ООН.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан «О противодействии экстремизму» от 30 июля 2018 г. № ЗРУ-489 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан «LexUZ». Электронный ресурс. URL: <https://lex.uz/docs/3841207> (дата обращения: 30.08.2026).
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 1 июля 2021 г. № УП-6255 «Об утверждении Национальной стратегии Республики Узбекистан по противодействию экстремизму и терроризму на 2021–2026 годы» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан «LexUZ». Электронный ресурс. URL: <https://lex.uz/docs/5489906> (дата обращения: 30.08.2026).
3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 г. № 707 «О мерах по совершенствованию информационной безопасности во всемирной информационной сети Интернет» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан «LexUZ». Электронный ресурс. URL: <https://lex.uz/docs/3893088> (дата обращения: 30.08.2026).
4. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 г. № 31 «О противодействии экстремизму» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». Электронный ресурс. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031_ (дата обращения: 30.08.2026).
5. Kromková J. Comparison of the Kazakhstan and the Uzbekistan Counter-Terrorism and Counter-Radicalization Strategies // Security & Future. 2023. Vol. 7, Issue 2. P. 49–52.
6. Omelicheva M. Y., Markowitz L. P. Causes of Violent Extremism in Central Asia: The Case of Kazakhstan // Studies in Conflict & Terrorism. 2023. Vol. 46, No. 9. , с. 1–2.
7. International Organization for Migration. Socioeconomic Vulnerabilities as a Factor in Long-term Risk of Radicalization: Prevention Potential of Local Communities and Official Assistance in Selected Central Asian Countries. 2021.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

NUTQIY AKTLARNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK VA ANTROPOSENTRIK XUSUSIYATLARI

Akramova Surayo Renatovna

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Nutqiy aktlarning muloqot jarayonidagi vazifasi, kommunikativ maqsadni ifodalashdagi o'rni hamda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi pragmatik munosabatlarni yuzaga chiqarish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, nutqiy aktlarning inson omili bilan uzviy bog'liqligi, ularning til, tafakkur va madaniyat bilan aloqador jihatlari antroposentrik yondashuv asosida izohlanadi. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarning kommunikativ samaradorligini hamda ularning zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, kommunikativ pragmatika, antroposentrik yondashuv, pragmalingsvistika, kommunikativ kompetensiya, diskurs, so'zlovchi, tinglovchi, illokutiv akt, perlokutiv ta'sir, muloqot, pragmatik ma'no.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini inson omili bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga asoslangan antroposentrik paradigma ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuv tilni nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkuri, madaniyati, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ faoliyatining mahsuli sifatida talqin etishga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan nutqiy aktlar nazariyasi ham til birliklarining qo'llanish jarayonini, so'zlovchining kommunikativ niyati hamda tinglovchiga ko'rsatadigan pragmatik ta'sirini o'rganishda muhim metodologik asos hisoblanadi.

Nutqiy aktlar muloqot jarayonida axborot uzatish bilan bir qatorda muayyan maqsadni amalga oshirish, suhbatdoshga ta'sir ko'rsatish, munosabat bildirish, baholash, undash, iltimos qilish, va'da berish yoki ogohlantirish kabi kommunikativ vazifalarni ham bajaradi. Shu sababli ularni kommunikativ-pragmatik yondashuv asosida tadqiq etish nutqning mazmuni va mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunda nutqiy aktlarning mazmuni faqat lisoniy vositalar orqali emas, balki kommunikativ vaziyat, kontekst, milliy-madaniy omillar hamda so'zlovchi va tinglovchining o'zaro munosabatlari orqali ham shakllanishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pragmalingsvistika doirasida nutqiy aktlarning kommunikativ xususiyatlari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, ularning antroposentrik mohiyatini kommunikativ-pragmatik nuqtai nazardan kompleks o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari nazariy manbalar hamda zamonaviy lingvistik qarashlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi nutqiy aktlarning kommunikativ jarayondagi o'rni, pragmatik mazmuni va inson omili bilan bog'liq xususiyatlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi. Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik yo'nalishida til hodisalarini insonning nutqiy faoliyati, kommunikativ maqsadi va kognitiv jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan nutqiy aktlar nazariyasi kommunikatsiya jarayonida til birliklarining funksional imkoniyatlarini, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi pragmatik munosabatlarni hamda nutqning ta'sirchanlik xususiyatlarini tadqiq etishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Nutqiy aktlar faqat grammatik yoki

semantik hodisa sifatida emas, balki kommunikativ vaziyat, pragmatik maqsad, ijtimoiy-madaniy omillar va inson omilining o'zaro uyg'unligi asosida yuzaga keladigan murakkab lingvistik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni kommunikativ-pragmatik va antroposentrik yondashuv asosida kompleks tahlil qilish nutq mazmunining shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bugungi globallashuv sharoitida turli madaniyatlararo muloqotning kengayishi, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda pragmatik lingvistik yo'nalishdagi tadqiqotlarni takomillashtirish nutqiy aktlarning nazariy va amaliy jihatlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Mazkur tadqiqot ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini tizimli ravishda yoritishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, kommunikativ-pragmatik hamda antroposentrik yondashuv metodlaridan foydalanildi. Nutqiy aktlar nazariyasiga oid ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganilib, ularning asosiy nazariy qarashlari umumlashtirildi. Shuningdek, nutqiy aktlarning kommunikativ vazifalari, pragmatik mazmuni va inson omili bilan bog'liq jihatlarini lingvistik tahlil asosida yoritildi. Tadqiqot davomida kuzatish, tavsiflash, interpretatsiya hamda umumlashtirish usullari qo'llanildi. Olingan natijalar zamonaviy pragmatik lingvistik va antroposentrik tilshunoslikning nazariy tamoyillari asosida baholandi. Nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari Nutqiy akt til birliklarining oddiy qo'llanishi emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirishga qaratilgan nutqiy harakatdir. Har qanday nutqiy akt so'zlovchining niyati, kommunikativ vaziyat, tinglovchining nutqni qabul qilish darajasi hamda muloqotning ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli uning mazmuni faqat lisoniy birliklar orqali emas, balki pragmatik omillar vositasida ham shakllanadi. Kommunikativ-pragmatik yondashuvga ko'ra, nutqning haqiqiy mazmuni grammatik tuzilish yoki lug'aviy ma'nodan tashqari kommunikativ maqsad orqali aniqlanadi. Bir xil gap turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik ma'no kasb etishi mumkin. Masalan, "har bir inson o'z ishiga mas'uliyat bilan yondashsa bo'lmaydimi?" shaklan so'roq gap bo'lsa-da, muloqot vaziyatida iltimos, buyruq, g'azab yoki talab ma'nosini ifodalashi mumkin. Demak, nutqiy aktning mazmuni uning grammatik shakliga emas, balki kommunikativ vaziyat va so'zlovchining illokutiv maqsadiga bog'liq. Nutqiy aktlarning kommunikativ samaradorligi tinglovchida yuzaga keladigan perlokutiv ta'sir bilan belgilanadi. So'zlovchining maqsadi tinglovchi tomonidan to'g'ri anglanishi va kutilgan natijaning yuzaga kelishi muloqot muvaffaqiyatining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan pragmatik tahlil nutqning mazmuni bilan bir qatorda uning funksional va ta'sirchanlik imkoniyatlarini ham ochib beradi. Nutqiy aktlarning antroposentrik xususiyatlari Antroposentrik tilshunoslik tilni inson faoliyatining ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, nutqiy aktlarning mazmuni va vazifasi insonning bilish jarayoni, dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi, milliy qadriyatlari hamda kommunikativ ehtiyojlari bilan belgilanadi. Shu bois nutqiy aktlarni o'rganishda inson omili markaziy o'rin egallaydi. Nutqiy aktlar orqali so'zlovchi nafaqat axborot uzatadi, balki o'z munosabati, hissiyoti, bahosi va kommunikativ niyatini ham ifodalaydi. Tinglovchi esa ushbu ma'noni o'zining bilimlari, tajribasi va madaniy kompetensiyasi asosida talqin qiladi. Natijada muloqot jarayoni ikki tomonlama kognitiv va pragmatik faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Antroposentrik yondashuv nutqiy aktlarning milliy-madaniy xususiyatlarini ham yoritishga imkon beradi. Turli tillarda iltimos, uzr so'rash, minnatdorchilik bildirish, tabriklash yoki maslahat berish kabi nutqiy aktlar o'xshash kommunikativ vazifani bajarsa-da, ularning ifodalanish usullari, odob me'yorlari va pragmatik talqini milliy madaniyat ta'sirida farqlanadi. Bu esa nutqiy aktlarni lingvomadaniy va pragmatik jihatdan kompleks o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar muhokamasi. Nutqiy aktlar nazariyasi zamonaviy pragmalingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning nazariy asoslari J. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan. J. Austin nutqni faqat axborot uzatish vositasi emas, balki muayyan harakatni amalga oshiruvchi vosita sifatida talqin qilib, nutqiy aktning lokutiv, illokutiv va perlokutiv bosqichlarini ajratadi. J. Searle esa ushbu nazariyani rivojlantirib, nutqiy aktlarni kommunikativ maqsadiga ko'ra tasniflaydi hamda illokutiv aktlarning muloqotdagi o'rnini ilmiy asoslaydi. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy aktlarning kommunikativ mohiyati faqat grammatik yoki semantik vositalar bilan chegaralanmaydi. Ularning mazmuni kommunikativ vaziyat, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy maqomi, kommunikativ tajribasi, madaniy bilimlari hamda muloqot maqsadi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu jihatdan tadqiqot natijalari J. Searlening illokutiv kuch va kommunikativ niyat haqidagi qarashlarini tasdiqlaydi. Muloqot jarayonida tinglovchining nutqni to'g'ri talqin qilishi H. Grice tomonidan ilgari surilgan kooperatsiya tamoyili va muloqot maksimalari bilan ham uzviy bog'liq. So'zlovchi hamda tinglovchi o'rtasidagi o'zaro tushunish mazmunining faqat lisoniy emas, balki pragmatik omillar asosida ham yuzaga kelishini ko'rsatadi. Demak, nutqiy aktning samaradorligi kommunikativ vaziyatning barcha tarkibiy qismlarining uyg'unligiga bog'liq. Antroposentrik yondashuv nuqtai nazaridan nutqiy aktlar insonning bilish faoliyati, dunyoqarashi va madaniy tajribasini aks ettiruvchi kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Turli madaniy muhitlarda bir xil illokutiv maqsad turlicha lisoniy vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Bu esa nutqiy aktlarni o'rganishda lingvomadaniy omillarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Shunday qilib, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik tahlili ularning nafaqat til tizimining elementi, balki insonning ijtimoiy-kommunikativ faoliyatini ifodalovchi murakkab pragmatik hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Bu yondashuv pragmalingvistika, diskurs tahlili, kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlari zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Nutqiy aktlar muloqot jarayonida faqat axborot uzatish vositasi bo'lib qolmay, balki so'zlovchining kommunikativ niyati, pragmatik maqsadi, munosabati va tinglovchiga ko'rsatadigan ta'sirini ifodalovchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni tasdiqladiki, nutqiy aktlarning mazmuni grammatik va semantik omillar bilan bir qatorda kommunikativ vaziyat, kontekst, milliy-madaniy muhit hamda muloqot ishtirokchilarining bilim va tajribasi asosida shakllanadi. Shu jihatdan kommunikativ-pragmatik yondashuv nutqning haqiqiy mazmunini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Antroposentrik yondashuv esa nutqiy aktlarni inson omili bilan uzviy bog'liq holda talqin qilish imkonini beradi. Insonning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ kompetensiyasi nutqiy aktlarning mazmuni hamda ularning muloqotdagi funksional xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa nutqiy aktlarni pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlari bilan uyg'un holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikda til va inson omili munosabatlarini tadqiq etishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot davomida nutqiy aktlarning mohiyati faqat lisoniy birliklarning shakliy ifodasi bilan chegaralanmasligi, balki ularning kommunikativ maqsad, pragmatik vaziyat va insonning nutqiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga kelishi nazariy jihatdan asoslandi.

Nutqiy aktlar kommunikatsiya jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi, so'zlovchining niyati va tinglovchiga yo'naltirilgan ta'sirini aks ettiruvchi murakkab pragmatik

hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ularning mazmunini anglashda lokutiv, illokutiv va perlokutiv jihatlarni hisobga olish, shuningdek, kommunikativ vaziyat va kontekst omillarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Antroposentrik yondashuv asosida nutqiy aktlar inson tafakkuri, ijtimoiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ ehtiyojlari bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Bu esa tilni inson faoliyatidan ajratilgan tizim sifatida emas, balki insonning borliqni anglash va uni ifodalash vositasi sifatida o'rganish imkonini beradi.

Umuman olganda, nutqiy aktlarning kommunikativ-pragmatik va antroposentrik xususiyatlarini tadqiq etish tilning funksional imkoniyatlarini, muloqot jarayonining murakkab mexanizmlarini hamda inson omilining til faoliyatidagi o'rnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur nazariy qarashlar kelgusida turli diskurslar, badiiy matnlar va kommunikativ jarayonlar asosida olib boriladigan amaliy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — Москва: Языки русской культуры, 1999.
2. Кубрякова Е. С. Начала когнитивной науки о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. — Toshkent: Fan, 2012.
5. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1992.
6. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini. — Toshkent: Fan, 2001.
7. Saidxonov M. O'zbek tilida nutqiy aktlarning ifodalanishi. — Toshkent: Fan, 2007.

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA SAFARNOMA JANRINING SHAKLLANISHI

Jo'rayeva Manzura Axronqulovna

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek mumtoz adabiyotida alohida o'rin tutgan va mustaqil janr sifatida shakllangan safarnoma janrining tarixiy taraqqiyoti, uning paydo bo'lishi va shakllanish bosqichlari atroficha tahlil qilinadi. Maqolada mumtoz adabiyotdagi boshqa janrlar tizimi hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan. Shuningdek, safarnoma janrining poetik tuzilishi, kompozitsion strukturasi, badiiy-publitsistik tabiatiga xos bo'lgan asosiy belgilar hamda ushbu janrdagi asarlarning manbashunoslik va adabiyotshunoslikdagi o'rni atroficha asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: safarnoma, janr, xususiyat, shakllanishi, an'ana, novatorlik, adabiy ta'sir.

ФОРМИРОВАНИЕ ЖАНРА ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК В УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В данной статье подробно анализируются историческое развитие, этапы возникновения и формирования жанра сафарнаме (путевых заметок), занимающего особое место и сформировавшегося в качестве самостоятельного жанра в узбекской классической литературе. В работе освещается система других жанров классической литературы и их специфические особенности. Также детально обосновываются поэтическая структура, композиционное строение и ключевые признаки художественно-публицистической природы жанра сафарнаме, а также значение произведений данного жанра в источниковедении и литературоведении.

Ключевые слова: путевые заметки, жанр, характерные черты, формирование, традиция, новаторство, литературное влияние.

FORMATION OF THE TRAVELOGUE GENRE IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the historical development, emergence, and stages of formation of the safarnama (travelogue) genre, which holds a special place and has developed as an independent genre in Uzbek classical literature. The paper highlights the system of other classical literary genres and their specific characteristics. Furthermore, it thoroughly substantiates the poetic structure, compositional framework, and key defining traits of the artistic and publicistic nature of the safarnama genre, as well as the significance of works within this genre in source studies and literary scholarship.

Keywords: travel writing, genre, characteristics, development, tradition, innovation, literary influence.

Kirish. Mumtoz adabiyot tarixida safar va sayohat tafsilotlarini bayon qiluvchi asarlarning ildizi insoniyat tamaddunining qadimgi davrlariga borib taqaladi. Safar ma'lumotlari dastlab tarixiy va geografik manbalar tarkibida namoyon bo'lgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan mustaqil badiiy-publitsistik hodisa sifatidagi maqomiga ega bo'ldi. Biroq filologik tahlil jarayonida safarnoma hamda sayohatnoma tushunchalarini bir-biridan aniq cheklab, farqlab olish nazariy jihatdan

muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu kunga qadar o'zbek adabiyotshunosligida ushbu ikki tushuncha aksar hollarda bir-biriga muqobil, ya'ni sinonimik hodisa sifatida qo'llanib kelindi. Vaholanki, ularning badiiy metodologiyasi va voqelikni aks ettirish prinsiplari tubdan farq qiladi. Safarnomada taxayyul (xayolot) ma'lum darajada rol o'ynasa-da, u mutlaq mustaqil emas, balki real voqeyatga qat'iy tobe bo'ladi. Muallif safarnoma matniga o'zicha uydirma yoki tasdiqlanmagan jiddiy detallarni kirita olmaydi. Shuning uchun ham safarnoma poetikasi va bayon uslubining ustuvor metodi realizm bo'lishi lozim. O'rta asrlar yozma yodgorliklarida ba'zi mualliflar tasvir jarayonida badiiy uydirmalarga yo'l qo'ygan bo'lsalar-da, bunday holat asarning obyektiv haqiqatni yoritishdagi ilmiy-tarixiy qimmatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [6:149].

Safarnoma va sayohatnoma o'rtasidagi boshqa asosiy farqlar hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Maqsad va uslubiy yo'nalish: Safarnoma muayyan va aniq belgilangan maqsad (elchilik, ilmiy izlanish, haj ziyorati, savdo-sotiq) asosida yoziladi. Sayohatnomada esa ko'proq romantizm unsurlari, muallifning shaxsiy taassurotlari, sarguzasht ko'rinishlari ustunlik qiladi.
- Faktologik aniqlik: Aniq maqsad bilan yo'lga chiqqan muallif o'z asarida faktlar sofligi, zamon va makon (xronotop) aniqligi, atrof-muhit hamda jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotni boricha, obyektiv tasvirlashga intiladi.
- Qiyosiy-tahliliy yondashuv: Safarnomada tasvirlash jarayoni shunchaki kuzatuvdan iborat bo'lmaydi. Muallif o'ziga yurt madaniyati va turmush tarzini o'zi yashayotgan muhit bilan taqqoslaydi, tahlil qiladi va shaxsiy munosabat bildiradi.

Ushbu funksional va strukturaviy rang-baranglik safarnoma janrining mavzu hamda yo'nalish jihatidan bir qancha turlarga (diplomatik/elchilik safarnomalari, ilmiy-geografik safarnomalar, diniy-ziyosat safarnomalari va publitsistik safarnomalar) bo'linishini ta'minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Imom Buxoriyning "Al-jomi' as-sahih" [4:173] hadislar to'plamida ham "Namozni qazo o'qish" haqidagi boblarda hamda "Umraning vojibligi va fazilati" qismida safar bilan bog'liq hadislar keltirilgan. Ularda safarning zarurati, shukronasi, hayrat bilan ayni paytda mashaqqati, mas'uliyati, qiyinchiliklari eslatilgan. Safar zahmatlarini bo'yunga olib yo'lga chiqqan insonga Islomda ibodat amallarini bajarish borasidagi tartib-qoidalar Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning ibratlari misolida rivoyat qilingan. Shuningdek, islom olamining buyuk mutafakkirlari Abu Homid G'azzoliyning "Saodatga eltuvchi ilm" [2:173], Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoni" [8:76] asarlarida safar xususida qimmatli fikrlar aytilgan.

Abu Rayhon Beruniy 1017-yildan boshlab, ya'ni Xorazm sulton Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olingach, G'azna shahrida sulton Mahmud va uning vorislari Ma'sud hamda Ma'dudlar saroyida yashaydi, Mahmudning Hindistonga qilgan safarlarida qatnashib, bir necha yil shu yerlarda yashaydi ham. Al-Beruniy ijodida "G'azna" bosqichi eng sersamara bosqich bo'lgan. Shu yillar Hindistonga qilingan safarlari uning tayanch asari bo'lmish "Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi" ("Hindiston" 1030-yil tamomlangan) dan joy olgan. Sulton Mahmudning o'limidan so'ng taxtni uning o'g'li Ma'sud egallaydi. U Beruniyga juda iltifotli bo'lgan. Beruniy Ma'sud haqida shunday deydi: "U menga butunlay irod bilan shug'ullanishim uchun sharoit yaratib berdi, meni o'z rahnamoligiga oldi..." [3]. Ko'rinadiki, Abu Rayhon Beruniy o'sha davridayoq safar taassurotlari asosida asarlar bitgani, unda shoh va ellatlar taqdirini, urf-odatini tasvirlagan. Bu esa safarnoma janrining o'ziga xos xususiyatini namoyon qilgan.

Sharq mumtoz adabiyotida safar taassurotlari bayon etilgan mashhur "Safarnoma" asari

XI asrda fors shoiri, faylasuf, donishmand olim Nosir Xisrav tomonidan yaratilgan. Asarda 1045-1052-yillar mobaynida amalga oshirilgan safar natijasida Eron, Armaniston, Ozarbayjon, Suriya, Misr, Arabiston, Tabriz, Qohira, Quddus, Makka, Madina, Yaman, Isfahon kabi shaharlar bo'yicha to'plangan qimmatli ma'lumotlar berilgan. Xorazm, Samarqand, Buxoro, Movarounnahr tarixiga oid ma'lumotlarni O'rta asrning mashhur sayyohi Ibn Battuta 1356-yilda yakunlagan "Sayohatnoma" asarida yozib qoldirgan.

Muhokama. Sharq adabiyotshunosligida safarnoma janrining genetik ildizlari, evolyutsion bosqichlari hamda uning sintetik tabiatini o'rganishda akademik N.I. Konradning nazariy qarashlari muhim metodologik ahamiyatga ega. Olim o'zining "Sharq va G'arb" nomli fundamental tadqiqotida Sharq, xususan, Markaziy Osiyo adabiy muhitida safarnomaning janriy shakllanishi va funksional darajalarini atroflicha tahlil etadi. N.I. Konrad ta'kidlaganidek: "Markaziy Osiyo mamlakatlarida safarnoma asosan etnografik, geografik va ilmiy xarakterga ega bo'lib, vaqt va makon orqali safarni aks ettirib, xotira, memuar va biografik bitiklarning xususiyatlarini birlashtiradi. Keyinchalik ularning mazmunida ijtimoiy-falsafiy, psixologik vazifalar va badiiy tamoyillar o'zaro qorishib ketadi. Shuningdek, ularda real voqelik, lirik chekinishlar va qo'shimcha epizodlarning birlashishi ham kuzatiladi" [5:251].

Ushbu ilmiy qarash safarnoma janrining sinkretik (muxtaliif unsurlarni o'zida jamlagan) tabiatini atroflicha yoritib beradi:

- Janrning ilmiy-hujjatli va strukturaviy asoslari: Dastlabki bosqichlarda safarnomalar sof amaliy va ilmiy maqsadlarga xizmat qilgan. Mualliflar bosib o'tilgan masofa, geografik obyektlar, turli el-uluslarning urf-odatlarini hamda ma'muriy-hududiy tuzilishini aniq faktlar vositasida qayd etganlar. Bu bosqichda asar matnida xronotop (vaqt va makon birligi) yetakchilik qilib, matn strukturasi memuar (xotira) va biografik qaydlarga yaqinlashadi.

- Badiiy-falsafiy evolyutsiya va psixologizm: Vaqt o'tishi bilan safarnoma matnida informativ-hujjatli bayon tamoyili ikkinchi darajaga o'tib, asarning ijtimoiy-falsafiy va psixologik miqyosi kengayib boradi. Muallif (sayyoh/elchi/ziyoratchi) ko'rgan-kechirganlarini shunchaki tasvirlash bilan cheklanmay, o'zga madaniyat bilan to'qnashuv fonida o'zining ichki kechinmalari, milliy o'zlik haqidagi musohadalari va insoniy munosabatlarni tahlil etishga o'tadi.

- Poetik unsurlar va lirik chekinishlar: Rivojlangan safarnomalarda badiiy shartlilik hamda lirik chekinishlar alohida o'rin tutadi. Muallif yo'l taassurotlari jarayonida ruboiy, qasida yoki g'azallar kiritish, hikoyat va rivoyatlarni epizod sifatida qo'shish orqali matnning estetik ta'sirchanligini oshiradi. Natijada, hujjatlilik (real voqelik) va badiiy ijod (lirik chekinish) o'zaro qovushib, safarnomaning mukammal adabiy-badiiy namunasini yuzaga keltirgan.

Shunday qilib, N.I. Konrad talqinidagi safarnoma janri Markaziy Osiyo mumtoz adabiyotida shunchaki yo'l yozuvlari emas, balki geografiya, tarix, etnografiya, psixologiya va badiiy adabiyotning tutashgan nuqtasida paydo bo'lgan murakkab va serqirra adabiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Demak, sharqshunos olim N.I. Konrad Markaziy Osiyo mamlakatlarida safarnomaning badiiy xususiyatga ega ekanligini, makon va zamon, urf-odat, qadriyat tasviri muhim ekanligini alohida ta'kidlaydi. A. O'rinboyevning ta'kidlashicha: "Abdurazzoq Samarqandiyning 1442-1444-yillardagi "Hindiston safarnomasi" 1405-1427-yillar voqealari aks etgan I jildning 1-qismi forsiy tildagi tanqidiy matni bilan 1969-yil o'zbek tilida Toshkentda chop etildi. 1992-yilda esa "Matla'i sa'dayn va majmai bahrayin"ning shu qismiga kiritilgan G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safari kundaligi o'zbek tilida nashr qilindi. Asarning II jild 2-3-qismlari ham o'zbek tiliga tarjima etilgan" [9]. 1442-yil Shohruh Mirzoning topshirig'i bilan Hindistonga elchi qilib yuborilgan olim Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayin" kitobiga "Hindiston safari dostoni va u yerning ajoyib-g'aroyibotlari" tafsilotlari ham kiritilgan.

Muallif-sayyoh Hindiston safari natijasida Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo kabi mamlakatlarning tarixi, madaniyati, etnografiyasiga oid qiziqarli, ishonchli ma'lumotlarni tasvirlagan asar yozib qoldiradi.

O'zbek adabiyoti tarixida davlat arboblari, adiblar hamda taniqli insonlarning bir qancha asarlarida safarga oid mavzularning qo'llanilishini kuzatamiz. Safarnomalarning kurtaklari o'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiy ijodida ko'zga tashlanadi. Navoiy Abdusaid Mirzo hukmiga ko'ra Hirotidan Samarqandga yuborilgach, ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga o'z safari taassurotlarini adabiyotshunoslikda "hasbi hol" nomi bilan mashhur bo'lgan she'riy maktub shaklida yo'llaydi. Navoiy ushbu asari orqali safar bilan bog'liq o'z holatini she'riy yo'lda ifoda etadi. S. Ahmedovning fikricha, Navoiyning ushbu asari "memuar xarakterdagi avtobiografik safarnoma janrining dastlabki namunasidir" [1:7]. Avtobiografik, memuar janrga xos bo'lgan safarnomaning yorqin namunasi Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari hisoblangan "Boburnoma" haqida o'zbek va jahon adabiyotshunosligida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan va bu jarayon izchil davom etmoqda. Adibning birgina "Boburnoma" asari janri bo'yicha turli fikr va qarashlar uchraydi. Bunday bahslarning yuzaga kelishi, avvalo, asarning keng ko'lamliligi, turli sohalarni o'zida umumlashtirgani, shu bilan birga unda ham badiiy, ham ilmiy janr unsurlari mavjud ekanligidadir.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari – shakl jihatidan murakkab bo'lib, katta hajmdagi tarixiy memuar materiallarni, shoir Bobur va zamondoshlari tomonidan bitilgan she'rlarni, taniqli tarixiy shaxslar haqidagi qimmatli ma'lumotlarni, shuningdek, bir qator mamlakatlar va xalqlar madaniyati, urf-odatlarini tasvirini, hayvonot va o'simlik dunyosini, ijtimoiy va iqtisodiy ahvolini, o'zining harbiy yurishlari va o'zaro nizoli urushlar tarixini va tahlilini o'ziga qamrab olgan sinkretik asar.

"Boburnoma" janri ushbu asarga bag'ishlangan tadqiqot ishlarining aksariyatida tarixiy-memuar asar sifatida beriladi. Nazarimizda, Boburning mashhur "Boburnoma" asari ham yo'l xotirasining bir turidir. "Boburnoma" asari "badiiy publitsistikaning betakror va betimsol namunasidir. Unda badiiyatga xos quyma tasvirlar, tiniq manzaralar, yorqin obrazlar, timsollar bilan publitsistikaga xos aniq tushunchalar, mantiqiy muhokamalar haqqoniy ta'rif-tavsiflarning tabiiy uyushuvi, ajib bir ittifoqini ko'ramiz" [7].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek mumtoz adabiyotida safarnoma janrining shakllanishi va evolyutsiyasi uzoq tarixiy hamda badiiy-estetik ildizlarga ega bo'lib, o'zbek nasrining ilk bosqichlari kabi xalq og'zaki ijodi hamda qadimgi yozma yodgorliklar bag'rida kurtak otgan.

Tadqiqot jarayonida erishilgan asosiy ilmiy xulosalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Janr elementlarining nomachilikda aks etishi: XIV asr oxiri va XV asr boshlarida o'zbek mumtoz adabiyotida sofdor safarnoma shaklidagi asarlarga qaraganda, yo'l taassurotlari, geografik va ruhiy safar elementlarini o'zida mujassam etgan nomachilik hamda munozara janrlari yetakchilik qildi. Dastlab X-XII asrlarda forsiy adabiyotda diniy-tarixiy ruhda yuzaga kelgan ("Xudoynoma", "Shohnoma") noma an'anasi keyinchalik turkiy adabiyotga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

- O'zbek nomachilik maktabining shakllanishi: Xorazmiyning dunyoviy va lirik g'oyalarni tarannum etgan "Muhabbatnoma" asari o'zbek adabiyotida noma janrini yangi bosqichga olib chiqdi. Buning mantiqiy davomi sifatida Xo'jandiyning "Latofatnoma", Said Ahmadning "Taashuqnoma", Yusuf Amiriyning "Dahnoma" hamda Said Qosimiyning "Haqiqatnoma" va "Sadoqatnoma" kabi asarlari yaratildi. Ushbu matnlarda makonlararo muloqot va masofa orqali kechadigan kechinmalar bayoni safarnoma elementlarining sinkretik rivojlanishini ta'minladi.

- Safarnoma janrining mustaqilligi va maqomi: Safarnoma va sayohatnoma tushunchalari uzoq vaqt davomida sinonim sifatida qo'llangan bo'lsa-da, ularning poetik vositalari hamda

badiiy metodologiyasi tubdan farqlanadi. Sayohatnomada romantizm va taxayyul unsurlari ustuvorlik qilsa, safarnoma aniq maqsadga qaratilganligi, zamon va makon (xronotop) aniqligi hamda realizm metodiga tayanishi bilan ajralib turadi.

- Ilmiy-ma'rifiy va amaliy qimmat: Safarnoma janri asrlar davomida elchilik (diplomatik), diniy-ziyorat (hajnoma), ilmiy-geografik hamda publitsistik yo'nalishlarda rivojlandi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari ushbu janrning ilmiy va etnografik cho'qqisi bo'lsa, XIX asr oxiri — XX asr boshidagi jadidlar safarnomalari jamiyatni ma'rifatga chorlash va qiyosiy-tahliliy fikrlashning muhim vositasiga aylandi.

Umuman olganda, safarnoma janri nafaqat badiiy-estetik qimmatga ega adabiy hodisa, balki tariximiz, etnografiyamiz, tilshunosligimiz hamda madaniyatlararo muloqotimizni o'rganishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ахмедов С. Ўзбек демократик адабиётида саёхатнома // Адабий мерос. – 1986, № 1 (35). – Б.7.
2. Абу Ҳомид Ғаззолий. Саодатга элтувчи илм. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б.173.
3. Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон / Асарлар. – Т.: Маънавият, 2023
4. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-жомий ас-саҳиҳ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 173.
5. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1966. – С. 251.
6. Раҳими Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – Б. 149.
7. Умиров С. "Бобурнома" - бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси / Жаҳон адабиёти. 2003, 2
8. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний; Ахлоқи муҳсиний. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б.76
9. Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482). E-tarix.uz

SO‘Z VA IBORALAR SEMANTIZATSIYASI JARAYONI: LUG‘AVIY BIRLIKLAR TAHLILI HAMDA KONTEKSTUAL MA‘NONI ANIQLASH USULLARI

Karimov Rustam Abdurasulovich

Buxoro davlat universiteti Fakultetlararo chet tillar kafedrası dotsenti

ORCID: 0009-0000-0385-5256

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek–ingliz parallel korpusida so‘z va iboralarni semantizatsiya qilish jarayoni, lug‘aviy birliklarning kontekstual ma‘nosini aniqlash hamda tarjima ekvivalentligini belgilash masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda komponent, distribusional, chastotali, kognitiv-semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, mikrokontekst va makrokontekst asosida ko‘p ma‘noli so‘zlar, frazeologik birliklar, metaforalar va milliy-madaniy realiyalarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Parallel korpus ma‘lumotlari asosida to‘liq, qisman va funksional ekvivalentlikni aniqlash hamda tarjima jarayonida semantik transformatsiyalarni belgilash mexanizmlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari korpusga asoslangan semantizatsiya o‘zbek–ingliz tarjimasida ma‘no aniqligi va ekvivalentlikni oshirishda samarali metodologik vosita ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek–ingliz parallel korpusi, semantizatsiya, lug‘aviy birlik, kontekstual ma‘no, mikrokontekst, makrokontekst, semantik ekvivalentlik, tarjima, frazeologizm, polisemantik birlik, korpus lingvistikasi.

ПРОЦЕСС СЕМАНТИЗАЦИИ СЛОВ И ФРАЗ: АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНТЕКСТУАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ

Каримов Рустам Абдурасулович

Бухарский государственный университет

Доцент кафедры межфакультетских иностранных языков

Аннотация: В статье исследуется процесс семантизации слов и словосочетаний в узбекско-английском параллельном корпусе, а также рассматриваются вопросы определения контекстуального значения лексических единиц и установления переводческой эквивалентности. Особое внимание уделяется компонентному, дистрибутивному, частотному, когнитивно-семантическому и контекстуальному методам анализа. Рассматривается роль микро- и макроконтекста в выявлении значений полисемантических слов, фразеологических единиц, метафор и национально-культурных реалий. На материале параллельного корпуса определяются уровни полной, частичной и функциональной эквивалентности, а также способы передачи семантических преобразований в процессе перевода. Результаты исследования показывают, что корпусно-ориентированная семантизация является эффективным методологическим инструментом повышения точности значения и эквивалентности при узбекско-английском переводе.

Ключевые слова: узбекско-английский параллельный корпус, семантизация, лексическая единица, контекстуальное значение, микроконтекст, макроконтекст, семантическая эквивалентность, перевод, фразеологизм, полисемия, корпусная лингвистика.

THE PROCESS OF SEMANTIZATION OF WORDS AND PHRASES: ANALYSIS OF LEXICAL UNITS AND METHODS FOR DETERMINING CONTEXTUAL MEANING

Karimov Rustam Abdurasulovich

Bukhara State University Interfaculty department of Foreign Languages

Annotation: This article examines the process of semanticization of words and phrases in an Uzbek-English parallel corpus, with particular attention to identifying contextual meanings of lexical units and determining translation equivalence. The study considers the application of componential, distributional, frequency-based, cognitive-semantic, and contextual analysis methods. It also analyzes the role of microcontext and macrocontext in interpreting polysemous words, phraseological units, metaphors, and culture-specific realia. Based on parallel corpus data, the study identifies different levels of translation equivalence, including full, partial, and functional equivalence, and examines semantic transformations occurring in the translation process. The findings demonstrate that corpus-based semanticization provides an effective methodological framework for improving semantic accuracy and equivalence in Uzbek-English translation.

Keywords: Uzbek-English parallel corpus, semanticization, lexical unit, contextual meaning, microcontext, macrocontext, semantic equivalence, translation, phraseological unit, polysemy, corpus linguistics.

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda parallel korpuslardan foydalanish so'z va iboralar semantikasini aniqlashda eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Turli tillardagi mos matnlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni bevosita empirik dalillar asosida o'rganish tilning mazmuniy tizimini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ayniqsa, tipologik jihatdan farqli bo'lgan o'zbek va ingliz tillari o'rtasida ma'no ko'chish jarayonlari, ekvivalentlik darajalari hamda madaniy tafakkurga xos semantik farqlarni aniqlash parallel korpusning muhim vazifalaridan biridir.

O'zbek va ingliz tillaridagi lug'aviy birliklar, iboralar hamda frazeologik konstruksiyalarning tarjima jarayonida qanday semantik o'zgarishga uchrashi, ularning kontekstga bog'liq holda qanday yangi ma'no hosil qilishi masalasi ko'p hollarda ta'rixiy, madaniy, kognitiv va uslubiy omillar bilan chambarchas bog'liq. Shu bois semantizatsiya jarayoni nafaqat alohida so'zning ma'nosini izohlashni, balki uning kontekstual vazifasi, nutq sharoitidagi pragmatik yuklamasi, mental model va konseptlar tarmog'idagi o'rnini aniqlashni ham talab etadi.

O'zbek–ingliz parallel korpusida semantizatsiya qilishning nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari, leksik va frazeologik birliklar tahlilining o'ziga xos xususiyatlari, kontekstual ma'no aniqlashning ilmiy-amaliy mexanizmlari batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur bobda korpus asosida aniqlangan ekvivalentlik darajalari, semantik transformatsiyalar, idiomatik birliklarning tarjima strategiyalari hamda madaniy realiyalar bilan bog'liq semantik muammolar ilmiy asoslangan holda yoritiladi. Mazkur bob o'zbek va ingliz tillari o'rtasida semantik moslikni aniqlashda parallel korpusning imkoniyatlarini ochib berish bilan birga, tarjimashunoslik, kognitiv lingvistika hamda amaliy korpus lingvistikasiga oid muhim nazariy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Bobning har bir bo'limi semantik jarayonlarning muayyan aspektlarini yoritib, tadqiqotning keyingi bosqichlari uchun ilmiy-metodik asos vazifasini bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi o'zbek–ingliz parallel korpusida so'z va iboralar semantizatsiyasini chuqur ilmiy tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lib, korpus lingvistikasining zamonaviy nazariyalari, kognitiv semantika, tarjimashunoslik nazariyalari va kompyuter lingvistikasi metodlari asosida ishlab chiqiladi. Metodologiyaning asosiy vazifasi parallel matnlardagi leksik birliklarning ma'nosini kontekstual muhitda aniqlash, ularning tarjima ekvivalentlik darajasini baholash hamda semantik transformatsiyalarni tavsiflashdan iborat.

Empirik materialni tanlash tamoyillari. Birinchi bosqichda tadqiqot uchun sifatli, muvozanatlangan parallel korpusni shakllantirish talab etiladi. Materialni tanlashda quyidagi mezonlarni qo'llash maqsadga muvofiq. Mazkur korpus quyidagi janrlar asosida tanlandi:

- 1) badiiy adabiyot (konnotativ ma'noli so'zlarni o'rganish uchun);
- 2) ilmiy va rasmiy-uslubiy matnlar (terminologik semantika uchun);
- 3) publitsistika (zamonaviy nutq elementlarini aniqlash uchun);
- 4) og'zaki nutq transkriptlari (pragmatik semantika uchun).

Bu metodologiya D.Biber tomonidan ilgari surilgan "multidimensional analysis" tamoyiliga asoslanadi.

Tarjima sifatini tekshirish talablari. Korpusga faqat professional tarjimon tomonidan yaratilgan matnlar kiritildi. Tarjimada: mazmuniy adekvatlik, uslubiy moslik, sintaktik sodiqlik kabi mezonlarga amal qilinishi talab etiladi. Bu yondashuv Catford va Vinay, Darbelnet tomonidan taklif etilgan tarjima ekvivalentligi nazariyalariga asoslanadi.

Parallel juftliklarni moslashtirish (alignment) metodlari. Semantizatsiyada segmentlararo moslikni aniqlash muhim bosqich bo'lib, tadqiqotda quyidagi ikki darajali usul qo'llandi:

1) avtomatik moslashtirish. Korpus vositalaridan gap bo'yicha moslashtirish (1), ibora (birikma) bo'yicha moslashtirish (2), token bo'yicha moslashtirish (3) algoritmlari yordamida dastlabki moslik yaratiladi. Algoritmlar Gale, Church tomonidan ishlab chiqilgan statistik moslashtirish mexanizmlariga tayandi.

2) qo'lda lingvistik ekspertiza. O'zbek tilining agglutinatив tuzilishi, ko'p ma'nolilikning yuqoriligi, metaforik birliklarning ommaviyligi sababli avtomatik moslik to'liq ishonchli hisoblanmaydi. Shu sababli moslik morfologik, sintaktik, semantik nuqtayi nazardan mutaxassis tomonidan qayta tekshirildi. Bu manual verification korpus lingvistikasi metodologiyasida McEnery, Hardie tomonidan tavsiya qilingan asosiy bosqichlardan biridir.

Leksik-semantik tahlil metodlari. So'z va iboralar ma'nosini aniqlashda bir nechta ilmiy yondashuvlar uyg'unlashtirilishi mumkin:

1) komponent (semik) tahlil metodi semiotika nazariyasiga asoslanib, so'zning denotativ semalari, konnotativ ma'nosi, uslubiy xususiyatlari aniqlandi. O'zbek tili birliklaridagi semalar ingliz tilidagi ekvivalentlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi;

2) distributiv tahlil – "You shall know a word by the company it keeps" tamoyiliga tayangan holda kollokatsiyalar, so'z birikmalari, mos keluvchi sintaktik konstruksiyalar aniqlanadi. Bu birliklar semantik maydonni aniqlashda muhim rol o'ynaydi;

3) chastotali tahlil asosida korpus bo'yicha so'zlarning takrorlanish darajasi statistik usullarda o'rganiladi. Bu ma'nolarning markaziy va periferik qatlamlarini ajratishga imkon beradi;

4) kognitiv-semantik tahlil Lakoff, Johnsonlarning (1980) kognitiv metafora nazariyasiga tayanib, birliklarning konseptual xaritasi, metaforik modeli, mental strukturalari tahlil qilinadi. Ayniqsa, o'zbek tilidagi obrazli iboralar inglizcha kognitiv modellarga moslashtiriladi.

Metod turi	Maqsad	Afzalligi	Cheklovi
Komponent tahlil	Soʻz semalarini aniqlash	Semantik tarkibni aniq ajratadi	Koʻp maʼnolilikda murakkablashadi
Distribusional tahlil	Kollokatsiyalarni aniqlash	Korpusga tayanadi, empirik	Kam uchraydigan birliklar tahlilida zaif
Kognitiv-semantik tahlil	Obrazlilik va konseptlarni tahlil	Metafora va konseptlarni ochadi	Subyektiv talqin ehtimoli bor
Chastotali tahlil	Markaziy/periferik maʼnoni aniqlash	Statistik ishonchlilik	Faqat sonlarga asoslanadi
Kontekstual tahlil	Maʼnoning vaziyatga bogʻliqligini aniqlash	Polisemiyanı bartaraf qiladi	Keng matn talab qiladi

Semantizatsiya jarayonida qoʻllaniladigan metodlar qiyosiy jadvali

Kontekstual maʼnoni aniqlash metodlari. Kontekst asosida semantik tahlil uch darajada amalga oshiriladi. Mikrokontekst tahlilida soʻzning yon-atrofıdagi birliklar asosidagi maʼnosi aniqlanadi: bu koʻp maʼnolilik holatlarini aniqlashda muhim. Mezokontekst tahlilida gap va sintaktik struktura darajasidagi maʼno Hallidayning funksional grammatikasi asosida tahlil qilinadi. Makrokontekst tahlili bosqichida matnning umumiy gʻoyaviy yoʻnalishi, muallif idiolekti, kommunikativ vaziyat, pragmatik maqsad aniqlanadi. Bu tarjimada funksional ekvivalent topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekvivalentlik darajasini aniqlash mezonlari. Tadqiqot semantik ekvivalentlikni quyidagi ilmiy tasnif asosida oʻrganadi: toʻliq leksik ekvivalent; qisman ekvivalent; funksional ekvivalent; transkripsion ekvivalent; noekvivalent birliklar (realiya). Noekvivalent birliklar uchun Vinay, Darbelnet tavsiya qilgan deskriptiv tarjima, semantik kengaytirish, funksional almashtirish, kompensatsiya kabi metodlar qoʻllanadi.

Daraja	Taʼrif	Oʻzbekcha misol	Inglizcha ekvivalenti	Izoh
Toʻliq ekvivalent	Denotativ va konnotativ moslik	<i>kitob</i>	<i>book</i>	Neytral birlikni koʻrsatadi
Qisman ekvivalent	Baʼzi konnotativ farqlar mavjud	<i>sergak</i>	<i>alert / vigilant</i>	Kontekstga bogʻliq
Funksional ekvivalent	Maʼnodan koʻra funksiya muhim	<i>hashar</i>	<i>community voluntary work</i>	Madaniy realiyani ifoda etadi
Deskriptiv ekvivalent	Atama orqali tushuntiriladi	<i>oq yoʻl</i>	<i>May your journey be blessed</i>	Pragmatik vazifa bajaradi
Transkripsion ekvivalent	Faqat nom shakli tarjima qilinadi	<i>sumalak</i>	<i>sumalak</i>	Realialarni aniqlaydi
Kompensatsiya	Yoʻqolgan maʼno boshqa joyda beriladi	<i>koʻngil</i>	<i>heart/spirit</i>	Ingliz tilida bevosita mos kelmaydi

Semantik ekvivalentlik darajalari

Avtomatlashtirilgan semantik klasterlash va ekspert tahlili uygʻunligi. Zamonaviy kompyuter lingvistikasining usullari bilan quyidagi tahlillar amalga oshiriladi:

- 1) word2vec, fastText asosidagi semantik oʻxshashlik modellari;
- 2) k-means va hierarchical clustering orqali semantik guruhlash;
- 3) Pointwise Mutual Information asosida kollokatsiya statistikasi.

Biroq avtomatik natijalar o'zbek tilining murakkab morfologiyasi sababli qo'lda tekshiriladi, ekspert xulosasi bilan boyitiladi, kerak bo'lganda semantik qayta guruhlash amalga oshiriladi. Bu ikki bosqichli metodologik yondashuv tahlilning yuqori ishonchliligini ta'minlaydi.

Yuqorida keltirilgan mezonlar asosida korpus tahlili amalga oshiriladi.

Ko'p ma'noli fe'l tahlili: "olmoq". Misol: U kitobni qo'lidan qo'ydi / Parallel inglizcha segment: He/She put the book down. Semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, "qo'ymoq" polisemantik fe'l bo'lib, u tarjimada fizik jihatdan qo'yish, joylashtirish ma'nosida place, set, put down, lay, position, deposit, leave (masalan, "stolga qo'yib ketmoq"); biror narsa qo'shish, kiritish, o'rnatish ma'nosida install (o'rnatmoq); apply (qo'llamoq, surmoq); attach (biriktirmoq); add (qo'shmoq); maqsad, cheklov, shart qo'yish ma'nosida set (set a goal, set a rule); establish, impose (impose a condition / impose a limit); pul, vaqt, kuch qo'yish ma'nosida (resurs ajratish) invest, allocate, commit, contribute leksemalar bilan ifodalanadi. Korpusda olmoq + qo'lidan / ustidan / yonidan kabi kollokatsiya hosil qiladi. Dominant ma'nosi: put / put down. Aytish mumkinki, mazkur misolda "put" leksemasi to'liq kontekstual ekvivalent bo'la oladi, ya'ni "qo'ydi" so'zining to'liq ekvivalenti: put / put down.

Muhokama. Konnotativ birlik tahlili: "ko'ngli to'q". Uning ko'ngli to'q edi. Inglizcha parallel segment: He was confident. Yana bir tabiiy variant: His mind was at ease. Semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, "ko'ngli to'q" – madaniy-tafakkurga xos obrazli birlik. Ingliz tilida to'g'ri leksik ekvivalent yo'q. Tarjimada funksional + konnotativ kompensatsiya strategiyasi ishlatilgan. Natijada, funksional ekvivalentlik talab qilingan tarjimaga erishilgan.

Idiomatik birlik (ibora) tahlili: "ko'zim tushdi". Bu joyga ko'zim tushdi. Parallel inglizcha segment: I noticed this place. Semantik tahlil ma'lum bo'ladiki, ko'zim tushdi – ibora, u ko'rish, e'tibor berish ma'nosini bildiradi. Inglizcha funksional ekvivalenti: notice. So'zma-so'z tarjima qilinganda ("my eye fell on") ingliz tilida noaniq ma'no keltirib chiqaradi. Xulosa shuki, idiomatik iboralar ko'pincha so'zma-so'z tarjima qilinmaydi.

Firthning distribusional tamoyili "You shall know a word by the company it keeps" degan g'oya semantizatsiyaning korpusga asoslangan yondashuviga zamin yaratdi. Bu tamoyil o'zbek–ingliz parallel korpusida kollokatsiyalar, qo'llanish chastotasi va kontekstual bog'lanishlar orqali ma'noning aniqlanishida amal qiladi. Sinclair tilni sun'iy misollardan emas, balki real matnlar asosida o'rganishni taklif qiladi. Uning "unit of meaning" konsepsiyasi parallel korpusdagi semantik birliklarni tahlil qilishda muhim o'rin egallaydi. McEnery va Hardie tomonidan ishlab chiqilgan korpus metodlari korpus yaratish, ma'lumotlarni segmentlash, moslashtirish, statistik tahlil kabi texnologik jarayonlarni batafsil bayon qilgan. Mazkur tamoyillar o'zbek–ingliz parallel korpusida alignment, annotatsiya va semantik tahlilni to'g'ri tashkil qilishga yordam beradi. Tarjimashunoslik va ekvivalentlik nazariyalari parallel korpuslarda semantizatsiya tarjima ekvivalentlik masalalari bilan bog'liq. Ushbu yo'nalishda quyidagi olimlarning ishlari alohida ahamiyatga ega. J.Catford ekvivalentlikni til tizimidagi birliklar o'rtasidagi moslik sifatida belgilab, leksik, grammatik va tekstual ekvivalentlik tushunchalarini taklif qilgan. O'zbek–ingliz parallel korpusida aynan shu tasnif eng qulay ishlatiladigan tizimlardan biridir. M.Baker turli tillardagi ma'no transferi kontekstual, pragmatik va kognitiv omillarga tayanishini ta'kidlaydi. Uning tasnifi o'zbek tilidagi realiyalar, frazeologik birliklar va konnotativ ma'noli so'zlarni ingliz tilida funksional tarzda ifodalash mexanizmini ochib beradi. Vinay va Darbelnetning tarjima strategiyalari (kalka, badiiy tarjima, transpozitsiya, modifikatsiya, ekvivalent, adaptatsiya) parallel korpusda semantik transformatsiyalarni aniqlashda asosiy metod hisoblanadi.

Semantika bo'yicha mumtoz va zamonaviy tadqiqotlar ham diqqatga sazovor. Semantik tahlilning nazariy bazasi bir qancha mumtoz yo'nalishlarga tayangan. Nida, Lehrer tadqiqotlarida

komponent tahlil so'z ma'nosining tarkibiy qismlarini (sema) aniqlash tamoyillarini taklif qilgan. Bu yondashuv, ayniqsa, o'zbek tilidagi ko'p ma'noli fe'llar (olmoq, qo'ymoq, kelmoq) ning inglizcha ekvivalentlarini aniqlashda samarali. Konnotativ ma'no tadqiqotlarida yana bir boshqa jihat kuzatiladi. Konnotatsiya, ekspressivlik va uslubiy xususiyatlarni o'rganish parallel korpusda "ko'ngil", "oq yo'l", "sergak" kabi milliy semantika bilan boy so'zlarning tarjimasini to'g'ri talqin qilish imkonini beradi. Apresyanning sinonim va antonim maydonlar nazariyasi ham e'tiborga molik. O'zbek va ingliz tillarida sinonimik qatorlar ko'pligi sababli bu nazariya semantik maydonlararo moslikni aniqlashda yordam beradi.

Kognitiv lingvistika ham o'zbek-ingliz parallel korpusida semantizatsiya jarayonini tadqiq etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yo'nalish ma'noning shakllanishini faqat til tizimi bilan emas, balki insonning konseptual tasavvuri va idrok jarayonlari bilan izohlaydi. Shuning uchun ham parallel korpusdagi birliklarning semantik ekvivalentligini aniqlashda kognitiv modellar, konseptuallashtirish jarayonlari hamda madaniy-ijtimoiy bilimlar majmuyi alohida ahamiyat kasb etadi. Lakoff va Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi til birliklarining mazmuni ortida ma'lum konseptual xaritalar mavjudligini ko'rsatadi. "Metaphors We Live By" asarida metaforik tizimlar inson tafakkuri va dunyoqarashini shakllantiruvchi kognitiv model sifatida talqin etiladi. Ushbu nazariya, ayniqsa, parallel korpuslar uchun dolzarb, chunki turli tillarda mazmunning metaforik konseptualizatsiyasi sezilarli darajada farqlanishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida "ko'ngil" emotsiya va ruhiy holat markazi sifatida qaralsa, ingliz tilida ushbu konsept ko'proq "heart", ayrim hollarda "mind" orqali ifodalanadi. Bu farq ikki til o'rtasida ekvivalentlikni aniqlash jarayonida muayyan semantik tafovutlarni yuzaga keltiradi.

R.Langakerning kognitiv grammatika nazariyasiga ko'ra, ma'no, shakl va konseptual struktura tilning ajralmas, bir-biriga uzviy bog'langan komponentlari hisoblanadi. Ushbu yondashuv til birliklarining sintaktik yoki morfologik shaklini emas, balki ular ortida yotgan konseptual tuzilmani aniqlashga yo'naltirilgan. O'zbek va ingliz tillarining parallel korpusida uchraydigan frazeologik birliklar, jumladan, "ko'zim tushdi", "quloq solmoq", "yuragi orqaga tortdi" kabi frazeologik konstruksiyalar aynan kognitiv grammatik yondashuv yordamida talqin etilganda ularning semantik, konseptual asoslari va ekvivalentlarini aniqlash osonlashadi.

Demak, kognitiv lingvistikaning konseptual modellar va metaforik tizimlarga oid qarashlari o'zbek-ingliz parallel korpusida semantik ekvivalentlik, konseptual tafovut va tarjima jarayonidagi ma'no o'zgarishlarini aniqlashda samarali nazariy-metodologik asos yaratadi.

O'zbek tilshunosligi va tarjimashunosligi bo'yicha mahalliy tadqiqotlar ham diqqatimizdan chetda qolmaydi. So'nggi yillarda o'zbek tilida korpus lingvistikasi va tarjima nazariyasi bo'yicha ilmiy izlanishlar faollashgan. Xususan, o'zbek tili korpuslari yaratish, frazeologizmlarning tarjima strategiyalari bo'yicha tadqiqotlar, o'zbek-ingliz tilidagi semantik moslikning struktural tahlillari, milliy realiyalar tarjimasida ekvivalentlik masalalari mazkur dissertatsiya mavzusiga bevosita asos bo'layotgan yo'nalishlardir.

Mazkur bobning tahlil metodologiyasini belgilab olishda semantik tahlilning kompyuter texnologiyalari asosidagi yondashuvlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda semantik tahlil sun'iy intellekt va semantik klasterlash texnologiyalari bilan boyidi. Jumladan, word2vec, fastText – semantik yaqinlikni o'lchash, ekvivalent qidirish; BERT, multilingual modellar – kontekstga asoslangan semantik talqinlar; k-means va iyerarxik klasterlash – semantik guruhlash; PMI asosidagi kollokatsiya tahlili – ko'p ma'nolilikni aniqlash shu kabi tadqiq usullariga kiradi. Bu texnologiyalar o'zbek-ingliz parallel korpusida semantik moslikni aniqlashni yangi bosqichga olib chiqadi.

Adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, semantizatsiya jarayoni korpus lingvistikasining asosiy

metodlariga tayanadi. O‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi tipologik farqlar tarjima ekvivalentligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Kognitiv yondashuvlar milliy-madaniy konseptlarni aniq va to‘g‘ri talqin qilishga zamin yaratadi. Zamonaviy kompyuter modellaridan foydalanish semantik tahlilning aniqligini oshiradi.

Mikrokontekstda semantizatsiya: o‘zbek–ingliz parallel korpusi misolida.

Mikrokontekst – bu so‘z yoki iboraning qurshovidagi til birliklari, ya’ni bir gap doirasida yoki gapning kichik sintaktik bo‘laklaridagi semantik muhitni anglatadi. Mikrokontekstda semantizatsiya leksik birlikning ayni bir nutq bo‘lagi ichidagi ma’nosini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, polisemantik so‘zlar, affiksli shakllar, fe‘l-konstruksiya va yonma-yon keluvchi so‘zlar (birikuvchilar) orqali shakllanadi. O‘zbek-ingliz parallel korpusida mikrokontekst asosida semantizatsiya, ayniqsa, ko‘p ma’noli fe‘llar, funksional so‘zlar, majoziy iboralar va kollokatsiyalangan birliklarni tarjima qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Mikrokontekst so‘zning aniq ma’nosini ajratishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ko‘p ma’noli so‘zlar mikrokontekstga qarab turlicha tarjima qilinadi. Ingliz tilida bunday hollarda alohida leksik birliklar qo‘llanadi. Masalan, olmoq fe‘li korpusda quyidagi mikrokontekstlarda uchraydi: kitobni olmoq – take a book; pul olmoq – receive money; odob olmoq – learn manners; dorini olmoq – take medicine; ish olmoq – accept a job. Ma’lum bir birlik atrofida so‘zlar (pul, dori, kitob, odob) – sema aniqlovchi mikrokontekst sifatida ishlaydi. Korpusdan quyidagi misolni ko‘rib chiqamiz: U undan pul oldi // He received money from him.

Mikrokontekst kollokatsiyani aniq ko‘rsatadi. Kollokatsiyalar semantik moslikning aniq ko‘rsatkichidir. Masalan: qat’iy qaror birikmasini olamiz. O‘zbekcha: U qat’iy qaror qabul qildi.

Inglizcha: He made a firm decision.

Bu yerda “qat’iy” so‘zi firm, strict yoki rigid sifatida tarjima qilinishi mumkin. Mikrokontekst uni decision bilan kelayotganini ko‘rsatadi. Tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, to‘g‘ri variant firm.

Mikrokontekst so‘zning grammatik funksiyasi orqali ma’no anglatadi. O‘zbek tilidagi qo‘shimchalar ko‘pincha fe‘lning semantik rolini bildiradi. Masalan: ko‘rib turibman. Men uning eshikka yaqin kelayotganini ko‘rib turibman. // I see him approaching the door. Mikrokontekst (yaqin kelayotganini) see fe‘lini vizual idrok ma’nosida ishlatilganini ko‘rsatadi.

Mikrokontekst turg‘un ibora va metaforalar ma’nosini aniqlaydi. Ko‘pincha iboralarni so‘zma-so‘z tarjima qilib bo‘lmaydi; mikrokontekst ularning vazifasi va emotsional yukini ochadi. Masalan: ko‘zim tushdi. O‘zbek tilidagi mazkur iboraning ikki asosiy ma’nosi bor: 1) ko‘rib qoldim; 2) yoqib qoldi (kontekstga qarab). Bu kitobga ko‘zim tushdi // This book caught my eye. Mazkur tarjimada metaforik, yoqib qolish ohangi bor. Yoki “Yo‘lda uning mashinasiga ko‘zim tushdi” // “I noticed his car on the road.” Mazkur kontekstda oddiy ko‘rish ma’nosi ifodalangan. Mikrokontekst bu farqni ochiq ko‘rsatadi.

Shuningdek, mikrokontekst pragmatik ma’noni belgilab beradi. O‘zbek tilida ko‘p so‘zlar yumshatish, ehtiyotkorlik, shubha yoki hurmat bildiradi. Inglizchaga tarjimada bular mikrokontekst orqali aniqlanadi. Misol: shekilli. U bugun kelmaydi shekilli // It seems he won’t come today. Bu o‘rinda shekilli – seems, probably, I suppose kabi birliklar bilan tarjima qilinishi mumkin. Qaysi biri ishlatilishi gap ohangiga bog‘liq.

Bundan tashqari, mikrokontekst ko‘p ma’noli sifatlarning to‘g‘ri ekvivalentini belgilaydi. Misol: og‘ir. (1) og‘ir yuk – heavy load; (2) og‘ir suhbat – serious conversation; (3) og‘ir odam – difficult person; (4) og‘ir ish – hard work. Mikrokontekst bu ma’nolarni aniq ajratib beradi. Shu so‘zlardan qaysi birini qo‘llashni ko‘rsatadi.

“qo‘l uzatmoq” frazeologik birligini “U do‘stiga yordam qo‘lini uzatdi” va “He reached out to help his friend” gaplarida kuzatamiz: yordam → reached out to help birliklari mikrokontekstda

kuzatiladi. Mikrokontekst tahlilidan mazkur juftlikning to'g'ri ekanligi anglashiladi.

Mikrokontekstga asoslangan semantizatsiya mexanizmlari bo'lib, o'zbek–ingliz parallel korpusida mikrokontekst uch asosiy mexanizm orqali ishlaydi:

1. Kollokatsion mikrokontekst – yonma-yon keluvchi so'zlar asosiy semantik signalni beradi.
2. Grammatik mikrokontekst – qo'shimcha, aspekt, kelishik, predikativ shakl semantik rolni aniqlaydi.
3. Pragmatik mikrokontekst – gap ohangi, nutq maqsadi, modal birliklar ma'no yo'nalishini belgilaydi.

Bu mexanizmlar tarjima jarayonida to'liq, qisman yoki funksional ekvivalent tanlashga yordam beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mikrokontekst o'zbek–ingliz parallel korpusida polisemiyanı aniqlash, to'g'ri ekvivalent tanlash, kollokatsiyanı qayta tiklash, iboraviy birliklarnı to'g'ri talqin qilish, sifat va fe'llarning kontekstual ma'nosini topish uchun hal qiluvchi omildir. Mikro va makrokontekstning uyg'un tahlili esa mazmunning to'liq semantik xaritasini yaratadi.

Makrokontekstda semantizatsiya: o'zbek–ingliz parallel korpusi misolida. Makrokontekst – bu matnning keng ko'lamdagi mazmunıy maydonı, ya'ni gaplar ketma-ketligi, paragraf, bo'lim yoki butun matn doirasidagi umumiy g'oya, muallif niyati, pragmatik maqsadlar va kompozitsion qurilish asosida yuzaga keladigan kontekst turidir. Makrokontekst so'z, ibora yoki frazeologizmlarning ma'nosini aniqlashda eng yuqori semantik qatlam bo'lib, ko'pincha, aynan shu daraja ma'noning to'g'ri talqin qilinishini ta'minlaydi. O'zbek–ingliz parallel korpusida makrokontekst asosida semantizatsiya qilish ayrim holatlarda juda zarur bo'ladi. Quyida shu haqida fikr yuritiladi.

Polisemantik so'zlarning to'g'ri tarjima ekvivalentini topishda makrokontekstning o'rni beqiyos. O'zbek tilida ko'p ma'noli birliklar juda ko'p. Ingliz tilida esa ularning ma'nosi odatda alohida leksik birliklar orqali ifodalanadi.

Masalan: “yo'l” so'zi. U hayot yo'lida ko'plab sinovlarnı boshidan kechirdi. Bu yerda “yo'l” so'zining fizik yo'l ma'nosi emas, balki hayot yo'li, taqdir yo'li ma'nosi nazarda tutilgan. Inglizcha parallel segmenti quyidagicha: He faced many challenges on his life path. Yoki ko'proq tabiiy variant: He faced many challenges throughout his life. Bu tarjima makrokontekst asosida aniqlanadi, chunki alohida gapda “hayot yo'li” so'zma-so'z aytilmagan.

Milliy-madaniy realiyalarnı anglashda makrokontekstning roli ahamiyatli. O'zbek tilidagi milliy tushunchalar ko'pincha ingliz tilida bevosita ekvivalentga ega emas. Bunday hollarda keng kontekst ushbu birlikning matndagi funksiyasini aniqlashga yordam beradi. Masalan: “oq yo'l” iborasi.

O'zbekcha matn (paragrafning bir qismi): U yo'lga chiqayotganda ota-onasi unga duo qilib oq yo'l tilashdi... Bu ibora o'zbek madaniyatiga xos ezgu tilak ifodasidir. Buni ingliz tiliga “white road” deb tarjima qilib bo'lmaydi.

Inglizcha parallel segment: As he left home, his parents blessed him and wished him good fortune. Bu yerda makrokontekst – oila, duo, safar oldidan tilak – semantik funksiyani to'liq tushunishga yordam beradi.

Emotsional-majoziy iboralarnı talqin qilishda ham makrokontekst muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilidagi ko'plab emotsional birliklar ingliz tilida funksional tarzda tarjima qilinadi. Masalan, “ko'ngli qolmoq” iborasini ko'rib chiqamiz.

O'zbekcha matn: Do'stining xatti-harakati sabab uning ko'ngli qoldi. Gap darajasidagi mikrokontekst tarjimini noaniq qoldiradi. Makrokontekst (butun epizod, oldingi voqealar) esa “ranjish”, “xafa bo'lish” holatini ko'rsatadi.

Inglizcha tarjima: He was hurt by his friend's behavior. "ko'ngli qolmoq" so'zi kontekstga qarab disappointed, offended, hurt, upset kabi turli variantlarda berilishi mumkin. To'g'ri variant keng kontekst orqali aniqlanadi.

Matnning asosiy g'oyasiga qarab semantik o'zgarishlar sodir bo'lishi kuzatiladi. Ba'zan bir so'zning ma'nosi butun paragrafning semantik yukiga bog'liq bo'ladi. Masalan, yorug' kunlar kabi ko'chma ma'noli birlikni ko'rib chiqamiz.

O'zbekcha matn: Og'ir vaqtlar ortda qoldi, endi esa oldimizda yorug' kunlar bor. Agar makrokontekst e'tiborga olinmasa, "bright days" deyish mumkin. Ammo matnning umumiy mazmuni bu iboraning metaforik – yorqin kelajak ma'nosida ishlatilganini anglatadi.

Inglizcha mos ekvivalent: The hard times are over; better days lie ahead.

Makrokontekst tarjima transformatsiyasini talab qiladi. Ko'p hollarda 1:1 leksik ekvivalent mavjud emas, makrokontekst tarjima strategiyasini tanlashda modifikatsiya, funksional ekvivalent, deskriptiv sharhlash, pragmatik kompensatsiya, adaptatsiya hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, uyatsizlik qilmang birikmasining ma'nosi vaziyatga qarab o'zgaradi. Keng kontekst – ota-onaning farzandga qilgan nasihati deb tasavvur qilsak, inglizcha mos ekvivalent quyidagicha bo'ladi: Don't bring shame on us. Bu ingliz madaniyati uchun tabiiy shakldagi mos tarjimadir.

1. U yig'lamaslikka harakat qilib, o'zini tutdi // She held herself together, trying not to cry.
2. Qishloqda hashar o'tkazishdi // They organized community voluntary work in the village.
3. Bu xabarni eshitgach, uning yuragi orqaga tortdi // His heart sank when he heard the news.

Yuqoridagi misollar o'zbek tilidagi ma'no jihatdan murakkab birliklarning ingliz tiliga tarjima jarayonida qo'llanilgan usullarni namoyish etadi. Frazologik birlik ("o'zini tutmoq") emotsional kurash kontekstida ingliz tilidagi ekvivalent ibora "to hold oneself together" orqali ifodalanadi. Bu yerda tarjimon mazmuniy yaqinlik va emotsional funksiyani saqlagan holda mos frazeologik ekvivalentni tanlaydi. Madaniy realiya sifatida uchraydigan "hashar" termini esa ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri muqobili bo'lmagani sababli "community voluntary work" tarzida funksional ekvivalent bilan beriladi. Bu strategiya madaniy hodisaning mohiyatini tushuntirishga qaratilgan bo'lib, makrokontekst – umumiy ijtimoiy faoliyat – asosida tanlanadi. Shuningdek, konnotativ ibora bo'lgan "yuragi orqaga tortdi" hissiy pasayishni bildiruvchi obrazli ifoda bo'lib, ingliz tilida "his heart sank" shaklida tarjima qilinadi. Bu holatda tarjima semantik va emotsional moslikni ta'minlaydi, chunki ikkala ibora ham bir xil hissiy reaksiyani ifodalaydi.

O'zbek–ingliz parallel korpusida makrokontekst asosidagi semantizatsiyaning ahamiyati shundaki, makrokontekst polisemiyaning bartaraf etadi, to'g'ri ekvivalent tanlashga yordam beradi. Turg'un iboralar va frazeologik birliklar aynan makrokontekst orqali anglanadi, madaniy realiyalar faqat keng matn doirasida to'g'ri talqin qilinadi. Emotsional, majoziy, pragmatik ma'nolar makrokontekstga juda bog'liq. Parallel korpus segmentlararo struktura va semantik izchillikni ko'rsatib beradi. Shunday qilib, makrokontekst o'zbek–ingliz til juftligida semantizatsiya jarayonining eng muhim qatlamlaridan biri bo'lib, u tarjima aniqligi, ekvivalentlik tanlovi va semantik transformatsiyalarni ilmiy asoslashda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Aspekt	Mikrokontekst	Makrokontekst
Ta'rif	Soʻzning qurshovidagi birliklar (gap ichidagi lokal muhit).	Gaplar ketma-ketligi, paragraf, matnning umumiy mazmuni.
Ko'lam	3–7 ta soʻz oraligʻi, sintaktik boʻlaklar.	Paragraf, syujet, mavzu, kommunikativ vaziyat.
Asosiy vazifasi	Koʻp maʼnoli soʻzning aniq maʼnosini belgilash; kollokatsiyani aniqlash.	Metafora, konsept, realiya, pragmatik maʼno, yashirin maqsadni ochish.
Tahlil vositalari	Kollokatsiya, qoʻshimchalar, sintaktik bogʻlanishlar, yaqin semantik signallar.	Mavzu rivoji, mantiqiy bogʻliqlik, nutq maqsadi, madaniy kontekst.
Qaysi birliklarda ahamiyatli?	Feʼl, sifat, koʻp maʼnoli soʻzlar, iboralar.	Frazeologizmlar, metaforalar, madaniy realiyalar, emotsional birliklar.
Tarjima strategiyasi	Soʻzma-soʻz yoki yaqin leksik ekvivalent topish.	Funksional ekvivalent, adaptatsiya, kompensatsiya.
Xato ehtimoli	Kollokatsiya notoʻgʻri talqin qilinsa, xatolik kelib chiqadi	Konnotatsiya yoki madaniy maʼno eʼtibordan chetda qolsa, xatolik kelib chiqadi
Misol (soddalashtirilgan)	“ogʻir yuk” → <i>heavy load</i>	“ogʻir kunlar” → <i>hard times / dark days</i>
Natija	Leksik maʼno aniqlanadi.	Umumiy semantik va pragmatik maʼno aniqlanadi.

Mikro va makrokontekstda semantizatsiya

Ushbu jadval va misollar shuni koʻrsatadiki, mikrokontekst soʻzning aniq lugʻaviy maʼnosini belgilaydi, makrokontekst ibora yoki butun birlikning konseptual, metaforik, pragmatik maʼnosini aniqlaydi, parallel korpus har ikki kontekst darajasini birlashtirib, semantik talqinni ilmiy asos bilan taʼminlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, lugʻaviy birliklarning maʼnosini aniqlash jarayoni faqat izohli lugʻatlar bilan emas, balki real korpus maʼlumotlari bilan bogʻlangan kontekstual tahlilga tayanishi zarur. Korpus asosida semantizatsiya qilish soʻzning chastotasi, kollokatsion bogʻlanishlari, sintaktik vazifasi va pragmatik yukini hisobga olish imkonini beradigan kompleks metod boʻlib, mazkur yondashuv polisemiyaning bartaraf etishda, maʼno differentsiatsiyasini aniq belgilashda va tarjima ekvivalentlarini aniqlashda yuqori samaradorlik koʻrsatadi. Mazkur paragrafda koʻrib chiqilgan komponent tahlil, distribusional yondashuv, frekventativ tahlil, kognitiv-semantik modellash va mikrokontekstdan makrokontekstgacha boʻlgan bosqichli semantik talqin metodlari oʻzbek va ingliz tillari oʻrtasidagi mazmuniy moslikni aniqlashda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qildi. Ayniqsa, oʻzbek tilining agglutinatив xususiyati, erkin soʻz tartibi va milliy-madaniy konseptlarga boyligi soʻz maʼnosini kontekstga qatʼiy bogʻlash zaruratini koʻrsatdi. Ingliz tilidagi qatʼiy sintaktik struktura esa tarjimaviy ekvivalentlarni tanlashda sintaktik-funksional yondashuvni talab etadi. Tahlil shuni tasdiqlaydiki, parallel korpusda semantizatsiya jarayoni ikki tilli moslashgan segmentlar asosida amalga oshirilganda, soʻzning aniq maʼnosi ham mikrokontekst, ham makrokontekst orqali ishonchli ravishda aniqlanadi. Shu bilan birga, ayrim oʻzbekcha birliklar uchun toʻliq leksik ekvivalent mavjud boʻlmaganda, funksional ekvivalent yoki kompensator strategiyalar qoʻllanishi – maʼnoning nisbiy mosligini taʼminlashning samarali yoʻlidir.

Zero, tahlillar korpusga asoslangan semantizatsiya usullarining oʻzbek–ingliz tarjima

jarayonida ma'no aniqligi va ekvivalentlik darajasini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv bobning keyingi bo'limlarida frazeologik birliklar, idiomalar va realiyalar semantikasi bo'yicha olib boriladigan tahlillar uchun mustahkam nazariy-metodik platforma yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2011.
2. Biber, D. Representativeness in Corpus Design // Literary & Linguistic Computing. – 1993. – Vol. 8, No. 4. – P. 243–257.
3. 3. Elov, Botir & Abdullayeva, Oqila. (2024). O'zbek tili korpusini sintaktik teglash masalasi. – 1-son.
4. 4. Ахмедова, Д.Б. Семантик разметка тизими ва модели // “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar” respublika I ilmiy-texnikaviy konferensiyasi. – Toshkent, 2021-yil, 23-aprel. – B. 105–109;
5. Ахмедова Дилдора. Семантик разметка тизимида тег гуруҳлари // Oriental Art and Culture. – 2020. – №III. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semantik-razmetka-tizimida-teg-guru-lari> (murojaat sanasi: 07.09.2025).
6. Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation. – Oxford: Oxford University Press, 1965.
7. Firth, J. R. Papers in Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 1957.
8. Gale, W., Church, K. A Program for Aligning Sentences in Bilingual Corpora // Computational Linguistics. – 1993. – Vol. 19, No. 1. – P. 75–102.
9. Halliday, M. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994.
10. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
11. Lakoff, G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / ed. by A. Ortony. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
12. Langacker, R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 562 p.
13. McEnery, T., Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
14. Nida, E. Componential Analysis of Meaning. – The Hague: Mouton, 1975.
15. Vinay, J.-P., Darbelnet, J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. – Paris, 1958.

FONETIK VA GRAFIK JIHATDAN O'ZLASHGAN ARAB DIPLOMATIK TERMINLARI

Mirziyatov Shuhrat,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti. Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada diplomatiya va xalqaro munosabatlar sohasidagi arab tili diplomatik terminlarining o'zlashishi hamda ularning til muhitiga moslashish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Arab standartlashtirish oliy qo'mitasi (AIDMO) ichki nizomiga tayangan holda xorijiy atamalarining arab tiliga kirib kelish usullari — arablashtirish (ta'rīb), fonetik ko'chirish (an-naql aş-şawtī), leksik o'zlashtirish (al-iqtirād al-lughawī) va fonetik transliteratsiya (at-tarjama aş-şawtiyya) kabi to'rtta asosiy tabaqalanish doirasida o'rganilgan. UNESCO, UNICEF, NATO va Interpol kabi xalqaro tashkilotlar hamda diplomatik terminlar misolida o'zlashma birliklarning arab tili fonetik, grafik va grammatik tizimiga moslashish mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Arab tili, diplomatik terminologiya, o'zlashma so'zlar, arablashtirish (ta'rīb), fonetik transliteratsiya, leksik o'zlashtirish, AIDMO, xalqaro munosabatlar diskursi.

Kirish. Diplomatiya va xalqaro munosabatlar sohasida arab tili juda boy terminologik tizimga ega. Ayniqsa, XX–XXI asrlarda xalqaro siyosiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida arab tiliga ingliz, fransuz, fors, turk va lotin tillaridan ko'plab diplomatik terminlar o'zlashgan. Bu terminlar arab tili fonetik, morfologik va grammatik qoidalariga moslashtirilgan holda qo'llanadi. Taraqqiyot natijasida muayyan tilga o'zlashayotgan har qanday so'z (termin) yoki til elementlari yangi til muhitida uzoq muddatli moslashuv jarayonini boshidan o'tkazadi. Zero, so'z o'zlashtirilayotgan til bilan o'zlashtiruvchi tilning tovushlar sistemasi hamda grammatik qurilishi ko'p hollarda bir-biridan farq qiladi.

Bundan tashqari, o'zlashtirilayotgan so'z yoki termin har doim ham manba-tildagi ma'nosi bilan o'zlashtirilavermaydi, o'zlashtiriluvchi tilning fonetik va grammatik tizimiga moslashtiriladi. Bunda, eng avvalo, o'zlashayotgan so'z yoki terminning o'zlashtiruvchi tilga mos kelmaydigan tovushlari tushib qoladi yoki almashadi. Almashinayotgan tovushlar bir-biriga o'xshash yoki yaqin bo'lishi lozim.

Arab diplomatik terminologiyasida ham fonetik moslashuv jarayonidan o'tgan terminlar yetarli. Sababi, birinchidan, arab tilidagi diplomatik terminlarning, asosan, o'zlashmalardan tashkil topganligi, ikkinchidan, mazkur o'zlashmalarning arab tili fonetik tizimi va talaffuz normasiga mos kelmasligi bilan izohlash mumkin.

Metod. J. Watsonning ilmiy ishi arab tili fonologiyasi va morfologiyasiga bag'ishlangan fundamental manbalardan biridir (Watson J. C. E. The Phonology and Morphology of Arabic. Oxford: Oxford University Press, 2002. XIII, 307 p.). Bu kitob arab tilida so'z tuzilishi, morfologik qoliplar, fonologik moslashuv va so'z shakllanish jarayonlarini tushuntirish uchun muhim. O'zlashma terminlar arab yozuvi va talaffuziga moslashganda, ularni fonetik-morfologik jihatdan tahlil qilishda Watson manbasi nazariy tayanch bo'la oladi.

Oxirgi yillarda qimmatli ilmiy manbalar qatorida J. al-Kinayning "Morphophonemics of loanwords in Arabic" maqolasi asosiy tahliliy material hisoblanmoqda (Al-Qinai J. B. S. Morphophonemics of loanwords in Arabic // Studies in the Linguistic Sciences. 2000. Vol. 30, № 2. P. 1–25.). Bu maqola aynan arab tilida o'zlashma so'zlarning morfofonemik moslashuviga bag'ishlangan. Unda arablashtirish jarayoni chet so'zlarni arab tiliga fonologik yoki morfologik o'zgarishlar orqali kiritish, ularni arab fonologik va morfologik qoliplariga moslashtirish sifatida

Ayni kungacha arab dunyosida til siyosatining katta markazi hisoblangan Arab Industrial Development, Standardization and Mining Organization (keyinchalik – AIDMO) tashkilotining سيسي قتل اي لعل عاي بر عل أن جلل يل خادل املن (An-Nizām ad-Dākhilī lil-Lajna al-‘Arabiyya al-‘Ulyā lit-Taqyīs) “Arab standartlashtirish oliy qo‘mitasining ichki nizomi”da fonetik o‘zlashmalar va arablashtirish haqida quyidagi tabaqalashtirish keltiriladi:

1. التارجمان (ta'rīb) 'arablashtirish';
2. التوضيح (an-naql aṣ-ṣawṭī) 'fonetik ko'chirish';
3. التوضيح (al-iqtirād al-lughawī) 'leksik o'zlashtirish';
4. التوضيح (at-tarjama aṣ-ṣawṭiyya) 'fonetik transliteratsiya'.

Natijalar. 1. بىر عتلا (ta‘rīb) – ‘arablashtirish’

Ta‘tamidu al-lugha al-‘arabiyya ‘alā at-ta‘rīb fī idkhāl al-muṣṭalahāt al-ḥadītha. “Arab tili zamonaviy terminlarni kiritishda arablash tirish usuliga tayanadi”.

Arab tili diplomatik terminlari orasida bu turdagi o'zlashmalar kam foizni tashkil qiladi. Sababi arab tilining o'z fonetik va grammatik qoidalari borki, o'zlashmalarni hech qanday o'zgarishsiz qabul qilishning iloji yo'q. Arab tilida qaysi soha va qaysi tildan o'zlashmasin, arab grafikasida ifodalanishi tabiiy. Ular asosan ingliz, fransuz va lotin tillaridan kirib kelgan bo'lib, arab tilida grafik moslashuv bosqichidan o'tgan.

Masalan: لوڭوتورب brütükül (ing. ‘protocol’) ‘protokol’, سانشكناس sänkshin (ing. ‘sanction’) ‘sanksiya’, ميهما دبلوماسييه mihma diblūmāsiyya (ing. ‘diplomatic mission’) ‘diplomatik missiya’, بر دبلوماسي برütükül diblūmāsī (‘diplomatic protocol’) ‘diplomatik protokol’, استراتيجي istirātiyya (ing. ‘strategic’) ‘strategiya’, قنصل qunṣul (ing. ‘consul’) ‘konsul’ va boshqa ko‘plab misollarni keltirish mumkin.

Arab tilida p tovushining mavjud emasligi sababli b harfi bilan almashtirish ishlari kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi ‘diplomacy’ ‘diplomatiya’ termini دىپلوماسىيە dīblūmāsiyya, ‘parliament’ termini uchun پارلمان barlamān ‘parlament’ ishlatiladi.

تاودا ةمدختسم ،مالسلا لجأ نم ةيسامولبدل ي ف يروحمل اهرود ي ف روطتل ا دحتلم ا ممأل ا لصاوت
 Wa tuwāšilu al-Umam al-Muttaḥida at-tatawwur fī
 dawrihā al-maḥwarī fī ad-diblūmāsiyya min ajli as-salām, mustakhdimatan adawāt muta‘addida
 li at-tafāwuḍ wa al-wisāṭa wa ta‘zīz at-ta‘āwun. “BMT tinchlik yo‘lidagi diplomatiya sohasida
 o‘zining markaziy rolini rivojlantirishda davom etmoqda, muzokara, vositachilik va hamkorlikni
 kuchaytirish uchun turli vositalardan foydalanmoqda.”

Ad-diblūmāsiyya al-barlamāniyya hiya wasīla li-binā' al-'alāqāt wa ta'zīz at-ta'āwun bayna al-barlamānāt al-waṭaniyya. "Parlament diplomatiyasi milliy parlamentlar o'rtasida munosabatlarni yo'lga qo'yish va hamkorlikni mustahkamlash vositasidir".

2. اتوصّل بالقول (an-naql as-sawtī) – ‘fonetik ko‘chirish’

Nizomda xorijiy soʻz talaffuzini arab tovushlari orqali imkon qadar aniq koʻchirish deb belgilab qoʻyilgan, asosan tovush saqlanishiga urgʻu beriladi (ايلىل عل اقبىر عل ائجلل يل اءل اءظن). Oʻzlashmalardagi a tovushining o (transkripsiyasi – ā)ga aylanishi. Misollarga diqqat qiling: ingliz tilidan oʻzlashma boʻlgan ‘federal’ arab tili diplomatik terminologiyasiga فىءرءل fidrālī boʻlib qabul qilingan. Bu yerda

o'zlashmadagi so'z o'rtasida bo'lgan a tovushi o unlisiga aylanganiga guvoh bo'lamiz. Shu bilan birga grafik moslashuv jarayonini ham bosib o'tgan.

Xuddi shunday, ingliz tilidan kirgan 'sanction' 'sanksiya' termini arab diplomatik terminologiyasiga o'tganda سَنْكْشِنْ sänkshin sifatida qo'llanadi.

يَلْوَدْلَا نُونِاقْلَلْ امْكَاْمَتْنَا بَبْسَبْ قَلْوَدْلَا ىلْعْ قَدِيدَجْ عَيِداصْتَقَا تَانْشَكْنِاسْ قَيْبَرْغَلْ لَوْدَلْ تَضَرْفْ. Farāḍat ad-duwal al-gharbiyya sänkshenāt iqtisādiyya jadīda 'alā ad-dawla bisababi intihākīhā lil-qānūn ad-duwalī. "G'arb davlatlari xalqaro huquqni buzgani sababli davlatga yangi iqtisodiy sanksiyalar joriy qildi".

Bu yerda سَنْكْشِنْ تَانْشَكْنِاسْ sänkshānāt inglizcha 'sanctions' so'zining arab tilidagi fonetik o'zlashgan shakli hisoblanadi. Arab tili akademiyasi tomonidan سَنْكْشِنْ sänkshin o'zlashma termini uchun — تابوق 'Uqūbāt ("sanksiyalar, jazo choralari") varianti taklif etiladi. Bu tilda sinonimiya hodisasining kelib chiqishiga asos bo'ladi.

قَلْوَدْلَا ىلْعْ تابوقْ عْ نَمْ أَلْ سَلْجَمْ ضَرْفْ. Farāḍa Majlis al-Amn 'uqūbāt 'alā ad-dawla. "Xavfsizlik Kengashi davlatga sanksiyalar qo'lladi".

Butun dunyoda ko'pgina hollarda o'z shakli kabi ishlatiladigan xalqaro terminlar mavjud, masalan, 'visa' 'viza'. Ushbu termin arab tilida ikki joyda fonetik moslashuv jarayonini bosib o'tgan: birinchidan, v tovushi arab tiliga o'zlashayotgan o'z o'rnida f tovushiga aylangan, ikkinchidan so'z oxiridagi a tovushi ā ga aylanib, yozuvda ham o'z aksini topgan – اْزِيْفْ fīzā shaklida.

قَلْوَدْلَا لَوْخْدْ لَبَقْ اْزِيْفْ ىلْعْ لَوْصَحْلَا رِفَاسْمَلَا ىلْعْ بَجِيْ. Yajibu 'alā al-musāfir al-ḥuṣūl 'alā fīzā qabla dukhūl ad-dawla. "Sayohatchi davlatga kirishdan oldin viza olishi kerak."

Arab akademiyasi tomonidan ushbu 'viza' termini uchun rasmiy tasdiqlangan تَا'شِيْرَا ta'shīra termini taklif qilingan va rasmiy hujjatlarda ishlatiladi.

جَرَاخْلَا يِفْ قَلْمَمَلْ تَايِلْثَمَمْ نَمْ لَوْخْدْ قَرِيْشَاتْ بَلْطْ. Talab ta'shīrat dukhūl min mumaththilīyāt al-mamlaka fī al-khārij. "Qirolikning xorijdagi vakolatxonalaridan kirish vizasiga ariza berish".

هِيْاْ خِيْدْمَاتُوْ مُكْكِيْنْ مِيْنْ قَرَاخْلَا قَرَاوْ نَمْ قَرْدَاصْ قَرِيْشَاتْ نَعْ مَالْ عَتْسَالَا نَمْ نَكْمَتْ قَمْدَخْ يِهْ. Hiya khidmatu mukkin min al-istifhām 'an ta'shīra ṣādira min Wizārat al-Khārijīyya. "Bu Tashqi ishlar vazirligi tomonidan berilgan viza haqida ma'lumot olish xizmati hisoblanadi".

E'tiboringizni yana bir misolga qaratsak: arab diplomatik terminologiyasida fransuz tilidan kirgan 'attaché' 'attashe' (diplomatik va vakolatxonada muayyan soha bo'yicha mas'ul xodim) uchun اتَاشِيْهْ atāshīh shaklida o'zlashma termin ishlatiladi. Bu yerda ham yuqoridagi tartib ishlatilganini ko'rish mumkin, ya'ni so'z o'rtasiga tovush talaffuz normasi va grafik moslashuvga ko'ra o'zgarib, o'zlashgan.

يِسْ اَمُولْ بَدَلْ عَاْمَتْ جَا لَا يِفْ يِفَا قَاتْلَا هِيْشَاتْ أَلْ كَرَاشْ. Shāraka al-atāshīh ath-thaqāfī fī al-ijtimā' ad-diblūmāsī. "Madaniy attashe diplomatik yig'ilishda ishtirok etdi."

Mazkur misolda fonetik o'zgargan o'zlashma diplomatik termin لْ al anqlik artiklini olib, grafik jihatdan yana boshqa shaklga kirib bormoqda.

قَرَاْفَسْلَا رَقْمْ يِفْ يِرْكْسْ عَالَا هِيْشَاتْ أَلْ رِيْفَسْلَا لَبَقْتْسَا. Istaqbala as-safīr al-atāshīh al-'askarī fī maqarr as-sifāra. "Elchi elchixonada binosida harbiy attasheni qabul qildi."

Arab tili akademiyasi tomonidan ushbu diplomatik terminga مُلْهَاقْ mulḥaq varianti taklif qilingan bo'lib, rasmiy yozishmalar va darajalarda ishlatiladi:

قَرَاْفَسْلَا يِفْ يِسْ نَرْفَلَا يِرْكْسْ عَالَا قَحْلَمْلَا عَاْفَدْلَا رِيْزُوْ لَبَقْتْسَا. Istaqbala wazīr ad-difā' al-mulḥaq al-'askarī al-faransī fī as-sifāra. "Mudofaa vaziri elchixonadagi Fransiya harbiy attashesini qabul qildi."

Ushbu مُلْهَاقْ mulḥaq so'zining ildizi لْ-قْ-حْ (l-ḥ-q) bo'lib, "qo'shilmoq", "birikmoq", "ergashmoq" ma'nolarini anglatadi. Asl ma'nosi "biriktirilgan", "ilova qilingan" degan ma'noni ifodalaydi.

3. **يوغلل ازارتقال** (al-iqtirād al-lughawī) – ‘leksik o‘zlashtirish’

«ةيسامولبدل ااحل طصملا يف ةعئاش قرهاظ يوغلل اضرارتقالا» Al-iqtirād al-lughawī zāhira shā'ī'a fī al-muṣṭalahāt ad-diblūmāsiyya. “Leksik o‘zlashtirish diplomatik terminlarda keng tarqalgan hodisadir”.

ي. لودلا نواعتلل ةديج ةيجيتارتسا قلودلا تعضو. Wada‘at ad-dawla istirātījiyya jadīda lilita‘āwun ad-duwalī. “Davlat xalqaro hamkorlik uchun yangi strategiya ishlab chiqdi.”

Alqā ar-raʿīs al-amrīkī kalima amāma al-kūngrīs. “Amerika prezidenti Kongress oldida nutq soʻzladī”.

أقر وطم تاشقانم دعب نوناقلا عورشم ي عيرش تال سل جل ارقأ. Aqarra al-majlis at-tashrīʿī mashrūʿ al-qānūn baʿda munāqashāt muṭawwala. “Qonunchilik kengashi uzoq muhokamalardan soʻng qonun loyihasini tasdiqladi”.

4. *at-tarjama as-sawtiyya* (fonetik transliteratsiya) – ‘fonetik transliteratsiya’

Nizomda bu masala alohida ko'rsatilgan va quyidagi tartib bilan aks etgan (نجلل خادل اظن): (3: ص. 2020. طابرل اسي اقملاو اتافصاومل زكرم. سسي قتلل ايل عل ايل بر عل):

Tustakhdamu at-tarjama. Etilodl atamznm al aw tasmwml amsa if eytawwla qm jrtl mdxtst. aş-şawtiyya fī asmā' al-mu'assasāt wa al-munazzamāt ad-duwaliyya. “Fonetik transliteratsiya xalqaro tashkilotlar va muassasalar nomlarida qo‘llanadi.”

Arab diplomatik terminologiyasida ات-تواصل at-tarjama as-šawtiyya, ya'ni “fonetik transliteratsiya” alohida usul sifatida muhim o‘rin tutadi. Bu usul, asosan, xorijiy atamaning ma’nosini arab tiliga tarjima qilish orqali emas, balki uning talaffuzini arab grafikasi va fonetik tizimiga moslashtirish orqali qabul qilishni anglatadi. Bunday holat ayniqsa xalqaro tashkilotlar, muassasalar, dasturlar, agentliklar va texnik-diplomatik nomlarda ko‘p uchraydi. Ko‘pincha bitta matnda ham arabiy yozuvda, ham xalqaro qabul qilingan qisqartma shaklida mavjud.

UNESCO → یونیسکو (Yūniskū)

«يونس نو تال قس يرملا (UNESCO) «وكسنوي» قفاق ثل او مل عل او ق ي بر تلل د ح ت مل مملال م م ظ ن م ت ج ر دأ
Adrajat Munazzamat al-Umam al-Muttaḥida li-t-Tarbiya ي د ا م ل ر ي غ ي م ل ا ع ل ا ث ا ر ت ل ا ق م ئ ا ق ي ل ع

wa-l-‘Ilm wa-th-Thaqāfa “Yūniskū” (UNESCO) al-harīsa at-tūnisiyya ‘alā qā’imat at-turāth al-‘ālamī ghayr al-māddī. “Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat tashkiloti — ‘YuNESKO’ (UNESCO) Tunis harissasini nomoddiy jahon merosi ro‘yxatiga kiritdi.”

Bu misolda tashkilot nomi uch xil shaklda berilgan: *قفاقثل او مل عل او قى بر تل ل دح تمل ا مم ا ل ق م ظن م* — to‘liq arabcha ma’noviy tarjima; *يونسكوي* Yūniskū arab yozuvidagi fonetik transliteratsiya; UNESCO — xalqaro lotincha qisqartma. Demak, arab OAV matnida fonetik o‘zlashma va xalqaro qisqartma birgalikda qo‘llangan.

UNICEF → *فيسينوي* (Yūnisīf) UNICEF ham xuddi shunday usulda o‘zlashtirilgan. Uning arabcha shakli: *ق ف و ف ط ل ل د ح ت م ل ا م م ا ل ق م ظن م* munazzamat al-umam al-muttaḥida li-ṭ-ṭufūla. Unda so‘zning fonetik tuzilishi saqlangan: *yu-ni-sīf*. Bu yerda arab tiliga xos bo‘lmagan qisqartma grafik jihatdan arab alifbosiga moslashtirilgan. Shu bilan birga, termin xalqaro maqomini yo‘qotmagan. Quyida UNICEF atamasi uchun OAV uslubiga yaqin, rasmiy-axborot matnidan olingan misol:

300 و فال 9 و ح ن ل ي ج س ت ، ت ب س ل ا م و ي ل ا ، (فيسينوي) ق ف و ف ط ل ل د ح ت م ل ا م م ا ل ق م ظن م ت ن ل ع ا ق ف ز غ ع ا ط ق ي ف ق س م ا خ ل ن س ن و د ل ا ف ط ا ل ن ي ب د ا ح ا ق ي ذ غ ت ع و س ق ل ا ح A‘lanat Munazzamat al-Umam al-Muttaḥida li-t-ṭufūla (Yūnisīf), al-yawm as-sabt, tasjīla naḥwī tis‘ati ālāf wa-thalāthi mi‘ati ḥālatin min sū‘i taghdhiya ḥadd bayna al-atfāl dūna sinn al-khāmisa fī Qitā‘ Ghazza. “Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar jamg‘armasi — YuNISEF, shanba kuni G‘azo sektorida besh yoshgacha bo‘lgan bolalar orasida 9 ming 300 ga yaqin og‘ir to‘yib ovqatlanmaslik holati qayd etilganini ma’lum qildi.”

Bu misolda UNICEF atamasi arab tilida *يونسيف* yūnisīf sof ma’noviy tarjima emas, balki fonetik transliteratsiya natijasidir. Ya’ni inglizcha xalqaro qisqartmaning talaffuzi arab yozuvi vositalari orqali ifodalangan. Shu bilan birga, matnda atamaning to‘liq arabcha izohi ham keladi: *ق ف و ف ط ل ل د ح ت م ل ا م م ا ل ق م ظن م* munazzamat al-umam al-muttaḥida li-ṭ-ṭufūla “Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar jamg‘armasi/bolalar tashkiloti”. Demak, jurnalistik matnda ikki usul birlashgan: avval semantik izoh, keyin qavs ichida xalqaro nomning arablashgan shakli.

Intelsat → *تاسلتن* (Intilsāt) Bu xalqaro sun‘iy yo‘ldosh aloqasi tizimi/tashkiloti nomining arabcha fonetik shaklidir (“International Telecommunications Satellite Organization” “Xalqaro telekommunikatsiya sun‘iy yo‘ldoshi tashkiloti”).

902-تاسلتن ا ت ا ل ا ص ت ا ل ا ر م ق ا ل م ا ح ... ل ل -44 ن ا ي ر ا خ و ر ا ص ن ا ق ي س ن ر ف ل ا س ي ب س ن ا ي ر ا ق ك ر ش ت ن ل ع ا a‘lanat sharikat aryān spays al-faransiyya anna šārūkh aryān-44 l... ḥāmilan qamar al-ittiṣālāt intilsāt-902. “Fransiyaning Arianespace kompaniyasi Ariane-44L raketasi Intelsat-902 aloqa sun‘iy yo‘ldoshini olib uchganini ma’lum qildi.”

Bu misolda 902-تاسلتن intilsāt-902 shakli OAV matnida sun‘iy yo‘ldosh nomi sifatida qo‘llangan. Bu sun‘iy yo‘ldosh Yevropa, Afrika, Osiyo, Yaqin Sharq va Avstraliya hududlarida telefon va ma’lumot uzatish xizmatlarini ta’minlashi qayd etilgan. *تاسلتن* intelsat fonetik o‘zlashma hisoblanadi. Bu yerda so‘zning ma’nosi arabchaga tarjima qilinmagan, balki uning xalqaro talaffuzi arab grafikasi orqali ifodalangan.

NATO → *وتان* (Nātū) / *وتانل* (An-Nātū) Ingliz tilidagi diplomatik-siyosiy abbreviatura hisoblanadi: “North Atlantic Treaty Organization” “Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti”. Arabchada ushbu abbreviaturaga *ق ف ل ح ق م ظن م* Munazzamat Ḥilf Shamāl al-Aṭlasī. Ammo arab tilida, odatda rasmiy hujjatlar yoki OAVda arabcha shakli bilan bir vaqtda, inglizcha qisqartmaning arabiy transliteratsiyasi bilan yozilganining guvohi bo‘lish mumkin:

ل ا م ت م م س س ا ي ف ا ئ ي ش (وتانل) ي س ل ط ا ل ا ل ا م ش ق ف ل ح ق م ظن م ر ي غ ت م ل Lam tughayyir munazzamat ḥilf shamāl al-aṭlasī (an-nātū) shay‘an fī usus muhimmatihā. “Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti — NATO o‘z vazifasining asosiy tamoyillarida hech narsani o‘zgartirmadi”.

Ayrim o‘rinlarda arabcha matnda inglizcha varianti ham ishlatilgan variantlar uchraydi:

ق ب ا س ل ا ي ت ي ف و س ل ا د ا ح ت ا ل د ض ن ص ح ك 1949 م ا ع س س ا ت NATO ي س ل ط ا ل ا ل ا م ش ق ف ل ح ن ا ر ك ذ ي

№ 7-76

Grafik nuqtayi nazardan, *yūnīsīf* shaklida arab tili uchun tabiiy bo'lgan uzun unlilar vositasida talaffuz barqarorlashtiriladi: و — /ū/ tovushini, ي esa /ī/ tovushini beradi. Bu holat arab tilida xorijiy qisqartmalarni yozishda keng uchraydi, chunki arab grafikasida qisqa unlilar odatda yozilmaydi, ammo xalqaro atamalarni aniq o'qish uchun uzun unli harflardan foydalaniladi.

- To'rtinchidan, fonetik o'zlashgan terminlar arab tiliga kirgandan keyin grammatik jihatdan moslashadi. Ularga ل (al) aniqlik artikli qo'shiladi: و تانل an-nātū, لوبرتن إل al-intirbūl. Shuningdek, ular izofali birikmalarda ishlatiladi: و لود duwal ūbak, ق ن ايس أ qimmat āsiyān, ق ر م ق تاسلتن إن ر م ق qamar intilsāt, و تانل ا ف ل ح ħilf an-nātū. Morfologik jihatdan *yūnīsīf* arab tilida yasama so'z emas. U arabcha ildiz-vazn tizimiga kirmaydi, ya'ni unda arab tiliga xos uch undoshli o'zak yoki vazn modeli yo'q. Shu sababli u د ا خ ل / dakhīl - "o'zlashma so'z" sifatida qaraladi. Biroq matnda unga arabcha grammatik vositalar qo'shilishi mumkin: ف ي س ي ن و ي ل shaklida ل aniqlik artikli qo'shiladi; ف ي س ي ن و ي ل م ظ ن م birikmasida esa u izofali yoki izohlovchi birlik sifatida ishlatiladi. Bu holat atamaning arab tiliga faqat yozuvda emas, balki sintaktik jihatdan ham moslashganini ko'rsatadi.

- Beshinchidan, OAV matnlarida ko'pincha ma'naviy tarjima + fonetik transliteratsiya modeli qo'llanadi:

- o NATO;

- o م ظ ن م (لوبرتن إل) munazzamat ash-shurṭa al-jinā'iyya ad-dawliyya (al-intirbūl / al-interpol) – Interpol;

- o OPEK;

Morfologik bosqichda biror tildan o'zlashayotgan termin qaysi so'z turkumiga oid bo'lsa, o'zlashtiruvchi tilda o'sha so'z turkumiga oid grammatik kategoriyalarga moslashadi. Masalan, muayyan termin ot so'z turkumiga oid bo'lsa ko'plik kategoriyasi, otdan so'z yasash usullariga, sifat so'z turkumiga oid bo'lsa, sifatlarining qiyosiy va orttirma darajasi va so'z yasash modellariga, fe'lga tegishli bo'lsa, fe'lning so'z yasash, zamon, mayl va nisbat kategoriyalariga moslashadi.

Arab tilidagi diplomatik terminologiyada grammatik jihatdan o'zlashgan birliklar alohida qatlamni tashkil qiladi. Bunday terminlarda xorijiy manbadan kirgan so'z arab tilining grammatik qonun-qoidalariga moslashtiriladi. Ya'ni, termin arab tiliga kirgach, unga arabcha ko'plik qo'shimchalari qo'shiladi, nisbat yasovchi affikslar ishlatiladi yoki u izofa va birikma shakllarida qo'llanadi. Shu tariqa o'zlashma birlik arab tilining ichki grammatik tizimiga moslashadi. Arab tilshunosligida bu hodisa...

Xulosa. Bunday misollardan ko'rinadiki, fonetik transliteratsiya arab diplomatik tilida bir necha vazifani bajaradi:

Birinchidan, u xalqaro tashkilot yoki muassasaning asl nomini saqlab qoladi. Semantik jihatdan esa, masalan, ف ي س ي ن و ي atamasi o'zining xalqaro institutsional ma'nosini saqlaydi. U oddiy "bolalar tashkiloti" emas, balki aniq bir xalqaro tashkilot - UNICEFni anglatadi. Shuning uchun arab OAVida ko'pincha avval م ا ل م ا ل م ظ ن م kabi tushuntiruvchi nom beriladi, keyin ف ي س ي ن و ي shakli ishlatiladi. Birinchi shakl o'quvchiga mazmunni ochib beradi, ikkinchi shakl esa xalqaro tanilgan nomni saqlaydi.

Ikkinchidan, terminni arab yozuviga moslashtirib, uni arab tilidagi rasmiy matnlarda qo'llash imkonini beradi.

Uchinchidan, xalqaro kommunikatsiyada tushunmovchilikning oldini oladi, chunki UNESCO, UNICEF, Intelsat kabi nomlar butun dunyoda bir xil taniladi.

Shu jihatdan, fonetik transliteratsiya arab diplomatik terminologiyasini boyitishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. U orqali arab tili xalqaro siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va texnik sohalarda paydo bo'layotgan yangi nom va atamalarni o'z tizimiga kiritib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Al-Qinai, J. B. S. (2000). Morphophonemics of loanwords in Arabic. *Studies in the Linguistic Sciences*, Vol. 30, no. 2, pp. 1–25.
2. An-Nizām ad-Dākhilī lil-Lajna al-'Arabiyya al-'Ulyā lit-Taqyīs. (2020). Markaz al-Muwāṣafāt wa-l-Maqāyīs. *Ar-Ribāt*, p. 3. (طاب رلا س ي ي ا ق م ل ا و)
3. International Organization for Standardization. (n.d.). ISO Standard 4118. Available at: <https://www.iso.org/standard/4118>
4. United Nations Arabic Portal. (n.d.). Diplomacy for Peace. Available at: <https://www.un.org/ar/peaceandsecurity/diplomacy-for-peace>
5. United Nations Arabic Portal. (n.d.). International Day of Parliamentarism. Available at: <https://www.un.org/ar/observances/parliamentarism-day>
6. United Nations Security Council. (n.d.). Sanctions Subsidiary Organs Committee. Available at: <https://main.un.org/securitycouncil/ar/content/repertoire/sanctions>
7. United Nations Development Program (UNDP) Arabic Portal. (n.d.). Available at: <https://www.undp.org/ar/arab-states>
8. United Nations News Arabic. (n.d.). Available at: <https://news.un.org/ar/>
9. Ministry of Foreign Affairs of Saudi Arabia (MOFA). (n.d.). Visa Services Portal. Available at: <https://visa.mofa.gov.sa/>
10. Ministry of Foreign Affairs of Saudi Arabia (MOFA). (n.d.). Electronic Services. Available at: <https://www.mofa.gov.sa/ar/eservices/>
11. Saudi Press Agency (SPA). (n.d.). Official News Portal. Available at: <https://www.spa.gov.sa>
12. Al Jazeera Arabic. (n.d.). News Portal. Available at: <https://www.aljazeera.net/>
13. Watson, J. C. E. (2002). *The Phonology and Morphology of Arabic*. Oxford: Oxford University Press, XIII, 307 p.

“ODAM” HIKOYASIDA (SHUKUR XOLMIRZAYEV) ISHTIROK ETGAN MILLIY-MADANIY KODLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Usmonova Xurnisa Sharapovna
NamDU O'zbek tili kafedrası professori

Usmonova Shaxnozaxon Erkinjonovna
TDYU huzuridagi Namangan viloyati
akademik litseyi Tillar kafedrası bosh o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada Shukur Xolmirzayevning “Odam” hikoyasida ishtirok etgan ba'zi milliy leksikalarni lingvokulturologik aspektda tahlil qilingan. Asardagi milliy-madaniy kodlar, qarindoshlik va murojaat birliklari, urf-odat va marosim semantikasi, maishiy-etnografik realiyalar, tarixiy xotira, axloqiy qadriyatlar hamda “ona”, “oila”, “halollik”, “sadoqat”, “mehnat”, “avlod” konseptlarining til vositalari orqali voqelanishi aniqlangan. Hikoya boshidagi ona vasiyati va yakuniy qismdagi rozi-rizolik motivining kompozitsion takrori avlodlararo madaniy kodning uzatilish mexanizmi sifatida talqin etilgan.

Kalit so'zlar: leksika, lingvokulturologiya, milliy-madaniy kod, lingvokulturema, konsept, milliy kolorit, realiya, qadriyat.

Аннотация. В статье рассказ Шукура Холмирзаева «Одам» исследуется в лингвокультурологическом аспекте. Анализируются национально-культурные коды, лексика родства и обращения, семантика обычаев и обрядов, бытовые и этнографические реалии, историческая память и нравственные ценности. Особое внимание уделяется мотиву завещания, благословения и взаимного прощения, который связывает начало и финал произведения и выражает преемственность поколений.

Ключевые слова: лексика, лингвокультурология, национально-культурный код, лингвокультурема, концепт, национальный колорит, реалья, ценность.

Abstract. This article examines Shukur Kholmirezayev's short story “Odam” from a linguocultural perspective. It identifies national-cultural codes represented through kinship and address terms, customs and ritual semantics, ethnographic and everyday-life realia, historical memory, moral values, and the concepts of mother, family, honesty, loyalty, labour and generation. Particular attention is paid to the compositional recurrence of the mother's final counsel and the motif of asking forgiveness and blessing, which functions as a mechanism of intergenerational cultural transmission.

Keywords: lexica, linguoculturology, national-cultural code, linguocultureme, concept, national colouring, realia, value.

KIRISH. Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik, leksik va semantik tizim sifatida emas, balki muayyan xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi antropotsentrik hodisa sifatida tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Til va madaniyatning ana shunday o'zaro munosabatini o'rganuvchi lingvokulturologiya XX asr oxiriga kelib mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Lingvokulturologiya til birliklarida mujassam bo'lgan milliy-madaniy ma'no, xalqning dunyoni tasniflash usuli va qadriyatlar tizimini o'rganadi. Badiiy matnda bunday ma'no faqat alohida so'zlarda emas, balki obrazlar tizimi, takrorlanuvchi motivlar, nutqiy formulalar, tarixiy realiyalar

va kommunikativ xulq me'yorlarida ham namoyon bo'ladi. Shukur Xolmirzayevning "Odam" hikoyasi aynan shu jihatdan serqatlam materialdir.

XX asr o'zbek nasrida insonning tarixiy davr bilan munosabatini oddiy maishiy tafsilotlar, xalqona nutq va milliy ruh orqali tasvirlash Shukur Xolmirzayev ijodining muhim xususiyatlaridan biridir. Yozuvchi voqelikni tashqi etnografik belgilar bilan cheklamaydi: qahramonning gapirish usuli, murojaat shakli, xotirasi, e'tiqodi, ro'zg'or buyumlari va axloqiy tanlovi orqali muayyan madaniy makonni yaratadi. Shu sababli uning hikoyalarini lingvokulturologik nuqtayi nazardan o'rganish badiiy matnda til va madaniyatning qanday birikishini aniqlash imkonini beradi. Rahimaning qariyb butun umrini qamrab olgan syujetda bolalik, turmush qurgan davri, bevalik, qochqinlik, urush, farzand va nevaralar taqdiri, keksalik hamda o'lim oldi holati bir-biriga ulanadi.

Tadqiqotning maqsadi: "Odam" hikoyasidagi milliy-madaniy kodlarni aniqlash, ularning leksik-semantik va konseptual xususiyatlarini ochish hamda qahramon xarakterini yaratishdagi vazifasini ko'rsatish hisoblanadi. Buning uchun asardagi qarindoshlik nomlari, murojaatlar, maishiy-etnografik realiyalar, axloqiy formulalar, tarixiy davrga oid birliklar va xotira diskursi tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi hikoyadagi etnografik unsurlarni sanash va ularni "xotira – oila – mehnat – tarix" kabi yaxlit madaniy modeli doirasida talqin qilish sanaladi.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODOLOGIYA

Bilamizki, til va madaniyat munosabati haqidagi qarashlar V. fon Gumboldt an'analaridan boshlab antropotsentrik tilshunoslikning muhim yo'nalishiga aylangan. V.N. Teliya [1], V.V. Vorobyov [2] va V.A. Maslova [3] tadqiqotlarida til madaniy tajribani saqllovchi va uzatuvchi tizim sifatida ko'rsatilgan. O'zbek tilshunosligida ham Sh. Usmonovning lingvokulturologiyaga oid ilmiy izlanishlarida yuoridagi fikrlar bilan bir qatorda milliy-madaniy semantika, konsept, stereotip, ramz va realiya kabi birliklarni o'zbek material asosida tushuntirishga xizmat qilinganini kuzatamiz. [4]

Shukur Xolmirzayev ijodini o'rganishda uning milliy kolorit, xalq tili va folklor unsurlaridan foydalanishi bir talay ilmiy ishlarda alohida qayd etilgan. So'nggi tadqiqotlarda yozuvchi hikoyalaridagi etnolingvistik birliklar, dialektizmlar, milliy realiyalar va konseptual tuzilmalar ham o'rganilmoqda. Jumladan, "Odam" hikoyasi yuzasidan onalik va fidoyilik masalasiga bag'ishlangan tadqiqot mavjud bo'lsa-da [5], asarning butun til-madaniyat tizimini, ayniqsa, avlodlararo xotira kodini kompleks lingvokulturologik tahlil qilish zarurati saqlanib qolgan. Shuning uchun ham ushbu hikoyani e'tibor berilmagan jihtlarini ochiqlashga harakat qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

1. AXLOQIY MADANIYAT KODI – VASIYAT VA ROZI-RIZOLIK

Hikoyaning dastlabki muhim madaniy belgisi Rahimaning onasi o'lim oldida farzand va avlodlarini yoniga chaqirib, "rozi-rizolik" olishi bilan bog'liq. Bu nutqiy-marosimiy vaziyat o'zbek an'anaviy madaniyatida insonning hayot bilan xayrlashishi, yaqinlar oldidagi ma'naviy qarzini ado etishi va avlodlarga axloqiy yo'l-yo'riq qoldirishi bilan bog'lanadi. "Rozi-rizolik" birikmasi lug'aviy ma'nodan kengroq: unda kechirim, rozilik, duoga yaqin ma'naviy munosabat va o'zaro haqqini halollash semalari mujassam.

Onaning "Rostgo'y, mard, halol bo'linglar!" [6] mazmunidagi vasiyati uch tayanch qadriyatni birlashtiradi. Rostgo'ylik – so'z va haqiqat uyg'unligi; mardlik – iroda, jasorat va mas'uliyat; halollik esa mehnat, munosabat va vijdon me'yorini anglatadi. Bu uchlik keyinchalik Rahimaning hayotiy tanlovlarida sinovdan o'tadi. Demak, vasiyat syujetning oddiy epizodi emas, keyingi voqealarni baholash uchun aksiologik mezondir.

Hikoya yakuniga yaqin Rahimaning o'zi ham avlodlar qurshovida hayot bilan vidolashish bosqichiga keladi. Boshlanishdagi ona va oxirdagi Rahima o'rtasida madaniy-kompozitsion

parallel yuzaga keladi. Shu yo'l bilan "ona vasiyati → qizning umri → avlodlarga uzatilgan xotira" zanjiri shakllanadi. Badiiy vaqt chiziqli bo'lsa-da, madaniy vaqt doiraviy: bir avlodning so'zi keyingi avlodning xulqiy xotirasiga aylanadi.

2. OILA, NIKOH VA SADOQAT KONSEPTLARI

Rahimaning Shodmon polvonga turmushga chiqishi shaxsiy his bilan birga oila va katta avlod qarori hukmron bo'lgan tarixiy-madaniy muhitni aks ettiradi. Matndagi "bermoq", "sovchi", "xotin bo'ldi" kabi birliklar o'sha davr nikoh diskursining til belgilaridir. Ularni bugungi kommunikativ me'yor bilan bevosita tenglashtirish emas, balki tasvirlangan tarixiy muhitning ijtimoiy semantikasi sifatida o'qish muhim.

Shodmon vafotidan so'ng Rahimaga sovchi kelganida uning "Polvon meni qulflab ketgan, kaliti o'zida" mazmunidagi javobi kuchli metaforik madaniy formula sifatida namoyon bo'ladi. Bu yerda "qulf" va "kalit" real buyum emas, balki nikohiy sadoqat va ruhiy bog'liqlik ramzidir. Metafora Rahimaning qayta turmush qurmaslik qarorini quruq bayon etmay, uni xalqona obraz orqali ifodalaydi.

"Uchta yetimchani boqay" mazmunidagi keskin javobda esa ona identiteti nikoh identitetidan ustunlashadi. "Yetim" so'zi o'zbek madaniy ongida faqat ota-onasiz qolgan bolani emas, himoyaga, mehrga va ijtimoiy mas'uliyatga muhtoj mavjudotni anglatadigan kuchli emotsional birlikdir. Rahima uchun farzandlarni boqish shaxsiy qulaylikdan ustun axloqiy burchga aylanadi. [5]

3. QARINDOSHLIK NOMLARI VA MUROJAATLARDA MILLIY DUNYOQARASH

Asarda "ona", "ena", "enajon", "buvi", "kampir", "qiz", "kelin", "nevara", "chevara", "kuyov" kabi qarindoshlik va yosh maqomini bildiruvchi birliklar ko'p uchraydi. Bular shaxsni faqat biologik qarindoshlik bilan emas, jamiyatdagi rol va avlod pog'onasi bilan ham belgilaydi. Ayniqsa "enajon" shaklidagi -jon komponenti mehr, yaqinlik va iltifotni kuchaytiradi.

Rahimaning hayoti davomida nominatsiya o'zgarib boradi: Rahima qiz, Rahima kelin, Rahima ona, Rahima buvi. Hikoyaning qarilik tasvirida yozuvchi aynan shu rollarni bir kunda almashib turgandek ko'rsatadi. Bu usul inson identitetining avlodiy va ijtimoiy bosqichlardan tuzilishini ochadi. Qahramon xotirasi orqaga qaytgani sari uning nomlanishi ham oldingi maqomlarga qaytadi.

"Piri badavlat" murojaati alohida e'tiborga loyiq. U keksalikni ojizlik emas, avlodlar qurshovida ulug'langan, duosi va tajribasi qadrlil maqom sifatida baholovchi madaniy semantikaga ega. Adolatning onasiga shu tarzda murojaat qilishi qariyaga hurmatning til orqali ifodalanishidir.

4. MAISHIY-ETNOGRAFIK REALIYALAR VA MILLIY KOLORIT

Hikoyadagi "o'tov", "chelak", "satil", "xurjun", "tolqon", "tut mayiz", "o'choqbosh", "paranji", "chorbog'" kabi birliklar tasvirning moddiy-madaniy qatlamini tashkil qiladi. Ularning har biri ma'lum yashash tarzi, xo'jalik, makon yoki tarixiy davr bilan bog'liq. Masalan, qochqinlik epizodidagi xurjunning bir ko'ziga oziq-ovqat, ikkinchisiga kichik bolaning joylashtirilishi oddiy ro'yxat emas. U tanglik sharoitida ona hayotining butun yukini bitta predmet obrazida jamlaydi.

"Tolqon", "tut mayiz", "non" singari oziq-ovqat nomlari yo'l va qochqinlik sharoitida uzoq saqlanadigan, kundalik turmush tajribasi bilan bog'liq mahsulotlarni bildiradi. Shu sababli realiyalar matnga etnografik rang berish bilan birga, qahramonlarning hayot strategiyasini ham ko'rsatadi.

"Polvon" nomi ham milliy-madaniy semantikaga ega. Shodmonning shaxsiy ismi bilan birga doimiy maqomga aylangan bu birlik jismoniy kuch, bellashuv, mardlik va xalq tomoshalari bilan bog'liq assotsiativ maydonni faollashtiradi. Rahimaning xotirasida "tog'dek yigit" obrazi bilan uyg'unlashishi polvonlikning kuch va salobat kodini kuchaytiradi.

5. TARIXIY REALIYALAR – XALQ XOTIRASINING TIL BELGISI

Rahimaning umri katta tarixiy burilishlar fonida kechadi. "Inqilob", "qizillar", "kolxoz",

“raykom”, “front”, “qoraxat”, “davlat pensiyasi” kabi birliklar bir inson biografiyasiga XX asr tarixini joylashtiradi. Bu soʻzlar matnda izohli tarix darsligi vazifasini bajarmaydi. Ular qahramonning kundalik tajribasiga singdirilgan holda keladi.

“Qoraxat” urush diskursining eng ogʻir lingvokulturemalaridan biridir. Abdurahimdan qoraxat kelishi bilan birgina soʻz oʻlim xabari, ona yoʻqotishi, yetim qolgan bolalar va urush fojiasini birlashtiradi. Soʻzning emotsional sigʻimi uning rasmiy xabardan xalq xotirasidagi fojia ramziga aylanganini koʻrsatadi.

“Kolxoz” va “raykom” kabi sovet davri birliklari esa yangi ijtimoiy tartibni bildiradi. Rahimaning kolxozga kirishi, mehnatga qoʻshilishi va Adolatning raykomda ishlashi orqali ayolning oilaviy doiradan jamoat mehnatiga chiqishi ham koʻrsatiladi. Demak, tarixiy realiyalar qahramon maqomidagi oʻzgarishlarni ham belgilaydi.

6. MEHNAT, MATONAT VA ONA KONSEPTINING LINGVOMADANIY MODELI

Rahima obrazi atrofida “boqmoq”, “ishlamoq”, “mashoq termiq”, “roʻzgʻor”, “dastyor” kabi mehnat semali birliklar toʻplanadi. Ularning takroriy qoʻllanishi ona konseptining faqat mehr bilan emas, mehnat va masʼuliyat bilan bogʻlangan modelini yaratadi. Rahima oʻz farzandlarini, keyin urushda halok boʻlgan oʻgʻlining bolalarini asraydi; shu tariqa onalik biologik chegaradan chiqib, avlodni saqlash vazifasiga aylanadi.

Asarda ona idealizatsiya qilingan beryoqlama timsol emas. Rahima jahldor, qaysar, ranjiydigan, kelinini kechira olmaydigan holatlarda ham koʻrsatiladi. Ana shu murakkablik obrazning hayotiyiligini oshiradi. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan qadriyat qahramonning nuqsonsizligida emas, balki ogʻir sharoitda avlod, mehnat va masʼuliyatni tark etmasligida namoyon boʻladi.

Rahimaning tanasi ham tarix xotirasini saqlaydi: qochqinlikda sovuq olgan chap oyogʻi qarilikdagi xotira oqimida yana ogʻriq va sovgʻotish hissi bilan jonlanadi. Demak, xotira faqat verbal emas, somatik xarakterga ham ega. Tana belgisi tarixiy voqeaning shaxsiy iziga aylanadi.

7. XOTIRA DISKURSI VA “INSON UMRI”NING KONSEPTUAL MODELI

Hikoyaning eng original badiiy-lingvistik qatlamlaridan biri qarilikdagi xotiraning teskari harakatidir. Rahima avval yaqin oʻtmishni, keyin urushni, undan oldingi kolxozlashuv davrini, soʻng Shodmonni va nihoyat qizlik yillarini eslaydi. Xronologiya orqaga buriladi. Bu jarayonda tarixiy terminlar asta-sekin oilaviy va maishiy soʻzlarga, oxirida esa “ena”, “satil”, “soy”, “Xosiyat opa” singari ilk xotira belgilariga almashadi.

Yozuvchi qahramonning ruhiy holatini tibbiy terminlar bilan nomlamaydi. Buning oʻrniga uning nutqi, adashgan murojaatlari, vaqt qatlamlarining qorishishi va predmetlarni avvalgi nommaʼnosi bilan qabul qilishi orqali holatni koʻrsatadi. Natijada oʻquvchi xotiraning parchalanishini tilning oʻzida kuzatadi.

Rahimaning “bir necha odamga oʻxshab” turli qiyofalarda yashashi hikoya nomi – “Odam”ning umumlashtiruvchi semantikasini ochadi. Inson bitta yosh yoki bitta ijtimoiy rol bilan cheklanmaydi; uning ichida qiz, kelin, ona, buvi kabi vaqt qatlamlari saqlanadi. Shu maʼnoda asar nomi individual ismni emas, umr va xotira orqali shakllangan insoniy mohiyatni markazga chiqaradi.

8. NUTQIY TABIIYLIK, XALQONA IFODA VA PRAGMATIK MAʼNO

Xolmirzayev dialoglarida ogʻzaki nutqqa xos qisqargan va xalqona shakllardan foydalanadi. “Opqoʻyaman”, “qoʻyvor”, “enam”, “yotipty” kabi koʻrinishlar qahramon nutqining tabiiyligini taʼminlaydi. Bunday birliklarni faqat fonetik chekinish deb baholash yetarli emas: ular hududiy-ijtimoiy muhit, yaqinlik darajasi va personajning nutqiy portretini yaratadi.

Rahimaning keskin vaziyatlardagi gaplari qisqa, buyruq va undovlarga boy. Bu sintaktik ixchamlik uning qatʼiy xarakterini koʻrsatadi. Adolatning “Enajon” kabi takroriy murojaatlari

esa xavotir, mehr va iltijoni kuchaytiradi. Demak, madaniy ma'no faqat lug'aviy birlikda emas, murojaatning takrori va kommunikativ vazifasida ham yuzaga chiqadi.

Asardagi xalqona metaforalar murakkab psixologik holatlarni sodda, ammo semantik jihatdan zich shaklda ifodalaydi. "Qulflab ketgan, kaliti o'zida" formulasi bunga yorqin misoldir. Bu kabi obrazlar yozuvchining milliy tafakkurga xos konkretlashtirish usulidan samarali foydalanganini ko'rsatadi.

9. MILLIY-MADANIY KODLARNING TIZIMLI TASNIFI

Tahlil natijasida hikoyadagi lingvokulturologik birliklarni bir necha guruhga ajratish mumkin:

- 1) aksiologik kod: halollik, mardlik, rostgo'ylik, sadoqat, sabr;
- 2) oilaviy-avlodiy kod: ona, ena, enajon, buvi, nevara, chevara, yetim;
- 3) marosimiy kod: vasiyat, rozi-rizolik, sovchilik, nikoh;
- 4) maishiy-etnografik kod: o'tov, xurjun, tolqon, satil, o'choqbosh, paranji;
- 5) tarixiy-ijtimoiy kod: inqilob, qizillar, kolxoz, raykom, front, qoraxat;
- 6) somatik-xotira kodi: sovuq olgan oyoq, qarilik, jismoniy sezgi orqali o'tmishning qaytishi.

Bu guruhlar bir-biridan uzilgan emas. Masalan, "xurjun" maishiy realiya bo'lishi bilan birga ona mas'uliyatini; "qoraxat" tarixiy realiya bo'lishi bilan birga oila fojeasini; "enajon" qarindoshlik murojaati bo'lishi bilan birga mehr va hurmatni; "rozi-rizolik" marosimiy formula bo'lishi bilan birga axloqiy dunyoqarashni ifodalaydi. Lingvokulturemaning badiiy kuchi aynan shu ko'p qatlamlilikda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, "Odam" hikoyasida milliy kolorit dekorativ fon emas. U syujetning ichki mexanizmiga kirgan: qahramon nima yeydi, nimani ko'taradi, kimga qanday murojaat qiladi, o'limni qanday kutadi, o'tmishni qanday nomlar bilan eslaydi. Bularning barchasi uning madaniy identitetini yaratadi.

XULOSA

Shukur Xolmirzayevning "Odam" hikoyasi til va madaniyatning uzviy birligini namoyon etuvchi serqatlam badiiy matndir. Asarda milliy-madaniy mazmun alohida etnografik detallargagina emas, balki butun obrazlar va motivlar tizimiga singdirilgan. Shuning uchun xulosani quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

- 1) ona vasiyati va rozi-rizolik motivi asarning aksiologik markazini tashkil etadi. Rostgo'ylik, mardlik va halollik kabi qadriyatlar Rahima hayotining ma'naviy mezoniga aylanadi;
- 2) qarindoshlik nomlari va murojaat birliklari insonni avlodiy munosabatlar tizimida tasvirlaydi;
- 3) o'tov, xurjun, tolqon, satil, paranji singari realiyalar tarixiy-maishiy makonni konkretlashtiradi;
- 4) inqilob, kolxoz, front va qoraxat kabi tarixiy birliklar xalqning katta tarixini bir ayolning shaxsiy xotirasiga joylaydi;

5) hikoyadagi xotiraning teskari harakati lingvokulturologik jihatdan alohida ahamiyatga ega: qahramon zamonaviyroq tarixiy qatlamlardan asta-sekin bolalikning eng qadimiy til belgilariga qaytadi. Natijada til xotiraning xaritasi vazifasini bajaradi. Rahima qiz, kelin, ona va buvi sifatidagi barcha qiyofalarini bir umr doirasida mujassamlashtiradi. "Odam" nomining falsafiy umumlashmasi ham shunda: inson –biologik mavjudot emas, balki xotira, avlod, til, mehnat, yo'qotish va qadriyatlar orqali shakllangan madaniy mavjudotdir.

Tadqiqot natijalari Shukur Xolmirzayev nasrini lingvokulturologik yo'nalishda o'rganishda milliy realiyalarni sanashdan ko'ra ularning konseptual, pragmatik va kompozitsion aloqalarini aniqlash samaraliroq ekanini ko'rsatadi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Телия, В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.

2. Воробьев, В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во РУДН, 1997.
3. Maslova, V.A. Лингвокультурология: учебное пособие. – Москва, 2001.
4. Usmonova, Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019.
5. Tilovova, M.Y. Shukur Xolmirzayev ijodida til, folklor va milliy kolorit fenomenlari // O‘zA. – 2025.
6. Xolmirzayev, Sh. Odam (hikoya). – ziyouz.com

FROM MEASURE TO MEANING: CONCEPTUAL METAPHOR AND FRAME-BASED INTERPRETATION OF MEASUREMENT-RELATED EXPRESSIONS IN ENGLISH-UZBEK TRANSLATION

Sherzod Djabbarov

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti

<https://orcid.org/0000-0002-1374-6843>

Abstract. Measurement is usually associated with precision, numerical reference, and the objective description of physical properties. In natural language, however, expressions originating in the domain of measurement frequently move beyond their literal metric function and become instruments for conceptualizing abstract experience. This paper examines this transition from physical measure to cognitive meaning in English and Uzbek from the perspective of Conceptual Metaphor Theory and Frame Semantics, with particular attention to its implications for translation. The study addresses expressions such as within an inch of failure, miles away from reality, a mountain of work, Uzbek bir qadam oldinda 'one step ahead', bir umr kutdim 'I waited a lifetime', and zarracha shubha yo'q 'there is not the slightest doubt'. A qualitative contrastive method is applied to identify the underlying source-target mappings, the knowledge structures activated by the expressions, and the translation decisions required when comparable metaphorical patterns are differently lexicalized in the two languages. The analysis demonstrates that measurement-related vocabulary functions as a cognitive scaling device for conceptualizing proximity, progress, duration, intensity, certainty, and evaluation. At the same time, Conceptual Metaphor Theory alone does not fully explain why a particular measurement expression is interpreted in a particular way in discourse. The interpretation also depends on culturally and situationally activated frames involving thresholds, goals, distances, expectations, and evaluative norms. The paper therefore proposes a two-stage model in which conceptual metaphor identifies the direction of cross-domain mapping, while frame-semantic analysis reconstructs the knowledge structure that makes the expression contextually meaningful. From a translation perspective, the findings suggest that metaphorical measurement expressions should not normally be treated as metrological problems. Once a unit loses its primary referential function, formal numerical conversion may become irrelevant or even distort the communicative effect. The translator's task is instead to preserve the cognitive-pragmatic value of the scale encoded by the source expression. The paper argues that cognitive-pragmatic equivalence, rather than formal measurement equivalence, should constitute the principal criterion for translating metaphorically motivated expressions of measure.

Keywords: conceptual metaphor, measurement-related expressions, cognitive linguistics, Frame Semantics, English-Uzbek translation, cognitive equivalence, embodied cognition, translation studies

1. Introduction

The ability to measure is one of the most fundamental forms of human categorization. Physical experience constantly confronts individuals with differences in distance, size, weight, duration, quantity, intensity, and degree. Languages transform these perceptual distinctions into lexical and grammatical systems that make quantities communicable. Yet linguistic measurement is not restricted to statements such as three miles, five kilograms, or twenty minutes. Words associated with measurable magnitude routinely leave the domain of literal calculation and begin to structure judgments about situations that cannot be measured in any strict metrological sense.

This transformation is particularly important for cognitive approaches to translation because it demonstrates that a measurement expression may simultaneously possess a lexical form, an

embodied conceptual motivation, a culturally conventionalized meaning, and a discourse-specific pragmatic function. A translator who attends only to the lexical surface of such an expression may therefore preserve its component words while losing its conceptual meaning.

The theoretical foundation for explaining this phenomenon was established by George Lakoff and Mark Johnson, whose work changed the status of metaphor within linguistic theory. Rather than treating metaphor primarily as an ornamental rhetorical device, they argued that metaphor forms part of the ordinary conceptual organization of human experience (Lakoff & Johnson, 1980, pp. 3-6). Their central insight was methodological as much as linguistic: recurrent metaphorical expressions can reveal systematic relations between domains of experience.

This position was subsequently reinforced by embodied approaches to meaning. Johnson (1987) argued that conceptual organization grows out of recurrent patterns of bodily interaction with the environment, including such basic experiential structures as containment, path, balance, force, verticality, and scale. Abstract reasoning is therefore not detached from physical experience; it frequently reorganizes and extends structures already available through bodily perception.

Measurement-related expressions provide especially revealing evidence for this process. Spatial proximity may represent the imminence of an event, physical distance may encode conceptual disagreement, small quantity may express a minimal degree, and large physical extent may represent intensity. English expressions such as *within an inch of failure* and *miles away from reality* illustrate these shifts, while Uzbek provides comparable patterns in *bir qadam oldinda* 'one step ahead', *bir umr kutdim* 'I waited a lifetime', and *zarracha shubha yo'q* 'there is not the slightest doubt'.

A terminological qualification is necessary at this point. The present paper distinguishes measurement units in the strict sense from the broader category of measurement-related expressions. Inch and mile, for example, are conventional units of measurement, whereas *mountain*, *lifetime*, *step*, and *zarra* 'particle' may operate as culturally conventionalized scalar resources without functioning as standardized metrological units in the relevant expressions. Treating all of them indiscriminately as 'units of measurement' would obscure a significant semantic distinction. The broader category adopted here makes it possible to investigate the cognitive continuum from literal measurement to figurative scaling without collapsing metrology and metaphor into a single category.

The central argument of this paper is that Conceptual Metaphor Theory constitutes a necessary but insufficient first stage in explaining such expressions. It can identify a mapping such as PHYSICAL PROXIMITY → IMMINENCE, but it does not by itself fully reconstruct the complex knowledge activated when a speaker understands that somebody is within an inch of failure. Interpretation additionally involves the concept of a threshold, movement toward an outcome, the undesirability of failure, and the speaker's evaluation of how close that outcome is.

For this reason, the paper integrates Conceptual Metaphor Theory with Frame Semantics. Fillmore's approach views lexical meaning in relation to structured bodies of knowledge activated by linguistic units (Fillmore, 1982). Such integration is particularly productive for translation because the translator does not simply replace one metaphorical word with another. The translator reconstructs a conceptual situation and then selects a target-language expression capable of activating an adequately comparable interpretation.

The study consequently addresses three research questions: (1) How do English and Uzbek measurement-related expressions develop abstract scalar meanings through conceptual metaphor? (2) What aspects of their interpretation remain insufficiently explained by cross-domain mapping alone? (3) What translation principles follow from integrating conceptual metaphor with frame-

semantic analysis?

The paper argues that the translation of metaphorical measure should be understood primarily as the transfer of cognitive scaling and pragmatic construal, rather than the transfer or conversion of measurement units themselves.

2. Materials and Methods

2.1. Research Design

The study employs a qualitative, contrastive cognitive-semantic methodology. It does not attempt to establish statistical frequencies of metaphorical measurement vocabulary. Instead, it examines a purposefully selected analytical sample representing recurrent types of conceptual transfer in English and Uzbek.

The English material consists of the expressions within an inch of failure/success, miles away from reality, and a mountain of work. The Uzbek material consists of *bir qadam oldinda* 'one step ahead', *bir umr kutdim* 'I waited a lifetime', and *zarracha shubha yo'q* 'there is not the slightest doubt'. These examples were selected because they represent different dimensions of measurement-related conceptualization: spatial proximity, spatial distance, magnitude, progress, duration, and minimal quantity.

The purpose of the analysis is therefore explanatory rather than frequency-based. No claims are made concerning the relative statistical productivity of these expressions in English or Uzbek.

2.2. Metaphor Identification

Metaphorical status was determined by comparing the contextual meaning of the relevant lexical item with its more basic physical or experiential meaning. This procedure is informed by the methodological principles of the Metaphor Identification Procedure developed by the Pragglejaz Group (2007) and its later elaboration in MIPVU (Steen et al., 2010).

For example, *inch* has a basic meaning as a conventional unit of length. In *within an inch of failure*, however, no physical *inch* separates an individual from an event called failure. The expression is therefore interpreted through a contrast between literal spatial measurement and abstract situational proximity.

A comparable relationship appears in Uzbek *bir qadam oldinda*. A *qadam* 'step' can denote a physical movement made by a person while walking, but in contexts of competition, achievement, knowledge, or strategy it may quantify abstract advantage rather than actual pedestrian movement.

2.3. Analytical Procedure

Each example was analysed at four levels. First, the basic measurement or scalar domain was identified. Second, the abstract target meaning was reconstructed. Third, the principal conceptual mapping was formulated. Fourth, the frame of knowledge necessary for contextual interpretation was described.

The translation stage then considered whether an English-Uzbek or Uzbek-English rendering could preserve the same lexical measurement image, a different but conceptually comparable measurement image, or the underlying scalar meaning without retaining an explicit measurement expression.

The proposed translations in the analysis are not presented as corpus observations or prescriptive universal solutions. They are analytical alternatives intended to demonstrate how translation choices depend on context.

3. Results

3.1. Spatial Measurement as a Model of Abstract Proximity and Progress

The clearest pattern identified in the material involves the conceptualization of non-spatial situations through spatial distance.

Consider: He was within an inch of failure.

At the literal level, an *inch* is a small unit of length. In the metaphorical expression, however, it represents an extremely small conceptual distance separating the participant from an undesirable outcome.

The principal mapping can be formulated as: SMALL PHYSICAL DISTANCE -> HIGH DEGREE OF EVENT IMMINENCE. The measurement unit therefore performs a scaling function. The smaller the imagined distance, the more imminent the event is construed to be.

Yet the interpretation requires more than the mapping itself. The expression activates what may be described as a THRESHOLD/GOAL frame containing at least an experiencer or participant, a developing situation, a possible endpoint, a threshold separating the current state from the endpoint, and an evaluative relation to that endpoint. The meaning of inch consequently depends on its position inside a more complex conceptual scenario.

Uzbek bir qadam oldinda displays a related embodiment: U raqiblaridan bir qadam oldinda. 'He/She is one step ahead of the competitors.' Here physical movement along a path is mapped onto abstract progress or competitive advantage: FORWARD SPATIAL POSITION -> SUPERIOR PROGRESS / ADVANTAGE.

The comparison reveals a relatively high degree of conceptual symmetry between English and Uzbek because English also conventionally uses one step ahead. This is an important result. Cross-linguistic metaphor should not be described only in terms of difference. Shared bodily experience can generate closely comparable conceptual structures across languages, even when other metaphorical systems remain culturally variable.

3.2. Large Distance as Conceptual Separation

The English expression His explanation is miles away from reality does not refer to measurable geographical distance. Instead, the unit mile provides an imagined scale for evaluating the gap between a proposition and what the speaker regards as reality.

The mapping may be represented as: LARGE PHYSICAL DISTANCE -> LARGE CONCEPTUAL DISCREPANCY. The frame activated here differs from the previous example. The relevant structure involves two conceptual positions - the proposition and reality - and the speaker evaluates the distance between them.

A literal Uzbek translation involving mil would reproduce the lexical unit but would not necessarily reproduce the conventional conceptual effect. A natural translation may instead be Uning izohi haqiqatdan juda uzoq 'His explanation is very far from reality.' The crucial observation is that the translation does not need to preserve mile. It preserves distance as the conceptual scale.

This distinction leads to one of the central claims of the present study: When a measurement unit becomes metaphorically backgrounded, translation equivalence shifts from numerical equivalence to cognitive-scalar equivalence.

Replacing miles with a mathematically converted number of kilometres would be metrologically defensible but linguistically inappropriate. The metaphor is not asking the reader to calculate distance; it is asking the reader to conceptualize discrepancy as distance.

3.3. Magnitude as Intensity

The expression a mountain of work illustrates a somewhat different type of scaling. A mountain is not a standardized measurement unit. Nevertheless, its physical size motivates an interpretation of exceptionally large quantity. The underlying pattern is: LARGE PHYSICAL SIZE -> HIGH QUANTITY / INTENSITY.

This example demonstrates why the broader category measurement-related expression is methodologically useful. Human conceptualization of quantity does not depend exclusively on formal units such as metres, pounds, or litres. Natural objects, body-based measures, temporal spans, and culturally salient scales may all provide reference structures for evaluating magnitude.

From the translator's perspective, the relevant question is therefore not 'Which Uzbek measurement unit corresponds to mountain?' but 'Which target-language construction reproduces the interpretation of overwhelming quantity?' Possible Uzbek renderings may include bir dunyo ish 'a world of work / an enormous amount of work' or, depending on context, juda ko'p ish 'a great deal of work'. The former preserves figurative scalar imagery; the latter sacrifices the image while preserving propositional quantity. The choice is pragmatic rather than metrological.

3.4. Duration as Subjective Experience

Uzbek *Bir umr kutdim*. literally evokes the span of an entire lifetime. In ordinary discourse, however, it may function as an expressive intensifier meaning that the waiting seemed exceptionally long. The conceptual mapping may be formulated as: LIFETIME-LONG DURATION -> EXTREME SUBJECTIVE DURATION.

English provides a close conceptual equivalent: I waited a lifetime. This example is significant because it shows that duration metaphors can preserve both their conceptual mapping and their lexical image across languages. Nevertheless, identical mapping does not necessarily imply identical pragmatic force in every context. The translator must consider whether the expression is dramatic, humorous, ironic, emotionally sincere, or deliberately exaggerated. Thus the frame includes not only duration, but also an experiencer, expectation, emotional investment, and subjective evaluation.

3.5. Minimal Quantity as Minimal Degree

Uzbek *Zarracha shubha yo'q*. may literally be associated with an extremely small particle or trace. In context, however, the expression means that even the smallest possible degree of doubt is absent. The mapping can be represented as: MINIMAL PHYSICAL QUANTITY -> MINIMAL ABSTRACT DEGREE.

English has several possible renderings: There is not the slightest doubt. There is not a trace of doubt. and There is not a shred of doubt. A formally closer expression involving particle would generally be less idiomatic. Consequently, the target language may preserve the scalar structure while changing the material image. This is a clear case of conceptual correspondence accompanied by lexical asymmetry.

Expression	Source domain	Abstract target meaning	Dominant mapping	Translation implication
within an inch of failure	small spatial distance	imminence	SMALL DISTANCE -> IMMINENCE	preserve threshold proximity, not inch numerically
miles away from reality	large distance	conceptual discrepancy	DISTANCE -> DIFFERENCE	preserve conceptual remoteness
a mountain of work	physical magnitude	large quantity/intensity	SIZE -> QUANTITY	retain figurative magnitude or paraphrase
<i>bir qadam oldinda</i>	forward step	advantage/progress	FORWARD POSITION -> ADVANTAGE	close English equivalent: one step ahead
<i>bir umr kutdim</i>	lifetime duration	extreme subjective duration	LONG DURATION -> INTENSITY OF WAITING	metaphor can often be preserved
<i>zarracha shubha yo'q</i>	minimal particle	absence/minimal degree	SMALL QUANTITY -> SMALL DEGREE	scalar meaning normally more important than lexical image

4. Discussion

4.1. Conceptual Metaphor as the First Stage of Interpretation

The findings support the central insight of Conceptual Metaphor Theory: linguistic expressions referring to physical space, size, duration, and quantity can systematically structure abstract

reasoning. Lakoff and Johnson's contribution was therefore not merely to broaden the definition of metaphor, but to establish metaphor as an instrument for investigating conceptual organization.

For measurement-related expressions, this approach explains why an inch can represent imminence, a mile can represent conceptual disagreement, a step can represent progress, and a particle can represent a minimal degree. However, the analysis also demonstrates why the conceptual mapping cannot constitute the final stage of interpretation.

The formula SMALL DISTANCE -> IMMINENCE does not independently explain everything understood in within an inch of failure. To interpret the utterance, the hearer must also know what counts as failure in the given context, who is approaching it, whether it is avoidable, what consequences are expected, and why the speaker presents the outcome as extremely close.

Conceptual metaphor identifies a relation between domains. Frame-based interpretation specifies the structured situation in which that relation becomes meaningful. This limitation of a purely mapping-based account is particularly important for translation. Translators do not translate abstract conceptual mappings in isolation. They translate mappings as they are instantiated within situations, genres, communicative purposes, cultural conventions, and speaker evaluations.

More recent extensions of Conceptual Metaphor Theory have likewise emphasized the importance of context, levels of conceptual organization, and the dynamic interaction between conceptual structures and actual language use (Kövecses, 2020). The present study therefore proposes a two-stage analytical sequence: Stage 1 - Metaphorical mapping: identify how measurement experience structures an abstract target domain; Stage 2 - Frame activation: reconstruct the structured body of knowledge required to interpret the expression in discourse. The two stages should not be regarded as competing explanations. They address different levels of the same interpretive process.

4.2. From Measurement Equivalence to Cognitive Equivalence

The findings are especially relevant to Translation Studies. Traditional discussion of metaphor translation has often centred on whether the metaphor should be retained, replaced by another metaphor, paraphrased, or omitted. Schäffner (2004) demonstrated that metaphor presents translation difficulties precisely because linguistic and cultural differences may prevent direct transfer. Cognitive approaches extend this problem from words to conceptual structures.

Measurement-related metaphors reveal this issue particularly clearly because their lexical form may misleadingly suggest numerical precision. Consider again within an inch of failure. If inch were functioning literally, translation into a metric-language context could legitimately involve conversion into centimetres where communicatively required. In the metaphorical construction, however, this operation would misunderstand the semantic function of the unit.

An inch no longer communicates a physical quantity. It communicates extreme closeness to a threshold. Therefore, literal measurement may require numerical conversion, whereas metaphorical measurement requires cognitive-pragmatic reconstruction. This distinction should be treated as a fundamental translation principle. The translator must first determine whether the unit is informationally foregrounded as a measure or cognitively backgrounded as part of a conventional metaphor. Only after this decision can an adequate translation strategy be selected.

4.3. Three Patterns of Cross-Linguistic Correspondence

Type I: Cognitive and lexical symmetry. In this pattern, both languages employ very similar experiential structures and lexical images. Uzbek *bir qadam oldinda* corresponds closely to English *one step ahead*; similarly, *bir umr kutdim* can correspond to *I waited a lifetime*. In such cases, the translator can preserve both mapping and imagery.

Type II: Cognitive symmetry with lexical asymmetry. Here the source and target languages

conceptualize the abstract phenomenon through a comparable scale, but conventionalize the image differently. Uzbek *zarracha shubha yo'q* is naturally translated as not the slightest doubt rather than through a literal equivalent of *zarracha*. The underlying concept of MINIMAL QUANTITY -> MINIMAL DEGREE remains, while the lexical vehicle changes.

Type III: Functional equivalence without preservation of measurement imagery. In some contexts, the most natural translation may remove explicit measurement vocabulary entirely. English *within an inch of failure* may become Uzbek *muvaaffaqiyatsizlikka sal qolganda* 'when failure was very close' or *muvaaffaqiyatsizlik yoqasida* 'on the verge of failure'. Here the target expression preserves threshold imminence without preserving a discrete unit. Such transformations should not automatically be interpreted as metaphor loss. If the relevant cognitive and pragmatic effect remains accessible, the translation may achieve a higher degree of functional adequacy than a formally literal version.

4.4. Embodiment and Cultural Conventionalization

The comparison also requires a balanced account of universality and culture. It would be overly simplistic to claim that English metaphor is primarily 'imperial' while Uzbek metaphor is primarily 'traditional' or body-based. Both languages possess complex historical layers of standardized, borrowed, body-based, conventional, and figurative measurement vocabulary.

At the same time, particular lexicalizations can retain traces of historically and culturally familiar systems. Expressions with *inch* and *mile* remain conventional in English even in communicative settings where metric measurement is otherwise common. Their persistence demonstrates that metaphorical language does not necessarily change at the same rate as systems of technical measurement.

Uzbek *qadam* 'step', *umr* 'lifetime', and *zarra* 'particle' similarly show how embodied, temporal, and scalar experience can become conventionalized without requiring formal quantification. This leads to an important theoretical point: the universality of embodied experience does not guarantee uniformity of linguistic realization. Human beings across linguistic communities experience distance, movement, duration, size, and minimal quantity. Yet languages select, conventionalize, and culturally elaborate different portions of that experience. The translator operates precisely at the interface between these two dimensions: shared embodiment and language-specific conventionalization.

4.5. The Human Factor in Metaphor Translation

This issue is particularly relevant to the human dimension of translation. The interpretation of metaphorical measurement requires decisions that cannot be reduced to dictionary substitution. A translator must judge whether the source expression is literal or figurative, determine which part of its image contributes to meaning, assess its level of conventionality, reconstruct the relevant frame, and select a target expression appropriate to genre and communicative purpose.

Consider *miles away from reality*. A purely lexical procedure may search for an equivalent of *mile*. A metrological procedure may convert miles into kilometres. A cognitively informed translator recognizes that neither operation addresses the actual translation problem. The real problem is the conceptualization: DISAGREEMENT WITH REALITY IS DISTANCE FROM REALITY. The translator then asks how this conceptual distance is conventionally expressed in the target language.

Translation competence therefore includes a capacity for conceptual diagnosis before linguistic reformulation. This capacity is also important for translator education. Students trained to identify whether measurement is literal, scalar, metaphorical, idiomatic, or culturally framed may become less dependent on word-for-word equivalence and more attentive to communicative meaning.

Cognitive research on metaphor translation has increasingly emphasized the value of

combining metaphor studies with translation-process research rather than treating the two fields separately (Schäffner & Shuttleworth, 2013). The present analysis supports this interdisciplinary direction: measurement-related metaphor provides a particularly transparent environment in which conceptual structure, lexical choice, cultural convention, and translation decision-making can be studied together.

5. Conclusion

This study examined the cognitive and translation-related behaviour of selected measurement-related expressions in English and Uzbek. The analysis confirms that measurement vocabulary frequently moves beyond literal quantification and becomes a productive instrument for structuring abstract experience.

Spatial proximity can conceptualize imminence; large distance can express conceptual discrepancy; physical magnitude can represent intensity; forward movement can encode progress; lifetime duration can intensify subjective temporal experience; and minimal physical quantity can represent minimal abstract degree.

The findings also demonstrate that Conceptual Metaphor Theory should not be treated as a complete model of interpretation. Its principal explanatory strength lies in identifying cross-domain conceptual correspondences. It shows why a physical scale can structure an abstract one. It does not, by itself, fully explain the structured contextual knowledge through which a particular metaphorical utterance becomes meaningful.

Frame Semantics provides the necessary second level by reconstructing knowledge about goals, thresholds, participants, evaluations, expectations, and situational relations.

The theoretical contribution of the paper can therefore be formulated as a two-stage model: Measurement Experience -> Conceptual Metaphorical Mapping -> Frame-Based Contextual Interpretation. Its Translation-Oriented Extension Is: Source Expression -> Cognitive Mapping -> Frame Reconstruction -> Target-Language Construal.

This model makes it possible to distinguish two fundamentally different translation situations. When measurement remains literal and referential, equivalence may require numerical accuracy and, where appropriate, unit conversion. When measurement becomes metaphorical, numerical conversion may cease to be relevant. The translator must instead reproduce proximity, intensity, duration, discrepancy, progress, certainty, or another scalar relation encoded by the source expression.

The principal conclusion of the study is therefore that the adequate translation of metaphorical measurement is primarily a problem of cognitive-pragmatic equivalence rather than metrological equivalence.

This distinction has wider implications for English-Uzbek translation research. It suggests that comparative studies of measurement should not be restricted to lists of metric, imperial, and traditional units. A fuller account must investigate what happens after those units enter discourse: how they acquire evaluative functions, how physical scales become conceptual scales, how culture conventionalizes particular images, and how translators reconstruct these meanings across languages.

From this perspective, measurement represents more than a lexical-semantic field. It constitutes one of the cognitive interfaces through which bodily experience is transformed into abstract meaning and subsequently renegotiated in intercultural communication.

References

Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the morning calm* (pp. 111-137). Hanshin Publishing.

Gibbs, R. W., Jr. (2017). *Metaphor wars: Conceptual metaphors in human life*. Cambridge University Press.

Johnson, M. (1987). *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. University of Chicago Press.

Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press.

Kövecses, Z. (2020). *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge University Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1-39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>

Samaniego Fernández, E. (2011). Translation studies and the cognitive theory of metaphor. *Review of Cognitive Linguistics*, 9(1), 262-279. <https://doi.org/10.1075/rcl.9.1.12sam>

Schäffner, C. (2004). Metaphor and translation: Some implications of a cognitive approach. *Journal of Pragmatics*, 36(7), 1253-1269. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2003.10.012>

Schäffner, C., & Shuttleworth, M. (2013). Metaphor in translation: Possibilities for process research. *Target. International Journal of Translation Studies*, 25(1), 93-106. <https://doi.org/10.1075/target.25.1.08shu>

Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, J. B., Kaal, A. A., Krennmayr, T., & Pasma, T. (2010). A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU. *John Benjamins*.

LOF JANRINING SEMIOTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xolbutayev G'ayratbek Oybek o'g'li

Qo'qon universiteti Andijon filiali dotsenti, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD), dotsent

ORCID ID 0000-0001-5925-8071

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janrlaridan biri bo'lgan loflarning semiotik, pragmatik hamda giperreal tabiati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda loflarning milliy koloritni ifodalashdagi o'rni, giperbola va absurdning badiiy-estetik funksiyasi, dialogik raqobatning kommunikativ mexanizmlari hamda madaniy kodlarning semiotik mohiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada J.Bodriyarning simulyakr va giperreallik nazariyasi, Yu.M.Lotmanning semiosfera konsepsiyasi hamda Umberto Eko semiotik qarashlari asosida lof janrining ko'p qatlamli ma'no tizimi ochib beriladi. Tadqiqot natijasida lof janri oddiy yumor shakli emas, balki reallikni qayta kodlovchi va yangi giperreal badiiy makon yaratuvchi murakkab semiotik tizim ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: folklor, lof, semiotika, pragmatika, giperreallik, giperbola

Аннотация. В данной статье научно анализируются семиотическая, прагматическая и гиперреальная природа узбекских народных лоф как одного из своеобразных жанров устного народного творчества. В исследовании раскрываются роль лоф в выражении национального колорита, художественно-эстетические функции гиперболы и абсурда, коммуникативные механизмы диалогической конкуренции, а также семиотическая сущность культурных кодов. Кроме того, жанр лоф рассматривается на основе теорий симулякра и гиперреальности Ж.Бодриера, концепции семиосферы Ю.М.Лотмана и семиотических взглядов Умберто Эко. В результате исследования обосновывается, что лоф представляет собой не просто форму юмора, а сложную семиотическую систему, перекодирующую реальность и создающую новое гиперреальное художественное пространство.

Ключевые слова: фольклор, лоф, семиотика, прагматика, гиперреальность, гипербола

Abstract. This article provides a scientific analysis of the semiotic, pragmatic, and hyperreal nature of Uzbek folk "lof" narratives as a distinctive genre of oral folklore. The study examines the role of lofs in expressing national identity and cultural coloration, the artistic and aesthetic functions of hyperbole and absurdity, the communicative mechanisms of dialogic competition, and the semiotic essence of cultural codes. Furthermore, the article interprets the genre through Jean Baudrillard's theory of simulacra and hyperreality, Yuri Lotman's concept of the semiosphere, and Umberto Eco's semiotic approaches. The research concludes that the lof genre should be regarded not merely as a humorous folkloric form, but as a complex semiotic system that recodes reality and constructs a new hyperreal artistic space.

Keywords: folklore, lof, semiotics, pragmatics, hyperreality, hyperbole

Kirish (Introduction). O'zbek xalq og'zaki ijodida lof janri alohida badiiy-estetik hodisa sifatida shakllangan bo'lib, u xalqning milliy mentaliteti, yumor madaniyati va kommunikativ tafakkurini ifodalaydi. Mazkur janrning asosiy xususiyati mubolag'a, absurd va dialogik raqobat asosida qurilganidadir. Maqolada loflarning semiotik, pragmatik hamda giperreal tabiati tahlil qilinib, ularning oddiy kulgi vositasi emas, balki murakkab ma'no ishlab chiqaruvchi tizim

ekanligi asoslanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi folklorshunoslik va lingvosemiotika doirasida lof janri yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Ayniqsa, loflarning semiotik kodlar, implikatura, giperbola va giperreallik bilan bog'liq jihatlarini ilmiy tahlil qilish zamonaviy filologiyaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri bo'lgan loflar milliy mentalitet, dunyoqarash va hayotiy tajribaning yumor vositasidagi ifodasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Ular, ayniqsa, mubolag'a (giperbola), kutilmagan raqobat va "kim o'tkirroq gap aytadi?" tamoyili asosiga qurilib, nutqiy musobaqa shaklida namoyon bo'ladi. Loflarda milliy kolorit nafaqat syujet darajasida, balki obrazlar tizimi, madaniy realiyalar va til ifodalari orqali ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Maqolada lof janrini tahlil qilishda semiotika va postmodern nazariyalar muhim metodologik asos sifatida qo'llangan. Xususan, J.Bodriyyarning "simulyakr" va "giperreallik" konsepsiyasi loflarda reallikning buzilishi va yangi "ikkinchi darajali reallik" yaratilishini tushuntirishga xizmat qiladi.

Yu.M.Lotmanning "semiosfera" nazariyasi asosida loflar normal kommunikativ kodlarni buzuvchi va yangi semiotik maydon hosil qiluvchi matn sifatida talqin etiladi.

Umberto Ekoning "ochiq matn" nazariyasi esa loflarda ma'no emas, balki "giperbolik effekt"ning ustuvorligini izohlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, Y.S.Stepanovning semiotik gradatsiya haqidagi qarashlari dialogik loflarda ma'noni bosqichma-bosqich kuchaytirish mexanizmini tahlil qilishga imkon beradi.

Shu bilan birga, maqolada o'zbek folklorshunosligidagi lof janri bo'yicha mavjud qarashlar kengaytirilib, uni faqat yumoristik janr emas, balki semiotik va pragmatik model sifatida talqin qilish taklif etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda kompleks filologik yondashuvdan foydalanilgan. Jumladan:

- ☐ semiotik tahlil usuli;
- ☐ pragmatik tahlil;
- ☐ lingvokulturologik yondashuv;
- ☐ diskursiv tahlil;
- ☐ qiyosiy-semiotik metodlar qo'llangan.

Tahlil materiali sifatida o'zbek xalq loflari va ular tarkibidagi dialogik birliklar olingan. Tadqiqot davomida loflarda uchraydigan "xo'roz", "to'y", "qozon", "osh" kabi milliy madaniy kodlarning funksional-semantik xususiyatlari o'rganilgan.

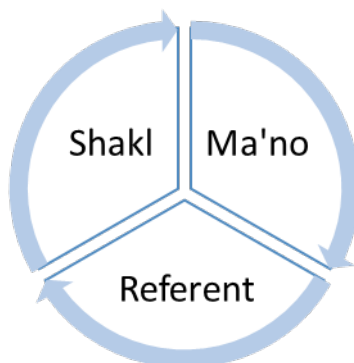
Shuningdek, tadqiqotda loflarning giperbola orqali ma'no hosil qilishi, belgi va referent munosabatining buzilishi, implikatura va absurd mexanizmlarini yuzaga chiqarishi, dialogik raqobat orqali semiotik gradatsiya yaratishi ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Avvalo, lof janrining eng muhim milliy belgilaridan biri – bu qishloq va an'anaviy hayotga xos obrazlar orqali fikr yuritishdir. Lof janrini semiotik nuqtayi nazardan – ya'ni belgi, ma'no, kod va madaniy kontekst tizimi sifatida talqin qilishga ham e'tibor qaratish lozim. O'zbek xalq og'zaki ijodi tizimida lof janri alohida semiotik model sifatida qaralishi mumkin. Chunki u oddiy hajviy hikoya emas, balki ma'noni oshirib berish, belgilarni buzish, reallik va tasavvur o'rtasidagi chegarani yo'qotish orqali yangi komik semiozis yaratadi.

Semiotika nuqtayi nazaridan lof – bu "rost" va "yolg'on" o'rtasidagi ziddiyat emas, balki "ishonarli belgilarni ataylab buzib ko'rsatish orqali kulgi hosil qilish tizimi" sifatida e'tiborlidir. Bu yerda asosiy vazifa – real obyektни tasvirlash emas, balki uning belgilarini shunday

giperbolalashtirishki, natijada yangi ma'no qatlami paydo bo'ladi.

Lofda belgi va referent munosabatining buzilishi ham komik holat yaratishning o'ziga xos usuli sifatida maydonga keladi. Semiotikada har bir belgi uch qismdan (1-rasm) iborat: belgilovchi shakl, ma'no va referent (real obyekt).

1-rasm. Real obyekt

Lof janrida ushbu uchlik tizim doimiy ravishda buziladi yoki kuchli giperbolaga uchraydi.

“Bir xo‘rozim bor edi. Shunday semirdiki, qo‘yday kelardi...”. Bu yerda “xo‘roz” – real referent. Ammo u ikki marta semiotik buzilishga uchraydi. U avval “qo‘y” belgisi bilan almashtiriladi, keyin yana-da yuqori bosqichda “tuya” belgisiga ko‘tariladi.

Demak, belgi tizimi $xo'roz \rightarrow qo'y \rightarrow tuya$ ko‘rinishida transformatsiyalanadi.

Bu semiotik degradatsiya emas, balki semiotik gipereskalatsiya (haddan tashqari yuqorilash) dir. Ya’ni belgi reallikdan uzilib, “kulgi generatori”ga aylanadi.

Loflarda giperbola – semiotik kodni buzish mexanizmi hisoblanadi. Shuningdek, loflarda giperbola (oshirib tasvirlash) asosiy semiotik instrument vazifasini ham bajaradi. Bu yerda giperbola faqat badiiy usul emas, balki ma’no ishlab chiqarish mexanizmi hamdir.

“Toyga kelgan xo‘rozni ko‘rsangiz, naqd tuyadek kelardi...”. Bu yerda uchta semiotik bosqich bor:

1. vizual belgi: xo‘roz
2. analogik belgi: qo‘y
3. metaforik belgi: tuya

Bu tizim “ikon $\rightarrow$ simvol $\rightarrow$ gipersimvol” ko‘rinishida rivojlanadi. Semiotik jihatdan bu yerda reallik yo‘qoladi, uning o‘rniga “tasavvuriy kattalashtirilgan belgi” paydo bo‘ladi.

Ma’lumki, komik janrlar: askiya, latifa va loflar ko‘pincha dialog asosiga quriladi. Bu janrdagi og‘zaki asarlar matnida dialog musobaqaviy semiotik kod vazifasida ham keladi. Shu nuqtayi nazardan yondashganimizda lof janridagi og‘zaki matnlarda dialog muhim semiotik maydon hisoblanadi. Unda har bir javob oldingi belgini yo‘qqa chiqarish va yangi belgini yaratish aktidir. Ko‘rinadiki, loflarda dialog bir necha semantik vazifada kelmoqda.

Lofchi: “Xo‘roz qo‘yday kelardi”, ikkinchi lofchi: “Mening xo‘rozim tuyadek kelardi” ifodasida kommunikatsiya emas, balki semiotik raqobat ketmoqda. Shuningdek, har bir replika avvalgi belgini inkor qiladi, uni yangi giperbola bilan almashtiradi, shu tariqa ma’noni kuchaytirib boradi. Bu jarayonni Y.S.Stepanov konsepsiyasiga asosan “semiotik gradatsiya” deb atash mumkin.

Loflarni semiotik tahlil qilishda madaniy kodlar eng muhim qatlam hisoblanadi. Chunki har bir belgi o‘zbek madaniyatida alohida ma’no qiymatiga ega. Masalan:

1. “To‘y” kodi. “To‘yiga olib borilgan xo‘roz”. To‘y – bu ijtimoiy birlik belgisi, resurslar demonstratsiyasi, madaniy ierarxiya maydoni. Semiotik jihatdan to‘y – “ma’no konsentratori”

vazifasini bajaradi.

2. “Qozon va osh” kodi. “O‘n olti quloqli qozondagi osh”. Bu yerda “qozon” farovonlik, jamoaviy mehnat timsoli, mehmondo‘stlik kodi. “O‘n olti quloqli” esa real emas, balki semiotik ortiqcha kod sanaladi.

3. “Xo‘roz” kodi. Xo‘roz o‘zbek madaniyatida uy xo‘jaligi, boylik timsoli (xalq qarashlarida xo‘roz ham yetti xazinaning biri sifatida tan olinadi), erkaklik ramzi, sergaklik belgisidir. Lofda esa u gigantlashgan obraz, komik deformatsiyalangan belgi sifatida ko‘zga tashlanadi.

Loflarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘no emas, balki implikatura (yashirin ma‘no) ustun turadi. Masalan, “So‘yib qozonga bosishganda, to‘yda gilardan ham ortib qoldi”. Bu ifodada implikatura – boylik va farovonlikni oshirib ko‘rsatish, ijtimoiy maqomni kulgi orqali namoyish qilish vositasida ifodalangan. Ya‘ni, lof tinglovchiga “haqiqat”ni emas, “ko‘rinib turgan ma‘no ortidagi kulgi kodini” yetkazadi.

Lof janrida absurd – muhim semiotik prinsipdir. Masalan, “Qozon shunchalik kattaki, o‘n olti quloqli”. Bu o‘rinda reallik buzilgan, belgi fizik qonunlardan uzilgan, yangi “absurd semiotik dunyo” yaratilgan. Bu dunyoda mantiq emas, balki komik tasavvur faollashadi.

Loflarda badiiy voqelik o‘ziga xos binar oppozitsiyalar asosida quriladi. Tasvirda oddiy predmet o‘ta dahshatli darajada kattalashadi. Aynan shu predmetni o‘ta mubolag‘alashtirish lof ijrochisining mahorati bo‘lishi bilan birga tinglovchining badiiy-estetik tasavvurlarini boyitadi, uning badiiy-estetik ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi.

Loflarda binar oppozitsiya

Hayotiy reallik	Lof realligi
xo‘roz	tuyadek xo‘roz
oddiy qozon	16 quloqli qozon
real to‘y	giperto‘y
me‘yor	ortiqcha mubolag‘a

Bu oppozitsiyalar lofning semiotik strukturasi tashkil qiladi. Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, lof – semiotik “oina” emas, balki “buzilgan oyna”dir. Lof reallikni aks ettirmaydi, balki uni qayta kodlaydi. Shu ma‘noda u refleksiya emas, refraksiya (buzib ko‘rsatish) jarayonidir. Lofda belgi reallikni ko‘rsatmaydi, balki uni “kulgiga aylantiradi”.

Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, o‘zbek xalq loflari semiotik jihatdan murakkab belgilar tizimini tashkil qiladi. Ularda:

- ☐ belgi va referent o‘rtasidagi munosabat buziladi;
- ☐ giperbola asosiy semiotik mexanizmga aylanadi;
- ☐ madaniy kodlar (to‘y, xo‘roz, qozon) asosiy rol o‘ynaydi;
- ☐ dialog orqali semiotik raqobat yuzaga keladi;
- ☐ implikatura orqali yashirin ma‘no yetkaziladi.

Shuning uchun lof janrini oddiy yumor emas, balki “semiotik giperreal komik tizim” sifatida baholash mumkin. Uning asosiy vazifasi – reallikni qayta tasvirlash emas, balki uning belgilarini buzish orqali yangi kulgi dunyosini yaratishdir. Lof badiiyatida o‘ziga xos tafakkur evrilishini kuzatamiz.

O‘zbek folklorida mavjud loflar o‘z tabiatiga ko‘ra real voqelikni emas, balki uning badiiy-g‘oyaviy jihatdan “cheksiz darajada kuchaytirilgan” modelini yaratadi. Ularda voqelik shunday darajada oshirib tasvirlanadiki, natijada haqiqat bilan xayol o‘rtasidagi chegara yo‘qolib, “ikkinchi darajali reallik” – ya‘ni giperreallik yuzaga keladi. Bu hodisani J.Bodriyyarning simulyakr va simulyatsiya konsepsiyasi orqali izohlash mumkin. Uning qayd etishicha, simulyakr – reallikka o‘xshaydigan, ammo undan mustaqil yangi “haqiqat” darajasiga chiqqan belgilar tizimidir.

Loflarda (masalan, “tuyadek keladigan xo‘roz”, “o‘n olti quloqli qozon”, “oyda xo‘roz

urishtirish”) reallik emas, balki uning cheksiz ortiqcha simulyatsiyasi sifatida ko‘zga tashlanadi. Yuqoridagi misolda lof hayot voqeasi yoki voqeaning “imkoni” ham emas, balki “ifodasi”ni ham yo‘qqa chiqarib, mutlaq mubolag‘aga aylanadi. Shu jihatdan loflar Bodriyyar ta’biri bilan aytganda, “reallikni yo‘qotgan giperreallik”ni yaratadi.

Giperreallikning asosiy belgisi – belgining referentdan uzilib ketishi, ya’ni so‘zning real obyekt bilan bog‘lanishdan ko‘ra o‘z-o‘zini kuchaytirishga o‘tishi hisoblanadi. Loflarda bu jarayon quyidagicha amalga oshadi:

“Bir xo‘roz tuyadek kelar edi” → real obyekt (xo‘roz) saqlanadi, ammo uning o‘lchami mutlaqo buziladi; → referent emas, “o‘lcham haqidagi tasavvur” markazga chiqadi.

“O‘n olti quloqli qozon” → qozon real predmet sifatida qoladi, → lekin funksional emas, “fantazmatik funksiya” ustunligi maydonga keladi.

“Oyda xo‘roz urishtirish” → geografik va biologik reallik butunlay buziladi, belgilar tizimi mutlaqo mustaqil simulyatsiyaga aylanadi. Bu holat J. Bodriyyar ta’riflagan “simulyakrning uchinchi bosqichi”ga yaqin bo‘lib, unda belgilar reallikni emas, balki faqat boshqa belgilarni ko‘rsatadi. Y.Lotmanning semiotik madaniyat konsepsiyasiga ko‘ra, har bir matn – bu belgilar tizimi bo‘lib, u “semiosfera” ichida ma’no ishlab chiqaradi. Loflar esa semiosferaning “markazdan chetga chiqqan zonasi”da joylashgan bo‘lib, ular normal kommunikatsiya kodlarini buzadi. Loflarda kodlar buziladi (xo‘roz → tuya masshtabiga o‘tadi), semantik maydon kengayadi, ma’no markazi “haqiqat”dan “effekt”ga ko‘chadi. Masalan, ikkita lofchi o‘rtasidagi dialog Yu.Lotman ta’biri bilan aytganda “ikki kod tizimining musobaqasi” hisoblanadi. Birinchi lofchi reallikni buzadi, ikkinchisi esa uni yanada yuqori darajada buzib, yangi “ikkinchi darajali matn” yaratadi. Bu semiotik raqobat orqali giperreallikning o‘sib borishi hisoblanadi.

Umberto Eko semiotikasida matn doim ochiq bo‘lib, interpretatsiya imkoniyatlari cheklanmagan. Loflar bu nazariyaga to‘liq mos tushadi, ammo bir jihatdan ulardan farqlanadi, ya’ni lofda interpretatsiya emas, “mubolag‘a generatsiyasi” cheksiz. U. Eko nuqtayi nazaridan yondashsak, lof – “ochiq matn”, ammo u ma’no emas, “effekt” ishlab chiqaradi, har bir javob yangi giperbola yaratadi. Masalan: “xo‘roz tuyadek edi”, “mening xo‘rozim oyga chiqib ketgan”, “oydagilar bedana urishtirganini xo‘rozga mengzalishi” kabi ifodalarda yangi giperbola yaratiladi. Bunday ketma-ketlik U. Eko ta’riflagan “semiotik o‘sish” emas, balki “giperbolik ekspansiya”dir.

Loflarning pragmatik vazifasi haqiqatni yetkazish emas, balki tinglovchida kulish, hayrat va “ishonmaslikni qabul qilish” reaksiyasini uyg‘otishdir. Bu jihatda loflar pragmatik kelishuvni buzadi. Ya’ni, tinglovchi “ishonaman” deb emas, “ishonmasam ham qabul qilaman” pozitsiyasida turadi. Bu holat giperreal kommunikatsiyaning asosiy belgisi hisoblanadi. Ya’ni, tinglovchiga yetkazilayotgan xabar haqiqat sifatida emas, balki ta’sir sifatida qabul qilinadi.

Loflarda giperreallik quyidagi mexanizmlar orqali yaratiladi:

1. Miqdoriy mubolag‘a: Xo‘roz → tuya, oddiy voqea → kosmik hodisa.
2. Makon buzilishi: yer → oy, mahalla → kosmos.
3. Sabab-oqibat inversiyasi: real sabab → absurd natija.
4. Mantiqning yo‘qolishi yoki mantiqsizlik: ma’no o‘rniga paradoks faollashadi.

Bu mexanizmlar birlashganda “reallik modeli” emas, balki “reallik simulyatsiyasi” yuzaga keladi. Lofchi obrazi esa simulyakr yaratuvchi subyekt vazifasini bajaradi. Lofchi – bu oddiy gapiruvchi emas, balki reallikni qayta ishlovchi “semiotik muhandis”dir. U voqelikni buzadi, uni qayta konstruksiya qiladi va yangi “haqiqat versiyasi”ni yaratadi.

Ashaddiy lofchi obrazi esa giperreallikni cheksiz darajaga yetkazuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Uning gapi reallikdan uzilgani uchun emas, balki reallik o‘rnini bosadigan yangi tizim yaratgani uchun ta’sirli bo‘ladi.

O'zbek xalq loflari – bu oddiy yumor emas, balki reallikning semiotik qayta kodlanishi natijasida yuzaga kelgan giperreal badiiy tizimdir. Ularda J.Bodriyyar ta'biri bilan aytganda, simulyakrlar reallikni almashtiradi. Yu.M.Lotman nazariyasiga ko'ra, semiosferaning chekka zonalarida yangi kodlar yaratiladi, U. Eko nuqtayi nazaridan esa ochiq, ammo giperbolik matnlar shakllanadi. Shu tariqa lof janri reallikni aks ettirmaydi, balki uning o'rniga o'tadigan yangi, mubolag'aviy va semiotik jihatdan mustaqil giperreal dunyoni yaratadi.

O'zbek xalq loflari tashqi ko'rinishda oddiy dialog va hazilga asoslangan og'zaki matn bo'lib tuyulsa-da, ularning ichki tuzilishida murakkab ko'p qatlamli semiotik kodlar tizimi mavjud. Bu kodlar bir vaqtning o'zida til, madaniyat, ijtimoiy iyerarxiya, yumor mexanizmi va giperbolik tasavvur qatlamlarini birlashtiradi. Yu.M.Lotman ta'kidlaganidek, madaniy matn – bu bir nechta semiotik tizimlar kesishgan “semiosfera ichidagi ko'p kodli maydon” hisoblanadi. Loflar aynan shu ko'p kodlilikning eng yorqin og'zaki namunasidir. Loflarda birinchi qatlam – lingvistik kod, ya'ni grammatik va leksik ifoda tizimidir. Ammo bu kod oddiy xabar uzatish uchun emas, balki haqiqatni buzish va uni giperbolik shaklga keltirish uchun xizmat qiladi.

Masalan, “Bir xo'roz tuyadek edi”, “O'n olti quloqli qozon”, “Qovurg'asidan ko'prik qurildi” kabi leksik birliklar real ma'nodan uziladi. “Xo'roz”, “qozon”, “qovurg'a” kabi oddiy so'zlar o'z semantik chegarasidan chiqib, yangi, fantazmatik ma'no qatlamiga o'tadi. Bu kodning asosiy xususiyati shundaki, lof kontekstida real denotat yo'qoladi, giperbola esa semantik markazga aylanadi.

Ikkinchi qatlam – madaniy kod. Loflardagi obrazlar (xo'roz, to'y, qozon, mehmon) o'zbek turmush tarziga xos madaniy modellardan kelib chiqadi. Masalan, “Toshmatvoyning to'yiga sovg'a qilingan xo'roz”, “Qozondagi osh ustiga bosilganda hammasidan ortib qoldi”. Bu o'rinda “to'y” – ijtimoiy markaziy marosim, “osh” – jamoaviy mehmondo'stlik ramzi, “xo'roz” – uy xo'jaligi belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, madaniy kod orqali lof milliy hayot modelini tan oladi, biroq uni mubolag'a orqali qayta yaratadi.

Uchinchi qatlam – ijtimoiy kod bo'lib, u loflardagi muloqot shakli va status munosabatlarini belgilaydi. Masalan, “Xonaki lofchi – ashaddiy lofchiga dedi”, “Ikki g'irt lofchi uchrashib qoldi”. Bu o'rinda “xonaki”, “ashaddiy”, “g'irt” kabi sifatlar ijtimoiy kod vazifasini bajarib, suhbatdoshlar munosabatining shakli va statusini ifodalaydi. Shuningdek, ijtimoiy kod personajlarni “hayotiy emas, tipologik” darajaga olib chiqadi va ularni yumor mexanizmining elementiga aylantiradi.

To'rtinchi qatlam – mantiqiy kodning buzilishi. Loflarning asosiy estetik effekti aynan shu kodning inversiyasi orqali yuzaga keladi. Masalan, “Oyda xo'roz urishtirish”, “Bedanalarni samovarda urishtirish uchun oyga chiqish” kabi ifodalarda sabab-oqibat aloqasi yo'qoladi, real mantiq o'rnini absurd mantiq egallaydi. Yu.Lotman nuqtayi nazaridan bu holat “semiotik portlash”ga teng: matn o'z ichki qoidalarini buzib, yangi qoidalar yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq loflari ko'p qatlamli kodlar tizimiga asoslangan murakkab semiotik strukturadir. Ularda har bir kod mustaqil faoliyat ko'rsatmaydi, balki boshqa kodlar bilan o'zaro kesishib, giperbolik ma'no maydonini yaratadi.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, lof – shunchaki oddiy og'zaki yumor emas, balki ko'p kodli madaniy simulyatsiya bo'lib, u reallik, til va fantaziya o'rtasidagi chegaralarni yo'qqa chiqaradi. Aynan shu ko'p qatlamlilik lof janrini nafaqat folklor namunasi, balki madaniy semiotikaning o'ziga xos laboratoriyasi darajasiga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бодрияр Ж. Симулякры и симуляции. [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. – С.12. (240 с.)

2. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. – Екатеринбург, 2006. – С. 56.
3. Степанов Ю.С. Семиотика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. — С. 440—442.
4. Эко У. Тайнственное пламя царицы Лоаны / пер. Е. Костюкович. СПб.: Симпозиум, 2008. 596 с.
5. Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Ҳ. Ўзбек драматургияси тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.– Б.13.
6. Қодиров М. Масхарабоз ва қизиқчилар санъати. – Тошкент, Фан. 1971.– Б.42-43.
7. Лук А. О памяти, эмоциях, чувствах; юморе, остроумии, творчестве; об уме и глупости; о любви. – Киев - Москва - Франкфурт-на-Майне, 2017.
8. Мухаммадиев Р. (тўпловчи ва нашрга тайёрловчи) Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Аския. –Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1970. – Б.9.
9. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. – Москва, 1976. – С.174.
10. Рахмонов М. Ўзбек театри тарихи. – Тошкент, Фан, 1968. – Б.430 б.
11. Чурмаева Н.В. Почему остроумный? - «Русская речь», 1969, №1, – С.86.
12. Эшонкул Ж. Миф ва бадиий тафаккур. – Тошкент, Фан. 2019. – Б. 139.

“TERMIN” TUSHUNCHASINING O‘ZBEK VA QOZOQ TERMINOLOGIYASIDAGI TALQINI VA QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI

*Qodirova Barno,
dotsent, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Samarqand davlat universiteti Samarqand, O'zbekiston*

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada “termin” tushunchasining o‘zbek va qozoq terminologiyasidagi talqini, etimologiyasi hamda qo‘llanish xususiyatlari qiyosiy-tipologik aspektda tahlil qilinadi. Tadqiqotda termin tushunchasining xalqaro terminshunoslikdagi nazariy asoslari, uning o‘zbek tilshunosligida termin, atama va istiloh birliklari bilan, qozoq tilshunosligida esa termin, nən cəz va amay birliklari bilan o‘zaro munosabati yoritiladi. Shuningdek, har ikki tilda terminologik siyosatning shakllanishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari hamda terminologik me’yorlarning rivojlanishiga ta’sir etgan lingvistik va ekstralingvistik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek va qozoq terminologik tizimlarida termin tushunchasining qo‘llanish doirasi, semantik qamrovi va funksional xususiyatlari o‘rtasidagi umumiy hamda farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: termin, terminologiya, atama, istiloh, nən cəz, amay, o‘zbek terminologiyasi, qozoq terminologiyasi, qiyosiy-tipologik tahlil, terminshunoslik, ilmiy termin, til siyosati, milliy terminologiya.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE INTERPRETATION AND USAGE OF THE CONCEPT OF “TERM” IN UZBEK AND KAZAKH TERMINOLOGY

*Qodirova Barno,
docent, doctor of Philosophy in Philology (PhD),
Samarkand State University Samarkand, Uzbekistan*

ABSTRACT. This article presents a comparative-typological analysis of the interpretation, etymology, and usage characteristics of the concept of “term” in Uzbek and Kazakh terminology. The study examines the theoretical foundations of the concept of the term in international terminology studies and explores its relationship with the units termin, atama, and istiloh in Uzbek linguistics, as well as termin, pän söz, and atau in Kazakh linguistics. In addition, the article analyzes the formation of terminology policy in both languages, the main stages of its historical development, and the linguistic and extralinguistic factors that have influenced the evolution of terminological norms. The findings reveal both the common and distinctive features of the scope of use, semantic coverage, and functional characteristics of the concept of “term” within the Uzbek and Kazakh terminological systems.

Keywords: term, terminology, atama, istiloh, pän söz, atau, Uzbek terminology, Kazakh terminology, comparative-typological analysis, terminology studies, scientific term, language policy, national terminology.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ТЕРМИН» В УЗБЕКСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Кодирова Барно,
доцент, доктор философии по филологии (PhD),
Самаркандский государственный университет
Самарканд, Узбекистан

АННОТАЦИЯ. В данной статье в сравнительно-типологическом аспекте анализируются интерпретация, этимология и особенности употребления понятия «термин» в узбекской и казахской терминологии. В исследовании рассматриваются теоретические основы понятия термина в международном терминоведении, а также его соотношение с единицами термина, атама и истилоҳ в узбекском языкознании и термин, пән сөз и атау — в казахском языкознании. Кроме того, анализируются процессы формирования терминологической политики в обоих языках, этапы её исторического развития, а также лингвистические и экстралингвистические факторы, оказавшие влияние на развитие терминологических норм. Результаты исследования позволяют выявить общие и отличительные особенности сферы употребления, семантического объёма и функциональных характеристик понятия «термин» в узбекской и казахской терминологических системах.

Ключевые слова: термин, терминология, атама, истилоҳ, пән сөз, атау, узбекская терминология, казахская терминология, сравнительно-типологический анализ, терминоведение, научный термин, языковая политика, национальная терминология.

Kirish. Turkiy tillar, xususan, o‘zbek va qozoq tillarida terminologik tizimlarning shakllanishi umumiy tarixiy, madaniy va lingvistik omillar bilan uzviy bog‘liq. Ularning rivojlanish bosqichlari, termin yaratish tamoyillari hamda terminologik me‘yorlarni belgilashdagi yondashuvlar ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Ayniqsa, termin so‘zining qo‘llanish doirasida ikki til terminologiyasida o‘ziga xos yondashuvlar shakllangan.

“Termin” tushunchasining o‘zbek va qozoq terminologiyasidagi talqini va qo‘llanish xususiyatlarini yoritishdan oldin, mazkur leksemaning etimologiyasi hamda tarixiy shakllanishiga qisqacha to‘xtalish zarur. Adabiyotlarga murojaat qilar ekanmiz, “termin” atamasi lotin tilidagi terminus so‘zidan kelib chiqqanligini anglaymiz [1, 104; 2, 66; 3, 298; 4, 485]. “Termin” atamasining etimologiyasi qadimgi Rim mifologiyasidagi Terminus nomi bilan bevosita bog‘liqdir [11, 303]. Rimliklar tasavvurida Terminus yer mulklari va hududiy chegaralarning homiysi bo‘lib, uning asosiy vazifasi chegaralarni belgilash va ularning daxlsizligini ta‘minlashdan iborat bo‘lgan [12]. Shu sababli terminus so‘zi dastlab “chegara”, “had”, “ajratuvchi nuqta” ma’nolarini ifodalagan.

Keyinchalik mazkur so‘zning ma’nosi kengayib, moddiy makondagi chegaralarni emas, balki tushunchalarning mazmuniy chegaralarini belgilash vazifasini anglata boshlagan. Natijada terminus ilm-fan va kasbiy faoliyat sohalarida muayyan tushuncha, hodisa yoki obyektning mazmunini aniq ifodalovchi maxsus nom ma’nosida qo‘llanila boshladi. Boshqacha aytganda, qadimgi Rim madaniyatida Terminus jismoniy chegaralarning homiysi bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy terminologiyada termin ma’lum bir ilmiy tushunchaning mazmuniy chegaralarini belgilovchi lisoniy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan shu semantik uzviylik “termin” atamasining shakllanishi va uning bugungi ilmiy mazmunini izohlashga asos bo‘ladi.

Demak, terminning asosiy mohiyati ham Terminus obrazidagi kabi ma’lum bir obyekt yoki tushunchaning chegaralarini aniq belgilashdan iborat bo‘lib, uning ilmiy muomaladagi vazifasi

tushunchalarni bir-biridan farqlash va ularning mazmun doirasini qat'iy chegaralashdir.

Asosiy qism. Termin tushunchasining mazmuni xalqaro terminshunoslikda D.S.Lotte, E.Vyuster, G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, V.P.Danilenko kabi olimlarning ilmiy qarashlari asosida shakllangan. Masalan, A.A.Reformatskiy terminni ma'lum bir fan yoki soha tushunchasini ifodalovchi maxsus til birligi deb hisoblaydi. Olimning fikriga ko'ra, terminning asosiy xususiyati uning muayyan terminologik tizim tarkibida aniq va chegaralangan ma'noga ega bo'lishidir [5, 46-54]. Mazkur ta'rif va uning nomi (termin) barcha tillar uchun umumiy xususiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida "termin" so'zi rus tili orqali kirib kelgan bo'lib, "terminologiya masalalariga qaratilgan ayrim ishlarda termin-atama-istiloh so'zlaridan sinonimik uya tarzida foydalanilgan" [6, 7]. Darhaqiqat, mustaqillikning dastlabki yillarida milliy til imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida termin o'rnida atama so'zini qo'llashga intilish kuzatilgan bo'lsa-da, keyingi ilmiy izlanishlar bu ikki birlikning mazmun va vazifasi bir xil emasligini ko'rsatdi. Xususan, A. Hojiyev termin va atama so'zlarini sinonim sifatida qo'llash ilmiy aniqlikni susaytirishini ta'kidlab, termin ilmiy tushunchalarni ifodalovchi maxsus leksik birlik, atama esa nomlash xarakteriga ega bo'lgan kengroq tushuncha ekanligini asoslab bergan [7, 22-25]. A.Madvaliyev ham ushbu yondashuvni rivojlantirib, terminni ilm-fan va texnika sohalariga oid maxsus tushunchalarni ifodalovchi birlik sifatida, atamani esa nomenklatura va shartli nomlash birliklariga nisbatan qo'llash maqsadga muvofiqligini qayd etadi [8, 28-30].

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida termin leksemasi ilmiy adabiyotlar, terminologik lug'atlar, davlat standartlari hamda normativ hujjatlarda asosiy terminologik birlik sifatida qo'llanmoqda.

Qozoq tilshunosligida "termin" atamasining qo'llanish tarixi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi va u mamlakatdagi til siyosati hamda terminologik qarashlarning o'zgarishi bilan chambarchas bog'liqdir. XX asr boshlarida milliy terminologiyani shakllantirish jarayonida Ahmet Baytursinov va Alash ziyolilari xalq tilining ichki imkoniyatlariga tayanishni maqsad qilganlar. Shu sababli "termin" tushunchasi dastlab "fan so'zlari" ("пән сөздері") nomi bilan ifodalangan. Ushbu atama 1920-yillarda ilmiy adabiyotlar, davriy matbuot va terminologik lug'atlarda faol qo'llanib, milliy termin yaratish tamoyillarining muhim ko'rinishiga aylangan.

1920-yillarning ikkinchi yarmida "fan so'zlari" ("пән сөздері") atamasi qozoq ilmiy muhitida ancha mustahkam o'rin egallagan bo'lib, A.Baytursinov, Y.Omarov, N.To'raqulov va X.Dosmuhamedov kabi olimlarning asarlarida muntazam uchraydi. Hatto 1927-yilda nashr etilgan terminologik lug'atning "Пән сөздері"[9] deb nomlanishi ham ushbu atamaning ilmiy muomalada yetakchi mavqega ega bo'lganligini ko'rsatadi. Bu holat qozoq terminologiyasining dastlabki bosqichida milliy nomlash tamoyili ustuvor bo'lganidan dalolat beradi.

Biroq 1930-yillardan boshlab Sovet Ittifoqida terminologiyani markazlashtirish va internatsional terminlarni ommalashtirish siyosati kuchaydi. Natijada "пән сөз" atamasi asta-sekin iste'moldan chiqib, uning o'rnini xalqaro xarakterga ega bo'lgan "termin" so'zi egalladi. Shu davrdan boshlab qozoq terminologiyasi rus terminologik tizimi ta'sirida rivojlana boshladi va "termin" atamasi barcha ilmiy adabiyotlarda yagona me'yor sifatida qo'llanildi. Mazkur jarayon qariyb oltmish yil davom etdi va natijada bir necha avlod olimlari hamda mutaxassislari uchun "termin" atamasi odatiy ilmiy nomga aylandi.

Tilshunos Sh.Qurmanbayulining qayd etishicha, qozoq tilshunosligida "termin" tushunchasini nomlash masalasi qariyb bir asr davomida turli yondashuvlar asosida rivojlangan bo'lib, mazkur tushunchani ifodalash uchun пән сөз, пән атаулары, атау, аталым, атаусөз, ұғымсөз, термин//термин//термен kabi bir qator variantlar qo'llanishga tavsiya etilgan. Biroq ushbu variantlarning aksariyati alohida mualliflar yoki ayrim nashrlar doirasidagina qo'llanib, umumxalq va umumilmiy

iste'mol darajasiga ko'tarila olmagan. Amaliy qo'llanish nuqtayi nazaridan esa "пән сөз" va "termin" atamaları eng barqaror hamda keng tarqalgan birliklar sifatida shakllangan [4, 483].

Xulosa. O'tkazilgan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, termin tushunchasi o'zbek va qozoq terminologiyasida umumiy nazariy asosga ega. Uning talqini va qo'llanish amaliyoti har ikki tilda o'ziga xos rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Bunga tarixiy taraqqiyot, til siyosati, milliy termin yaratish tamoyillari hamda xalqaro terminologik me'yorlarning ta'siri asosiy omil bo'lgan.

O'zbek terminologiyasida termin, atama va istiloh birliklarining o'zaro munosabati uzoq vaqt davomida ilmiy bahs-munozaralar markazida bo'lib kelgan. Mustaqillik yillarida milliy terminologiyani rivojlantirish jarayonida atama so'zini terminning muqobili sifatida qo'llash an'anasi kuzatilgan bo'lsa-da, keyingi terminologik tadqiqotlar ushbu birliklarning semantik va funksional jihatdan aynan bir xil emasligini ilmiy asoslab berdi. Natijada zamonaviy o'zbek terminshunosligida termin ilm-fan va kasbiy faoliyatga oid maxsus tushunchalarni ifodalovchi asosiy terminologik birlik sifatida e'tirof etilib, atama va istiloh esa qo'llanish sohasi hamda funksiyasiga ko'ra differensial tarzda talqin qilinmoqda.

Qozoq terminologiyasida esa termin tushunchasining nomlanishi tarixiy taraqqiyotning bir necha bosqichlarini bosib o'tgan. XX asr boshlarida Ahmet Baytursinov boshchiligidagi milliy termin yaratish harakati doirasida пән сөзі (fan so'zi) atamasi ustuvor qo'llanilgan bo'lib, u milliy terminologik siyosatning muhim ifodasi hisoblangan. 1930-yillardan boshlab Sovet terminologik siyosati ta'sirida xalqaro termin leksemasi ilmiy muomalada hukmron mavqeni egalladi va uzoq vaqt davomida yagona me'yor sifatida qo'llanildi. Mustaqillik davrida esa пән сөз, атай, аталым, атаусөз, ұғымсөз kabi milliy muqobillarni tiklash va qo'llash yuzasidan turli takliflar ilgari surilgan bo'lsa-da, amaliyotda termin va qisman пән сөз birliklari eng barqaror va faol qo'llanayotgan nominativ vositalar sifatida saqlanib qoldi.

Qiyosiy-tipologik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki til terminologiyasida xalqaro termin leksemasi ilmiy muloqotning asosiy vositasi sifatida mustahkam o'rin egallagan.

Shunday qilib, termin tushunchasining o'zbek va qozoq terminologiyasidagi talqini faqat leksik yoki nominativ hodisa emas, balki har ikki xalqning ilmiy tafakkuri, terminologik siyosati va til taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab lingvistik jarayondir. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek va qozoq terminologik tizimlarini uyg'unlashtirish, turkiy tillarda yagona ilmiy-metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda terminologik me'yorlarni takomillashtirish bo'yicha keyingi izlanishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. – 164 б.
2. Pardayev A.B., Urinbayeva D.B., Islamova D.A. O'zbek terminologiyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2024. – 164 b.
3. Салқынбай А., Абакан Е. Тіл әлемі. Лингвистикалық терминдердің анықтамалық сөздігі. Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 402 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. – 928.
5. Реформатский, А.А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии: материалы Всесоюзного терминологического совещания, М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46-54.
6. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019. – 118 b.
7. Хожиев А. Термин танлаш мезони. – Тошкент: Фан, 1996. – 48 б.
8. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – 384 б.
9. Каратышқанов Н. Пән сөздері: терминологиялық сөздік (Қызылорда, 1927). – Алматы: Ер-Дәулет, 2004. – 128 б.
10. Большая Советская Энциклопедия, второе издание, ч. 42, 1956, – С. 303 (<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/110/046.htm>).
11. [https://en.wikipedia.org/wiki/Terminus_\(god\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Terminus_(god))

“RUS TILI FRAZEOLOGIK LUG‘ATI”DA FRAZEOLOGIK VARIANTLANISHNING ASOSIY TURLARI IFODASI

Salohidinova Z.O.,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik variantlanishning asosiy turlarini ifodalash muammosi ko'rib chiqilgan. Frazeologik variantlilik tilshunoslikdagi variantlilikning xususiy muammosi sifatida talqin qilinadi. So'zga nisbatan murakkabroq birlik bo'lgan frazeologizmlar uchun variantlilik muammosi ayniqsa dolzarbdir, chunki til birligi arxitektonikasining murakkablashuvi uning variantlanish turlarining xilma-xilligini oshiradi.

Kalit so'zlar. Fonemalarning variantlanishi, frazeologik birliklar, komponentlarning variantlili, frazeologik birliklarning aynanligi.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ОСНОВНЫХ ТИПОВ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ВАРЬИРОВАНИЯ ВО «ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА»

Салахидинова З.О.,

Доктор философии по филологическим наукам (PhD)

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент.

Аннотация. В данной статье рассмотрена проблема репрезентации основных типов фразеологического варьирования. Фразеологическая вариантность представлена как частная проблема вариантности в языкознании. Для фразеологизмов как единиц, более сложных по сравнению со словом, проблема вариантности особенно актуальна, поскольку с усложнением архитектоники языковой единицы возрастает многообразие видов её варьирования.

Ключевые слова. Варьирование фонем, фразеологических единиц, вариантность компонентов, тождество фразеологических единиц.

REPRESENTATION OF THE MAIN TYPES OF PHRASEOLOGICAL VARIATION IN THE PHRASEOLOGICAL DICTIONARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Salohidinova Z.O.,

Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Uzbek State University of World Languages, Tashkent.

Annotation. This article examines the problem of representing the main types of phraseological variation, presenting phraseological variation as a particular problem of variation in linguistics, which is especially relevant; with the complication of the architectonics of a linguistic unit, the variety of types of its variation increases.

Key words. Variation of phonemes, phraseological units, variation of components, identity of phraseological units.

Представляя фразеологическую вариантность как частную проблему вариантности в языкознании, отмечаем, что для фразеологизмов, как единиц более сложных по сравнению

со словом, проблема вариантности является особенно актуальной, поскольку с усложнением архитектуры языковой единицы возрастает многообразие видов ее варьирования. Действительно, «если варьирование фонем, главным образом, проявляется в потенциальном присутствии фонологически несущественных признаков, варьирование морфем состоит в комбинаторике фонем, варьирование в лексике заключается в семантически несущественных отличиях, то во фразеологических единицах объединяются все эти виды формального и формально-смыслового варьирования, не исключая варьирования на лексическом и синтаксическом уровнях» [1, С.91].

Вариантность в области фразеологии – это результат проявления общих языковых закономерностей, актуальных для всех уровней языка, а именно: адаптация к определенным языковым нормам, подчеркивание аналогии, передача колорита времени, создание эффекта новизны единицы, а также стремление усилить эмоционально-экспрессивные тенденции.

Воззрения лингвистов на проблему вариантности подразделяются на две группы. Одни исследователи рассматривают варианты как избыточную категорию в языке (Лукиянова, 1970), как недостаток естественного языка (Аврорин, 1974), как аномальное явление (Горбачевич, 1975). Другие пишут о вариативности как о фундаментальном свойстве языка, присущем всем его единицам и уровням (Кодухов, 1974), подчеркивая, что способность к варьированию является неотъемлемым свойством функционирующего языка, без которого его изменение и развитие немислимы (Болгова, 1974; Воронов, 1976). Мы полностью разделяем вторую точку зрения.

«Вариантность – одно из важнейших условий развития языка, – утверждает Ф.П. Филин, – поскольку через изменение соотношений между вариантами ... происходят многие сдвиги на всех языковых уровнях» (Филин 1982). Вариантность оценивается многими лингвистами как «имманентное функциональное свойство языка» (Абрамов, 1982), как «непременное условие функционирования языка» (Литвин, 1988), как «способ существования и функционирования всех единиц языка» (Солнцев, 1982).

Что касается динамики развития категории вариантности в целом, выявляемой при сравнении отдельных языковых систем, то здесь также не наблюдается единства точек зрения. Одни исследователи делают вывод о преходящем характере вариантности, утверждая, что вариантность в целом постепенно и окончательно убывает (Семенюк, 1965; Горбачевич, 1978). Приверженцы отличной точки зрения склоняются к признанию прогрессирующего характера языкового варьирования, играющего большую роль в развитии языка (Краморенко, 1962; Супрун, 1966; Федосов, 1974; Воронов, 1976). Полностью разделяя мнения лингвистов о непреходящем характере языкового варьирования, подчеркиваем, что без варьирования и вне варьирования невозможно себе представить изменение и развитие языка.

Тем не менее, все лингвисты, исследующие проблему фразеологического варьирования, отмечают чрезвычайную сложность этого явления. В самом деле, фразеологическая единица является такой структурой, в которой означаемое представлено, по терминологии А.И. Смирницкого, «специфически употребленными словами», или лексическими компонентами. Этот факт, естественно, и ведет к разнообразию фразеологической вариантности, так как позволяет фразеологической единице совмещать в себе все виды вариантности, присущие фонетическому, морфологическому, лексическому, синтаксическому и семантическому уровням анализа. Показательно в этом смысле наблюдение А.И. Федорова, который утверждает, что «...по направлению от низших единиц к высшим, от низших уровней языка к высшим возрастает количество конструктивных единиц уровня, увеличивается архитектурная сложность данных единиц, возрастает сложность их парадигматических

и синтагматических отношений, возрастает степень их вариативности» [2, С.62].

Фразеологические варианты характеризуются одной образной основой, общей частью (компонентом) и возможной заменой компонентов. Такая трактовка предполагает наличие у фразеологических вариантов следующих признаков: происхождение из одного источника, общность денотативного значения, совпадение количества значений, совпадение выполняемой в языке функции и категориальных значений, совпадение (полное или частичное) лексического состава при несовпадении грамматической структуры или наоборот.

При таком подходе фразеологические варианты – это фразеологические единицы с одной образной основой, с общей частью (компонентами) и возможной заменой компонентов: Сесть в лужу/калошу «опозориться, попасть в неудобное положение»; во весь дух/опор «быстро».

Выделяют следующие типы фразеологических вариантов, представленные во «Фразеологическом словаре русского языка» под ред. А.И. Молоткова [3]: 1) Варьирование по форме.

– Фонетические и орфографические варианты, отличающиеся фонетическими особенностями (чередование фонем, исчезновение или вставка фонем) либо особенностями правописания: калиф/халиф на час «человек, наделенный или завладевший властью на короткое время»; сесть в калошу/галошу «попасть в неудобное положение, опозориться»;дохнуть/дыхнуть некогда «совершенно нет времени» (этот тип представлен единичными примерами).

– Словообразовательные варианты: чистой/чистейшей воды «самый настоящий, истинный, доподлинный»; подставить ногу/ножку/подножку «исподтишка, с умыслом вредить, пакостить; строить каверзы». Словообразовательная вариантность представлена следующими типами:

а) суффиксальная: на глаз (глазок), забубённая голова (головушка), живот (животик, животишко) подводит; свистеть (свистать) в карманах, ломить (ломать) шапку; б) префиксальная: подрезать (обрезать) крылья, давать (отдавать) себе отчет; в) корневая (связанная с одним и тем же префиксом): подрубить (подкосить, подрезать, подсечь) под корень.

– Морфологические варианты, отличающиеся морфологическими категориями, особенностями склонения или спряжения: бросить камень/камнем «осуждать, обвинять, чернить, порочить кого-нибудь»; высунув/высунувши язык «1. поспешно, очень быстро (бегать, убегать, улепетывать и т.п.); 2. в хлопотах до изнеможения (делать что-либо)». Морфологическая вариантность возникает вследствие неразличения дифференциальных грамматических значений в морфологической парадигме фразеологизмов:

а) видовых форм глаголов: видать (видывать) виды, валить (сваливать) в одну кучу; б) категорий залога, наклонения, времени, лица, числа у глагольных фразеологических единиц: не ударить (удариться) лицом в грязь, водой не разольешь (разлей), пальчики оближешь (облизать), есть просят (просят);

в) категории числа грамматически зависимых имен существительных: подносить пиллюлю (пиллюли), море по колено (колена), тугой на ухо (уши); г) вариантных форм рода, числа, падежа (в том числе и архаических) у именных фразеологических единиц: гог и магог (гога и магога); аналогично в составе глагольно-именных фразеологизмов: праздновать труса (трусу), построить дом на песке (песце), будь хоть семи пядей (пядень) во лбу, во все (вся) тяжкие (тяжкая); д) полных/кратких форм имен прилагательных и причастий: эзоповский (эзопов) язык, без малого (мала), из-за угла мешком прибитый (прибит) и др.

– Синтаксическая вариантность основана на нейтрализации дифференциальных грамматических значений в синтаксической парадигме фразеологических единиц-словосочетаний и фразеологических единиц-предложений. В синтаксической парадигме фразеологических единиц-словосочетаний вариантность основана на синонимии падежных форм компонентов:

а) один и тот же предлог употребляется с разными падежными формами: сидеть между двух (двумя) стульев (стульями), пара на отлете (отлет); б) разные предлоги и разные падежные формы: пускать на ветер (по ветру), капля за каплей (по капле).

Синтаксическая вариантность фразеологических единиц-предложений образовалась в результате совпадения грамматических значений предикативных сочетаний:

а) наклонения, времени, рода, числа в глагольных компонентах: вожжа под хвост попала (попади), и не говори (говорите), кондрашка хватил (хватила); б) числа и падежа в именных компонентах: карта бита (карты биты), хоть в глаз (глаза) коли, ветер свистит в кармане (карманах).

2) Лексическое варьирование (варьирование по составу компонентов): душа/сердце болит «1. кто-либо испытывает тревогу, беспокойство, душевные страдания; 2. кто-либо беспокоится, страдает, переживает и т.п. за кого-либо, испытывает тревогу за что-либо»; умываться/обливаться слезами «горько, безутешно плакать»; выводить/пускать в расход «убивать, уничтожать»; тугой/крепкий на ухо «глухой, с плохим слухом»; псу/собаке/коту под хвост «1. впустую, даром, зря, напрасно (выбрасывать, расходовать и т.п.); 2. не стоит внимания что-либо, заслуживает пренебрежение».

Лексическая вариантность возникает в результате следующих парадигматических замен: а) синонимической замены: бить (ударять) в нос, пустая голова (башка), в буквальном смысле (значении), взять назад (обратно) свои слова; б) тематической замены: уплыть (уйти) сквозь пальцы, давать руку (голову) на отсечение, седьмая (десятая) вода на киселе, ни на грош (копейку, полушку); в) гиперо-гипонимической замены: извиваться ужом (змеей), пересчитать кости (ребра), на склоне лет (дней);

г) антонимической замены: Бог (черт) знает, сам большой (маленький).

Лексическая вариантность на базе семантических связей слов-компонентов возникает при нейтрализации их различительных признаков:

а) на основе метонимии: мешать (путать) карты, вдалбливать в голову (мозги), мизинца (ногтя) не стоит, старый (стреляный) воробей; б) на основе метафоры: ногтя (подметки) не стоит, кричать не своим (дурным) голосом, пустая (дубовая) голова.

3) Смешанные варианты: во всю силу/что есть силы «с предельным напряжением, интенсивностью (делать что-либо)»; вертеться на глазах/крутиться перед глазами «своим присутствием назойливо напоминать о себе, надоедать кому-либо»; видеть на три [на два] аршина/под землей (землю) «отличаться большой проницательностью». В данных примерах наблюдается лексическое варьирование одного компонента и морфологическое варьирование другого.

4) Полные/сокращённые варианты: и нашим и вашим <за пяточок спляшем> «одним и другим одновременно (служить, угождать и т.п.), через пень колоду <валить> «делать медленно, неповоротливо, неумело или кое-как», пьяному море по колено, <а лужа – по уши> «все нипочем, ничто не страшно для кого-либо».

Важнейшими критериями отнесения фразеологических единиц к вариантным являются следующие:

1. семантическое тождество (полная предметная и понятийная идентичность, общность

денотативного значения) предполагает, что фразеологические варианты в семантическом плане вполне равноценны, хотя могут иметь различную стилистическую окраску;

2. тождество морфологических признаков и синтаксических функций (фразеологические варианты должны относиться к одному классу (некоммуникативных или коммуникативных фразеологизмов), подклассу (номинативных, служебных, междометных или модальных), лексико-грамматическому разряду (субстантивных, адъективных, глагольных или адвербиальных) и выполнять идентичную роль в предложении;

3. наличие лексического инварианта при частичном различии компонентного состава - наличие у фразеологических вариантов, по крайней мере, одного общего компонента при всех их структурно-грамматических различиях;

4. общность образа, т.е. единство ассоциаций, вызываемых исходным переменным сочетанием. Этот фактор регламентирует границы вариантности компонентов фразеологических единиц качественно и количественно. Опираясь на факт идентичности ассоциаций (образности), свойственной вариантным фразеологическим единицам, логично допустить, что по своей семантике варьируемые компоненты образуют незначительное количество групп.

5. этимологическая общность – фразеологические варианты всегда восходят к одному и тому же источнику. Выявление этого источника особенно важно для установления вариантных форм необразных фразеологических единиц, а также фразеологических единиц, варианты которых, в результате развития синонимии, в синхронном плане не совпадают по образу.

Таким образом, подобно тому, как отдельное слово может иметь морфологические, фонетические и орфографические варианты, фразеологические выражения также обладают вариантностью. Оставаясь в пределах одной единицы, варианты вместе с тем не абсолютно тождественны.

Литература:

1. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.

2. Фёдоров А.И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII - начале XIX в. – Новосибирск, 1973.

3. Фразеологический словарь русского языка. / Под ред. А. И. Молоткова. – М., 1967.

SYSTEMATIC CLASSIFICATION AND TYPOLOGIZATION OF MACHINE TRANSLATION (MT) ERRORS

Utayeva Iroda Baxodirovna,

Dean of the Faculty of Languages, Samarkand State Pedagogical Institute

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Acting Professor

<https://orcid.org/0009-0004-7268-8083>

Annotation. This article examines classification and systematic analysis of machine translation errors with particular emphasis on contemporary automated translation systems, including Google Translate, Yandex Translate, and PROMT. Drawing on established error taxonomies and previous empirical research, the analysis considers the influence of language pairs, translation direction, text type, linguistic complexity, and system-specific characteristics on the occurrence and distribution of machine translation errors. Particular attention is given to lexico-semantic, morphological, syntactic, stylistic, orthographic, and punctuation-related errors, as well as omissions, additions, word-order problems, terminological inconsistency, and difficulties in rendering context-dependent meanings and idiomatic expressions. Previous findings indicate that lexico-semantic errors constitute one of the most persistent categories, while morphological error frequency is strongly affected by the grammatical complexity of the target language.

Keywords: machine translation, machine translation errors, error typology, error classification, neural machine translation, statistical machine translation, lexico-semantic errors, morphological errors, syntactic errors, translation quality.

Introduction. Over the past decade, increasing scholarly attention has been devoted to the systematic classification and typologization of machine translation (MT) errors. It should be emphasized, however, that findings reported in this area need to be interpreted with caution, since the results may be influenced not only by the language pair and text type, as established in earlier translation research, but also by the architecture and operational principles of the particular automated translation system under investigation. Moreover, contemporary MT systems undergo continuous technological development and model updating; consequently, translations of the same source text produced at substantially different points in time may demonstrate considerable variation in both quality and error patterns. The following discussion therefore reviews major studies concerned with the analysis and classification of MT errors, with particular attention to widely used neural machine translation systems [12], including Yandex Translate, which has also incorporated statistical approaches, and Google Translate. The error taxonomy proposed in this study was developed on the basis of four translation directions involving the English–Spanish and English–Chinese language pairs. The machine-generated translations were produced by several algorithms based primarily on statistical machine translation (SMT) principles. The resulting taxonomy is predominantly hierarchical and consists of two principal levels:

Missing words

content words (7.9%; 7.2%);

function words (12.0%; 18.8%).

Word-order errors

word-level errors (13.3%; 13.3%);

phrase-level errors (2.1%; 7.1%).

Incorrect words

incorrect lexical meaning (21.9%; 28.2%);

incorrect word form (33.9%; 9.9%);
superfluous or unnecessary word (0.0%; 1.1%);
stylistic error (7.9%; 9.9%);
incorrect rendering of idiomatic expressions (0.7%; 1.7%).
Unknown words in the source text
unknown stem (0.3%; 1.1%);
unknown form (0.0%; 1.6%).
Punctuation errors [1].

Certain subcategories within this taxonomy are further differentiated at a third hierarchical level. For example, the word-level and phrase-level subcategories within the broader category of word-order errors are subdivided according to whether the incorrect positioning involves local or long-range dependencies in the text. Similarly, errors associated with lexical meaning include a separate category for cases in which the system fails to select the appropriate context-dependent lexical meaning. The authors themselves acknowledge the methodological difficulty of constructing a completely coherent and logically consistent taxonomy of MT errors. In many cases, an individual error may simultaneously display characteristics of several categories, making its unambiguous assignment to a single group problematic. The classification also provides the frequency distribution of individual error categories, expressed as percentages of the total number of identified errors, for English-to-Spanish and Spanish-to-English translation respectively; punctuation errors were excluded from these calculations.

The quantitative findings demonstrate that the most frequently occurring problems are associated with incorrect lexical meaning, incorrect morphological form, and stylistic inadequacy. At the same time, the distribution of these errors varies considerably according to the direction of translation within the language pair. Because Spanish possesses a comparatively more complex morphological system, errors classified as "incorrect form" account for approximately one-third of all errors in translation into Spanish, whereas they constitute only about one-tenth of the errors identified in translation into English. This observation demonstrates the significant role of target-language morphological complexity in determining the distribution and frequency of MT errors.

In the previously cited study by L.N.Belyaeva [3] potential machine translation problems are examined specifically within the context of machine translation post-editing (MTPE). The author identifies several major categories of deficiencies: incorrect translation of an entire textual segment; omission of source-text information or insertion of information not present in the original; inappropriate terminology selection; grammatical, orthographic, and punctuation errors, which are treated as a single category; failure to comply with the stylistic conventions of the target language; violations of target-country conventions, including inappropriate representation of currencies, decimal separators, and capitalization; and inconsistency, particularly the use of non-standardized or inconsistent terminology.

The final category is of particular significance from the perspective of MT quality assessment. During automated translation, the same lexical unit may be rendered by several different target-language equivalents even within a single paragraph, depending primarily on its immediate or local contextual environment. Although terminological variation may also occur in human translation, this type of context-sensitive inconsistency appears to be particularly characteristic of machine-generated texts. Consequently, terminological consistency represents an important criterion in both MT evaluation and post-editing, especially when dealing with specialized and domain-specific discourse.

The translation of German-language mass-media texts into Russian using Yandex Translate and Google Translate is examined by Ivanchenkov[10]. The first and most prominent category

identified by the researchers comprises lexico-semantic errors arising from linguistic phenomena such as homonymy, polysemy, non-prototypical contextual meanings, elliptical constructions, proper names, culture-specific realia, and foreign-language insertions. According to the findings, lexico-semantic errors constitute the most frequently occurring category in the analyzed machine-generated translations.

In descending order of frequency, these are followed by normative and usage-related errors, grammatical errors involving the inaccurate rendering of grammatical categories such as case, tense, and gender, and, finally, punctuation and orthographic errors, which constitute the least frequent categories. The study further indicates that although both MT systems generally demonstrate a relatively high level of accuracy in spelling and punctuation, Yandex Translate produces a greater number of orthographic and punctuation errors than Google Translate within the dataset examined.

A related investigation was conducted by N.S.Kochetkova and E.V. Revina [12], who also examined German-to-Russian machine translation performed by the translation services developed by Yandex, Google, and PROMT. Unlike the previous study, however, their empirical material consisted of a scientific and technical report in the field of electric power engineering, thereby enabling the researchers to investigate MT performance within specialized technical discourse. The researchers distinguish three principal categories of machine translation errors: lexico-semantic, syntactic, and morphological errors. The lexico-semantic category encompasses cases involving the omission of lexical units, inaccurate or contextually inappropriate lexical translation, and instances in which erroneous lexical choices significantly reduce the semantic transparency and overall comprehensibility of the sentence. Thus, the findings demonstrate that lexical-semantic adequacy remains one of the central challenges in automated translation, particularly when MT systems process scientific and technical texts characterized by specialized terminology, domain-specific meanings, and context-dependent lexical relations.

Literature review. Over the past several years, machine translation (MT) has undergone substantial technological and methodological transformation. A considerable body of research has focused on statistical machine translation (SMT) and example-based machine translation (EBMT). Although statistical approaches have been extensively investigated in academic research, only a limited number of companies initially adopted them for commercial applications. Microsoft, for example, employed its proprietary statistical MT technology to translate materials contained in its knowledge bases. At the same time, scholarly interest in hybrid machine translation architectures has increased, with researchers seeking to integrate syntactic and morphological knowledge into statistical systems while combining these approaches with established rule-based mechanisms [7; 8].

Among the technological developments in this field, online machine translation services have become particularly widespread, with Google Translate emerging as one of the most commonly used platforms. Nevertheless, Google Translate, like other automated translation tools, has certain limitations. Although such systems can assist users in obtaining a general understanding of foreign-language texts, they do not always provide sufficiently accurate or contextually appropriate translations, particularly when dealing with specialized, technical, or professional discourse.

Because translation alternatives in statistical systems are generated and ranked algorithmically, the translation of commonly used lexical items may occasionally result in inappropriate or contextually unacceptable equivalents. Such lexical mismatches can create difficulties in intercultural communication, especially when pragmatic and sociocultural factors are involved.

Consequently, continuous efforts have been undertaken to improve translation quality and extend multilingual coverage. In parallel with advances in machine translation, a number of specialized electronic dictionaries and terminology resources based on linguistic corpora have been developed. Among the widely used online lexical resources are ABBYY Lingvo and Multitran.

Despite the continuing limitations of MT technologies, specialists have increasingly reconsidered the long-standing potential attributed to automated translation. As Louis Monier, former Chief Technology Officer of AltaVista, a major web search service that incorporated online machine translation, observed, machine translation remained far from perfect but could nevertheless enable users to understand at least the general meaning of a document [9]. This perspective highlights an important functional characteristic of MT: its value does not necessarily depend on producing a translation equivalent to that of a professional human translator, but rather on its capacity to facilitate rapid access to information across linguistic boundaries. It is evident that machine translation systems cannot fully reproduce all semantic, pragmatic, stylistic, and culture-specific nuances of the source text. Structural differences at the syntactic and semantic levels can be particularly significant when translation is performed between linguistically distant languages, including English, Russian, and Arabic [17; 20]. Nevertheless, in the context of technical and engineering discourse, machine translation can provide considerable practical support. Engineers who do not possess advanced English-language proficiency may use MT technologies as an auxiliary instrument for professional intercultural communication, accessing research articles produced by international colleagues, exchanging professional knowledge and technical achievements in English, and processing various forms of professional documentation [6].

Discussion. An analysis of the contemporary state of machine translation therefore indicates that MT is becoming an increasingly useful instrument for professionally oriented intercultural communication. Its practical significance is largely determined by several technological and functional advantages, including its relative universality, the possibility of obtaining translations online and in real time, a certain degree of confidentiality when processing texts, and comparatively low operational costs [2]. These characteristics contribute to the increasing integration of automated translation technologies into professional and information-oriented environments. At the same time, the future development of the field is likely to involve a gradual decline in the number of completely independent or “pure” machine translation systems, whether commercial, online, or otherwise. Instead, automated translation is expected to become increasingly embedded within integrated digital platforms, computer-assisted environments, and multifunctional software applications, where translation constitutes only one component of a broader information-processing ecosystem. Such technological convergence reflects a shift from perceiving machine translation as an isolated linguistic application toward understanding it as part of a more comprehensive digital communication infrastructure.

One of the most promising domains for the application of MT is professional intercultural communication, particularly in specialized fields characterized by relatively standardized terminology and discourse structures. Professional and technical texts generally contain fewer emotionally marked expressions, idiomatic constructions, figurative units, and culturally implicit meanings than literary or highly expressive discourse. Since these linguistic features remain among the major challenges for automated translation, specialized professional communication provides comparatively favorable conditions for the effective implementation of MT technologies.

Conclusion. Thus, the continuing advancement of machine translation suggests that integrated automated translation software will increasingly become a standard component of digital tools and

devices available to a broad range of users. Rather than functioning exclusively as an independent translation service, MT is likely to operate as an embedded technology within professional, educational, technical, and information systems. Consequently, automated translation can be regarded as an increasingly routine and strategically significant element of the global information society, facilitating multilingual access to information and supporting professional communication across linguistic and cultural boundaries.

References:

1. Гребенюк А. В. Проблема типологии ошибок машинного перевода: стремление к универсальности vs таргетированность // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода. – 2024. – №. 2. – С. 7-25.
2. Бадулин Д. Е., Бужинский В. В. Типология ошибок систем машинного перевода // Материалы XXIV Всероссийской студенческой научно-практической конференции Нижневартковского государственного университета (05–06 апреля 2022 года, Нижневартковск). — 2022. — Т. 7. — С. 76–80. — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48570053>.
3. Беляева Л. Н. Машинный перевод в современной технологии процесса перевода // Известия РГПУ имени А. И. Герцена. — 2022. — № 203. — С. 22–30. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mashinnyy-perevod-v-sovremennoy-tehnologii-protssessa-perevoda/viewer>.
4. Бузаджи Д. М., Гусев В. В., Ланчиков В. К., Псурцев Д. В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок. — М. : Всерос. центр переводов, 2009. — 120 с.
5. Воронович В. В. Машинный перевод : конспект лекций по специальности «Компьютерная лингвистика, Компьютерное обучение языкам». — Минск : Белорусский государственный университет, 2013. — 39 с.
6. Гарбовский Н. К. Теория перевода. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2007. — 544 с.
7. Гончаров А. А., Бунтман Н. В., Нуриев В. А. Ошибки в машинном переводе: проблемы классификации // Системы и средства информатики. — 2019. — № 3. — С. 92–103. — URL: https://www.researchgate.net/publication/340792802_MACHINE_TRANSLATION_ERRORS_PROBLEMS_OF_CLASSIFICATION.
8. Гу Цзюньлин, Хуан Чжунлянь. Система классификации переводческих ошибок // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода. — 2016. — № 3. — С. 26–40. — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44541285>.
9. Зайцева М. А. О типологии ошибок гибридной системы машинного перевода «Яндекс Переводчик» // Молодой учёный. — 2023. — № 45 (492). — С. 38–46. — URL: <https://moluch.ru/archive/492/107574/>.
10. Иванченко Т. А. Ошибки в машинном переводе с немецкого языка на русский (на материале статей немецкоязычных СМИ и текстов их переводов) // Учёные записки Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики. — 2021. — № 4 (76). — С. 30–41. — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47400297>.
11. Кирсанова М. А. Машинный перевод: а нужен ли переводчик? // Сборник материалов конференции «Иностранный язык в профессиональной сфере: педагогика, лингвистика, межкультурная коммуникация». — 2023. — Т. 1. — С. 84–90. — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53761410>.
12. Кочеткова Н. С., Ревина Е. В. Особенности машинного перевода // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 6 (72), ч. 2. — С. 106–109. — URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2017_6-2_30.pdf.

13. Моуд Дж. Машинный перевод: новое поколение технологий. — URL: <http://www.pcweek.ru/business/article/detail.php?ID=47418>
14. Нещади И. О. Применение кейс-метода и интернет-ресурсов в формировании коммуникативной компетентности у студентов технических вузов // Гуманитарный вестник МГТУ им. Н. Э. Баумана. — 2013. — № 7 (9). — URL: <http://hmbul.ru/catalog/edu/pedagog/92.html>
15. Раренко Н. Б. и др. Основные понятия переводоведения (отечественный опыт). — Москва: Центр гуманитарных научно-информационных исследований, 2010.
16. Тагушева Н. Ю. Машинный перевод // Ломоносов 2015: материалы научно-практической конференции. — Москва: МГУ, 2015.
17. Тараскин А. А. Машинный перевод. — 2015. — URL: <http://study-english.info/article065.php>
18. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — Москва: Слово, 2012.
19. Lukyanova G. O., Semenova V. D. Comparative characteristic of aspectuality functional-semantic field in the Russian and Arabic languages: general remarks // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2012. — № 2. — С. 94–101.
20. Weaver W. Memorandum — Rockefeller Foundation. — New York, 1949. — URL: <http://www.mt-archive.info/Weaver-1949.pdf>.
21. Сарсенбаева З. Analysis of images and symbols in english non-realistic works // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. — 2023. — Т. 1. — №. 1. — С. 229-232.
22. Сарсенбаева З. Модернизм в узбекской литературе и интерпретация образов // Зарубежная лингвистика и лингводидактика. — 2024. — Т. 2. — №. 1. — С. 193-199.
23. Zoya S. LITERARY ANALYSIS OF DAVID MITCHELL'S WORKS IN ENGLISH LITERATURE // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. — 2024. — Т. 2. — №. 41. — С. 11-19.
24. Zoya S. LITERARY ANALYSIS OF ULUGBEK HAMDAMOV'S WORKS IN UZBEK LITERATURE // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. — 2024. — Т. 2. — №. 41. — С. 20-25.
25. Sarsenbaeva Z. MODERN APPROACHES TO TEACHING LITERARY TERMS IN COMPARATIVE LITERATURE // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. — 2026. — Т. 7. — №. 02. — С. 198-209.
26. Belgibayeva G., Sarsenbaeva Z., Zhumagulova K. MAG 'JAN JUMABAYEV IJODIDA OZODLIK G 'OYASI // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. — 2026. — Т. 3. — №. 1. — С. 159-165.
27. Sarsenbayeva Z., Zillolova G. COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO TRANSLATED VERSIONS OF A LITERARY TEXT // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. — 2025. — Т. 2. — №. 4. — С. 183-188.
28. Sarsenbayeva Z., Zillolova G. СПРАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДВУХ ПЕРЕВОДНЫХ ВЕРСИЙ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА // Scientific and innovative research in the social and humanitarian sphere. — 2025. — Т. 2. — №. 4. — С. 183-188.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВ 9-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИГА МАТЕМАТИКА ВА ТАРБИЯ ФАНИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА STEAM ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ

Алибеков Шерали Айбекович

Ўзбекистон миллий педагогика университети мустақил тадқиқотчиси

<https://orcid.org/0000-0002-7946-1234>

Аннотация. 9-синф ўқувчиларига тарбия фанини ўқитишда ўқув машғулотларини STEAM технологиялари асосида самарали ташкил этиш методик омиллари, ўзлаштиришни таъхизлаш параметрлари, STEAM технологияларидан самарали фойдаланишнинг камчиликлари, мезонлари кўрсатилган.

Калит сўзлар. STEAM технологияси, Кластер, кейс-мушоҳада, тадқиқот натижавийлиги, дидактик усуллар, методик кўрсаткичлар, самарадорлик, баҳолаш мезонлари, товар таннарҳи.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ STEAM-ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ И ВОСПИТАНИЮ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Алибеков Шерали Айбекович

Независимый исследователь Национального педагогического университета

Узбекистана

Аннотация. В статье рассмотрены методические факторы эффективной организации учебных занятий по предмету «Воспитание» для учащихся 9-х классов на основе STEAM-технологий, параметры диагностики уровня усвоения учебного материала, недостатки эффективного использования STEAM-технологий, а также соответствующие критерии оценки.

Ключевые слова: STEAM-технология, кластер, кейс-рассуждение, результативность исследования, дидактические методы, методические показатели, эффективность, критерии оценивания, себестоимость товара.

THE ADVANTAGES OF USING STEAM TECHNOLOGY IN ORGANIZING MATHEMATICS AND CHARACTER EDUCATION LESSONS FOR 9TH-GRADE STUDENTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Alibekov Sherali Aybekovich

Independent Researcher at the National Pedagogical University of Uzbekistan.

Annotation. The article examines the methodological factors for effectively organizing educational activities in Character Education for 9th-grade students based on STEAM technologies, the parameters for diagnosing students' level of learning achievement, the shortcomings of the effective application of STEAM technologies, and the corresponding assessment criteria.

Keywords: STEAM technology, klaster, case-based reflection, research effectiveness, didactic methods, methodological indicators, effectiveness, assessment criteria, product cost.

Билимни бойитиш, амалий жиҳатдан касбий кўникмаларини шакллантиришга эришишдаги имкониятларидан кенг фойдаланиш таълим ва тарбия жараёнининг алоҳида амалий аҳамиятини акс эттиради. Бу ҳозирги кунда таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги бевосита алоқадорликни таъминланишга нисбатан долзарб талабларни шакллантиради. Бу бевосита таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги педагогик технология, дидактик жараёнлар, замонавий ўқитишнинг STEAM технологияларидан кенг фойдаланишнинг янги усуллари ишлаб чиқишга нисбатан бир қатор талабларни шакллантиради. Масалан, таълим ахборот базаси кенг ва уни амалий аҳамиятини, меҳнат самарадорлигини ошириш фақат назарий жиҳатдан технологияларни қўллашга бевосита боғлиқдир. Шу боисдан, таълимнинг фундаментал базаси ҳисобланган бошланғич таълим ўқув машғулотида STEAM технологиялари асосида аниқ фанлар билимларини ўзлаштириш, 9-синф ўқувчиларининг меҳнат жараёнларидаги турли амалий жараёнларнинг тўғри ҳисобини юритиш малакаларини шакллантириш ушбу мақоланинг дидактик принциплари, таълим жараёни хусусиятларини ўз ичига олади. Айниқса, 9-синф ўқувчиларининг тарбия фани ўқув машғулотида STEAM технологиясини қўллаш орқали биринчи ўринда маънавий савияни юксалтириш, меҳнат муносабатлари жараёнида ўқувчиларнинг ишлаб чиқаришдаги ахлоқий ҳатти-ҳаракатларни тўри ташкил этиш усуллари, ишлаб чиқаришнинг меҳнат унумдорлигига эришишларидаги алоҳида дидактик омиллар сифатида эътироф этилади. Масалан, саноат маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи ташкилотда техник воситалардан фойдаланишдаги техника ҳавфсизлиги қоидалари, инсон ва техника ўртасидаги қоидалар тизими, ишлаб чиқариш жараёнлари меъёрлари асосида тўғри иш ташкил этишда тарбия, ахлоқ принципларини инобатга олиш шулар жумласига кирилади.

Мактаб таълими ўқув машғулотида STEAM технологияларидан фойдаланиш ва таълимни технологиялаштиришнинг ижтимоий-сиёсий омилларини ёритишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентабрдаги “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538 фармонида раҳбар ва педагог ходимларни танлаш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг илғор ва шаффоф ташкилий-ҳуқуқий механизмларини тадбиқ этиш йўли билан халқ таълими тизимида кадрлар сиёсатини шакллантиришнинг замонавий тамойилларини жорий этишдаги жараёнлар мазмунини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Замонавий таълимни амалий аҳамиятини ёритишда STEAM технологиялари ҳозирги кунда дунё таълим тизимининг энг асосий урф бўлган инновацион методларидан бири ҳисобланади. Бир қараганда STEAM аббревиатураси жуда мураккаб кўринади, лекин уни алоҳида кўрадиган бўлсак содда ва аниқ эканини кўришимиз мумкин, яъни: S – science, T – technology, E – engineering, A – art, M – mathematics, ёки табиий фанлар, технология, муҳандислик санъати, ижод, математика. Оддий сўз билан айтганда, замонавий дунёда энг кўп талаб этилаётган фанлардир. Бу яхлит тушунчанинг мактаб таълим тизимидаги дидактик ўқув машғулотидаги ролини ёритишда соғлом фикрловчи меҳнат кўникмаларига эга шахсларни тарбиялашнинг замонавий усулларида биридир.

9-синф математика фани мисолида ўқувчиларни STEAM интеграцион метод асосидаги ўқув фаоллигини оширишдаги бир қатор методларини келтириб ўтамиз. S–science. Яъни фанлар бўйича илмий тафаккурни шакллантириш даражаси. Бу бевосита аниқ фанлар бўйича илмий тафаккурни шакллантириш соҳаси ҳисобланиб, ўқитишнинг илмий қоидаларини ўз ичига олади.

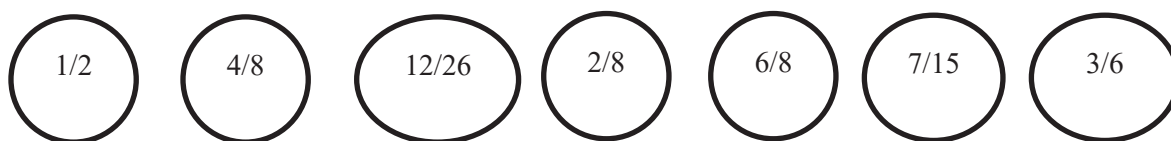
Математика фанидан оддий касрларни ақлий ёндашув асосида кластер методи асосида

Ўқув машғулотида синф ўқувчилари иштирокида қуйидаги кластер тармоқ методи асосида қуйидаги топширик бўйича ўқувчилар тафаккур даражаси текширилади. Кластер методи аниқ фанлар билимларини ўзлаштиришнинг структуравий кўриниши ҳисобланиб, илмий натижа олишдаги аниқ фанларнинг ҳар бир фан соҳаси мазмунини маъно жиҳатидан тизимли ўлаштириш имкониятини акс эттиради.

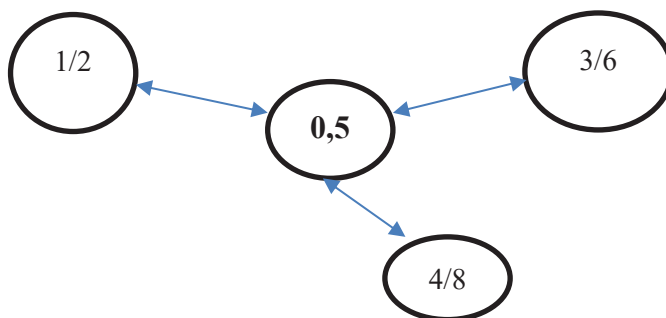
Келтирилган миқдорларни қиймат жиҳатидан бир-бирига мосларини кластер шаклида акс эттиринг?

1-чизма: Ҳар ҳил қийматга эга бўлган миқдорлар.

1-чизма: Ҳар ҳил қийматга эга бўлган миқдорлар.

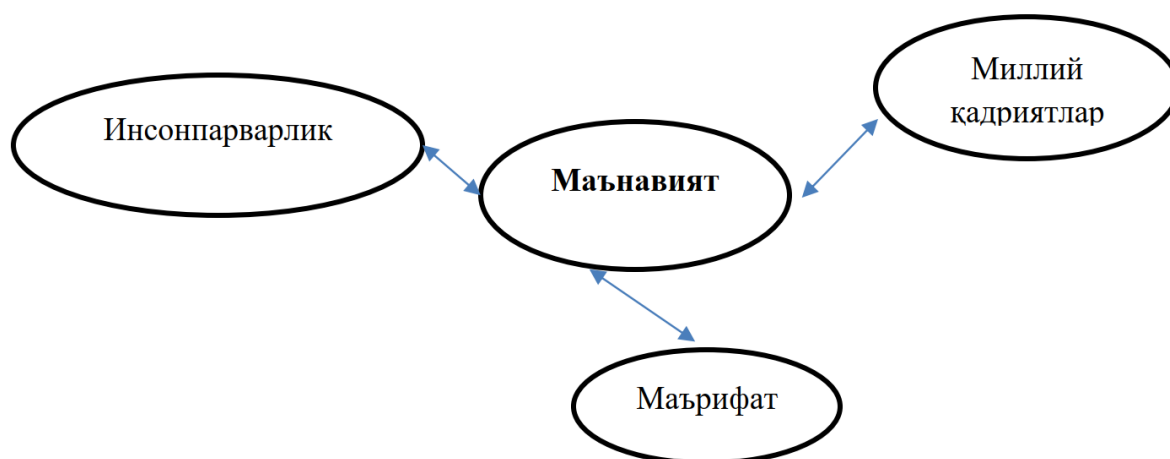
2-чизма: Берилган шакллар асосида яримга тенг қийматни кластерини тузинг.

Берилган намуна орқали гуруҳда ўқувчилар 0,5 қийматни турли доиралардаги қийматларга солиштиради ва тенг қийматни танлаб кластер тузади. Бу кластер методи орқали гуруҳ ўқувчилари ўзларидаги каср ва қийматни солиштириб ўтади. Бу ўз навбатида каср ва қиймат ўртасидаги боғлиқликни тафаккур қилиш малакаси шаклланади. Тарбия асосини ташкил этувчи тушунчалар бевосита ишлаб чиқариш, саноат, бошқа жараёнлардаги меҳнатни ташкил этиш, ишлаб чиқаришга технологик ёндашув, ишлаб чиқаришни бошқариш каби илмий назарий қоидалар тизимини мазмуни акс этади. Масалан, ривожланган юқори технологияли ишлаб чиқаришга асосланган ахборотлашган корхона ва ташкилотларда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнлари инсон омили асосида ахборотлаштирилади, лойиҳалаштирилади, технологик ташкил этилади. Бу тизимни автоматлаштиришдаги инсон тарбиясини ташкил этувчи садоқат, бурч, маъсулият, сабр, шижоат, бошқарув, этика, эстетика каби педагогик тушунчалар негизи асосида ташкил этилади.

Бу яхлит тушунчани тарбия фани мисолидаги кўриниши маънавий тушунчаси мисолидаги кластер кўриниши қуйидагича акс этади:

3-чизма: Маънавиятни акс эттирувчи тушунчалар мазмуни.

STEAM технологияси асосида тарбияни кластер методидан фойдаланиш орқали корхона ишлаб чиқариш унумдорлигига таъсирини баҳолаш мезонларида маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқаришда тарбия мазмунини акс эттирувчи ҳалоллик тушунчаси маҳсулот сифатини таъминласа, маъсулият барқарор товар ишлаб чиқариш давомийлигини оширишга хизмат қилади. Қуйидаги STEAM технологияси асосида корхона фаолиятини самарали ташкил этишда тарбия фани тушунчаларини кластер жадвали асосида келтирамиз:

4-чизма: Ишлаб чиқаришда тарбия тушунчаларини меҳнат унумдорлигига таъсирини кластер чизмаси: (лойиҳа-товар-истеъмол-технология схемаси кўринишида)

№	Тарбия тушунчалари	Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари	Меҳнат унумдорлигига таъсири	STEAM белгилари
1	Ахлоқ, меҳнат интизоми	Ишчи кучи, кадрлар кўнимсизлиги, ярим автоматлаштирилган иш сменаси	Маҳсулот ҳажмини ортиши	Истеъмол хавфсизлиги
2	Меҳнатсеварлик	Касб этикаси, лойиҳалаштириш	Даромадни ортиши	Соғлом ишлаб чиқариш муҳити
3	Қадрият	Янги товар модели, брендини ривожланиши	Янги иш ўринлари	Ишлаб чиқаришни дастурлаштириш, мукамал технология
4	Этика ва эстетика	Товар сифатини ривожланиши	Истеъмол саватини ортиши, соғлом ишлаб чиқариш муҳити	Соғлом ишлаб чиқариш муҳитини ривожланиши

Юқоридаги тарбия фанини ўқитиш орқали ўқувчилардаги тарбия тушунчаларини ўзлаштириш натижасида ишлаб чиқариш муносабатлари тизимида товар ва хизматлар ҳажмини ортиши, меҳнат унумдорлигини ортиши, маҳсулот сифатини яхшиланиши, корхона брендини ривожланишига эришиш мумкин. Бунда STEAM технологияси асосида тарбия фанини ўқитиш тобора инсон ва технология ўртасидаги яхлит теникавий муносабатларни

ривожланишига омил бўла олади.

Е—engineering. Яъни бошланғич синф ўқувчиларида ҳаётий жараёнлардаги математик қийматни баҳолашнинг тўғри тақсимотини шакллантириш. Масалан, ўқувчиларни келгусидаги математик билимларни келгуси меҳнат жараёнларида қўллаш малалакаларини шакллантиришнинг дидактик омилларини ишлаб чиқиш. Шу боисдан, синф ўқувчилари жамоасида қуйидаги масала асосида бошланғич синф ўқувчиларида инженерлик маҳоратини шакллантиришнинг ҳаётий нарса ва жисмлар шаклини ўзгартириш, янги шакл ясаш каби қўникмаларни шакллантиришда математик жиҳатдан таҳлил қилиш малакасини шакллантиришга эришиш мумкин. Масалан, қурилишда аниқ математик ҳисоб бўлмаса, қурилиш тўлиқ тугатилмаслиги, қурилиш ҳаражатларини ортиши кузатилиши мумкин. Бу ўз навбатида қурилиш билан боғлиқ билимларни доимий чуқур ўзлаштириб боришга нисбатан технологик ва илмий талабларни шакллантиради.

Математик масала. Қирраси 6 см бўлган кубни бўйаш учун қандай катталиқдаги юзани бўйаш лозим? Бу ўз навбатида қурилишдаги инженерлик малакасини шакллантириш ва тўлиқ бўйаш учун зарурий миқдорни кераклиги билимини зарурлигини кўрсатади. Гуруҳ ўқувчиларига ушбу топшириқ берилганда Қирраси а бўлган кубнинг сиртининг юза формуласи ($S=6a^2$) асосида топилди. Берилган мисол кубнинг юзасини топиш формуласи асосида ечилса 216 см юзани бўйаш лозим. Бу ўз навбатида гуруҳ ўқувчиларига савол тариқасида берилса келгусида ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятидаги бўйаш, конструкциялаш, композит материаллардан фойдаланиш, бир ишчи кучи ҳаражатларини ҳисоблашдаги муҳандислик малакалари шаклланади. Масалан, қурилишдаги ўқувчиларни ўқув жараёнидаёқ муҳандислик маҳоратини шакллантиришда 300 м² га юзага қанча шифер кетади? 1 га ер майдонини суғоришда қанча м³ сув ҳажми керак? 750 м² майдонга қанча минерал ўғит керак? каби кўрсаткичларни аниқ натижасини олишдаги билимларини текшириш муҳандислик малакаларини шакллантиришнинг технологик хусусиятларини акс эттиради. Жумладан, яхлит келтирилган мисоллар ўқувчиларни келгусидаги ишлаб чиқариш тизимидаги бино ва иншоотларни конструкциялаш, қурилиши ҳаражатларини динамик таҳлилини қилиш малакасини ортиши, математик кўрсаткичлар ёрдамида лойҳалаштириш, ишлаб чиқариш моделини тузиш кабиларни келтириб ўтиш лозим.

STEAM технологиясининг табиий билимларни ўзлаштириш технологиялари бўйича ўқувчилар тафаккурини шакллантириш бир қатор ҳаётий омиллар мисолида ташкил этилади. Масалан, сув ресурсларидан фойдаланиш, энергия кўрсаткичларини тўғри қўллаш, табиий материаллардан фойдаланиш каби бир қатор омиллар шулар жумласидандир. Бу ўз навбатида ўқувчилардаги касбий ва меҳнат малакаларини шакллантиришда истеъмолни тўлиқ қаноатлантириш, талаб ва таклифни мос равишда баҳолаш каби бир қатор самарали натижаларга эришишга олиб келади. Тарбия фани мисолида ҳам олганда тежамкорлик тушунчаси табиий ресурсларга нисбатан эмас, бирор корхона мол-мулкни тўғри тақсимлаш, оқилонга сарф этиш каби хусусиятларни ҳам ўз ичига олади. Мактаб ўқувчиларида STEAM технологияларидан самарали фойдаланиш орқали ўқувчиларни келгуси меҳнат ва касбий фаолиятда тадбиркорлик фаолиятини тўғри ташкил этишда меҳнат унумдорлиги, рентабеллик, самарадорлик каби кўрсаткичларни яхши натижаларига эришишдаги муҳим омиллар қаторида эътироф этилади. Бу ҳам бирор ҳаётий мисол сифатида тарбия тушунчалари мисолида оладиган бўлсак, ўқувчини меҳнатсеварлиги тушунчаси ишлаб чиқаришда товар ҳажмини ортишига ўз виждонан ёндашиши, доимий иш унумдорлигини орттириб бориши, ўз имкониятини товар ишлаб чиқариш хусусиятига боғлаш кабиларни мисол қилиш мумкин.

Юқоридаги STEAM технологиясининг 9-синф ўқув дарс машғулотидаги аҳамиятини ёритиш, ишлаб чиқариш жараёнига мослаштириш қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ишлаб чиқариш (товар)-(тарбия) тушунчалари мисолида шакллантирилади:

5-жадвал: Товар ишлаб чиқаришда STEAM технологияси асосида ходим меҳнат маданиятини боғлиқлигини акс этиши:

№	S—science (Товар кўрсаткичлари)	T – technology	E – engineering	A – art	M – mathematics yoki tabiiy fanlar
1	Товар яроқчилигини ошириш-маъсулият, сабр-қаноат	Ишлаб чиқариш техникаси-назорат, кузатиш, баҳолаш, таҳлил қилиш	Товар назарияси-малака, қўникма, қобилиятли бўлиш	Товар истеъмолини яхшиланиши-эстетика, назокатли бўлиш	Товар таннари-ҳисоб маданияти
2	Товар маркетинги-муомила маданияти	Бозор қийматини-олди-сотди соғлом муомила муҳити	Сотув даврилигини баҳолаш-савдони кўра билиш этикаси	Сотув эстетикасини билиш-истеъмолни баҳолай олиш	Сотув ҳаражатлари-соғлом муҳитни яратиш
3	Товар номи-рағбатлантириш, баҳолай олиш	Халқаро савдо назарияси-истеъмолни рағбатлантириш	Савдо техникаси-истеъмол маданиятини билиш	Сотиш маданияти-истеъмолни доимий рағбатлантириш	Сотув ҳаражатларини баҳолаш-ҳисоб маданияти
4	Товарнинг саноат техникаси-маъсулият, садоқат	Ишлаб чиқариш жараёни-касб этикаси ва тажрибаси	Ишлаб чиқаришга лойиҳаси-малака, тажриба	Ишлаб чиқариш структураси-ишлаб чиқариш маданияти	Ишлаб чиқаришни лойиҳалаштириш-ҳисоб маданияти

STEAM технологияси асосида аниқ фанлар ва табиий фанларни ўқитиш, 9-синф ўқувчиларининг касбий фаолиятидаги тарбия тушунчаларидан тўғри фойдаланиш орқали инсон ва техникавий жараёнлар ўртасидаги тўғри муносабатни ташкил этиш, товар ва хизматларни тўғри истеъмолини ривожланишига омил бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги жадвал мезонлари асосида нотўғри ташкил этилган ишлаб чиқариш фаолият тури албатта товар ва хизматларни обрўсига салбий таъсир этади. Бунга лаёқатсизлик натижасида ходим ўз устида ишламайди. Бунинг натижасида фаолият тури ривожланмайди. Натижада истеъмол даражаси импортга талабни ортишига олиб келади. Қуйидаги жадвал маълумотларида 9-синф ўқувчиларини маънавий савиясини юксалтириш натижасида ишлаб чиқариш жараёнидаги меҳнат унумдорлигини оширишдаги мезонлар, маданиятли ходим шахсини шакллантиришга нисбатан талаблар шакллантирилиб ўтилган.

6-жадвал: STEAM технологияси кўрсаткичлари асосида 9-синф ўқувчиларининг билимларини баҳолаш мезонлари жадвали:

№	Баҳолаш мезони	Тарбия тушунчалари билан боғлиқлиги кўрсаткичлар	Баҳолаш параметрлари
1	S — Science (Фан)	Товар назариясида меҳнат тарбияси ва қадриятлар тизими илмий тушунча ва қонунларни тўғри тушунади; кузатиш ва тажриба натижаларини таҳлил қилади; хулоса чиқаради	Янгиликларни кўра олиш, баҳолай олиш, натижаларни ташхизлаш, кутиладиган натижаларни баҳолай олиш маданияти, ҳомийлар топиш, қийинчиликларга қарши чоралар
2	T — Technology (Технология)	Товар ишлаб чиқариш жараёнидаги инсонларни рақамли воситалар ва замонавий технологиялардан мақсадли фойдаланишидаги ахборотни излайди, саралайди ва қўллайди	Технология излаш, лойиҳалаш, технологик савия, техник малака, тажриба, математик моделлаштириш, саноат воситалари билан ишлаш малакалари
3	E — Engineering (Муҳандислик)	Товар маркетинги ва инсон меҳнат жараёнидаги муаммони аниқлайди; ечим вариантларини таклиф қилади; лойиҳа/модел яратади ва уни такомиллаштиради	Модел яратиш, муҳандислик ечимлари, лойиҳалаш, технологик қуриш жараёнлари, автоматлаштириш малакасини мавжудлиги
4	A — Art (Санъат ва ижодкорлик)	Товар ишлаб чиқаришдаги инсон тафаккуридаги ижодий ёндашади; ғоясини эстетик ва оригинал тарзда ифодалайди; тақдимотни самарали ташкил этади	Сотув маркетинги, товар сифати тўғрисидаги малакаларини шаклланиши, технологик ижодкорликни мавжудлиги
5	M — Mathematics (Математика)	Товар таннарҳини тўғри ҳисоб маданияти асосида ҳисоб-китобларни тўғри амалга оширади; формула, жадвал, диаграмма ва графиклардан фойдаланади; натижани асослайди	Математик ҳисоб, бухгалтерия ҳисобини билиши, таннарҳни калькуляция қилиш этикаси шаклланиши
6	Муаммони ҳал қилиш	Ишлаб чиқариш техникавий инқирозидаги муаммони таҳлил қилади, мантикий фикрлайди ва мақбул ечимни танлайди	Ишлаб чиқаришнинг техникавий муаммоларини ҳал эта олиши, технологик баҳолаш малакалари
7	Жамоада ишлаш	Жамоада фаол иштирок этади, вазифаларни тақсимлайди, бошқалар фикрини ҳурмат қилади	Менежмент назариясини билиш малакаси
8	Тақдимот ва коммуникация	Ўз ғояси ва натижаларини аниқ, мантикий ва далиллар асосида баён қилади	Тажриба, малакани тақдим эта олиш, ишлаб чиқариш моделини ярата олиши

Юқоридаги кўрсаткичлар асосида 9-синф ўқувчиларида ишлаб чиқариш жараёнларида тарбияни тўғри ташкил эта олиши, даражаси ва мавқеини қийматини бир қатор баҳолаш даражалари келтирилган:

“Аъло”: ўқувчи билимларни чуқур ўзлаштирган, мустақил фикрлайди, ижодий ва амалий вазифаларни юқори даражада бажаради.

“Яхши”: билимларни тўғри қўллайди, лойиҳа ва амалий топшириқларни асосан мустақил бажаради.

“Қониқарли”: асосий билим ва кўникмаларга эга, аммо муаммоли ва ижодий вазифаларни бажаришда ёрдамга эҳтиёж сезади.

“Такомиллаштириш зарур”: мавзу бўйича билимлари етарли эмас, амалий фаолият ва мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш зарур.

STEAM дарсида баҳолаш шакллари

Баҳолашни фақат якуний натижага эмас, ўқувчининг бутун фаолият жараёнига йўналтириш мақсадга мувофиқ:

Диагностик баҳолаш — дарс бошида ўқувчининг мавжуд билимларини аниқлаш.

Жорий (форматив) баҳолаш — тажриба, гуруҳ иши, савол-жавоб ва амалий топшириқлар жараёнида.

Лойиҳавий баҳолаш — яратилган модел, макет, прототип ёки амалий маҳсулотни баҳолаш.

Ўзаро баҳолаш — ўқувчилар бир-бирининг ишларини белгиланган мезонлар асосида баҳолайди.

Ўз-ўзини баҳолаш — ўқувчи ўзининг билими, иштироки ва натижасини таҳлил қилади.

Якуний баҳолаш — дарс ёки лойиҳа якунида умумий натижа баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1.Mirziyoyev SH.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. – T.: “O‘zbekiston”, 2016.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi “Xalq ta’limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-sonli qarori.

3.Avliyakov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2008 yil.

4.Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. — Тошкент: Фан ва технология, 2006.

5.Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. — Тошкент: Истеъдод, 2008.

6.Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. — Москва: АРКТИ, 2003.

7.Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. — Москва: Арена, 1994.

8.Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

9.Henriksen, D. Full STEAM Ahead: Creativity in Excellent STEM Teaching Practices // The STEAM Journal. — 2014.

10.Perignat, E., Katz-Buonincontro, J. STEAM in Practice and Research: An Integrative Literature Review // Thinking Skills and Creativity. — 2019.

11.G.Yeldasheva, G.Karimova-Ta’lim-tarbiya texnologiyalari va jahon tajribasi moduli bo’yicha o’quv-uslubiy majmuasi. Toshkent. 2018 yil.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ANALITIK FIKRLASHNI FANLARARO VA REFLEKSIV FAOLIYAT ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Ermatova Guli Muzaffar qizi
Ma'mun universiteti

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich ta'lim o'quvchilarida analitik fikrlashni fanlararo ko'chirish, variativ topshiriqlar, hayotiy vaziyatlar va refleksiv faoliyat asosida rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Analitik operatsiyalarni turli fanlar va amaliy vaziyatlarda qo'llash o'quvchilarning universal o'quv bilish kompetensiyasini shakllantiruvchi muhim omil sifatida yoritilgan. Shuningdek, muqobil yechimlarni qiyoslash, dalillar asosida maqbul variantni tanlash va o'z fikrlash faoliyatini baholash orqali o'quvchilarning mustaqilligi, metakognitiv nazorati hamda asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari asoslangan.

Kalit so'zlar: analitik fikrlash, fanlararo ko'chirish, variativlik, refleksiya, metakognitiv nazorat, funksional savodxonlik, hayotiy vaziyat, mustaqil qaror, boshlang'ich ta'lim.

Аннотация. В статье анализируются возможности развития аналитического мышления у учащихся начальной школы посредством междисциплинарного переноса навыков, использования вариативных заданий, ситуаций из реальной жизни и рефлексивной деятельности. Применение аналитических операций в рамках различных учебных предметов и практических контекстов рассматривается как ключевой фактор формирования универсальных учебных и когнитивных компетенций учащихся. Кроме того, в статье обосновываются подходы к развитию самостоятельности, навыков метакогнитивного контроля и принятия обоснованных решений, предполагающих сравнение альтернативных вариантов, выбор оптимального решения на основе доказательств и оценку собственных мыслительных процессов.

Ключевые слова: аналитическое мышление, междисциплинарный перенос, вариативность, рефлексия, метакогнитивный контроль, функциональная грамотность, жизненная ситуация, самостоятельное принятие решений, начальное образование.

Abstract. The article analyzes opportunities for developing analytical thinking in primary school students through interdisciplinary transfer, varied tasks, real-life situations, and reflective activities. The application of analytical operations across various subjects and practical contexts is highlighted as a crucial factor in shaping students' universal learning and cognitive competencies. Furthermore, the article substantiates approaches to fostering student independence, metacognitive control, and informed decision-making skills by comparing alternative solutions, selecting optimal options based on evidence, and evaluating one's own thought processes.

Keywords: analytical thinking, interdisciplinary transfer, variability, reflection, metacognitive control, functional literacy, real-life situation, independent decision, primary education.

Bugungi ta'lim sharoitida o'quvchining muayyan fan bo'yicha bilimlarni egallashi uning intellektual rivojlanishini to'liq belgilab bermaydi. Zamonaviy o'quvchi olgan bilim va fikriy usullarini yangi vaziyatlarga ko'chira olishi, turli manbalardan olingan axborotni qiyoslashi, muqobil yechimlarni baholashi va o'z qarorining mantiqiy asosini tushuntira olishi lozim.

Shu nuqtai nazardan analitik fikrlash alohida bir fan doirasida rivojlanadigan ko'nikma emas, balki o'quv-bilish faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo'luvchi universal intellektual kompetensiya sifatida qaralishi lozim.

Boshlang'ich ta'limda shakllantirilgan qiyoslash, tasniflash, muhim axborotni ajratish, sabab-oqibat aloqalarini belgilash, dalillarni baholash va xulosa chiqarish usullari keyingi ta'lim bosqichlarining intellektual poydevorini yaratadi. Buning uchun ushbu operatsiyalarni o'quv fanlari o'rtasida ko'chirish, turli yechimlarni qiyoslash, hayotiy vaziyatlarda tatbiq etish va bajarilgan fikriy faoliyat ustidan refleksiya qilish talab etiladi.

Fanlararo ko'chirish analitik fikrlashning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Agar o'quvchi biror analitik amalni faqat muayyan dars yoki topshiriq doirasida bajara olsa, mazkur ko'nikma hali universal xususiyat kasb etmagan bo'ladi.

Masalan, matematikada muhim ma'lumotlarni aniqlashni o'rgangan bola mazkur intellektual usuldan o'qish savodxonligida asosiy fikrni aniqlashda ham foydalana olishi kerak. Tabiiy fanlarda sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish tajribasi esa ijtimoiy va kundalik hayotiy vaziyatlarni baholashga ko'chirilishi mumkin.

Demak, fanlararo ko'chirishning mohiyati bir xil topshiriqni turli fanlarda takrorlashdan iborat emas. Uning asosiy maqsadi o'quvchiga muayyan fikriy amalning umumiy funksiyasini anglatishdir.

Masalan, "muhim ma'lumotni ajratish" analitik fikrlashning asosiy operatsiyalaridan biri sifatida turli o'quv fanlari va amaliy faoliyat jarayonida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Matematika fanida ushbu operatsiya masala shartini tahlil qilish, uni yechish uchun zarur bo'lgan sonli ma'lumotlar va muhim shartlarni aniqlash orqali amalga oshiriladi. Ona tili va o'qish jarayonida esa o'quvchi matn mazmunini tahlil qilib, uning asosiy g'oyasini ikkilamchi axborotlardan farqlash va ajratish ko'nikmasini egallaydi. Tabiiy fanlarni o'rganishda mazkur operatsiya kuzatish jarayonida olingan natijalarni tahlil qilish hamda ular tarkibidagi muhim va xarakterli belgilarni aniqlash orqali shakllanadi. Hayotiy vaziyatlarda esa muayyan qaror qabul qilish jarayonida mavjud axborotlarni tahlil qilish, vaziyat uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni saralash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanishda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, muhim ma'lumotni ajratish o'quvchining axborotni tahlil qilish, asosiy jihatlarni aniqlash va mantiqiy xulosaga kelish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim analitik operatsiya hisoblanadi.

Shunday yondashuv natijasida o'quvchi muayyan fikriy usulning predmetga bog'liq tashqi shaklini emas, uning umumiy intellektual mohiyatini egallaydi.

Variativlik analitik moslashuvchanlikni rivojlantirish omili sifatida

An'anaviy ta'lim topshiriqlarida ko'pincha bitta to'g'ri javob va bitta yechim usuli ustuvor bo'ladi. Bunday yondashuv o'quvchilarning muayyan bilimlarni o'zlashtirishida samarali bo'lishi mumkin, biroq analitik fikrlashning moslashuvchanligini to'liq rivojlantira olmaydi.

Variativ topshiriqlar o'quvchining muayyan vaziyatni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishi, mavjud muqobil yechimlarni aniqlashi, ularni belgilangan mezonlar asosida qiyosiy baholashi hamda eng maqbul variantni tanlashini nazarda tutadi. Mazkur turdagi topshiriqlar analitik fikrlashning muhim tarkibiy jihatlarni rivojlantirishga xizmat qilib, o'quvchining muammoni tahlil qilish, muqobil imkoniyatlarni ko'rib chiqish va asoslangan qaror qabul qilish faoliyatini faollashtiradi.

O'quv jarayonida variativ topshiriqlardan foydalanish doirasida bir masalaning turli usullar orqali yechilishini taqqoslash, matn mazmuniga mos bir nechta sarlavha variantlarini ishlab chiqish va ular orasidan eng maqbulini dalillar asosida asoslash, obyektlarni turli muhim belgilariga ko'ra tasniflash, muayyan hodisaning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan ehtimoliy omillarni aniqlash, shuningdek, muayyan qarorning ijobiy va salbiy jihatlarni qiyosiy tahlil qilish kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Bunda variativlik o'quvchiga cheklanmagan tarzda fikr bildirish imkoniyatini berish bilangina izohlanmaydi. Har bir ilgari surilgan variant tegishli dalil, aniq mezon yoki mantiqiy asos bilan

izohlanishi va asoslanishi talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, variativ topshiriqlar o'quvchilarda muqobil yechimlarni ishlab chiqish bilan bir qatorda, ularni tahlil qilish, qiyosiy baholash va mantiqiy asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishning samarali didaktik vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan variativ topshiriq o'quvchining ijodiy variantlar taklif qilish qobiliyati bilan birga ularni analitik baholash kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Hayotiy va funksional mazmundorlik

Analitik ko'nikmaning haqiqiy shakllanganlik darajasi o'quvchining undan real hayotiy vaziyatlarda foydalanish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

O'quv materialining hayot bilan bog'lanishi bolaning o'rganilgan bilim va fikriy usullar nima uchun kerakligini anglashiga yordam beradi. Shu sababli analitik topshiriqlarning ma'lum qismi amaliy va funksional xarakterga ega bo'lishi maqsadga muvofiq.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida kundalik hayotda uchraydigan turli axborot manbalaridan foydalanish mumkin. Jumladan, jadval, e'lon, sodda xarita, dars va kun tartibi, kalendar, ob-havo ma'lumotlari, mahsulot yorlig'i, transport jadvali hamda sodda statistik ma'lumotlar o'quv topshiriqlarini tashkil etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, kundalik hayotda uchraydigan turli tanlov va qaror qabul qilish vaziyatlaridan foydalanish orqali o'quvchilarning mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish, qiyoslash va ular asosida xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

Masalan, ikki transport yo'nalishidan qaysi biri maqsadga muvofiqligini aniqlash uchun vaqt va masofani qiyoslash talab qilinishi mumkin. Yoki ikki mahsulot haqida berilgan ma'lumotlarni solishtirib, ma'lum shart asosida maqbul variantni tanlash topshirig'i beriladi.

Bu turdagi topshiriqda o'quvchi tayyor qoidani takrorlamaydi. U mavjud ma'lumotlarni tahlil qiladi, keraklisini ajratadi, mezonlarni qiyoslaydi va o'z qarorini izohlaydi.

Natijada ta'limda shakllangan analitik fikrlash kundalik hayotda xolis baholash va asoslangan qaror qabul qilish vositasiga aylanadi.

Refleksiv yakunlanganlik va metakognitiv nazorat

Analitik topshiriqning bajarilishi faqat to'g'ri javobni aniqlash bilan tugamasligi kerak. O'quvchi ushbu javobga qanday kelganini ham tushunishi lozim.

Agar o'quvchi to'g'ri natijani topsa, biroq qaysi dalil yoki mezonga tayanganini tushuntira olmasa, bajarilgan fikriy faoliyat yetarli darajada anglangan deb bo'lmaydi.

Shu nuqtayi nazardan, topshiriqni bajarish jarayonining yakunida refleksiv savollardan foydalanish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Bunday savollar o'quvchini o'z faoliyati va fikrlash jarayoniga qayta nazar tashlashga undaydi. Jumladan, "Bu xulosaga qanday asosda kelding?", "Qaysi ma'lumot sen uchun eng muhim bo'ldi?", "Nima sababdan aynan shu variantni tanlading?", "Topshiriqni bajarishdan avval qanday fikrda eding?", "Qaysi dalil sening fikringni o'zgartirdi?" hamda "Agar xatoga yo'l qo'ygan bo'lsang, bunga nima sabab bo'ldi?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Mazkur savollar orqali o'quvchi faqat o'rganilayotgan obyekt yoki muammoni tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, balki o'zining fikrlash faoliyatini ham anglash va baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada o'quvchida o'z fikrini kuzatish, qabul qilgan qarorlarini qayta ko'rib chiqish va xulosalarining asoslanganlik darajasini baholash ko'nikmalari shakllanadi.

Refleksiv yondashuv o'quvchining xatoga bo'lgan munosabatini shakllantirishda ham alohida ahamiyatga ega. An'anaviy ta'lim jarayonida xato ko'pincha noto'g'ri natija sifatida baholansa, refleksiyaga asoslangan ta'limda xato o'quvchining fikrlash jarayonini chuqurroq tahlil qilishi va o'z faoliyatidagi kamchiliklarni anglab yetishi uchun muhim vosita sifatida qaraladi. Shu sababli

xatoni faqat salbiy natija sifatida emas, balki keyingi faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiluvchi tahliliy imkoniyat sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchi xatoning sababini tushunganida faqat to'g'ri javobni eslab qolish bilan cheklanmaydi, balki kelajakda shunga o'xshash vaziyatda samaraliroq strategiyani tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu esa metakognitiv nazoratning shakllanishiga xizmat qiladi.

Analitik faoliyatning integrativ modeli

Fanlararo ko'chirish, variativlik, funksional mazmundorlik va refleksiya bir-biridan alohida metodik elementlar sifatida emas, balki yagona pedagogik tizim sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Masalan, o'quvchiga real hayotiy vaziyatga asoslangan muammo beriladi. U turli fanlarda egallagan bilim va analitik usullarini ushbu vaziyatga ko'chiradi. Bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadi. Ularni dalillar asosida qiyoslaydi. Maqbul variantni tanlaydi va yakunda nima sababdan aynan shu qarorga kelganini refleksiv tarzda tushuntiradi.

Bunday faoliyat jarayonida o'quvchining bir nechta intellektual kompetensiyalari o'zaro bog'liq holda rivojlanadi. Xususan, o'quvchi axborotni tahlil qilish, undan muhim va zarur ma'lumotlarni ajratib olish, egallagan bilimlarini yangi vaziyatlarga tatbiq etish, mavjud variantlarni qiyoslash va ularning maqbulligini baholash, o'z fikrini dalillar asosida asoslash hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallaydi. Shu bilan birga, o'quvchida o'z fikrlash faoliyatini kuzatish, nazorat qilish va zarur hollarda uni qayta ko'rib chiqish qobiliyati ham shakllanadi.

Shu bois analitik fikrlashni rivojlantirishni ma'lum turdagi topshiriqlar majmuasi sifatida emas, o'quvchining mustaqil intellektual faoliyatini tashkil etish modeli sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinflarda analitik fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik ishlarning samarasi ko'p jihatdan o'quvchining shakllangan fikriy operatsiyalarni yangi vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga bog'liq.

Bir fan doirasida o'zlashtirilgan tahlil usullarining boshqa fanlarga ko'chirilishi ko'nikmaning barqarorligini oshiradi. Variativ topshiriqlar esa o'quvchining bir yo'nalishdagi stereotip fikrlashdan voz kechib, muammoga turli nuqtai nazardan yondashishini ta'minlaydi.

Hayotiy mazmundagi topshiriqlar analitik faoliyatning amaliy qiymatini kuchaytirsam, refleksiya bajarilgan faoliyatni ongli va boshqariladigan fikrlash jarayoniga aylantiradi.

Mazkur komponentlarning o'zaro integratsiyasi o'quvchilarda mustaqillik, intellektual moslashuvchanlik, dalillilik va o'z faoliyatiga nisbatan mas'uliyatli munosabatning shakllanishiga yordam beradi.

Boshlang'ich ta'limda analitik fikrlashni samarali rivojlantirish mazkur ko'nikmani alohida o'quv fani yoki ma'lum turdagi mashqlar doirasida shakllantirish bilan cheklanmasligi kerak.

O'quvchi egallagan analitik operatsiyalarni turli fanlar va yangi vaziyatlarga ko'chira olishi, bir nechta variantni qiyoslab asosli qaror qabul qilishi, bilimlardan hayotiy vaziyatlarda foydalana olishi hamda o'z fikrlash jarayonini ongli baholashi lozim.

Fanlararo ko'chirish analitik ko'nikmaning universalligini, variativlik fikrlashning moslashuvchanligini, hayotiy va funksional mazmundorlik uning amaliy qiymatini, refleksiya esa fikrlash jarayonining anglanganligini ta'minlaydi.

Ushbu prinsiplarning yagona didaktik tizimda qo'llanilishi o'quvchini tayyor axborotni qabul qiluvchi subyektdan axborotni mustaqil tahlil qiluvchi, dalillarni qiyoslovchi, xulosa chiqaruvchi va o'z qarorini asoslay oluvchi faol ta'lim subyektiga aylantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 416 b.
2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – Toshkent: Iqtisodiyot dunyosi, 2018.
3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2019.
4. Ishmuhamedov R., Yuldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2016. – 168 b.
5. Mirxalilova N.A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida funksional savodxonlikni tashkil etish // Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – В. 193–201.
6. Mirxalilova N.A., Usmanova M., Xunarova L. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida funksional savodxonlikni shakllantirishning nazariy va metodik manbalari // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2025. – J. 3, №5. – В. 6–10.
7. Mirzaliyeva G.A., Umarov E.T. Funksional savodxonlik tushunchasi // “Boshlang‘ich ta’lim: innovatsion g‘oyalar va ilmiy-metodik taraqqiyot strategiyalari” ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Namangan, 2025.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Камалова Кадрия Фёдоровна

кандидат педагогических наук, и.о. профессора

кафедры русского языка и литературы

Наманганского государственного института

иностранных языков им. Исхокхона Ибрата

Аннотация. В статье рассматривается педагогический потенциал современных образовательных технологий в формировании творческого мышления студентов первого курса филологического направления, изучающих английский язык. Особое внимание уделяется цифровой образовательной среде, интерактивным платформам, проектному и проблемному обучению, работе с мультимедийным контентом, цифровому сторителлингу и инструментам искусственного интеллекта. На примере учебной деятельности первокурсников показано, что эффективность цифровых технологий определяется не самим фактом их использования, а характером организованной преподавателем деятельности: постановкой открытых проблемных задач, необходимостью выбора, аргументации, преобразования информации и создания собственного образовательного продукта. Предлагаются критерии оценки развития творческого мышления студентов и направления педагогической интерпретации полученных результатов.

Ключевые слова: творческое мышление, креативные компетенции, цифровая образовательная среда, современные образовательные технологии, студенты-филологи, английский язык, проектное обучение, цифровой сторителлинг, искусственный интеллект, интерактивное обучение.

TALABALARDA IJODIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING SAMARADORLIGI

Kamalova Kadriya Fyodorovna

pedagogika fanlari nomzodi, professor v.b.,

Rus tili va adabiyoti kafedrasi

Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilini o'rganayotgan filologiya yo'nalishi birinchi bosqich talabalarida ijodiy tafakkurni shakllantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining pedagogik salohiyati ko'rib chiqiladi. Raqamli ta'lim muhiti, interaktiv platformalar, loyiha va muammoli ta'lim, multimedia kontenti bilan ishlash, raqamli storytelling hamda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilgan. Birinchi bosqich talabalarining o'quv faoliyati misolida raqamli texnologiyalarning samaradorligi ularni qo'llash faktining o'zi bilan emas, balki o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan faoliyatning xususiyati bilan belgilanishi ko'rsatilgan. Bunda ochiq muammoli vazifalarni qo'yish, tanlov qilish, o'z fikrini dalillash, axborotni qayta ishlash va o'z ta'lim mahsulotini yaratish zarurati muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning ijodiy tafakkuri rivojlanishini baholash mezonlari hamda olingan natijalarni pedagogik talqin qilish yo'nalishlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: ijodiy tafakkur, kreativ kompetensiyalar, raqamli ta'lim muhiti, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, filologiya yo'nalishi talabalari, ingliz tili, loyiha asosida o'qitish, raqamli storytelling, sun'iy intellekt, interaktiv ta'lim.

THE EFFECTIVENESS OF MODERN TECHNOLOGIES IN DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING

Kadriya F. Kamalova

Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor

Department of Russian Language and Literature

Namangan State Institute of Foreign Languages

named after Iskhokhon Ibrat

Abstract. The article examines the pedagogical potential of modern educational technologies in developing creative thinking among first-year philology students studying English. Particular attention is paid to the digital educational environment, interactive platforms, project-based and problem-based learning, multimedia content, digital storytelling, and artificial intelligence tools. Using the learning activities of first-year students as an example, the study demonstrates that the effectiveness of digital technologies is determined not by the mere fact of their use, but by the nature of the learning activities organized by the teacher. These activities involve posing open-ended problem-solving tasks, encouraging students to make choices, provide arguments, transform information, and create their own educational products. The article also proposes criteria for assessing the development of students' creative thinking and outlines approaches to the pedagogical interpretation of the results obtained.

Keywords: creative thinking, creative competencies, digital educational environment, modern educational technologies, philology students, English language, project-based learning, digital storytelling, artificial intelligence, interactive learning.

Введение. Современное высшее образование развивается в условиях интенсивной цифровизации, быстрого обновления информации и изменения требований к профессиональной подготовке будущего специалиста. Сегодня от выпускника требуется не только владение определённым объёмом знаний, но и способность самостоятельно осуществлять информационный поиск, критически оценивать полученную информацию, видеть проблему с разных позиций, находить нестандартные способы её решения и создавать новый интеллектуальный продукт. В связи с этим развитие творческого мышления студентов становится одной из значимых задач современного образовательного процесса[1].

Данная проблема имеет не только общедидактическое, но и профессионально ориентированное значение. Изменение характера профессиональной деятельности будущего специалиста предполагает готовность работать с различными источниками информации, анализировать, отбирать и преобразовывать полученные данные, самостоятельно принимать решения, создавать собственные тексты и продукты деятельности, вступать в продуктивную профессиональную коммуникацию[2]. Поэтому образовательный процесс должен быть направлен не только на усвоение студентом системы знаний и способов деятельности, но и на формирование способности применять их в новых и нестандартных ситуациях.

Особую актуальность эта задача приобретает при подготовке студентов филологических направлений. Будущий филолог должен уметь не только грамотно пользоваться иностранным языком, но и интерпретировать тексты, сопоставлять языковые и культурные явления, создавать собственные высказывания, находить различные способы выражения одной мысли, аргументировать позицию и адаптировать сообщение к конкретной коммуникативной ситуации. Таким образом, сама специфика филологической подготовки предполагает развитие вариативности, гибкости и самостоятельности мышления[3].

Особое значение в этом отношении приобретает изучение иностранного языка. Иноязычная подготовка расширяет возможности доступа к информационным ресурсам, профессиональному и межкультурному взаимодействию и одновременно создаёт благоприятные условия для развития творческой активности студентов. В процессе решения коммуникативных задач обучающийся осуществляет выбор языковых средств, интерпретирует информацию, сопоставляет различные языковые и культурные позиции, аргументирует собственное мнение и создаёт самостоятельный речевой продукт[4]. Следовательно, изучение иностранного языка может рассматриваться не только как средство формирования коммуникативной компетенции, но и как пространство развития интеллектуальной самостоятельности и творческого мышления личности.

Для студентов первого курса данная задача приобретает дополнительную значимость. Переход от школьной модели обучения к университетской предполагает постепенное преодоление преимущественно репродуктивной деятельности по принципу «запомнить - воспроизвести» и включение обучающихся в более самостоятельную интеллектуальную деятельность, которую можно представить последовательностью: «понять - проанализировать - преобразовать - предложить собственное решение - создать продукт»[5]. Именно на начальном этапе обучения в вузе важно сформировать у студента установку не на механическое воспроизведение готового материала, а на его осмысление, преобразование и творческое применение.

Под творческим мышлением в настоящем исследовании понимается способность студента самостоятельно обнаруживать и осмысливать проблему, предлагать несколько способов её решения, устанавливать нестандартные связи между известными фактами, преобразовывать полученную информацию, аргументировать собственный выбор и создавать оригинальный речевой, текстовый или мультимедийный продукт.

Современные образовательные технологии существенно расширяют возможности организации такой деятельности. Интерактивные платформы, электронные образовательные ресурсы, мультимедийные материалы, онлайн-доски, цифровой сторителлинг, проектные и проблемно-поисковые технологии, а также инструменты искусственного интеллекта позволяют создавать образовательные ситуации, в которых студент выступает уже не только потребителем готовой информации, но и её исследователем, интерпретатором и создателем.

Вместе с тем принципиально важно разграничивать цифровизацию образовательного процесса и реальное развитие творческого мышления. Само по себе использование презентаций, электронных тестов, интерактивных платформ или инструментов искусственного интеллекта ещё не свидетельствует о творческом характере обучения. Если деятельность студента сводится к поиску готового ответа, выбору одного варианта из предложенных или воспроизведению цифрового контента, современный технологический инструмент фактически сохраняет традиционную репродуктивную модель обучения[6].

Иная педагогическая ситуация возникает тогда, когда студенту предлагается самостоятельно сформулировать или осмыслить проблему, осуществить поиск и сопоставление нескольких источников, выбрать способ решения, преобразовать исходную информацию, создать собственный текст, подкаст, видеоролик, цифровую историю или проект и аргументировать принятое решение. В этом случае цифровая информация выступает не конечным продуктом, получаемым в готовом виде, а исходным материалом для самостоятельной интеллектуально-творческой деятельности.

Отсюда следует, что педагогическая ценность цифровой образовательной среды заключается не столько в расширении количества доступных электронных ресурсов, сколько в создании условий для проявления инициативы, самостоятельного выбора, выдвижения

идей, поиска альтернативных решений, преобразования информации и рефлексии. Избыток готового цифрового контента, напротив, способен усиливать репродуктивность обучения, если деятельность студента ограничивается поиском и воспроизведением чужого решения.

Таким образом, эффективность современных технологий в формировании творческого мышления определяется прежде всего педагогическим сценарием их использования и характером организованной преподавателем деятельности студента. Цифровая технология приобретает развивающий потенциал тогда, когда она не заменяет интеллектуальную самостоятельность обучающегося, а создаёт условия для её проявления и последовательного развития.

Цель статьи - определить эффективность современных образовательных технологий в формировании творческого мышления студентов первого курса филологического направления, изучающих русский язык, и раскрыть педагогические условия, при которых цифровая образовательная среда становится фактором развития их креативных компетенций.

Основные результаты исследования и их педагогическая интерпретация. Сформулированное выше положение о том, что развивающий потенциал современных образовательных технологий определяется, прежде всего педагогическим сценарием их применения, потребовало уточнения критериев, позволяющих оценить изменения в характере творческой деятельности студентов. При этом эффективность цифровых технологий рассматривалась не с позиции количества используемых электронных средств, а с точки зрения тех качественных изменений, которые проявляются в способах постановки и решения учебной задачи, степени самостоятельности обучающихся и характере создаваемого ими продукта.

В связи с этим творческое мышление студентов оценивалось по совокупности взаимосвязанных критериев: беглости идей - способности предлагать несколько вариантов решения; гибкости мышления - способности изменять способ действия и рассматривать проблему с различных позиций; оригинальности - наличию самостоятельных, нетипичных решений; разработанности идеи - способности преобразовать первоначальный замысел в завершённый продукт; самостоятельности - степени независимости от готового образца; рефлексивности - способности объяснять, оценивать и при необходимости корректировать собственное решение[[7].

Такой подход позволил оценивать не только конечный результат выполнения задания, но и сам процесс творческой деятельности студента: каким образом возникает идея, насколько самостоятельно выбирается способ её реализации, как используются цифровые ресурсы, способен ли обучающийся аргументировать принятое решение и критически оценить созданный им продукт.

Показательным в этом отношении является выполнение задания по теме “Университет будущего”. В традиционном варианте студентам предлагается написать текст по заранее заданному плану. В преобразованном варианте то же тематическое содержание становится основой открытой творческой задачи: разработать собственную концепцию университета будущего и выбрать форму её представления - интервью, подкаст, рекламную кампанию, цифровой постер или видеопрезентацию.

Принципиальное различие между этими видами деятельности заключается не в использовании цифрового инструмента как такового, а в степени интеллектуальной самостоятельности обучающегося. Если в первом случае последовательность действий и предполагаемый результат в значительной мере определены преподавателем, то во втором студент самостоятельно отбирает содержание, генерирует идеи, определяет способ их

реализации, выбирает языковые и цифровые средства и аргументирует принятое решение.

Соответственно, при оценивании подобных заданий внимание переносится с преимущественного контроля грамматической правильности русской речи на более широкий комплекс показателей: разнообразие предложенных идей, логичность и аргументированность решения, оригинальность формы представления материала, степень самостоятельности, языковую адекватность и способность защищать собственную позицию.

Аналогичный принцип реализуется при работе с текстом. Вместо традиционного задания «прочитайте и перескажите текст» студентам предлагается изменить его финал, представить события с позиции другого персонажа, сформулировать несколько альтернативных заголовков, преобразовать текст в интервью либо адаптировать его для публикации в социальной сети. В результате один исходный материал становится основой для нескольких вариантов интеллектуально-речевой деятельности, а воспроизведение содержания сменяется его интерпретацией и творческим преобразованием.

Педагогическая интерпретация такой организации работы позволяет утверждать, что наиболее значительным потенциалом для развития творческого мышления обладают задания с открытым результатом, допускающие несколько обоснованных вариантов решения. Их ценность заключается в том, что студент оказывается перед необходимостью не угадать или воспроизвести единственно правильный ответ, а самостоятельно выстроить способ решения учебной проблемы.

В данном процессе цифровая образовательная среда выполняет несколько взаимосвязанных функций. Она расширяет информационное поле учебной деятельности, обеспечивает доступ к различным источникам и формам представления материала, предоставляет возможность выбора средств реализации замысла, облегчает создание собственного мультимедийного продукта, а также создаёт условия для оперативной обратной связи и взаимооценивания.

Особое значение в этой связи приобретает взаимное оценивание. После создания цифровых историй, презентаций или других продуктов студенты знакомятся с работами одноклассников и оценивают их по заранее установленным критериям: оригинальности идеи, логике построения, языковому оформлению, убедительности аргументации и творческой подаче материала. Полученная обратная связь становится основанием для повторного обращения к собственной работе, её критического анализа и последующей корректировки.

Тем самым формируется творческая рефлексия - способность не только создавать продукт, но и анализировать ход собственной деятельности, обнаруживать слабые стороны первоначального решения, учитывать альтернативные позиции и совершенствовать результат. В данном случае взаимооценивание выполняет не столько контролирующую, сколько развивающую функцию.

Анализ учебной деятельности студентов позволяет выделить ещё один существенный фактор эффективности современных технологий - характер учебной мотивации. Открытые цифровые задания, проектная деятельность, проблемные ситуации и создание авторского продукта приобретают более выраженный развивающий потенциал в тех случаях, когда студент воспринимает задание не как формальное воспроизведение учебного материала, а как решение содержательно значимой коммуникативной, познавательной или профессионально ориентированной задачи.

Особенно существенным оказывается предоставление обучающемуся права выбора: темы или аспекта проблемы, источников информации, способа решения, формы представления результата и средств его цифрового оформления. Такой выбор усиливает

личностную вовлечённость студента и постепенно изменяет его позицию в образовательном процессе - от исполнителя заданного алгоритма к субъекту, самостоятельно принимающему и обосновывающему учебные решения.

Взаимосвязь данных компонентов может быть представлена следующим образом: самостоятельный выбор → личностная вовлечённость → поисковая активность → вариативность решений → создание творческого продукта → рефлексия.

Вместе с тем результаты педагогического наблюдения указывают и на необходимость учитывать ограничения цифровой образовательной среды. Использование современных технологий не обеспечивает автоматического развития творческого мышления. Чрезмерная алгоритмизация заданий, большое количество готовых шаблонов, ориентация на воспроизведение найденной в цифровой среде информации и некритическое использование инструментов искусственного интеллекта способны, напротив, снижать интеллектуальную самостоятельность обучающегося.

Особенно значимым становится данное положение в условиях активного внедрения искусственного интеллекта в образовательную практику. Если цифровой инструмент подменяет этап самостоятельного поиска идеи и принятия решения, студент получает готовый продукт, не проходя необходимого интеллектуального пути. Поэтому педагогически продуктивной представляется иная последовательность: первоначальный авторский замысел студента → обращение к цифровому инструменту → сопоставление вариантов → критическая оценка → переработка → собственное решение.

Таким образом, результаты проведённого анализа не подтверждают упрощённую зависимость «чем больше цифровых технологий, тем выше уровень креативности». Определяющим является характер деятельности, которую преподаватель организует посредством этих технологий.

Обобщение выявленных закономерностей позволяет представить педагогически продуктивный алгоритм следующим образом: проблемная задача → самостоятельный выбор → поиск и преобразование информации → использование цифрового инструмента → создание собственного продукта → аргументация → взаимооценивание → рефлексия.

Именно такая последовательность обеспечивает переход от репродуктивной к преобразующей и продуктивно-творческой деятельности и позволяет рассматривать современную образовательную технологию не как техническое дополнение к занятию, а как средство последовательного формирования творческого мышления студентов.

Заключение. Обобщение результатов проведённого исследования позволяет заключить, что современные образовательные технологии обладают значительным потенциалом для формирования творческого мышления студентов первого курса филологического направления. Вместе с тем проведённый анализ подтверждает выдвинутое положение о том, что их педагогическая эффективность определяется не количеством и разнообразием используемых цифровых средств, а характером организованной с их помощью учебной деятельности.

Наибольший развивающий потенциал проявляют проектное и проблемно-поисковое обучение, цифровой сторителлинг, интерактивная групповая работа, создание мультимедийных продуктов, взаимное оценивание, а также педагогически обоснованное и критическое использование инструментов искусственного интеллекта. Общим для этих технологий является включение студента в деятельность, предполагающую постановку и осмысление проблемы, самостоятельный выбор, поиск альтернативных решений, преобразование информации, создание собственного продукта и оценку полученного

результата.

Для студентов первого курса особенно значим постепенный переход от репродуктивных способов учебной деятельности к преобразующим и продуктивно-творческим: от воспроизведения готового текста - к его интерпретации; от выполнения задания по образцу - к поиску нескольких возможных решений; от получения готовой информации - к её критическому преобразованию и созданию собственного интеллектуального продукта. Такой переход способствует развитию не только оригинальности и гибкости мышления, но и самостоятельности, аргументированности выбора и способности к творческой рефлексии.

Проведённая педагогическая интерпретация позволяет выделить совокупность условий, определяющих эффективность современных технологий в формировании творческого мышления: проблемный и открытый характер учебной задачи; предоставление студенту возможности самостоятельного выбора; коммуникативную и профессиональную направленность деятельности; использование цифровых инструментов как средств поиска, анализа и преобразования информации; создание собственного образовательного продукта; аргументацию принятого решения; взаимооценивание и последующую рефлексия.

В этих условиях цифровая образовательная среда выполняет не только информационную и технологическую функции, но приобретает развивающую, мотивационную, коммуникативную и творчески-преобразующую направленность. Её педагогическая ценность проявляется в том, что студент постепенно переходит от позиции потребителя готового цифрового контента к позиции активного субъекта образовательной деятельности - исследователя, интерпретатора и создателя нового содержания.

Выявленная взаимосвязь позволяет представить педагогическую логику формирования творческого мышления в цифровой образовательной среде в следующей последовательности: проблемная задача → самостоятельный выбор → поиск и преобразование информации → цифровой инструмент → творческий продукт → аргументация → взаимооценивание → рефлексия.

Таким образом, цифровая образовательная среда становится фактором развития креативных компетенций не сама по себе, а при такой организации образовательного процесса, которая сохраняет и последовательно расширяет интеллектуальную самостоятельность студента. Современная технология в данном случае выступает не внешним техническим сопровождением занятия и не заменой собственной мыслительной деятельности обучающегося, а педагогическим ресурсом её активизации и развития.

Полученные выводы позволяют рассматривать формирование творческого мышления как результат целенаправленного перехода от репродуктивной деятельности к преобразующей, а от преобразующей - к продуктивно-творческой деятельности. Именно такая направленность обучения создаёт предпосылки для подготовки самостоятельного, инициативного и профессионально ориентированного специалиста, способного не только использовать имеющуюся информацию, но и критически её осмысливать, преобразовывать и создавать на её основе собственный интеллектуальный продукт.

Перспективу дальнейшего исследования составляет экспериментальная проверка выявленных педагогических условий на материале обучения студентов первого курса с сопоставлением динамики показателей беглости, гибкости, оригинальности, разработанности идеи, самостоятельности и рефлексивности. Это позволит дополнить качественную педагогическую интерпретацию количественными данными и более точно определить вклад отдельных образовательных технологий в развитие творческого мышления студентов.

Использованная литература

1. Камалова, К. Ф. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку / К. Ф. Камалова // Научно-технический журнал (НамИТИ). - 2021. - Т. 6. - Спец. выпуск № 3. - С. 252–258.
2. Камалова, К. Ф. Коммуникативный метод в условиях узбеко-русского двуязычия: от теории к практике / К. Ф. Камалова // Наука, исследования и развитие (Ilm, tadqiqot va taraqqiyot). - 2025. - № 1. - URL: <https://cyberleninka.ru>.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 34–42.
4. Kamalova, K. F. Русский язык в техническом вузе: проблемы и перспективы / K. F. Kamalova // Central Asian Journal of Social Sciences and History. - 2023. - Vol. 4, Issue 4. - С. 105–111.
5. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: психологический очерк. - М.: Просвещение, 1991. - 93 с.
6. Камалова, К. Ф. Русский язык (Часть I) : учебник для студентов национальных групп технических вузов / К. Ф. Камалова. - Наманган : Sunrise-Pro, 2024. - 338 с.
7. Хуторской А. В. Ключевые компетенции. Технология конструирования // Народное образование. - 2003. - № 5. - С. 55–61.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA GEOMETRIYA ELEMENTLARINI O'QITISH METODIKASI

*Begmirov Javohir Murodillo o'g'li
Qarshi davlat universiteti*

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitishning ilmiy-metodologik asoslari tahlil qilingan. J. Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasi va P. Van Hielening geometrik tafakkur darajalari nazariyasi asosida «Ko'rish, yasash, fikrlash» uch bosqichli metodik model ishlab chiqilgan. Tushunchalarni izchil kiritish tartibi, o'qitish metodlarining to'rt guruhga tasniflanishi, fanlararo integratsiya imkoniyatlari hamda raqamli vositalar (GeoGebra, Desmos) dan qo'lda ishlash faoliyatini to'ldiruvchi vosita sifatida foydalanish asoslangan. Fazoviy tafakkur to'rtta o'zaro bog'liq ko'nikma (fazoviy idrok, fazoviy munosabatlar, fazoviy tasavvur, fazoviy fikrlash) yaxlitligi sifatida tavsiflangan. Natijalar geometrik ta'limni portfolio va kuzatuv protokoliga asoslangan baholash orqali samarali tashkil etish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, geometriya, fazoviy tafakkur, o'qitish metodikasi, Piage nazariyasi, Van Hiele darajalari, fanlararo integratsiya, geometrik tushuncha.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЭЛЕМЕНТАМ ГЕОМЕТРИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

*Бегмиров Жавохир Муродилло угли
Каршинского государственного университета,*

Аннотация. В статье проанализированы научно-методические основы обучения элементам геометрии в начальных классах. На основе теории когнитивного развития Ж. Пиаже и теории уровней геометрического мышления П. Ван Хиле разработана трёхэтапная методическая модель «Видеть, строить, мыслить». Обоснованы последовательность введения понятий, классификация методов обучения на четыре группы, возможности межпредметной интеграции, а также использование цифровых инструментов (GeoGebra, Desmos) как средства, дополняющего практическую деятельность. Пространственное мышление описано как единство четырёх взаимосвязанных умений.

Ключевые слова: начальное образование, геометрия, пространственное мышление, методика обучения, теория Пиаже, уровни Ван Хиле, межпредметная интеграция.

METHODOLOGY OF TEACHING GEOMETRY ELEMENTS IN PRIMARY GRADES

*Begmirov Javohir Murodillo ugli
Karshi State University*

Abstract. This article analyses the scientific and methodological foundations of teaching geometry elements in primary grades. Based on J. Piaget's theory of cognitive development and P. Van Hiele's theory of levels of geometric thinking, a three-stage methodological model — «See, Construct, Think» — is developed. The sequence of introducing concepts, a four-group classification of teaching methods, opportunities for cross-curricular integration, and the use of digital tools (GeoGebra, Desmos) as a supplement to hands-on activity are substantiated. Spatial thinking is described as a unity of four interrelated skills.

Keywords: primary education, geometry, spatial thinking, teaching methodology, Piaget's

theory, Van Hiele levels, cross-curricular integration.

KIRISH. Boshlang'ich ta'limda geometriya elementlarini o'qitish masalasi zamonaviy ta'lim paradigmasida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasining yangi avlod o'quv dasturlari fazoviy tafakkurni, mantiqiy fikrlashni va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishni boshlang'ich ta'limning ustuvor maqsadlaridan biri sifatida belgilagan [5]. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining aksariyati geometrik tushunchalarni o'qitishda asosan namoyish va qoidalarga tayanadi, vizual-faoliyatli va muammoli yondashuvlardan yetarlicha foydalanmaydi. Bu holat o'quvchilarning geometrik tafakkurini rivojlantirishga to'sqinlik qilmoqda.

Geometriya elementlarini o'qitish ko'pincha geometrik shakllarni tanish va nomlash darajasida qoladi. Ammo geometriya avvalo fazoviy tafakkur, masshtab hissi, o'lchov va munosabatlarni anglash qobiliyatidir. Shu sababli metodika faqat bilimga emas, balki sezish, kuzatish, taqqoslash va fikrlash ko'nikmalariga yo'naltirilishi kerak.

J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, 6–10 yoshli bolalar «konkret operatsiyalar» bosqichida bo'lib, ular mavhum tushunchalarni faqat bevosita sezgi va harakat orqali egallaydi [1]. Bu nazariya boshlang'ich sinfda geometriyani o'qitishda qo'lda ishlash — manipulyativ faoliyat ustuvor bo'lishi kerakligini asoslaydi: o'quvchi geometrik shaklni ko'rmasdan oldin uni qo'li bilan tuyishi, yasashi va o'lchashi muhim.

Ushbu nazariy asosni to'ldiruvchi yana bir konseptual yondashuv — P.M. Van Hielening geometrik tafakkur darajalari nazariyasidir [2]. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'quvchilar geometrik bilimni izchil bosqichlar orqali egallaydi: vizualizatsiya (shakllarni yaxlit obraz sifatida tanish) va tahlil (shaklning xususiyatlarini alohida ajratish) dastlabki, quyi bosqichlar bo'lib, ulardan keyin norasmiy deduksiya va yuqori bosqichlar keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari, qoida tariqasida, dastlabki ikki bosqichda bo'ladi, bu esa metodikani aynan shu darajalarga moslashtirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi — boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitishning ilmiy-metodologik asoslarini tahlil qilish, samarali metodlar tizimini aniqlash va ularni amaliy tatbiq etishning konkret yo'llarini ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar ko'rib chiqildi: 1) geometriya elementlarini o'qitishning psixologik-pedagogik asoslarini o'rganish; 2) boshlang'ich sinf o'quvchilarida fazoviy tafakkurning rivojlanish xususiyatlarini aniqlash; 3) geometrik tushunchalarni shakllantirishning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqish; 4) raqamli va interaktiv vositalardan foydalanish imkoniyatlarini asoslash; 5) o'qitish samaradorligini baholash mezonlarini belgilash.

METODLAR

1. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo'lib, pedagogik-psixologik adabiyotlar tahlili (J.Piaje, P.Van Hiele nazariyalari), me'yoriy-huquqiy hujjatlar (O'zbekiston Respublikasi Boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standarti [5]) tahlili hamda mavjud o'qitish amaliyotini konseptual umumlashtirish usullariga tayanadi. Tadqiqot natijasida boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitishning bosqichma-bosqich metodik modeli ishlab chiqildi.

2. «Ko'rish, yasash, fikrlash» tamoyili

Ishlab chiqilgan metodika uch bosqichdan iborat izchil tizimga asoslanadi. Birinchi bosqich — ko'rish va tanish: real hayotdagi geometrik shakllar (deraza, kitob, g'ildirak) orqali tushuncha kiritiladi. Ikkinchi bosqich — yasash va o'lchash: o'quvchi geometrik shaklni qog'ozdan kesadi, chizg'ich bilan o'lchaydi, hujayrachalar bo'yicha chizadi yoki plastilindan yasaydi. Uchinchi bosqich — fikrlash va muammo yechish: «ushbu shakllardan qaysi biri kattaroq maydonni

egallaydi?» yoki «uchburchakdan qanday qilib to'rtburchak yasash mumkin?» kabi savollar orqali mantiqiy fikrlash rivojlantiriladi.

3. Tushunchalarni kiritish tartibi

Metodikada tushunchalar ma'lum tartibda kiritilishi zarur (1-jadval): avval tekis figuralar; so'ngra ularning xossalari; keyinroq hajmiy figuralar; va nihoyat ular orasidagi munosabatlar. Bu tartibni buzish o'quvchilarda noto'g'ri tushunchalar shakllanishiga olib keladi.

1-jadval. Geometrik tushunchalarni kiritish bosqichlari

Bosqich	Tarkib
1. Tekis figuralar	Uchburchak, to'rtburchak, doira
2. Xossalar	Tomonlar, burchaklar, perimetr
3. Hajmiy figuralar	Kub, parallelepiped, silindr
4. Munosabatlar	O'xshashlik, simmetriya, tekislik

4. Metodlar tasnifi

Boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitishda samarali metodlar to'rt guruhga bo'linadi (2-jadval). Birinchi guruh — namoyish va kuzatish metodlari: geometrik shakllarni real hayotda ko'rish, modeli ko'rsatish, tasviriyl vositalar. Ikkinchi guruh — amaliyl faoliyat metodlari: shakllarni kesish va yopish, o'lchash, hujayrachalar bo'yicha chizish, lego va geometrik konstruktor. Uchinchi guruh — muammoli va izlanish metodlari: geometrik boshqotirmalar, «bu nima?» topishmoqlari, tangram, naqsh davom ettirish. To'rtinchi guruh — o'yin metodlari: «Ko'r va top», «Men nima haqida o'yladim?», geometrik lotto, shakllarni moslashtirish o'yinlari.

2-jadval. O'qitish metodlarining tasnifi

Guruh	Metodlar	Misollar
Namoyish va kuzatish	Real obyektlarni ko'rsatish	Deraza, kitob, g'ildirak
Amaliyl faoliyat	Kesish, o'lchash, yasash	Qog'oz, chizg'ich, plastilin
Muammoli-izlanish	Boshqotirma, topishmoq	Tangram, naqsh davom ettirish
O'yin metodlari	Didaktik o'yinlar	Geometrik lotto, "Ko'r va top"

5. Fanlararo integratsiya

Geometriya elementlarini boshqa fanlar bilan integratsiya qilish o'qitishning samaradorligini

oshiradi: rasm darsida simmetriya va shakl; texnologiya darsida o'lov va geometrik konstruksiya; tabiat darsida geometrik shakllarni tabiatda kuzatish; musiqa darsida ritm va geometrik naqsh o'rtasidagi bog'liqlik. Bu integratsiya geometriyani «alohida dars mavzusi»dan «hayotiy bilim»ga aylantiradi [6, 8].

6. Raqamli vositalardan foydalanish

GeoGebra, Desmos va shunga o'xshash interaktiv platformalar boshlang'ich sinf geometriyasiga yangi imkoniyatlar ochadi: shakllarni tortib kengaytirish, aylantirish va o'zgartirish vizual ravishda ko'rsatiladi. Biroq bu vositalar qo'lda ishlash faoliyatini almashtirmasdan, uni to'ldirishga xizmat qilishi kerak — asosiy vosita, ya'ni o'quvchining qo'li, qog'oz, qaychi va chizg'ich o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

7. Baholash yondashuvi

Geometriya bo'yicha an'anaviy test va yozma nazorat faqat bilimni o'lchaydi. Fazoviy tafakkurni o'lchash uchun boshqacha baholash mezonlari zarur: o'quvchi geometrik shaklni bir qarashda taniy oladimi, shakllarni kategoriyalarga ajrata oladimi, muammoli vaziyatda geometrik bilimni qo'llay oladimi. Portfolio va kuzatuv protokoli asosidagi baholash an'anaviy testdan ko'ra aniqroq ma'lumot beradi.

NATIJALAR

Nazariy-metodologik tahlil natijasida boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitishning yaxlit metodik modeli shakllantirildi. Ushbu model quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, «Ko'rish, yasash, fikrlash» uch bosqichli tamoyili geometrik tushunchani konkret dan mavhuma qarab bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi, bu J. Piage va P. Van Hielening nazariy qarashlariga mos keladi.

Ikkinchidan, tushunchalarni kiritishning izchil tartibi (tekis figuralar → xossalalar → hajmiy figuralar → munosabatlar) noto'g'ri tushunchalar shakllanishining oldini oladi.

Uchinchidan, o'qitish metodlarining to'rt guruhga (namoyish-kuzatish, amaliy faoliyat, muammoli-izlanish, o'yin) tasniflanishi o'qituvchiga dars jarayonida turli metodlarni maqsadli tanlash imkonini beradi.

To'rtinchidan, fazoviy tafakkur to'rtta o'zaro bog'liq ko'nikmaning yaxlitligi sifatida aniqlandi (3-jadval). Bu ko'nikmalar tizimli va progressiv murakkablik asosida rivojlantirilishi mumkinligi asoslandi.

3-jadval. Fazoviy tafakkurning tarkibiy qismlari

Ko'nikma	Mazmuni
Fazoviy idrok	Shakllarni uch o'lchamda ko'ra olish
Fazoviy munosabatlar	Shakllar o'rtasidagi joylashuv va bog'liqlikni anglash
Fazoviy tasavvur	Ko'rinmagan qismni aqlida tiklay olish
Fazoviy fikrlash	Geometrik ma'lumot asosida mantiqiy xulosa chiqarish

Beshinchidan, fanlararo integratsiya (rasm, texnologiya, tabiatshunoslik, musiqa darslari bilan) va raqamli vositalar (GeoGebra, Desmos)dan qo'lda ishlash faoliyatini to'ldiruvchi vosita

sifatida foydalanish metodikaning amaliy samaradorligini oshiruvchi qo'shimcha omillar sifatida aniqlandi.

Oltinchidan, an'anaviy test o'rniga portfolio va kuzatuv protokoliga asoslangan baholash yondashuvi fazoviy tafakkurni aniqroq baholash imkonini berishi asoslandi.

Ta'kidlash lozimki, ushbu natijalar nazariy-konseptual tahlil asosida shakllantirilgan metodik model bo'lib, ularning amaliy samaradorligini miqdoriy jihatdan tasdiqlash uchun kelgusida tajriba-sinov ishlarini o'tkazish talab etiladi.

MUHOKAMA

Ishlab chiqilgan metodik model J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi va P.Van Hielening geometrik tafakkur darajalari nazariyasi bilan uzviy bog'liqdir: «ko'rish-yasash-fikrlash» bosqichlari mos ravishda Van Hielening vizualizatsiya va tahlil darajalariga, shuningdek Piajening «konkret operatsiyalar» bosqichidagi manipulyativ faoliyat zaruriyatiga mos keladi. Bu nazariy moslik metodikaning ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi.

Amaliy jihatdan, taklif etilgan metodlar tasnifi va tushunchalarni kiritish tartibi o'qituvchilarga dars rejalashtirishda aniq yo'l-yo'riq beradi, bu ayniqsa yosh yoki tajribasiz o'qituvchilar uchun muhim ahamiyatga ega. Fanlararo integratsiya yondashuvi esa geometriyani alohida, izolyatsiyalangan mavzu sifatida emas, balki o'quvchining kundalik tajribasi bilan bog'liq yaxlit bilim sifatida idrok etilishiga xizmat qiladi.

Raqamli vositalar (GeoGebra, Desmos) masalasida ishlab chiqilgan yondashuv ularni qo'ldan ishlash faoliyatiga muqobil emas, balki uni to'ldiruvchi vosita sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlaydi — bu, ayniqsa 6–10 yoshli bolalarning konkret operatsiyalar bosqichida ekanligini hisobga olganda, metodologik jihatdan asoslidir.

Tadqiqotning asosiy cheklovi shundan iboratki, taklif etilgan model nazariy-konseptual tahlil asosida shakllantirilgan bo'lib, hozircha real sinf sharoitida tajriba-sinov orqali empirik tekshiruvdan o'tkazilmagan. Shu sababli, keyingi tadqiqotlarda ushbu metodik modelni pilot tajriba doirasida qo'llash, o'quvchilarning fazoviy tafakkur ko'rsatkichlarini tajriba va nazorat guruhlarida qiyosiy o'lchash hamda statistik tahlil orqali samaradorligini miqdoriy jihatdan tasdiqlash maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Boshlang'ich sinflarda geometriya elementlarini o'qitish metodikasi quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak: konkretdan mavhumga — har bir tushuncha real predmet orqali kiritilishi; ko'rishdan faollikka — o'quvchi avval ko'radi, keyin o'zi yasaydi; jarayon asosida baholash — faqat natijani emas, o'ylash jarayonini ham kuzatish; va integratsiya — geometriya barcha fanlar bilan bog'liq holda o'qitilishi. Ushbu tamoyillar asosida ishlab chiqilgan «Ko'rish, yasash, fikrlash» metodik modeli o'quvchilarning geometrik tafakkurini, fazoviy idrokini va matematik kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladigan ilmiy jihatdan asoslangan vosita sifatida taklif etiladi. Modelning amaliy samaradorligini tasdiqlash uchun kelgusi tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlarini o'tkazish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Piaget J. The Child's Conception of Space. — London: Routledge, 1956.
2. Van Hiele P.M. Structure and Insight: A Theory of Mathematics Education. — New York: Academic Press, 1986.
3. Mirzayev A. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2019.
4. Abdullayeva B. Boshlang'ich ta'limda geometrik tushunchalarni shakllantirish. — Toshkent: Fan, 2021.

5. O‘zbekiston Respublikasi Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti. — Toshkent, 2022.
6. Qosimova G.I. Didactic foundations of the integration of natural science knowledge in primary school as a mechanism of systematic cognition of the surrounding world // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. — 2020. — Vol. 8, № 4, Part II. — P. 2056-5852.
7. Qosimova G.I. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tabiiy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirish metodikasini takomillashtirish: dissertatsiya 13.00.02. — Qarshi, 2021.
8. Yo‘ldoshev J., Xasanov S. O‘zbekiston maktablarida texnologiya fanini o‘qitishning zamonaviy muammolari // Pedagogika va psixologiya. — 2023. — № 1. — B. 45-58.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОЕКТИРОВОЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Икрамова Биллура Мухамадовна,
Бухарский государственный педагогический институт

АННОТАЦИЯ. В данной статье проанализированы содержание, структурные компоненты и практическая эффективность педагогических технологий, направленных на формирование проектной компетенции у будущих учителей английского языка. Цель исследования — выявить и обосновать влияние применения технологий проектного обучения, метода кейс-стади и кооперативного обучения на уровень сформированности проектной компетенции студентов (аналитический, конструктивный, технологический и рефлексивный компоненты). В исследовании приняли участие 64 студента направления иностранных языков (32 человека в экспериментальной и 32 — в контрольной группе), использовались методы педагогического наблюдения, экспертной оценки, тестового опроса и математико-статистического анализа. Результаты показали, что систематическое применение проектных технологий обеспечило статистически значимый рост ($p < 0,05$) всех компонентов проектной компетенции в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. Таким образом, педагогические технологии являются эффективным средством развития проектной компетенции у будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: проектная компетенция, педагогические технологии, будущий учитель, методика обучения английскому языку, проектное обучение, профессиональная подготовка, компетентностный подход, метод кейс-стади.

Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida loyihalash kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarning mazmuni, tarkibiy qismlari va amaliy samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi — loyihaviy ta'lim texnologiyalari, keys-stadi va kooperativ o'qitish usullarini qo'llashning talabalarda loyihalash kompetensiyasi (tahliliy, konstruktiv, texnologik va refleksiv komponentlar) darajasiga ta'sirini aniqlash va asoslashdan iborat. Tadqiqotda chet tillar yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan 64 nafar talaba ishtirok etdi (32 nafar tajriba va 32 nafar nazorat guruhi), pedagogik kuzatuv, ekspert baholash, test-so'rovnom va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, loyihaviy texnologiyalarni tizimli qo'llash tajriba guruhida loyihalash kompetensiyasining barcha komponentlari bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan statistik ahamiyatli o'sishni ta'minladi ($p < 0,05$). Xulosa qilib aytganda, pedagogik texnologiyalar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida loyihalash kompetensiyasini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: loyihalash kompetensiyasi, pedagogik texnologiyalar, bo'lajak o'qituvchi, ingliz tili o'qitish metodikasi, loyihaviy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, kompetensiyaviy yondashuv, keys-stadi metodi.

This article analyzes the content, structural components, and practical effectiveness of pedagogical technologies aimed at forming design competence in future English language teachers. The aim of the study is to identify and substantiate the impact of applying project-based learning technologies, the case-study method, and cooperative learning on the level of students' design competence (analytical, constructive, technological, and reflective components). The study involved 64 students majoring in foreign languages (32 in the experimental group and

32 in the control group), using pedagogical observation, expert assessment, test surveys, and mathematical-statistical analysis methods. The results showed that the systematic application of project-based technologies provided a statistically significant increase ($p < 0.05$) in all components of design competence in the experimental group compared to the control group. Thus, pedagogical technologies are an effective means of developing design competence in future English language teachers.

Keywords: design competence, pedagogical technologies, future teacher, English language teaching methodology, project-based learning, professional training, competency-based approach, case-study method.

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION). В современной системе высшего образования критерии качества подготовки будущих педагогических кадров всё чаще определяются на основе компетентностного подхода. Будущий учитель английского языка должен не только владеть методикой преподавания языка, но и обладать способностью научно обоснованно проектировать учебный процесс, учебные материалы и деятельность студентов. Именно по этой причине проектировочная компетенция признаётся одной из системообразующих составляющих современной педагогической деятельности.

Под проектировочной компетенцией понимается комплекс способностей учителя чётко определять цели обучения, поэтапно моделировать учебный процесс, выбирать необходимые педагогические средства и систематически внедрять их в практику, а также анализировать достигнутые результаты с целью совершенствования процесса. В структуре данной компетенции обычно выделяют четыре компонента: аналитический (определение ситуации и потребности), конструктивный (создание структуры проекта), технологический (выбор средств реализации проекта) и рефлексивный (оценка результата и его корректировка).

Зарубежные исследователи также особо подчёркивают роль технологий проектного обучения в формировании профессиональных навыков у будущих учителей языка. В частности, проектное обучение побуждает студентов разбивать реальные проблемы на составляющие части, анализировать их и применять решение на практике, что является необходимым навыком для достижения успеха в будущей педагогической деятельности

[10]. Также отмечается, что при внедрении проектного обучения учителя должны обладать навыками эффективного проектирования и управления проектами, служащими развitiю не только языка, но и содержания и умений

[11]. Кроме того, отдельно отмечается, что интеграция инновационных педагогических технологий усиливает у будущих учителей критическое мышление, практические навыки преподавания и рефлексивные способности, однако эта эффективность зависит от таких факторов, как цифровая компетентность, институциональная поддержка и технологическая инфраструктура

[12]. Несмотря на актуальность темы, в существующей научно-педагогической литературе поэтапная технологическая модель формирования проектировочной компетенции именно у студентов направления английского языка, критерии её оценки и условия внедрения в практический образовательный процесс недостаточно разработаны системно. Этот пробел составляет научную проблему исследования.

Целью исследования является экспериментальное определение и научно-методическое обоснование влияния применения технологий проектного обучения, метода кейс-стади и кооперативного обучения на уровень проектировочной компетенции (аналитический, конструктивный, технологический, рефлексивный компоненты) у будущих учителей

английского языка.

Задачи исследования:

- 1) проанализировать сущность понятия «проектировочная компетенция» и её структурные компоненты на основе научной литературы;
- 2) разработать критерии оценки и диагностические инструменты для измерения проектировочной компетенции у будущих учителей английского языка;
- 3) разработать и внедрить в практику систему занятий, основанных на технологиях проектного обучения;
- 4) провести математико-статистический анализ результатов экспериментальной и контрольной групп и сформулировать выводы.

В качестве гипотезы исследования было выдвинуто следующее предположение: если в процессе подготовки будущих учителей английского языка систематически и поэтапно применять технологии проектного обучения (кейс-стади, кооперативные проекты, дидактические дизайн-задания, цифровые средства проектирования), то уровень сформированности проектировочной компетенции у студентов по всем компонентам значительно повысится.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ (METHODS)

Дизайн исследования

Исследование основано на методологии педагогического эксперимента и проводилось по дизайну сравнения экспериментальной и контрольной групп по схеме «предварительный тест — внедрение — итоговый тест» (pretest-posttest). Исследование осуществлялось в 2025–2026 учебном году на базе факультета иностранных языков [название учреждения].

Участники исследования

В исследовании приняли участие в общей сложности 64 студента направления английского языка. На основе случайного отбора они были разделены на две группы: экспериментальная группа (ЭГ) — 32 человека и контрольная группа (КГ) — 32 человека. Группы были статистически равнозначны (сопоставимы) по результатам начальной диагностики и показателям академической успеваемости ($p > 0,05$).

Диагностические инструменты

Проектировочная компетенция студентов оценивалась по следующим четырём компонентам:

- 1) Аналитический компонент — способность правильно анализировать педагогическую ситуацию, потребности обучающихся и цели обучения;
- 2) Конструктивный компонент — способность логично и последовательно проектировать структуру урока или проекта;
- 3) Технологический компонент — способность выбирать и применять необходимые методы, средства и ресурсы для реализации проекта;
- 4) Рефлексивный компонент — способность анализировать результаты проекта, выявлять недостатки и совершенствовать процесс.

Каждый компонент измерялся по шкале от 0 до 10 баллов с помощью экспертной оценки, анализа проектных заданий студентов и анкеты самооценки.

Содержание педагогического эксперимента

В экспериментальной группе в течение одного семестра (15 недель) в рамках дисциплин «Методика обучения английскому языку» и «Педагогическая практика» была внедрена система занятий, основанных на технологиях проектного обучения. В содержание занятий были включены кейс-стади, основанные на реальных педагогических ситуациях, разработка

кооперативных проектов уроков в малых группах, проектирование учебных материалов с помощью цифровых средств (Canva, Google Sites, H5P), а также процедуры взаимной и экспертной оценки по итогам каждого проекта. В контрольной группе занятия продолжались по традиционной лекционно-семинарской системе.

Методы анализа данных

Полученные данные обрабатывались с помощью Microsoft Excel и SPSS (или аналогичной статистической программы). Для определения статистической значимости различий между группами применялся t-критерий Стьюдента, уровень значимости принимался равным $p < 0,05$.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ (RESULTS)

До начала эксперимента (на начальном этапе) статистически значимых различий между экспериментальной и контрольной группами по всем компонентам проектировочной компетенции не выявлено ($p > 0,05$), что подтвердило сопоставимость групп (Таблица 1).

Таблица 1. Показатели на начальном этапе эксперимента, баллы ($M \pm m$)

Компонент	ЭГ (n=32)	КГ (n=32)	p-значение
Аналитический	4,4 $\pm$ 0,3	4,5 $\pm$ 0,3	0,73
Конструктивный	4,1 $\pm$ 0,4	4,2 $\pm$ 0,3	0,69
Технологический	4,0 $\pm$ 0,3	4,1 $\pm$ 0,4	0,71
Рефлексивный	3,8 $\pm$ 0,3	3,9 $\pm$ 0,3	0,77

Результаты повторной диагностики, проведённой по завершении эксперимента (через один семестр), показали существенные различия между двумя группами (Таблица 2). В экспериментальной группе по всем компонентам зафиксирован статистически значимый рост ($p < 0,05$), тогда как в контрольной группе рост был относительно небольшим и менее устойчивым.

Таблица 2. Показатели по завершении эксперимента (итоговые), баллы ($M \pm m$)

Компонент	ЭГ (n=32)	КГ (n=32)	p-значение
Аналитический	7,9 $\pm$ 0,3	5,4 $\pm$ 0,3	<0,01
Конструктивный	7,6 $\pm$ 0,4	5,0 $\pm$ 0,3	<0,01
Технологический	7,8 $\pm$ 0,3	5,2 $\pm$ 0,3	<0,01
Рефлексивный	7,4 $\pm$ 0,3	4,7 $\pm$ 0,3	<0,01

При анализе общей динамики роста в экспериментальной группе средний показатель увеличился с 4,07 балла на начальном этапе до 7,67 балла по завершении эксперимента (рост — 88,4%), тогда как в контрольной группе изменение составило с 4,17 до 5,07 балла (рост — 21,6%). Эта разница между показателями подтверждает значительное положительное

влияние технологий проектного обучения в экспериментальной группе.

Также в процессе наблюдения у студентов экспериментальной группы были зафиксированы следующие качественные изменения: усиление интереса к системному анализу педагогических ситуаций, повышение активности в совместной разработке проектов внутри группы, рост навыков самостоятельного и творческого использования цифровых средств, а также развитие навыка критической оценки и совершенствования собственной деятельности.

ОБСУЖДЕНИЕ (DISCUSSION). Полученные результаты полностью подтвердили гипотезу исследования: систематическое и поэтапное применение технологий проектного обучения в процессе подготовки будущих учителей английского языка обеспечивает значительно более высокий рост у студентов по всем составляющим проектировочной компетенции (аналитический, конструктивный, технологический, рефлексивный).

Эти результаты согласуются с выводами зарубежных исследователей — взгляды о значении проектного обучения в развитии у будущих учителей языка навыков разбивать проблему на части, анализировать её и реализовывать решение

теоретически согласуются с результатами данного исследования [10; 11]. Кроме того, выводы о том, что эффективность инновационных педагогических технологий зависит от таких факторов, как цифровая компетентность и институциональная поддержка [12], также дополняют результаты нашего исследования: рост технологического компонента в экспериментальной группе наблюдался именно в связи с увеличением опыта студентов в использовании цифровых средств.

Педагогическая интерпретация результатов

Эффективность технологий проектного обучения можно объяснить следующими механизмами:

1) Практико-деятельностный характер — студент побуждается не к теоретическому знанию, а к анализу реальной педагогической ситуации и самостоятельной разработке решения, что активизирует аналитический и конструктивный компоненты;

2) Кооперативность и работа в группе — работа над проектом в малых группах стимулирует обмен мнениями студентов, анализ идей друг друга и совместное принятие решений;

3) Использование цифровых средств — применение современных цифровых инструментов при реализации проекта развивает технологический компонент и реально готовит студентов к будущей профессиональной деятельности;

4) Систематическая оценка и обратная связь — экспертная и взаимная оценка, проводимая по итогам каждого проекта, формирует у студентов рефлексивный компонент, то есть навык критического анализа собственной деятельности.

Практическая значимость исследования

Результаты исследования могут служить основой для разработки практических рекомендаций для кафедр иностранных языков высших учебных заведений: рекомендуется регулярно включать в программу дисциплины «Методика обучения английскому языку» проектные задания и кейс-стади, обучать студентов использованию цифровых средств проектирования, а также внедрять систематические механизмы экспертной и взаимной оценки по итогам каждого проекта.

Ограничения исследования

Исследование имеет ряд ограничений: относительно небольшой объём выборки ($n=64$), ограничение продолжительности эксперимента одним семестром и проведение в рамках одного высшего учебного заведения ограничивают обобщение результатов. В

будущем рекомендуется проводить исследования с более широкой выборкой, длительным наблюдением и охватом различных высших учебных заведений.

Направления дальнейших исследований

В последующих исследованиях целесообразно сравнительное изучение формирования проектировочной компетенции у студентов других педагогических направлений (начальное образование, точные науки), а также отдельная оценка эффективности средств проектирования, основанных на искусственном интеллекте.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (CONCLUSION)

Результаты проведённого исследования экспериментально подтвердили, что педагогические технологии, в частности проектное обучение, метод кейс-стади и кооперативное обучение, являются эффективным средством формирования проектировочной компетенции у будущих учителей английского языка. В экспериментальной группе по всем компонентам проектировочной компетенции зафиксирован статистически значимый ($p < 0,05$) рост, что свидетельствует о необходимости систематического внедрения данных технологий в практику педагогического образования. Полученные выводы могут применяться в практической деятельности высших учебных заведений по совершенствованию образовательных программ, повышению профессиональной подготовки будущих учителей и раннему формированию у них проектировочных навыков, необходимых для современной педагогической деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.
2. Hutmacher W. Key competencies for Europe // Report DECS/SE/Sec (96). — Council of Europe, 1997.
3. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // *Высшее образование в России*. — 2005. — №4. — С. 23-30.
4. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // *Иностранные языки в школе*. — 2000. — №2-3.
5. Сластёнин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. — Москва: Магистр, 1997. — 224 с.
6. Ёлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Основы педагогической технологии. — Ташкент: Ёкитувчи, 2020. — 280 с.
7. Richards J.C., Farrell T.S.C. *Professional Development for Language Teachers: Strategies for Teacher Learning*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 197 p.
8. Сариева И.Дж. Формирование профессионально-педагогической компетентности будущих учителей иностранного языка. — Ташкент: Фан ва технология, 2019. — 198 с.
9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20 апреля 2017 года № ПП-2909 «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования».
10. Mohd Yusof A.N., Halim H. The Role of Project-Based Learning in Promoting Preservice Teachers' Communicative Capabilities [Электронный ресурс]. — URL: <https://www.researchgate.net/publication/365709514>
11. Beckett G.H., Pae J. Language Teacher Education on Project-Based Learning and Teaching [Электронный ресурс]. — URL: <https://www.researchgate.net/publication/381790263>
12. Джураева Н.А., Маматов Д. Development and Improvement of Pedagogical Technologies that Determine the Level of Professional Formation of Future Teachers // *Journal of Applied Science and Social Science*. — 2026. — Vol. 16, No. 03. — P. 720-724.

TA'LIMDA RAQAMLI DIDAKTIKA VA UNING ASOSIY TAMOIYILLARI

Mamadaliyev Kamolidin Rahmatullayevich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Boshlang‘ich ta’limda amaliy fanlar” kafedra dotsenti, p.f.d. (DSc)

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli didaktikaning asosiy tamoyillari hamda raqamli ta’lim resurslarining turlari va ularning ta’lim jarayonidagi o’rni tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish, o’quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish imkoniyatlari ko’rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy raqamli resurslardan foydalanishning afzalliklari va ularni tatbiq etishning metodik yondashuvlari yoritilgan.

Kalit so’zlar: raqamli didaktika, ta’lim texnologiyalari, raqamli resurslar, interaktiv o’qitish, masofaviy ta’lim, metodik tamoyillar.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЦИФРОВОЙ ДИДАКТИКИ И ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные принципы цифровой дидактики, а также виды цифровых образовательных ресурсов и их роль в учебном процессе. Анализируются возможности повышения эффективности обучения с помощью цифровых технологий, развития самостоятельного и креативного мышления учащихся. Также освещаются преимущества использования современных цифровых ресурсов и методические подходы к их внедрению.

Ключевые слова: цифровая дидактика, образовательные технологии, цифровые ресурсы, интерактивное обучение, дистанционное обучение, методические принципы.

THE MAIN PRINCIPLES OF DIGITAL DIDACTICS AND DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES

Abstract: This article explores the fundamental principles of digital didactics and examines various types of digital educational resources and their role in the learning process. It highlights how digital technologies can enhance learning efficiency and foster students’ independent and creative thinking. The paper also outlines the advantages of using modern digital tools and provides methodological approaches to their implementation in education.

Keywords: digital didactics, educational technologies, digital resources, interactive learning, distance education, methodological principles.

Raqamli didaktika – pedagogikaning bir qismi hisoblanib, raqamli ta’lim muhitida o’quv jarayonini tashkil etish bo’yicha fan sifatida qaraladi. Raqamli didaktika an’anaviy didaktikaning asosiy tushunchalari va tamoyillarini raqamli muhit sharoitlaridan kelib chiqqan holda o’rganish, to’ldirish va o’zgartirish haqidagi fan sifatida ketma-ket foydalanadi. Dj. D’Andjelo tomonidan raqamli didaktika yoki raqamli ta’lim didaktikasi tushunchasini anglatuvchi “e-Didactics” tushunchasini kiritish taklif etilgan. Raqamli didaktika atamasiga M. Choshanov “raqamli texnologiyalar va multimedia vositalaridan keng foydalangan holda samarali o’rganish san’ati haqidagi fan” deb ta’rif bergan. V.I. Blinovanning fikricha, raqamli didaktikaning asosiy vositalari quyidagilardan iborat:

- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni;
- raqamli ta'lim texnologiyalari;
- metaraqamli o'quv komplekslari.

K. Aranovskiy raqamli texnologiyalarni ta'limga tatbiq etishda resurslarni samarali taqsimlash va innovatsion yondashuvlarning ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Unga ko'ra, professor-pedagoglarning tayyorligini oshirish va raqamli platformalarni integratsiya qilish talab etiladi [1].

Raqamli ta'lim didaktik tamoyillari ochiq hisoblanib, yangiligi tufayli raqamli ta'limning nazariy va amaliy imkoniyatlari rivojlangani uchun qo'shimchalar kiritishni talab qiladi. Ta'limni raqamlashtirish natijasida individual ta'lim jarayonlari va talaba faoliyatini doimiy nazorat qilish asosida samarali mustaqil ta'lim olinadi. Raqamli ta'lim o'quv mashg'ulotlarining guruh va individual shakllaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, kasbiy bilim va ko'nikmalarning to'liq o'zlashtirilishini ta'minlaydi, shuningdek, inklyuziv ta'limning rivojlanishiga sifatli ta'sir ko'rsatadi.

Raqamli didaktikaning asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi: ustunlik tamoyili, shaxsiylashtirish tamoyili, maqsadlilik tamoyili, moslashuvchanlik tamoyili, muvaffaqiyatlilik tamoyili, hamkorlikda o'rganish tamoyili, amaliyotga yo'naltirganlik tamoyili, murakkablikni oshirish tamoyili, ta'lim muhitining to'yinganligi tamoyili, multimedia tamoyili, baholash tamoyili (1-rasmga qarang).

Ustunlik tamoyili – raqamli ta'lim muhitida talabani mustaqil ta'lim faoliyatiga qaratilgan. O'quv jarayonini tashkil etish, o'quv jarayonida talabani qo'llab-quvvatlash va yordam berish lozim.

Shaxsiylashtirish tamoyili – talabani o'quv maqsadini mustaqil ravishda belgilash, o'quv jarayonining strategiyasini, o'quv dasturining rivojlanish sur'ati va darajasini tanlash qobiliyatini nazarda tutadi. Ushbu yondashuv pedagogga shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari va talabalarning ta'lim natijalarini kuzatish imkonini beradi.

Maqsadlilik tamoyili – maqsadlilikning an'anaviy didaktik tamoyili bilan kesishadi: o'quv jarayonida faqat ma'lum bir talabani ta'lim jarayonida belgilangan maqsadlarga maksimal darajada erishishni ta'minlaydigan raqamli texnologiyalardan foydalanish talab etiladi. Ushbu tamoyil ta'lim maqsadlari aniq belgilanmagan holda samarasiz pedagogik texnologiya va vositalardan foydalanishni nazarda tutmaydi.

Moslashuvchanlik tamoyili – raqamli ta'lim jarayonining shartlariga qarab individual yondashuvni ishlab chiqish imkonini beradi. Raqamli ta'lim jarayoni o'quv materialini taqdim etish tartibi, usuli va sur'ati kabi jihatlarni hisobga olgan holda har bir talaba uchun dasturni avtomatik ravishda sozlash imkonini beradi. Shuningdek, ushbu tamoyil pedagogni qo'llab-quvvatlash darajasi va xususiyatini hisobga oladi.

Muvaffaqiyatlilik tamoyili – maqsadlarga erishishni, bilim, ko'nikma va malakalarni to'liq o'zlashtirishni talab qiladi. Raqamli ta'lim jarayonida bu tamoyil "tushuntirish – mustahkamlash – nazorat" didaktik zanjirining yakuniy elementi hisoblanadi. Materialni mustahkamlash uchun qo'shimcha o'quv soatlari ajratiladi, pedagoglar va talabalarning yuzma-yuz uchrashuvi tez-tez tashkil etiladi. Pedagog mustahkamlashning guruh va individual shakllarining optimal nisbatini diqqat bilan kuzatib boradi. Raqamli vositalar bu jarayonni sezilarli darajada tezlashtiradi.

Hamkorlikda o'rganish tamoyili – (interaktivlikning didaktik tamoyiliga o'xshash) pedagog va talaba o'rtasidagi faol ko'p tomonlama – real va tarmoqli aloqa asosida o'quv jarayonini qurishni talab qiladi. Ushbu tamoyil tarmoqni o'rganishning guruh shakllaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Amaliyotga yo'naltirilganlik tamoyili – ta'limni hayot bilan bog'lashning an'anaviy didaktik

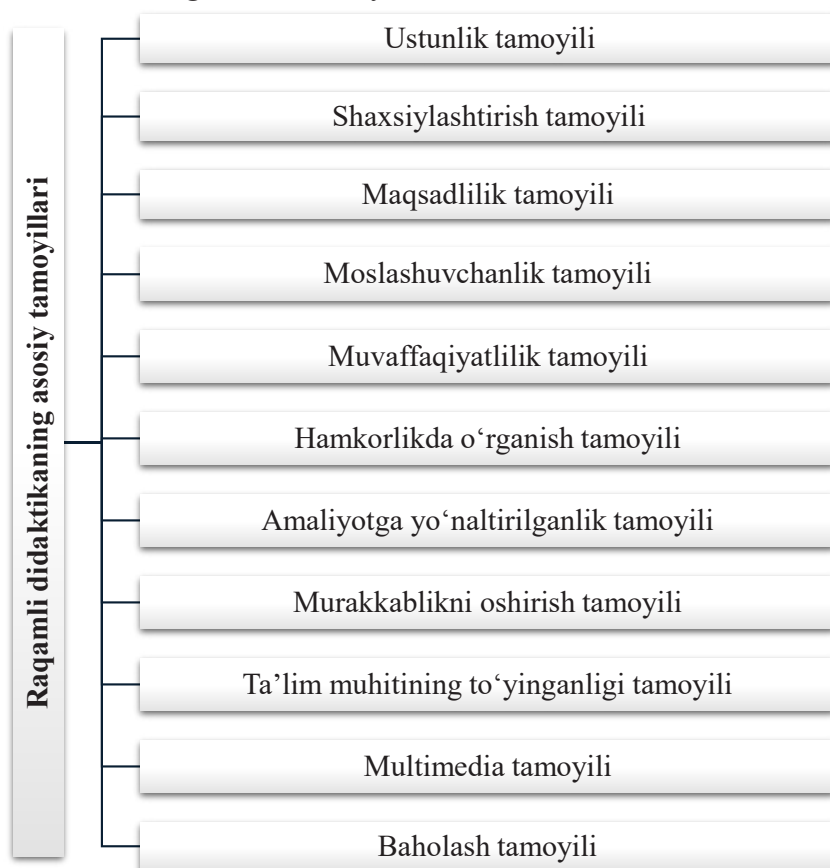
tamoyili bilan bevosita bog'liq bo'lib, aniq maqsad va aniq natijalarni belgilashni talab qiladi. Buning uchun tarbiyaviy maqsadlar, topshiriqlar va muammoli vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, olingan bilimlarni amalda qo'llash lozim.

Murakkablikni oshirish tamoyili – mavjudlik, tizimlilik va izchillik didaktik tamoyili bilan bog'liq bo'lib, murakkablikni oshirish prinsipi izchil o'tishni o'z ichiga oladi: oddiydan murakkabga va murakkabdan oddiyga, umumiydan xususiylga va xususiyladan umumiyga, individualdan guruhga va guruhdan individual va boshqa ta'lim jarayonlari.

Ta'lim muhitining to'yinganligi tamoyili – individual ta'lim strategiyasini yaratish uchun ortiqcha axborot resurslarini talab qiladi. Bunday ortiqchalik tarmoq ta'lim resursi - yagona axborot ta'lim muhiti yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Multimedia tamoyili – vizualizatsiyaning batafsilroq didaktik tamoyili bo'lib, o'quv jarayonida idrok etishning vizual, eshitish va vosita (kinestetik) usullarini o'z ichiga oladi. Buning uchun simulyatorlar, sensorlar, shuningdek, kengaytirilgan haqiqat vositalari kabi turli xil qurilmalar qo'llaniladi.

Baholash tamoyili – butun o'quv jarayoni davomida talabalarning muvaffaqiyatini doimiy ravishda baholashni taqozo etadi. Raqamli texnologiyalar tezkor qayta aloqani ta'minlaydi, talabaga topshiriq natijalari bo'yicha kerakli ma'lumotlarni doimiy ravishda uzatadi. Buning yordamida pedagog talabaning kuchli va zaif tomonlari to'g'risida xulosalar chiqaradi, bu sizga rivojlanish ssenariylarini va o'quv jarayonida bevosita o'quv maqsadlarini to'g'rilash imkonini beradi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar ma'lum bir vazifaning bajarilishini yakuniy baholashning xolisligi va shaffofligini ta'minlaydi.

2.3.1-rasm. Raqamli didaktikaning asosiy tamoyillari

O'zbekistonning raqamli iqtisodiyotga o'tishi oliy ta'lim oldida jiddiy chaqiriqlar qo'ymoqda,

ayniqsa talabalar orasida o'z-o'zini o'qitish va mustaqillikni rivojlantirish borasida. Elektron ta'lim resurslari o'qitish samaradorligini oshirish va talabalarni raqamli mehnat bozorining talablariga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi[4].

O'zbekistonning ta'lim tizimi raqamli transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda, bu axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirish va AT infratuzilmasini modernizatsiya qilishni o'z ichiga oladi [3].

Axborotni izlashda RTR kalit komponenti internet manbalari va elektron axborot nashrlaridan olingan ma'lumotlarni qidirish, qayta ishlash va tahlil qilishga qaratiladi.

Ushbu tasniflar to'liq emas va RTRning funksionalligini aniqlashtirish uchun yangi komponentlar bilan to'ldirilishi mumkin.

Raqamli ta'lim resurslari quyidagi mezonlar asosida tavsiflanadi: axborot texnologiyalarining turi, uslubiy maqsadi, mazmuni va boshqalar. Bunday tasniflar samarali emas, chunki zamonaviy raqamli ta'lim resurslari bir qator ta'lim vazifalarini birlashtirib, hal qilishga qodir, ya'ni raqamli ta'lim resursi ko'p funksiyali va uni ma'lum bir turga kiritish deyarli mumkin emas. Shu munosabat bilan ta'lim faoliyatining yangi turini amalga oshirishda RTRning asosiy tarkibiy qismiga e'tibor qaratiladi [4].

RTRni ishlab chiqishda nafaqat resursning axborot komponenti, balki didaktik talablarga muvofiq tuzilishi kerak bo'lgan kontentning o'zi ham muhimdir.

Ilmiylik. Bu talab eng yangi ilmiy yutuqlarni hisobga olgan holda materialni yetarlicha chuqur va to'g'ri taqdim etish zarurligini bildiradi.

Ochiqlik. Ta'lim oluvchining yoshi va individual xususiyatlariga muvofiq materialni taqdim etishning kognitiv murakkablik darajasini aniqlash zarurligini anglatadi.

Muammolar yechimi. Bu talab o'quv va kognitiv faoliyatning tabiati bilan bog'liq. Hal qilinishi kerak bo'lgan muammoli vaziyatga duch kelganda, ta'lim oluvchilarning idrok etish faolligini oshiradi.

Ko'rgazmalilik. O'rganilayotgan obyektlar va jarayonlarni hissiy idrok etish qonuniyatlarini hisobga olish zarurligini anglatadi.

Faollik va ongliklik. O'quv jarayoni faolligini oshirish uchun RTR turli xil o'quv vaziyatlarini yaratishi, turli xil savollarni shakllantirishi, talabaga u yoki bu ta'lim trayektoriyasini tanlash imkoniyatini, hodisalarning borishini nazorat qilish qobiliyatini ta'minlashi kerak.

Tizimlilik. Talabalar tomonidan o'rganilayotgan fan sohasidagi ma'lum bir bilim tizimini izchil o'zlashtirish zaruratidir.

Bilimlarni o'zlashtirishning mustahkamlash. RTR yordamida muayyan harakatlarning takrorlanishini tashkil qilish, individual o'quv topshiriqlarining o'zgaruvchanligini oshirish mumkin bo'ladi.

Rivojlantiruvchi. RTR faqatgina ta'lim funksiyasi bilan cheklanib qolmasligi kerak, ular talabalarining aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishi, o'quv faoliyati uchun motivatsiyani ta'minlashi va bir qator tarbiyaviy funksiyalarni bajarishi kerak.

Raqamlashtirish jarayonida ta'lim samaradorligi va sifatini oshirish yangi o'quv mahsulotlari innovatsion sifatlari bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun RTR sifatlarini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratish lozim.

So'nggi paytlarda raqamli ta'lim resursidan foydalanish samaradorligini baholash uchun psixologik-pedagogik ekspertiza usuli qo'llanilmoqda. Bunday ekspertiza aniqlovchi yoki shakllantiruvchi tajribalar jarayonida olingan ma'lumotlar asosida qurilgan psixologik diagnostikadan farqli o'laroq, ekspert baholashlari asosida quriladi. Binobarin, ekspertiza sifati ko'p jihatdan ekspertiza o'tkazish mezonlari va metodologiyasini ishlab chiqishga, shuningdek,

ekspertlarning malaka darajasiga bog'liq [5].

Raqamli ta'lim resursi – raqamli shaklda taqdim etiladigan ta'lim resursi bo'lib, mavzu tuzilmasi, mazmuni va metama'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, RTRning tuzilishi, mazmuni, usullari va ishlab chiqish va qo'llash vositalari ularning maqsadi va raqamli ta'lim muhitida foydalanish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Raqamli ta'lim resurslarining didaktik vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

□ Ta'lim faoliyatining yangi turlarini amalga oshirish va an'anaviy ta'lim turlarining yuqori sifat darajasida ishlashini qo'llab-quvvatlash;

□ Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari xarakterini o'zgartirish imkoniyatini ta'minlash;

□ Ta'lim jarayonini individuallashtirish;

□ Ta'lim mazmunini kengaytirish.

Ta'lim resursini amaliyotga joriy etishdan oldin tanlash bosqichida ekspert usullaridan foydalanish tavsiya etiladi.

“Ta'lim platformasi”, “Ta'lim portali”, “Onlayn ta'lim platformasi” – bu pedagoglar, ota-onalar, talabalar uchun o'quv resurslari to'plamini, ya'ni ta'lim sifatini qo'llab-quvvatlash va boshqarish uchun ma'lumot, vositalar va manbalarni taqdim etadigan interaktiv onlayn xizmatlar to'plamini o'z ichiga oladi. Bu Internet orqali ta'lim olishni ta'minlaydigan keng qamrovli, sodda va intuitiv tizimdir.

Ta'lim platformalarining standart vositalari quyidagilarni qo'llab-quvvatlaydigan dasturiy ta'minotni o'z ichiga oladi:

- ta'lim mazmunini yaratish;
- kontentni yetkazib berish, ishlatish va takomillashtirish;
- kerakli ma'lumotlarni qidirish;
- kontent va ta'limni boshqarish;
- masofaviy va aralash ta'limni tashkil qilish uchun jamoalarni yaratish;
- ta'lim jarayonining borishi to'g'risida hisobot va tahlil qilish.

Platformada joylashtirilgan ta'lim mazmuni darsda yoki mustaqil faoliyatda foydalanish uchun tayyor kurslar yoki kurs bo'limlarini o'z ichiga oladi. Masalan: matematika kursida matn, infografika, testlar, topshiriqlar, krossvordlar, videolar, rasmlar va grafikalar to'plamlari, davomat va ishlash jurnallari mavjud.

Ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi aloqa elektron pochta, xabar almashish, munozarali forumlarni tashkil etish, e'lonlar taxtalarini shakllantirish va blog yuritish orqali amalga oshiriladi.

Ta'lim jarayonini boshqarish, masalan, baholash testlari orqali talabalarning rivojlanishini qayd etadigan va kuzatadigan tizimlar tomonidan ta'minlanadi. Bundan tashqari, pedagog talaba, uning davomati, jadvali, elektron portfolio haqida ma'lumot to'playdi.

Bunday platformalardan har qanday ta'lim muassasalarida foydalanish mumkin. Bu har doim pedagog, talaba, ota-onalarning AKT kompetensiyalarini shakllantirish uchun yangi imkoniyatdir.

Hozirgi kunda turli xil ta'lim platformalari, portallari va saytlari mavjud.

VAcademia – bu virtual muhitni qurish uchun ta'lim platformasi. Bu dunyoda o'quv auditoriyasi oddiy haqiqiy auditoriyaga o'xshaydi, talabalar va pedagoglar darsda 3D avatar belgilar sifatida qatnashadilar va virtual dars an'anaviy hayotga o'xshaydi. VAcademia ta'lim virtual dunyosida siz turli xil darslarni o'tkazishingiz mumkin: ma'ruzalar, seminarlar, amaliyotlar, rolli o'yinlar, simulyatsiyalar.

LearningApps – interfaol modullar orqali o'rganish va o'qitish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun Web 2.0 ilovasi. Mavjud modullar to'g'ridan-to'g'ri o'quv mazmuniga kiritilishi mumkin

va ularni onlayn tarzda o'zgartirish yoki yaratish mumkin. Pedagog kerakli bloklarni tanlashi va ularni hammaga ochiq qilishi mumkin.

Kahoot! – o'yinlar va savollarga asoslangan ta'lim platformasi. Ushbu vosita yordamida talabalar sinf darslarini to'ldiradigan anketalar, viktorinalar, munozaralar yoki so'rovnomalar tuzishlari mumkin. Ilova sizga prezentatsiyalar, testlar yaratish, darsda hamkorlik va qo'shma tadbirlarni tashkil qilish imkonini beradi. Kahoot! o'yinlarga asoslangan ta'limni targ'ib qiladi, bu talabalarning faolligini oshiradi va dinamik, ijtimoiy va qiziqarli ta'lim muhitini yaratadi.

Teachy — onlayn platforma pedagoglarga dars rejalari, taqdimotlar, interaktiv materiallar va turli tadbirlarni bir joyda to'plashga yordam beradi. Ilovada ko'plab manbalar mavjud. Pedagoglar va talabalar uchun kerakli ma'lumotlarni topish juda oson va qulaydir.

Nearpod — auditoriyada virtual dunyoni yaratish uchun platforma. Nearpod virtual texnologiyaga asoslangan materiallarni o'z ichiga oladi. Yozib olingan virtual ekskursiyalar sizga dunyoning istalgan joyini o'rganishga imkon beradi.

CoSpacesEDU platformasi tinglovchilar va pedagoglarga o'zlarining «virtual makonlarini» yaratish yoki boshqa foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan «virtual makonlarda» harakat qilish imkoniyatini beradi. Talabalar virtual yoki kengaytirilgan haqiqatda ishlaydi. CoSpacesEDU barcha yoshdagilar, mavzular va turli xil qurilmalar uchun mo'ljallangan. Galereya tizimni o'zlashtirish va ishga tushirishni osonlashtiradigan misollarni o'z ichiga oladi.

Glogster – taqdimotlar yaratish va interaktiv o'rganish uchun bulutga asoslangan platformadir. Talabalar va pedagoglarga glogs deb nomlangan veb-sahifada interaktiv plakat yaratish uchun matn, rasm, video va audiolarni birlashtirishga imkon beruvchi platforma.

Trello – loyihalarni boshqarish va kichik guruhlarining hamkorligini tashkil qilish uchun bulutga asoslangan dastur. Har bir a'zo yoki guruhning ishini rejalashtirish uchun qulay foydalanuvchi interfeysiga ega dastur, loyihalarni boshqarish vositasidir.

Pedagoglar va talabalar tizimda bajarilgan va joylashtirilgan ishlar to'g'risida sharhlar va fikr-mulohazalar yozish imkoniyatiga ega. Pedagog o'quv jarayonini doimiy ravishda kuzatib borish uchun vositalar bilan ta'minlangan. Tizim unga har bir talaba va guruh natijalari to'g'risida barcha ma'lumotlarni yuboradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tojiev M., Mamadaliyev K. O'qitish texnologiyasi va loyihalashtirish // O'quv va ilmiy-uslubiy qo'llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 160 b.
2. Ziyomuhhammadov B., Tojiev M. Pedagogik texnologiya – Zamonaviy o'zbek milliy modeli. T.: "Lider Press", 2009.
3. Mamadaliyev K.R. Oliy ta'lim muassasalaridagi fanlarni o'qitishning metodik sistemasini ishlab chiqish va ta'lim jarayonlariga tatbiq etish metodikasi // Xalq ta'limi Ilmiy-metodik jurnali. ISSN 2181-7324. – Toshkent, 2023. – № 6. B. 143-145.
4. Mamadaliyev K.R. "Informatika o'qitish jarayonini loyihalash" o'quv fanining o'quv-metodik majmuasini loyihalashtirish asosida takomillashtirish // O'zMU xabarlar jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.8.1. B. 143-145.
5. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlari uchun o'quv adabiyotlarini yangi avlodini ta'lim jarayoniga tatbiq etish metodikasi // O'zMU xabarlar jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.9.1. B. 146-148.
6. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv-metodik majmualarni yaratish metodikasi // O'zMU xabarlar jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.11. B. 127-129.
7. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlarini yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratishda o'quv jarayoni loyihalarini tuzish // Mug'allim ham uzliksiz bilimlendiriw. Ilimiy-metodikalik jurnal. ISSN 2181-7138. – Nökis, 2024. – № 1. B. 300-309.
8. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv qo'llanmalar yaratishning asosiy vositalari va ularni yaratishga qo'yiladigan umumiy talablar // Mug'allim ham uzliksiz bilimlendiriw. Ilimiy-metodikalik jurnal. ISSN 2181-7138. – Nökis, 2025. – № 1. B. 248-256.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA RAQAMLI MEDIAMADANIYATNI SAMARALI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Narmanov Alisher Xasanovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrası
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda raqamli mediamadaniyatni samarali shakllantirishning pedagogik mexanizmlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli transformatsiya sharoitida pedagog kadrlarning media va axborot bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish, baholash hamda undan mas'uliyatli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishning dolzarbligi yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar, media ta'lim yondashuvlari va innovatsion pedagogik vositalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli mediamadaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlar asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, raqamli ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritish hamda media xavfsizlik va axborot madaniyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, raqamli mediamadaniyat, media savodxonlik, pedagogik mexanizmlar, raqamli kompetensiya, media ta'lim, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash, raqamli ta'lim texnologiyalari, innovatsion pedagogika.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЦИФРОВЫХ МЕДИА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Чирчикский государственный педагогический университет, Межфакультетская кафедра социально-гуманитарных наук доктор философии (PhD) педагогических наук

АННОТАЦИЯ: В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения рассматриваются педагогические механизмы эффективного формирования цифровой медиакультуры у будущих учителей. Освещается актуальность развития медиаинформационной и цифровой компетентности будущих педагогов в условиях цифровой трансформации образования, а также формирования у них навыков критического мышления, анализа, оценки и ответственного использования информации. Кроме того, обоснованы педагогические механизмы развития цифровой медиакультуры будущих учителей на основе цифровых образовательных технологий, интерактивных методов, подходов медиаобразования и инновационных педагогических средств. Результаты исследования способствуют повышению профессиональной компетентности будущих учителей, их эффективной деятельности в цифровой образовательной среде, а также укреплению медиабезопасности и информационной культуры.

Ключевые слова: будущий учитель, цифровая медиакультура, медиаграмотность, педагогические механизмы, цифровая компетентность, медиаобразование, информационная культура, критическое мышление, цифровые образовательные технологии, инновационная педагогика.

PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR EFFECTIVELY FORMING A CULTURE OF DIGITAL MEDIA IN FUTURE TEACHERS

Chirchik State Pedagogical University, Interfaculty Department of Social and Humanitarian Sciences, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

ABSTRACT: This article examines the pedagogical mechanisms for the effective development of digital media culture among prospective teachers from both theoretical and practical perspectives. It highlights the importance of developing media and digital competence in future teachers within the context of the digital transformation of education, as well as fostering critical thinking, information analysis, evaluation, and the responsible use of information. Furthermore, the study substantiates pedagogical mechanisms for enhancing the digital media culture of prospective teachers through the integration of digital educational technologies, interactive teaching methods, media education approaches, and innovative pedagogical tools. The findings contribute to improving the professional competence of prospective teachers, enhancing their effectiveness in digital learning environments, and strengthening media security and information culture.

Keywords: prospective teachers, digital media culture, media literacy, pedagogical mechanisms, digital competence, media education, information culture, critical thinking, digital educational technologies, innovative pedagogy.

Kirish. Bo'lajak o'qituvchilarda raqamli mediamadaniyatni samarali shakllantirish pedagogik mexanizmlarning mavjud bo'lishi bilan bir qatorda, ularni amalga oshirish uchun zarur tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlashni ham talab etadi. Chunki raqamli mediamadaniyat ta'lim mazmuni, metodik faoliyat, raqamli muhit, texnologik vositalar, pedagogik hamkorlik va nazorat jarayonlari o'zaro muvofiq tashkil etilgandagina barqaror kasbiy-pedagogik sifat sifatida shakllanadi. Shu ma'noda tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar raqamli mediamadaniyatni shakllantirish jarayonining tashqi muhiti, moddiy-texnik asosi, metodik ta'minoti, pedagogik boshqaruvi va xavfsiz faoliyat me'yorlarini belgilaydi.

Adabiyotlar sharhi:

Raqamli mediamadaniyatni shakllantirishning birinchi muhim sharti raqamli ta'lim infratuzilmasining mavjudligidir. Oliy ta'lim muassasasida barqaror internet tarmog'i, zamonaviy kompyuterlar, multimedia jihozlari, interaktiv doskalar, elektron kutubxona, LMS platformalari, onlayn darslar va mustaqil ta'limni tashkil etishga mo'ljallangan raqamli maydonlar bo'lishi zarur. Raqamli infratuzilma bo'lmasa, mediakontent tahlili, elektron resurslar bilan ishlash, AI vositalaridan foydalanish, onlayn muhokama va raqamli portfolio kabi faoliyat turlari epizodik va tasodifiy xarakterga ega bo'lib qoladi. Shu sababli raqamli mediamadaniyatni shakllantirishda texnik baza ta'lim jarayonining yordamchi qismi emas, balki uni maqsadli tashkil etishning zarur sharti sifatida qaralishi lozim. Xorijiy tadqiqotlarda ham raqamli resurslar ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, ulardan samarali foydalanish maxsus shart-sharoitlar va pedagogik siyosat bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. L.Boyeskens va A.Echazarra raqamli texnologiyalar o'qitish va o'rganishni chuqur o'zgartirish salohiyatiga ega ekanini qayd etib, raqamli resurslardan foydalanishda maktab infratuzilmasi, o'qituvchi amaliyoti va ta'lim siyosati o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi zarurligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv bo'lajak o'qituvchilar raqamli mediamadaniyatini rivojlantirishda ham texnologiyani alohida vosita sifatida emas, balki infratuzilma, metodika, o'qituvchi tayyorgarligi va ta'lim boshqaruvi bilan bog'liq yaxlit pedagogik sharoit sifatida qarash zarurligini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ikkinchi muhim shart professor-o'qituvchilarning raqamli

tayyorgarligi va metodik kompetentligidir. Bo'lajak o'qituvchida raqamli mediamadaniyatni shakllantirish uchun avvalo oliy ta'lim muassasasida dars berayotgan professor-o'qituvchining o'zi raqamli resurslar, mediakontent, LMS platformalari, interaktiv vositalar, AI imkoniyatlari, raqamli etika va akademik halollik talablarini pedagogik maqsadga muvofiq qo'llay olishi kerak. Professor-o'qituvchi raqamli texnologiyadan faqat taqdimot yoki fayl almashish vositasi sifatida foydalansa, talabada ham raqamli mediamadaniyat yuzaki shakllanadi. Aksincha, o'qituvchi raqamli resursni tanlash, tahlil qilish, moslashtirish, xavfsiz foydalanish va refleksiv baholashni o'z amaliyotida ko'rsatsa, talabalar uchun kasbiy namuna yaratiladi.

Uchinchi shart raqamli mediamadaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv-metodik ta'minotning mavjudligidir. Bu ta'minot o'quv dasturlari, sillabuslar, amaliy mashg'ulotlar ssenariylari, mustaqil ta'lim topshiriqlari, keyslar, mediamatn tahlili namunalari, raqamli resurslar ro'yxati, Aidan foydalanish bo'yicha tavsiyalar, akademik halollik bo'yicha yo'riqnomalar va baholash rubrikalarini o'z ichiga olishi lozim. Metodik ta'minot mavjud bo'lmagan holda raqamli mediamadaniyatni shakllantirish ayrim o'qituvchilarning shaxsiy tashabbusiga bog'lanib qoladi. Shuning uchun mazkur jarayon institutsional darajada rejalashtirilishi, o'quv-metodik hujjatlarda aks etishi va fanlar mazmuni bilan uyg'unlashtirilishi zarur.

To'rtinchi shart xavfsiz raqamli muhitni ta'minlash bilan bog'liqdir. Bo'lajak o'qituvchilar raqamli muhitda ishlash jarayonida shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kiberxavflardan saqlanish, zararli kontentni farqlash, feyk axborotni aniqlash, onlayn muloqotda kasbiy masofani saqlash va raqamli etika talablariga rioya qilishni o'rganishi lozim. Oliy ta'lim muassasasida xavfsiz raqamli muhit yaratish texnik himoya vositalari bilan birga, talabalarga raqamli xavflar haqida tushuncha berish, onlayn faoliyat qoidalarini belgilash va shaxsiy ma'lumotlar bilan ishlash madaniyatini shakllantirishni ham qamrab oladi. Bu shart raqamli mediamadaniyatning axloqiy va huquqiy asoslarini mustahkamlaydi.

Beshinchi shart akademik halollik siyosati va Aidan mas'uliyatli foydalanish me'yorlarini aniq belgilashdir. Sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga keng kirib kelishi talabalarning mustaqil ishi, yozma topshiriqlari, taqdimotlari va loyihalarida yangi imkoniyatlar bilan birga yangi xavflarni ham yuzaga chiqarmoqda. Shu sababli oliy ta'lim muassasasida Aidan foydalanishda ochiqlik, manba ko'rsatish, natijani tekshirish, plagiatning oldini olish, mualliflik huquqini hurmat qilish va shaxsiy mehnat ulushini saqlash bo'yicha aniq talablar belgilanishi zarur. Akademik halollik siyosati talabada raqamli muhitda halol, mas'uliyatli va shaffof faoliyat yuritish madaniyatini shakllantiradi.

Tahlil va natijalar: Raqamli mediamadaniyat faqat auditoriya mashg'ulotlarida shakllanmaydi; u talabaning mustaqil izlanishi, elektron resurslar bilan ishlashi, mediakontent tahlil qilishi, raqamli mahsulot yaratishi, AI natijalarini tekshirishi va o'z mediaxulqini baholashi jarayonida mustahkamlanadi. Shuning uchun talabalarga mustaqil raqamli loyihalar, mediaportfolio, onlayn kurslar, elektron resurslar banki, virtual muhokamalar va refleksiv hisobotlar orqali o'z ustida ishlash imkoniyati berilishi lozim. Bunday sharoit talabani passiv qabul qiluvchi emas, balki raqamli muhitda mustaqil harakat qiluvchi pedagogik subyekt sifatida shakllantiradi.

Bo'lajak o'qituvchi raqamli mediamadaniyatni faqat oliy ta'lim auditoriyasida emas, balki maktab muhitida, o'quvchilar bilan ishlash jarayonida, dars va tarbiyaviy faoliyatda qo'llab ko'rishi zarur. Pedagogik amaliyot davomida talabalar raqamli resurslardan darsda foydalanish, mediakontent asosida topshiriqlar tuzish, o'quvchilarning axborot xavfsizligiga oid bilimini oshirish, onlayn muloqot madaniyatini saqlash va AI vositalaridan pedagogik maqsadda foydalanish bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'ladi. Bu shart raqamli mediamadaniyatning real kasbiy faoliyat bilan bog'lanishini ta'minlaydi.

Raqamli mediamadaniyatni shakllantirish natijalarini baholamasdan turib, pedagogik ta'sir samaradorligini aniqlash qiyin. Shuning uchun talabalarning raqamli resurslar bilan ishlashi, mediakontentni tahlil qilishi, onlayn muloqoti, AIdan foydalanishi, akademik halollikka rioya qilishi va o'z faoliyatini refleksiv baholashi muntazam kuzatib borilishi lozim. Monitoring test, amaliy topshiriq, raqamli portfolio, o'z-o'zini baholash, o'zaro baholash, refleksiv kundalik va pedagogik amaliyot hisobotlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu jarayon kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va ta'lim jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilarda raqamli mediamadaniyatni rivojlantirish pedagogik mexanizmlar va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarning o'zaro uyg'unligi asosida samarali amalga oshadi. Ta'limiy-mazmuniy mexanizm raqamli mediamadaniyatga oid bilim, tushuncha va qadriyatlarni o'quv fanlari, mustaqil ta'lim hamda pedagogik amaliyot mazmuniga kiritishni ta'minlasa, metodik mexanizm ushbu mazmunni keys-tahlil, mediamatn tahlili, loyiha, veb-kvest, raqamli portfolio, AI natijalarini tahlil qilish va mediakontent yaratish kabi faol metodlar orqali amaliylashtiradi. Raqamli ta'lim muhiti va texnologik vositalardan foydalanish mexanizmi LMS platformalari, elektron resurslar, interaktiv maydonlar, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt imkoniyatlarini pedagogik maqsadga bo'ysundirsa, pedagogik hamkorlik mexanizmi professor-o'qituvchi, talaba, amaliyot rahbari, maktab o'qituvchisi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro faollik, tajriba almashish va raqamli muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Ushbu mexanizmlar raqamli infratuzilma, metodik ta'minot, xavfsiz raqamli muhit, professor-o'qituvchilarning raqamli tayyorgarligi, akademik halollik siyosati, mustaqil raqamli faoliyatni qo'llab-quvvatlash, pedagogik amaliyot bilan integratsiya va muntazam monitoring kabi tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar bilan ta'minlanganda yaxlit pedagogik tizimga aylanadi. Natijada raqamli mediamadaniyat bo'lajak o'qituvchining raqamli muhitda ongli, tanqidiy, mas'uliyatli, axloqiy va pedagogik maqsadga muvofiq faoliyat yuritishini ta'minlaydigan kasbiy sifat sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – 06.10.2020.
2. Tomczyk Ł. Digital competence among pre-service teachers: A global perspective on curriculum change as viewed by experts from 33 countries // Evaluation and Program Planning. – 2024. – Article 102449. – DOI: 10.1016/j.evalprogplan.2024.102449.
3. Gilishtaganova O.M. Bo'lajak o'qituvchilar uchun raqamli kompetensiyalarning ahamiyati // Science Shine. – 2025. – Issue 13(48), Vol. 1.
4. Hafizov A. Professional ta'lim muassasalari maxsus fan o'qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish metodikasi // Academic Research in Modern Science. – 2025. – T. 4, № 26.

BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARI PEDAGOGIK DISKURS KOMPETENSIYASINING KONSEPTUAL TUZILMASI

Ochilova Nilufar Ulmasovna

*Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak chet tili o'qituvchisining pedagogik diskurs kompetensiyasi kasbiy-pedagogik faoliyatni nutqiy, interaktiv va axloqiy jihatdan tashkil etish imkonini beruvchi integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. Konseptual tahlil, kategoriyalash va qiyosiy sintez orqali kompetensiyaning maqsadli-intensional, tushuntiruvchi-scaffolding, interaktiv-boshqaruv, baholovchi-qayta aloqaviy, madaniyatlararo-mediativ hamda refleksiv-etik komponentlari asoslandi. Ushbu tuzilma til bilish darajasini pedagogik muloqotni boshqarish qobiliyatidan ajratish, kasbiy tayyorgarlik mazmunini aniqlashtirish va kelgusida diagnostik vositalar ishlab chiqish uchun nazariy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: pedagogik diskurs, kompetensiya, bo'lajak chet tili o'qituvchisi, interaksiya, scaffolding, mediatsiya, refleksiya

Аннотация. В статье компетенция педагогического дискурса будущего учителя иностранного языка рассматривается как интегративное качество, обеспечивающее речевую, интерактивную и этическую организацию профессионально-педагогической деятельности. На основе концептуального анализа, категоризации и сравнительного синтеза обоснованы целе-интенциональный, объяснительно-скаффолдинговый, интерактивно-управленческий, оценочно-обратносвязный, межкультурно-медиативный и рефлексивно-этический компоненты. Предложенная структура разграничивает языковую подготовленность и способность управлять педагогическим общением.

Ключевые слова: педагогический дискурс, компетенция, будущий учитель иностранного языка, интеракция, скаффолдинг, медиация, рефлексия

Abstract. The article conceptualizes pedagogical discourse competence as an integrative capacity enabling future foreign language teachers to organize professional activity through purposeful, interactive, and ethical communication. Conceptual analysis, categorization, and comparative synthesis yielded six components: intentional, explanatory-scaffolding, interaction-management, assessment-feedback, intercultural-mediation, and reflective-ethical. The framework distinguishes language proficiency from the professional ability to orchestrate classroom communication and provides a theoretical basis for curriculum design and subsequent diagnostic work.

Keywords: pedagogical discourse, competence, future foreign language teacher, interaction, scaffolding, mediation, reflection

KIRISH. Chet tili o'qituvchisining kasbiy samaradorligi faqat o'rganilayotgan til tizimini bilishi bilan belgilanmaydi. Darsning maqsadini nutqiy harakatlarga aylantirish, o'quvchi javobini mazmunan davom ettirish, murakkab tushunchani tushunarli shaklda qayta ifodalash, muloqotdagi rollarni adolatli taqsimlash va xatoni o'rganish resursiga aylantirish ham kasbiy faoliyatning markaziy qismini tashkil etadi. Bunday vazifalar til kompetensiyasidan kengroq bo'lib, o'qituvchining pedagogik diskursni loyihalash va real vaziyatda boshqarish salohiyatini ifodalaydi.

Diskurs tushunchasi matndan farqli ravishda nutqiy mahsulot, vaziyat, ishtirokchilar roli,

maqsad, qadriyat va ijtimoiy munosabatlarning birligini anglatadi. Pedagogik diskursda esa ushbu birlik ta'lim maqsadi bilan boshqariladi: o'qituvchi so'zi faqat axborot bermaydi, balki e'tiborni yo'naltiradi, hamkorlik me'yorini belgilaydi, o'quvchining fikrlash jarayonini ochadi va keyingi harakatiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pedagogik diskurs kompetensiyasini umumiy kommunikativ yoki diskursiv kompetensiyaning oddiy sinonimi sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan yetarli emas.

CEFR Companion Volume til foydalanuvchisini ijtimoiy agent sifatida ko'rib, qabul qilish, yaratish, interaksiya va mediatsiyani o'zaro bog'liq faoliyat turlari sifatida tavsiflaydi. EPOSTL esa bo'lajak til o'qituvchisining o'z didaktik qarorlari va dars tajribasini refleksiv baholashini kasbiy rivojlanish sharti sifatida belgilaydi. Mazkur yondashuvlar pedagogik muloqotning til, faoliyat va refleksiya kesishmasida o'rganilishini talab qiladi, biroq bo'lajak o'qituvchining aynan pedagogik diskurs kompetensiyasi tarkibi alohida tizim sifatida izchil ochib berilmagan.

Tadqiqotning maqsadi bo'lajak chet tili o'qituvchilari pedagogik diskurs kompetensiyasining mazmunini aniqlash va uning tarkibiy komponentlarini konseptual jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot savoli quyidagicha qo'yildi: til bilish, sinf interaksiyasi, pedagogik ta'sir, mediatsiya va refleksiyani yagona kasbiy konstruksiyada birlashtiruvchi eng zarur komponentlar qaysilar?

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-konseptual dizaynda olib borildi. Material sifatida kommunikativ kompetensiya nazariyalari, sinf diskursi va o'qituvchi nutqiga oid ilmiy ishlar, CEFR Companion Volume, EPOSTL hamda o'qituvchilar raqamli kompetensiyasini tavsiflovchi DigCompEdu mezonlari tanlandi. Manbalar uch yo'nalishda tahlil qilindi: til birliklarining bog'lanishi va janriy yaxlitlik; dars interaksiyasini boshqarish; o'qituvchining kasbiy-etik va refleksiv qarorlari.

Konseptual tahlilda avval yaqin tushunchalarning chegarasi belgilandi, keyin takrorlanuvchi funksional belgilar kategoriyalandi. Kategoriyalar kompetensiyaning mustaqil komponenti sifatida qabul qilinishi uchun uch mezon qo'llandi: pedagogik vazifaga xizmat qilishi, kuzatiladigan nutqiy harakatlarda namoyon bo'lishi va tayyorgarlik jarayonida maqsadli rivojlantirilishi. Yakuniy bosqichda komponentlar o'rtasidagi vazifaviy aloqadorlik tizimli sintez orqali tekshirildi.

Maqola empirik tajriba natijalarini da'vo qilmaydi. Natija sifatida keyingi tajriba-sinov, baholash vositasi va o'quv moduli uchun tekshiriladigan nazariy model taklif etiladi. Bu chegaralanish xulosalarni dalilsiz foizlar bilan mustahkamlashdan saqlaydi hamda konstruksiyaning mazmunini validligini keyingi ekspert va empirik tekshiruvga ochiq qoldiradi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida pedagogik diskurs kompetensiyasi bo'lajak chet tili o'qituvchisining ta'lim maqsadini vaziyatga mos nutqiy niyat, o'zaro ta'sir ketma-ketligi, tushuntirish va skafolding vositalari, baholovchi qayta aloqa, madaniyatlararo mediatsiya hamda etik refleksiya orqali amalga oshirish qobiliyati sifatida ta'riflandi. Ushbu ta'rifda kompetensiyaning obykti alohida matn emas, balki darsdagi ma'no yaratish va ishtirokni tashkil etish jarayonidir.

Maqsadli-intensional komponent o'qituvchining didaktik maqsadni aniq kommunikativ niyatga aylantirishini ifodalaydi. Bir xil grammatik mazmunni tushuntirish, muammo sifatida qo'yish, taqqoslatish yoki bahslash tirish mumkin; tanlangan niyat savol turi, ko'rsatma shakli va navbatdagi kutiladigan o'quvchi harakatini belgilaydi. Demak, pedagogik nutqning sifatini faqat grammatik to'g'rilik bilan emas, uning ta'lim maqsadiga muvofiqligi bilan baholash zarur.

Tushuntiruvchi-skafolding komponent murakkab ma'noni o'quvchi imkoniyatiga mos qayta tuzish, tayanch berish va tayanchni bosqichma-bosqich kamaytirishni qamrab oladi. Interaktiv-boshqaruv komponent esa navbat taqsimoti, kutish vaqti, o'quvchi javobini kengaytirish, guruhlararo almashinuv va mavzudan chekinishni didaktik maqsadga qaytarish harakatlarida

namoyon bo'ladi. Bu ikki komponent o'qituvchi monologini emas, o'quvchi fikrining shakllanishini markazga qo'yadi.

Baholovchi-qayta aloqaviy komponent xato yoki muvaffaqiyatni hukm sifatida e'lon qilishdan ko'ra, o'quvchiga hozirgi natija, kutilayotgan mezon va keyingi qadam o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatishni nazarda tutadi. Madaniyatlararo-mediativ komponent turli til va madaniy tajribalar o'rtasida ma'no ko'prigi qurish, tushunmovchilikni yumshatish va ko'p nuqtayi nazarlilikni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Refleksiv-etik komponent esa hokimiyat, adolat, yuzni saqlash, maxfiylik va nutqiy ta'sir oqibatlarini tahlil qilishni birlashtiradi.

Komponentlar chiziqli emas, funksional tarmoq sifatida ishlaydi. Masalan, o'qituvchi o'quvchi xatosiga munosabat bildirayotganda baholovchi qayta aloqa bilan birga etik ehtiyotkorlik, til tayanchi, navbatni boshqarish va keyingi vazifaga yo'naltirishni ham amalga oshiradi. Shu sababli pedagogik diskurs kompetensiyasini bo'lak ko'nikmalar yig'indisi emas, vaziyatga ko'ra komponentlarni uyg'unlashtirish qobiliyati sifatida baholash taklif etildi.

Komponent	Asosiy vazifa	Kuzatiladigan namoyon
Maqsadli-intensional	Didaktik maqsadni kommunikativ niyatga aylantirish	Savol, ko'rsatma va nutqiy vazifaning maqsadga muvofiqligi
Tushuntiruvchi-skafolding	Ma'noni moslashtirish va vaqtinchalik tayanch berish	Qayta ifodalash, misol, signal, tayanchni kamaytirish
Interaktiv-boshqaruv	Ishtirok va navbatlar dinamikasini tashkil etish	Kutish vaqti, javobni kengaytirish, teng ishtirok
Baholovchi-qayta aloqaviy	Natija bilan keyingi qadamni bog'lash	Mezonli, aniq va harakatga yo'naltiruvchi qayta aloqa
Madaniyatlararo-mediativ	Til va madaniy ma'nolar o'rtasida vositachilik	Izohlash, muqobillashtirish, nuqtayi nazarlarni uyg'unlashtirish
Refleksiv-etik	Nutqiy ta'sir oqibatini tahlil qilish	Adolat, hurmat, maxfiylik va kasbiy o'zini tahlil

MUHOKAMA. Taklif etilgan tuzilma kommunikativ kompetensiya modellaridagi diskursiv bog'liqlik tushunchasini kasbiy-pedagogik vazifalar bilan boyitadi. Canale va Swain modelida kommunikativ kompetensiyaning grammatik, sotsiolingvistik va strategik jihatlari ajratilgan bo'lsa, bu tadqiqot o'qituvchining darsdagi institutsional roli, baholash vakolati va o'quvchi ishtirokini tashkil etish majburiyatini alohida hisobga oladi. Shunday qilib, pedagogik diskurs kompetensiyasi til bilish darajasining yuqori bo'lishiga tenglashtirilmaydi.

Walshning sinf diskursi haqidagi qarashlari o'qituvchi nutqi va pedagogik maqsad o'rtasidagi muvofiqlikni markazga qo'yadi. Mazkur maqola ushbu aloqani kompetensiya tuzilmasiga aylantirib, mediatsiya va refleksiv etikani ham qo'shadi. Natijada konstruktsiya faqat dars jarayonidagi ko'rinadigan nutqni emas, undan oldingi niyat va undan keyingi tahlilni ham qamrab oladi.

Modelning amaliy qiymati o'quv rejasini mazmuniy bloklarga ajratishda ko'rinadi: kommunikativ niyatni rejalashtirish, tushuntirish va tayanch berish, interaksiyani boshqarish, dialogik baholash, madaniyatlararo mediatsiya hamda video asosida refleksiya. Shu bilan birga, komponentlar hozircha nazariy darajada asoslangan; ularning chegaralari ekspert bahosi, kuzatuv protokoli va faktoriy tahlil kabi keyingi tadqiqotlar bilan tekshirilishi lozim.

XULOSA

Pedagogik diskurs kompetensiyasi bo'lajak chet tili o'qituvchisining umumiy diskursiv qobiliyatidan farq qiluvchi kasbiy konstruktsiya sifatida asoslandi. Uning olti komponentli tuzilmasi ta'lim maqsadi, tushuntirish, interaksiya, baholash, madaniyatlararo mediatsiya va refleksiv etikani yagona tizimda birlashtiradi. Taklif etilgan model keyingi maqolalarda pedagogik diskurs repertuari, rivojlantirish texnologiyasi va diagnostik mezonlarni ishlab chiqish uchun nazariy

tayanch vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
2. Newby D., Allan R., Fenner A.-B., Jones B., Komorowska H., Soghikyan K. European Portfolio for Student Teachers of Languages. Graz: ECML, 2007.
3. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // *Applied Linguistics*. 1980. Vol. 1(1). P. 1–47. DOI: 10.1093/applin/I.1.1.
4. Celce-Murcia M. Rethinking the role of communicative competence in language teaching // *Intercultural Language Use and Language Learning*. Dordrecht: Springer, 2007. P. 41–57.
5. Walsh S. *Exploring Classroom Discourse: Language in Action*. London: Routledge, 2011. DOI: 10.4324/9780203827826.
6. Seedhouse P. *The Interactional Architecture of the Language Classroom*. Malden, MA: Blackwell, 2004.
7. Vygotsky L.S. *Mind in Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
8. Hattie J., Timperley H. The power of feedback // *Review of Educational Research*. 2007. Vol. 77(1). P. 81–112. DOI: 10.3102/003465430298487.
9. Redecker C. *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.

KVEST TEKNOLOGIYASI — O'QUVCHILARNING IJTIMOIIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION VOSITASI SIFATIDA

Otaqulova Gulgunoy Abdunabi qizi

Navoiy viloyati Navoiy shahar YATT "Ласточка" bolalar bog'chasi 1-toifali tarbiyachi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirish masalalari va bu jarayonda yuzaga keladigan murakkabliklar, ularni yanada optimallashtirishda Kvest texnologiyasining o'rni, uning turlari va o'ziga xos xususiyatlari hamda uning qo'llanishiga oid ma'lumotlar batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, kvest, kvest texnologiyasi, kvestning pedagogik mohiyati, ijtimoiylashuv, ijtimoiy kompetensiya.

ТЕХНОЛОГИЯ QUEST КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются вопросы формирования социальной компетентности учащихся и сложности, возникающие в этом процессе, роль технологии Quest в ее дальнейшей оптимизации, ее типы и специфические особенности, а также информация о ее использовании.

Ключевые слова: технология, квест, квест-технология, педагогическая сущность квеста, социализация, социальная компетентность.

QUEST TECHNOLOGY AS AN INNOVATIVE TOOL FOR DEVELOPING STUDENTS' SOCIAL COMPETENCE

Abstract. This article discusses in detail the issues of forming students' social competence and the complexities that arise in this process, the role of Quest technology in further optimizing it, its types and specific features, and information on its use.

Keywords: Technology, quest, Quest technology, Pedagogical essence of the Quest, socialization, social competence.

Kirish. Bugungi kun ta'lim tizimida o'quvchilarga faqatgina nazariy bilim berish bilan chegaralanib qolish ularda hech qanday taassurot yoki qiziqish uyg'otmaydi. Shu boisdan ularni mustaqil fikrlaydigan, muloqotga kirisha oladigan, jamoada samarali faoliyat yuritadigan va ijtimoiy muammolarga mas'uliyat bilan yondashadigan shaxs sifatida tarbiyalash zamonning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonlarida o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish ushbu muammoni samarali hal qilish uchun to'g'ri yechim bo'la oladi.

Ijtimoiy kompetensiya shaxsning jamiyatda boshqa insonlar bilan bevosita munosabat o'rnatishi, o'z fikrini to'g'ri ifodalashi, boshqalarning fikrlarini tinglashi, hamkorlik qilishi, ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri baholashi va muammolarni konstruktiv tarzda hal eta olish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishda an'anaviy ta'lim shakllari bilan bir qatorda interfaol va innovatsion texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday texnologiyalardan biri — kvest texnologiyasidir. Kvest o'quvchilarni ma'lum bir maqsad sari birlashtirib, ularni izlanishga, topshiriqlarni diqqat bilan ketma-ket bajarishga, jamoada hamkorlikni tashkil qilishga va muammoli vaziyatdan chiqish yo'llarini izlashga undaydi. Bunday jarayon o'quvchilarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini, balki ijtimoiy xulq-atvori, muloqot

madaniyati, hamkorlik qobiliyati va mas'uliyat hissini ham rivojlantiradi.

Mavzuning dolzarbligi: O'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Chunki shaxsning jamiyatga moslashuvi, ijtimoiy munosabatlarga kirishishi va turli guruhlarda samarali faoliyat yuritishi uchun uning ijtimoiy kompetensiyasi alohida ahamiyatlidir.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. "Kvest" tushunchasi inglizcha "Quest", "muammo", "izlanish", "sarguzasht" degan ma'nolarini anglatadi hikoya mazmuniga ega sarguzashtli interfaol o'yin (ingliz "Adventure game") ma'nosini anglatadi. Innovatsion ta'limda esa u ma'lum maqsadga yo'naltirilgan muammoli topshiriqlar tizimi sifatida qaraladi. Topshiriq - bu sarguzasht o'yini (inglizcha «topshiriq»dan «sarguzasht»ga qadar), o'yin ishtirokchilaridan syujetni jonlantirish uchun aqliy jumboqlarni yechishni talab qiladi. Mifologiya va adabiyotda «topshiriq» atamasi dastlab syujet tuzilmalaridan biri ya'ni qahramonlar qiyinchiliklar va to'siqlarni yengib o'tish orqali ma'lum bir maqsadga erishish yo'lini (masalan, «Gerkulesning o'n ikki mehnati», «Perseus afsonasi») belgilagan. Bunday syujetlar ritsarlik romanlarida, xususan, Dumaloq stol ritsarlarining eng mashhur topshiriqlaridan biri - Muqaddas Graalni qidirishda katta mashhurlikka erishish vositasi bo'lgan. 1970-yillarda «topshiriq» atamasi kompyuter o'yinlari ishlab chiquvchilari tomonidan qabul qilingan. Bu atamaning maqsadi o'yin dunyosida ma'lum bir maqsad sari harakatlanish edi. Bunday maqsadga faqat turli to'siqlarni yengib o'tib, vazifalarni bajarib, obyektlarni qidirish va ulardan foydalanish hamda boshqa qahramonlar bilan o'zaro aloqada bo'lish orqali erishish mumkin bo'lgan.

1995-yilda Berni Dodj va Tom March San-Diegoda veb-kvestlar konsepsiyasini, ya'ni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va Internetdan foydalangan holda bajariladigan kvestlar texnologiyasini ishlab chiqdilar. Ular veb-kvestni «Internet manbalaridan foydalanadigan o'quvchilar uchun ma'lumotlar olishga yo'naltirilgan faoliyat turi» deb ta'riflaganlar. Dodj va Marchning konsepsiyasiga ko'ra, kvestlar o'quvchilar va o'qituvchilarning axborotni tahlil qilish, sintez qilish va baholash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ayni vaqtda xorijiy va mahalliy olimlar ta'lim jarayonida topshiriqlarga asoslangan texnologiyalarni aniqlash, yaratish va ulardan foydalanish muammosini faol o'rganmoqdalar. Texnologiya (yunoncha τέχνη - san'at, hunarmandchilik, mahorat; λόγος - so'z, fikr, ma'no, tushuncha) - bu istalgan maqsadga erishish uchun usullar, texnikalar va vositalar to'plami. Texnologiya - bu tartibli harakatlar tizimi bo'lib, uni amalga oshirish aniq pedagogik maqsadlarga erishish kafolatini beradi. Texnologiya har doim faoliyatning muayyan bosqichlari bilan ifodalanadi, ularning har biri o'z maqsadiga ega. Faqat bitta bosqichning belgilangan maqsadiga erishilgandan keyingina transformatsion pedagogik faoliyatning keyingi bosqichiga o'tish sodir bo'ladi. Pedagogik texnologiya - bu o'quv jarayonini loyihalash, tashkil etish va amalga oshirish uchun puxta o'ylangan qo'shma pedagogik faoliyat modeli bo'lib, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun so'zsiz qulay sharoitlarni ta'minlaydi (V.M. Monaxov).

Kvest o'yinlari texnologiyasining xususiyatlari

o'yinga asoslangan mashg'ulotlar orqali ta'lim maqsadlarini amalga oshirish

o'quvchilar o'zining mavjud qobiliyatlarini ifoda etishini rag'batlantiruvchi yangi texnik o'qitish vositalarini joriy etish

o'quvchilarning hissiy va intellektual faoliyati uchun maqsadli motivatsiya berish

o'quv faoliyatining tadqiqot xarakterini o'ziga xos usulda ifodalash

O'qituvchi va o'quvchilarda axborot va media savodxonligini rivojlantirish

O'qituvchi nafaqat yakuniy natijani, balki o'quvchilarning faoliyatini ham baholaydi

O'qituvchi kvestning ta'lim maqsadlarini belgilaydi va syujet chizig'ini ishlab chiqadi

o'quvchilarning tadqiqot va izlanishlarini tashkil etishni ta'minlaydi va hokazo

I. N. Sokol kvestni tizimli va instrumental jihatdan ahamiyatli xususiyatlariga asoslanib, alohida pedagogik texnologiya sifatida o'rganib chiqadi. Tashkil etilishi va boshqarilishi

nuqtai nazaridan u kvest texnologiyasini o'quvchiga nisbatan o'yinga asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan deb ta'riflagan. Kvestning turi, maqsadlari va vazifalariga qarab, u o'quvchilarning shaxsiy tuzilmalariga va o'zining keng yo'nalishlarga ega, masalan:

A. L. Barmina kvestlarni maqsadiga ko'ra ma'lum guruhlariga tasniflashni taklif qildi va ularni ishtirokchilar asosiy faoliyatining maqsadi bo'yicha tavsifladi:

Fotokvest- jumboqlar va vazifalarga fotosuratlar shaklida javob berishni o'z ichiga oladi;

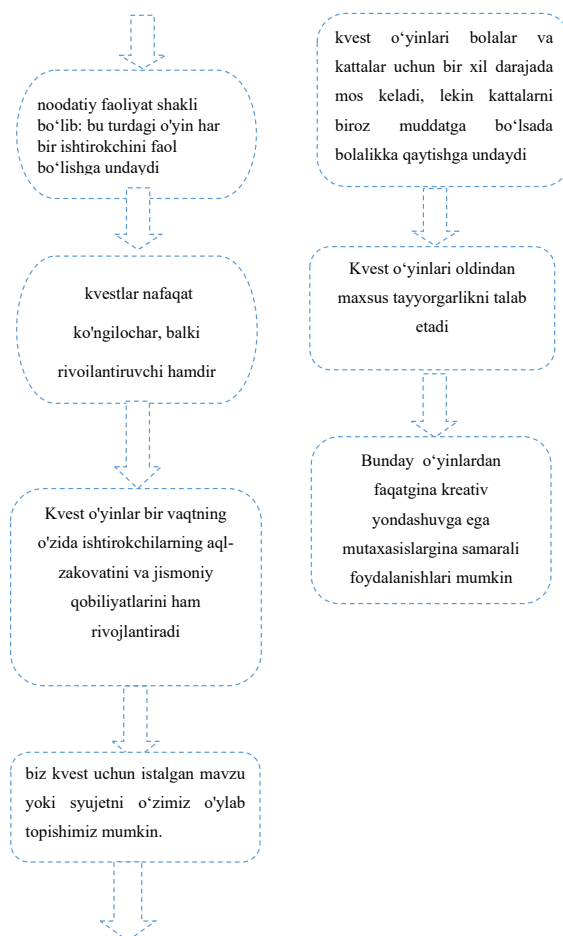
Veb-kvest - bu rol o'ynash o'yini elementlari bilan muammoni hal qilish vazifasi bo'lib, uni hal qilish uchun Internet axborot resurslaridan foydalanadi (maktab yoshidagi bolalar va kattalar bilan qo'llaniladi);

Tematik ta'lim kvesti - bu ma'lum bir mavzu, unutilmas sana, taqvim bayrami, adabiy asar va boshqalar atrofida tashkil etilgan kvest;

Ijodiy kvest - bu ma'lum bir formatda mahsulot yaratish (o'yin, loyiha, guruh ishi (haykaltaroshlik, applikasiya, konstruksiya);

Aralash kvest ta'lim jarayonida (syujet, afsona, vazifa) berilgan vazifalarga maksimal darajada erishish uchun ta'lim kvestlarining individual shakllarining xususiyatlarini birlashtiradi.

Metodologiyasi. Tadqiqotimiz davomida ta'lim kvesti - bu ta'lim maqsadlarini amalga oshiradigan innovatsion texnologiya ekanligini, u o'quv dasturi muammosidan o'ziga xos syujeti va rol o'ynash elementlari bilan farqlanishini anglab yetdik. Ta'limiy o'yinlar, o'qituvchilarning ijodiy faoliyati va ularning kognitiv tadqiqot faoliyati bilan uyg'unlashgan holda, individual va guruhli shakllarda olib boriladi.

Kvest o'yinlari butunlay yangi ko'ngilochar dasturlar bo'lib, ular yordamida bolalar sodir bo'layotgan voqealarni to'la his qila oladi va bu jarayonda faol ishtirok etishga harakat qiladi.

“Kvest” dan foydalanish usuliga ko‘ra quyidagi turlari mavjud:

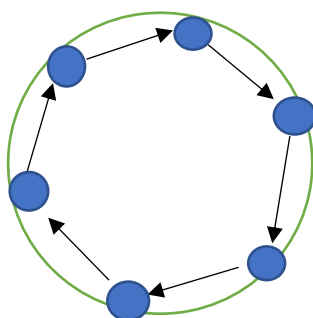
- Chiziqli. Halqali. Muammoli.

“Kvest” texnologiyasining chiziqli turida o‘yin zanjiriga qurilgan bitta vazifani bajargandan so‘ng, qatnashchilar yo‘nalishni oxiriga yetkazgunga qadar topshiriqlarni birin-ketin bajarib boradi (1.1-rasmga qarang)

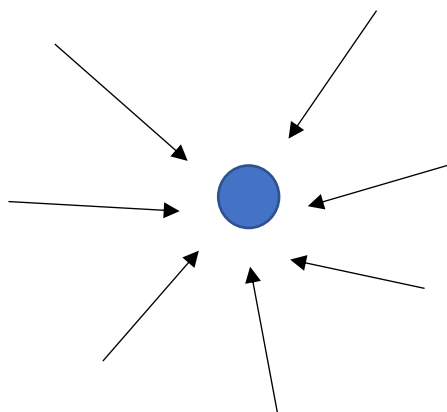
1.1-rasm. “Kvest” texnologisining chiziqli turidan foydalanish tuzilmasi.

“Kvest” texnologiyasining halqa turi, chiziqli shakliga aynan o‘xshash, ammo aylana shaklida amalga oshiriladi. Bunda jamoalar boshlang‘ich nuqtalardan boshlaydilar va o‘yin oxirida shu nuqtaga qaytadilar (1.2-rasmga qarang)

1.2-rasm. “Kvest” texnologiyasining halqa turidan foydalanish tuzilmasi.

“Kvest” texnologisining muammoli turida barcha ishtirokchilar asosiy vazifani, masalaning yechimiga qaratilgan javoblarini o‘z fikrlarini umumlashtirib, jamlab, takliflarini tanlashadi (1.3-rasmga qarang)

1.3-rasm. “Kvest” texnologisining muammoli turidan foydalanish tuzilmasi

Kvest texnologiyasi ta’lim jarayonini tashkil etishda quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

- ☐ Ta’lim muammolari o‘yin faoliyati orqali hal qilinadi
- ☐ Ta’lim faoliyatini bilim yoki ijodiy o‘yin shaklida tashkil etish
- ☐ Individual va guruh (jamo) tarzida o‘tkazilishi
- ☐ Faoliyat jarayonida bolalar erkin harakatlanishi

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirish uchun qo'llanilgan Kvest o'yining texnologik xaritas

1.1-jadval

Elementlar tarkibi	Kvestni ishlab chiqish talablari va mazmuni
Nomi	Sehirli quticha.Chiziqli kvest
Kvest yo'nalishi	Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarida 45 minutlik dars faoliyati orqali ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirish va har bir bola kompetentligini oshirish
Maqsad va vazifalari	Maqsad: O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiya elementlarini to'g'ri shakllantirish Vazifa: dars jarayonlarida o'quvchilar faolligini baholash va kvest texnologiyasi asosida ijtimoiy kompetentligini shakllantirish
Muddati	Qisqa muddatli
Ishtirokchilarning yoshi	7-8 yoshli bolalar
Sarguzasht	Sehirli quticha! Kechasi xonamizga kimdir sehirli quticha tashlab ketibdi. Uning ustida yozilishicha undagi 5ta jumboqni yecha olsak bizga ajoyib sovg'alar inom etarmish
Kvest qahramonlari	Sinfdagi barcha o'quvchilar
Asosiy g'oya	Sehirli qutichadagi sovg'a egasi bo'lish uchun rasmda berilgan belgilarga mos raqamlar ketma-ketligini topishimiz kerak shunda, ikkinchi bosqich kalitini qo'lga kiritamiz
Kvest rejasi va unga yordam beruvchi yo'llar	Ikkinchi bosqich: monitor ekranidagi raqamlar ortida biz sevgan ertak qahramonlari yashiringan, raqamlardan birini tanlab, berilgan qahramon rolidan qisqacha ijro etib berasiz. Shu qahramon sizga uchinchi bosqich uchun kalit vazifasini bajaradi ya'ni keyingi bosqichda tanlagan ertakni qisqacha qayta hikoya qilib berasiz. To'rtinchi bosqichda ertakdagi eng ko'p uchraydigan predmetdan birini tanlab uning xususiyatlarini sanaymiz. Va nihoyat so'nggi bosqichda esa shu predmetning rasmini chizish talab etiladi.
Vazifalar va to'siqlar	O'yin rejasi bolani topqirlik, chaqqonlik, hamjihatlikka undovchi, soddadan murakkabga yo'naltirilgan masalalardan iborat.
Manbalar	Tarqatma materiallar, rasmlar, internet manbalari
Elektron ta'lim resurslari	Elektronli doska, monitor
Bolalar faoliyatini baholash mezonlari	Barcha topshiriqlarni to'liq va aniq bajargan ishtirokchilarga aylana shakldagi qizil kartochkalar, qisman javob topganlarga va o'yin tartibini buzganlarga uchburchak shakldagi sariq kartochkalar baholash sifatida beriladi
Kvestning natijasi va refleksiya	Mavzulashtirilgan dars faoliyatlariga mos ma'lumotlar mustaqil o'zlashtiriladi va o'quvchilarda kerakli ko'nikma va malakalar shakllanadi Refleksiya. Barcha ishtirokchilardan o'yin haqidagi fikrlar, taklif va tavsiyalar tinglanadi. Kvest o'yinida to'plangan qizil kartochkalar hisoblab barchaga teng taqsimlanadi va sehirli qutichadagi sovg'alar rag'bat sifatida ishtirokchilarga taqdim etiladi.

Kvest texnologiyasi o'ziga xos cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligi bilan ham alohida ajralib turadi. Xususan, kvest o'yinlarida nafaqat bolalar, balki ota-onalar ham ishtirok etishi mumkin. Bu o'yinlar bir vaqtning o'zida ishtirokchilarda ijodkorlikni, jamoaviylikni va shu kabi fazilatlarini

rivojlantiradi. Natijada birgina bolalar jamoasi emas, balki ota-onalar hamjamiyati ham birlashadi, shuningdek, ota-ona va bola munosabatlarning yaxshilanishiga zamin yaratiladi. Bola hayoti davomida egallagan bilim va ko'nikmalarining asosiy qismini oila muhitidan oladi. Shuning uchun ham bola bilan oila a'zolari ko'proq ularni muomala munosabatlariga jalb qilib, ularning fikrini tinglash va fikrlashdagi sayozliklarni vaqtida to'ldirishga harakat qilishlari kerak. Ammo afsuski, bugungi kunda bizning oilalarda bu kabi masalalarga e'tibor ancha past ko'rsatkichda. Bunga asosiy sabab birinchidan, ota-onalar o'z yumushlari va muammolari bilan band bo'lib, bolaning mavjud vaziyatda fikrini so'rash umuman e'tibordan chetda qoladi, natijada esa, bu e'tiborsizlik tufayli bolada jamoaviy munosabatlarda o'z fikrini erkin bildirish qobiliyati pasayadi va unda har qanday vaziyatda kattalar fikri ustun degan noto'g'ri fikr paydo bo'ladi. Bolada bu holat ko'p bora takrorlanishi oqibatida u fikrlashdan to'xtaydi va o'z atrof-muhitida kim yoki nima ko'proq ta'sir ko'rsatsa o'sha tomonga og'ish paydo bo'ladi. Misol uchun, hozirda keng ommalashgan har xil turdagi telefon va internet tarmoqlaridagi har xil o'yin va boshqa shunga o'xshash keraksiz narsalarni ko'rsatishimiz mumkin. Masalaning yana bir jihatiga diqqat qaratadigan bo'lsak, hozirgi zamon bolalari juda ziyrak, kuzatuvchan va o'ta darajada zehnli ham shu boisdan ularning fikr yuritishi va fe'l-atvori ham anchagina murakkab. Ularning ba'zi savollariga javob berish ota-onalardan ham albatta yetarlicha bilim va salohiyatni talab qiladi. Bolaning ijtimoiy kompetensiyasining shakllanishida yuqoridagi sifatlarning barchasi o'z ta'sirini o'tkazadi.

Xulosa. Qisqa qilib aytganda kvest texnologiyasi universaldir. Undan ham darsda, ham darsdan tashqari holatlarda foydalanish mumkin. Kvest texnologiyasi asosida butun dars yoki ma'lum bir jamoa faqat bir maqsad ostida birlashadi.

Amaliy tavsiyalar.

1. Ushbu texnologiyadan turli muammolarni samarali hal qilish uchun foydalanish maqsadga muvofiq, masalan: ilgari olingan bilimlarni sinovdan o'tkazish yoki uning o'zlashtirilishini nazorat qilish, yangi materialni tushuntirish va mavjud materialni tizimlashtirish.

2. Kvest texnologiyasidan ko'proq diqqat va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, nostandart vaziyatlarda qaror qabul qilishga o'rgatish va guruh bo'lib ishlash kabi vaziyatlarda qo'llash nisbatan ustunlik beradi.

3. Har qanday holatda ham kvest texnologiyasi bosqichlari soddadan murakkabga qarab o'zgarishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. D.O'. Qarshiyeva. Darslarni "Kvest" texnologiyasi asosida loyihalashni takomillashtirish: uslubiy qo'llanma. – Toshkent: "Qamar Media" nashriyoti, 2022.

2. Игумнова Е. А. Квест-технология в образовании: учебное пособие. – Чита: ЗабГУ, 2016. – 164 с.

3. Мосткова Е. Ф. Роль квест-технологий в образовании и воспитании школьников // Дополнительное образование детей в изменяющемся мире: развитие востребованности, привлекательности, результативности Материалы III Международной научно-практической конференции Челябинск, 26–27 октября 2017 года. – Челябинск ЧИППКРО. 2017. –С. 273-275.

4. Игумнова Е. А. Квест-технология в образовании: учебное пособие. – Чита: ЗабГУ, 2016. – 164 с.

5. Сокол И. Н. Классификация квестов [Электронный ресурс] // Молодой ученый. – 2014. – № 6 (09). – Режим доступа: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/6/89.pdf>.

6. Игумнова, Е. А. Проектирование образовательного квеста на основе технологической карты (на примере урока биологии) / Е. А. Игумнова, И. В. Радецкая // Биология в школе. –

2016. – № 6.

7. Логвинова, И. М. Конструирование технологической карты урока в соответствии с требованиями ФГОС / И. М. Логвинова, Г. Л. Копотева // Управление начальной школой. – 2011. – № 12.

8. Мороз, Н. Я. Конструирование технологической карты урока: науч.-метод. пособие / Н. Я. Мороз. – Витебск: ВОГ ИПК и ПРР и СО, 2006.

9. Я.А., Использование квест-технологий как средства развития творческих способностей в процессе обучения иноязычному говорению. 2022. С.2-6.

10. Ташева У.Т. Геймификация изучения языков посредством проведения квестов / Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании». 2020. С.75-76.

11. Юрманова Ю.А., Квест как средство повышения заинтересованности в изучении иностранного языка. 2010. Текст: электронный // <https://zhurnalpedagog.ru/servisy/publik/publ?id=9698>.

12. Stieglitz, S. Gamification: using game elements in serious contexts / S. Stieglitz, C. Lattemann, S. Robra-Bissantz. — New York: Springer, 2017. — 163 p

DEVELOPING ACADEMIC WRITING COMPETENCE IN ENGLISH

Omonova Maftuna Shermatovna

Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotation. This article examines the conceptual and terminological framework of the present study, it should be noted that scholarly literature frequently employs two concepts that may mistakenly be treated as synonymous: “writing” and “written speech”, and the paper deals with the analysis of proficiency level from A1 to C2, specific descriptors. Differentiating between these concepts is essential for specifying the objectives of contemporary foreign language education, since their apparent similarity conceals fundamentally different types of cognitive and communicative activity.

Keywords: writing, written speech, communicative activity, assessment of written performance.

Introduction. The contemporary stage of development, encompassing the period from the early 2000s onwards, firmly established the status of writing within the methodology of foreign language teaching. With regard to approaches to teaching writing, two major orientations can be distinguished. The first is a product-oriented approach, which focuses on the final written product and involves producing a text according to a prescribed model and within a relatively rigid structural framework. The second is a process-oriented approach, which places emphasis on the strategies involved in generating written discourse, including drafting, revising, editing, and reflecting on each stage of the writing process.

A significant milestone in this evolutionary process was the publication of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) in 2001. The CEFR formally consolidated the status of writing as an essential component of foreign language proficiency and introduced a detailed system of descriptors for assessing written performance across all levels of language proficiency. Within the CEFR, writing is conceptualized as a multidimensional competence encompassing several forms of written language activity, including overall written production—such as personal letters, formal correspondence, essays, reports, and other text types—and written interaction, which involves correspondence, notes, messages, and form completion.

For each proficiency level from A1 to C2, specific descriptors are provided to indicate the types of texts learners are expected to produce, the degree of coherence and cohesion they should demonstrate, the range of topics they can address, and the genre-specific and stylistic conventions they are expected to observe. At the A1 level, for example, learners are expected to produce simple phrases and sentences; at B1, they should be capable of producing connected texts on familiar topics; and at C1, they are expected to construct complex, well-structured texts on issues requiring discussion, supported by the writer's own arguments and conclusions. Thus, the CEFR established writing as a legitimate and independent objective of foreign language education, comparable in significance to other forms of communicative language activity, while simultaneously providing teachers and materials developers with a universal framework for the assessment of written performance.

Literature review. Writing, in the narrower sense, is understood primarily as a technical skill comprising calligraphic, orthographic, and punctuation-related operations. The content of writing instruction involves encoding speech sounds into graphic symbols, i.e., letters; producing words in a graphically appropriate form; observing spelling conventions; and using punctuation correctly. The principal objective of writing at this level is the accurate graphic representation of linguistic material, while the activity itself is predominantly reproductive and, to a considerable extent,

mechanical in nature. Its outcome is a graphically and orthographically correct word, phrase, or sentence. Within the system of foreign language education, writing in this sense functions primarily as an instructional tool for reinforcing vocabulary and grammatical structures and for conducting written tests, exercises, and dictations. Within the previously discussed models of foreign language communicative competence, this aspect of writing may therefore be attributed primarily to language or linguistic competence.

Written speech, by contrast, constitutes a productive form of communicative language activity and presupposes the learner's conscious ability to generate coherent and meaningful discourse in written form. In terms of content, written speech involves the construction of new meanings, the organization and structuring of ideas, and the selection of appropriate linguistic resources in accordance with the intended recipient, genre, communicative purpose, and situation of communication.

The objective of teaching written speech is therefore to enable learners to produce messages or texts that fulfil a particular pragmatic and communicative purpose, whether to convey information, persuade the reader, formulate a request, or express emotions and attitudes. The nature of this activity is productive and creative and consequently involves a comparatively high degree of learner engagement and motivation. Its outcome is a complete and coherent written text—such as a personal letter, essay, article, questionnaire, or other written genre—characterized by semantic integrity and structural completeness.

Within the system of foreign language education, written speech is associated with communicative, discourse, sociocultural, and compensatory competences, since its successful realization requires learners to develop the ability to establish coherent relationships between events, ideas, and phenomena; construct a logical progression of thought; take into consideration the sociocultural conventions of the target language; anticipate the potential response of the recipient to a written message; and observe the formal, linguistic, stylistic, and genre-specific conventions governing written communication.

Table 1 presents a comparative analysis of the concepts of “writing” and “written speech” within the context of foreign language teaching methodology.

Table 1.

Comparison of the Concepts of “Writing” and “Written Communication”

Criterion	Writing as a Skill	Writing as a Communicative Activity
Nature of the activity	Reproductive	Productive
Instructional objective	Encoding speech sounds into graphic symbols; developing handwriting, spelling, and punctuation skills	Generating meaning, structuring ideas, and expressing them coherently in written form
Psychophysiological basis of the activity	Fine motor skills of the hand and visual memory	Verbal reasoning, internal speech, logical thinking, and imagination
Tasks performed	Completing instructional tasks accurately and avoiding linguistic and mechanical errors	Conveying or requesting information, expressing personal opinions, and influencing the recipient through written communication
Expected outcome	An accurately written individual word, phrase, or sentence	A coherent and logically structured written message or text characterized by semantic completeness
Relationship to the components of foreign language communicative competence	Primarily associated with linguistic competence, including knowledge of the language system and the rules governing its use	Associated with communicative, discourse, and sociocultural competences, including the ability to communicate effectively in written form

Control and regulation External control: the teacher identifies and corrects errors S e l f - regulation and self-monitoring: the writer independently manages meaning construction and revises the written message

The conflation of these two concepts may lead to serious methodological consequences when a teacher claims to be developing learners' written communication competence, while in practice foreign language classes are largely limited to dictation exercises at the expense of creative writing activities. In such a case, the teacher focuses primarily on developing learners' basic writing skills rather than their competence in written communication. According to the principles of the communicative approach, the teaching of written communication should be conducted at a qualitatively different level.

When teaching writing as a technical skill, the teacher demonstrates how words should be written correctly and develops learners' fundamental writing skills, which is particularly characteristic of primary education. By contrast, when teaching written communication, the teacher explains why a particular text is produced, for whom it is intended, and which strategies can be employed to influence the recipient and ensure an appropriate interpretation of the message. It is specifically through the teaching of written communication that learners develop discourse skills, i.e., the ability to construct coherent and well-structured texts sociocultural skills related to observing norms of etiquette and conventions of argumentation in the target-language culture [6], as well as compensatory skills associated with planning an utterance and revising written output. Consequently, contemporary approaches to foreign language teaching, particularly at the upper-secondary and higher education levels, are gradually shifting their emphasis from the teaching of "mechanical" writing towards the development of written communication as an effective channel of interaction.

An analysis of textbooks and methodological manuals on foreign language teaching [7] reveals how their authors differentiate between these concepts. The status of writing is interpreted from two perspectives; however, these perspectives are not mutually exclusive but rather complement one another organically. On the one hand, writing is regarded as a final product and an independent learning objective. On the other hand, writing functions as an essential instructional tool, that is, as a means of accomplishing supplementary learning tasks. These may include recording keywords, preparing outlines or notes while listening or reading, completing lexical and grammatical exercises in written form, and facilitating a deeper understanding and retention of learning material. The authors emphasize that effective mastery of writing as a productive skill is impossible without its regular use as a means of learning.

According to methodological literature, the content of written communication instruction should be oriented towards the formation of communicative strategies and the development of skills that enable learners to become active participants in written communication. Thus, at the initial stage, the instructional process involves the development of basic technical writing skills, including handwriting, spelling, and punctuation, while at subsequent stages it should focus on developing communicative writing skills.

In the latest version of the CEFR, writing is represented through two categories: written production and written interaction. This terminological distinction reflects the need to differentiate between these concepts in recognition of the fact that producing a text and engaging in written dialogue with an interlocutor require fundamentally different cognitive and communicative strategies.

Written production constitutes a monologic act of communication. Essentially, written production involves the creation of a complete, coherent, and generally pre-planned text addressed to a passive recipient who does not participate in the communicative process in real

time. The primary emphasis is placed on textual structure, stylistic accuracy, and depth of content. Within this category, the CEFR identifies such formats as creative writing (stories, descriptions, reviews, poems, etc.) and academic/professional writing (essays, reports, articles, etc.). Progress is measured from the ability to construct simple phrases about oneself at the A1 level to the production of complex, stylistically sophisticated, and logically coherent texts at the C2 level. The quality of the final written product should therefore be regarded as a key criterion of successful written production.

The proficiency-level criteria for assessing written texts in the context of creative writing can be presented as follows:

Pre-A1: providing personal information (name, address, etc.) in writing with the assistance of a dictionary;

A1: writing simple phrases and sentences about oneself, one's family, immediate environment, interests, hobbies, etc.;

A2: producing simple descriptions of facts, phenomena, or events; describing past experiences; and creating short narratives using simple conjunctions such as *and*, *but*, and *because*;

B1: clearly establishing chronological sequence in a narrative and describing feelings and reactions in a simple, coherent text;

B2: producing detailed descriptions of real or imagined events, observing genre conventions, developing arguments, and synthesizing information from several sources;

C1: producing detailed, well-structured texts in a natural style, including the appropriate use of idiomatic expressions and humour, and providing extended support for viewpoints through relevant examples;

C2: producing engaging narratives and descriptions in a style appropriate to the genre and confidently employing idiomatic language and humour to enhance the impact on the reader.

In contrast to written production, foreign-language written interaction constitutes a dialogic act involving the exchange of written messages in real time. Foreign-language written interaction is spontaneous and interactive and presupposes the presence of a specific interlocutor who can immediately respond to a written message, request clarification, ask questions, or ask the writer to reformulate an idea. Accordingly, the language used in such interaction is considerably closer to spoken discourse, while grammatical accuracy may sometimes be subordinated to the speed and effectiveness with which meaning is communicated.

This category of written communication encompasses two principal formats: personal and formal correspondence, including letters and emails, and short utilitarian forms such as notes and forms. For comparison with written production, the proficiency-level criteria for foreign-language written interaction may be summarized as follows:

Pre-A1: writing short phrases to communicate basic information, such as one's name and address, in a fixed form or note with the assistance of a dictionary;

A1: writing simple sentences to provide or request personal information, such as a name or address;

A2: requesting or providing personal information in writing and constructing short sentences describing ongoing events or situations;

B1: communicating information and ideas on both abstract and concrete topics in writing, checking information, and explaining problems with sufficient justification;

B2: effectively expressing views and communicating news in writing, as well as engaging with the opinions expressed by other participants in communication;

C1: expressing ideas clearly and precisely while flexibly adapting written communication to

the addressee;

C2: expressing oneself in an appropriate tone and style in virtually any form of formal or informal written interaction.

In the latest version of the CEFR, foreign-language written interaction is presented as a distinct type of communicative language activity encompassing both written and online interaction, including synchronous and asynchronous forms of written communication. In particular, Web 2.0 services, social networking platforms, and videoconferencing technologies became widespread and developed into major instruments for organizing the educational process under conditions of social distancing [5]. Among the most widely used platforms were Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom, and various instant-messaging applications. These technologies made it possible to conduct classes online, exchange educational materials instantaneously, provide consultations, and respond promptly to learners' questions. Researchers have noted that the interactive nature of online learning became a key factor positively influencing learners' intention to continue studying in this format and their overall level of satisfaction. The emphasis shifted from the acoustic to the visual dimension of communication, which, in turn, necessitated a reconsideration of established teaching methodologies. Nevertheless, online learning has become firmly embedded in language education, occupying a distinct place within blended learning models and continuing to be widely used.

Foreign-language written online interaction has been investigated by numerous scholars who have identified its distinctive characteristics as a specific channel of communication mediated by information and communication technologies and synchronous online communication tools [1]. An analysis of the relevant studies reveals the following tendency. At the initial level of foreign language proficiency, foreign-language written online interaction tends to be reactive in nature; that is, it is largely determined by externally imposed communicative conditions. At this stage, the learner functions primarily as a guided participant because written utterances are generally tied to specific communicative tasks, such as formulating a question, transmitting information, responding to an interlocutor's message, and performing similar communicative actions.

At more advanced proficiency levels, written interaction gradually develops into proactive communicative activity, in which learners are capable of assuming an active role in communication. They can independently initiate discussions, introduce new topics, clarify the positions of other participants, and manage the dynamics of collaborative interaction even when several messages are received simultaneously.

From a methodological perspective, this implies that at the initial stage teachers should provide learners with structured communicative scenarios and appropriate scaffolding. At advanced levels, however, instructional situations should be designed in ways that enable learners to develop greater learner autonomy and independently improve their written interaction skills. As these skills develop and communicative experience accumulates, learners become increasingly capable of maintaining an interlocutor's attention, sustaining interaction, and defending their viewpoints despite potential distractions.

Discussion. When discussing the distinctive features of online written interaction, several key aspects should be identified that define its nature and distinguish it from traditional paper-based written communication.

First, online written interaction enables participants to exchange messages both synchronously, in real time, and asynchronously, through sequential and delayed communication [4]. Asynchronous interaction provides learners with sufficient time to prepare their responses, formulate their communicative intentions carefully, consider appropriate arguments, check spelling, and correct errors before sending a message. Synchronous interaction, by contrast, requires greater fluency in

written production and a higher degree of automatization of lexical and grammatical skills. In this respect, it brings written communication closer to the conditions of spontaneous oral conversation, in which errors are inevitable and constitute a natural component of the communicative process [3].

Second, effective foreign-language online written interaction with one or more interlocutors requires the development of collaborative communication strategies. Such strategies include the ability to use markers of agreement and disagreement, paraphrase another participant's ideas in order to verify understanding, and employ turn-taking techniques in online chats. Unlike oral communication, where natural pauses facilitate turn-taking, written chat interaction often requires specific anticipatory expressions to signal an intention to take or maintain the conversational initiative. Collaborative strategies also involve a form of active listening in written communication, manifested in the ability to ask clarifying questions and encourage less active or "silent" communication partners to participate in the discussion [3].

Third, informal foreign-language online written interaction is strongly influenced by the conventions of spoken discourse. Consequently, a certain degree of linguistic inaccuracy is generally tolerated, meaning that this form of communication cannot necessarily be regarded as a model of standard linguistic correctness. Online written interaction allows phonetic and syntactic characteristics of conversational language to be transferred into written discourse, including frequent contractions, elliptical constructions, colloquial expressions, and interjections. At the same time, the limited time available for formulating ideas and preparing responses inevitably leads to the simplification of grammatical structures and the frequent use of acronyms and abbreviations.

However, because errors are visually represented and permanently recorded in written form, repeated exposure to them may contribute to their consolidation and potentially result in linguistic interference. One possible solution is to establish a clear distinction between communicative genres and explicitly specify the expected response format. In spontaneous online conversations, priority may be given to content and response speed, while minor linguistic errors can be disregarded. Where adherence to standard linguistic norms is required, asynchronous communication tools or more formal genres, such as essays and extended delayed responses, may be employed, since these formats allow for revision and editing. It is therefore important to explain to learners that online chat represents a form of written communication that shares many characteristics with spoken discourse, whereas, for example, a blog post constitutes a distinct written genre governed by substantially different linguistic, stylistic, and structural requirements.

Fourth, foreign-language online written interaction is characterized by the incorporation of specialized symbols, emojis, images, and memes into the communicative process. These elements function as specific units of cultural and contextual information and contribute additional emotional and pragmatic meaning. They also make it possible to represent certain intonational characteristics of written utterances. The absence of conventional paralinguistic resources, such as gestures, facial expressions, tone and timbre of voice, creates an informational gap that is compensated for by graphic elements indicating the intended tone of a written message. With the widespread adoption of artificial intelligence technologies and their integration into foreign-language teaching methodology, the nature of written interaction itself is undergoing significant transformation. In traditional approaches to writing instruction, as established above, writing is more frequently regarded as a product, with the final text being assessed primarily according to criteria such as grammatical accuracy and structural organization [2]. In interaction with a chatbot, however, written production increasingly functions as a dynamic process of meaning construction.

Conclusion. Thus, foreign-language written interaction is understood as an active process of exchanging written messages with a chatbot that requires learners to take into consideration the communicative situation, the role and characteristics of the addressee, the communicative purpose of the utterance, and its sociocultural context. Acting as an interlocutor or recipient, the chatbot enables students to practise dialogic communication in written form, discuss contemporary issues, substantiate and defend their viewpoints, formulate questions, and respond appropriately to the interlocutor's contributions.

References:

1. Авраменко А.П. Лингводидактический потенциал чат-ботов и виртуальных помощников как средств распознавания речи технологиями искусственного интеллекта // Мир науки, культуры, образования. – 2022. – № 3 (94). – С. 9-12.
2. Marzuki, Widiati U., Rusdin D., Darwin, Indrawati I. The impact of AI writing tools on the content and organization of students' writing: EFL teachers' perspective // Cogent Education. – 2023. – Vol. 10: 2236469.
3. Hampel R. Training teachers for the multimedia age: Developing teacher expertise to enhance online learner interaction and collaboration // International Journal of Innovation in Language Learning and Teaching. – 2009. – Vol. 3. – № 1. – Pp. 35-50.
4. Warshauer M., Kern R. Network-based Language Teaching: concepts and practice. Cambridge University Press. Cambridge, 2000. – 240 p.
5. Титова С.В. Обучение иноязычной письменной речи в цифровой среде вуза // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2023. – Т. 28. – № 2. – С. 302-316.
6. Allami H., Najari B., Tajeddin Z. The impact of sociocultural theory informed instruction on learners' IELTS writing: task response, grammar, vocabulary, coherence and cohesion // Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education. – 2025. – Т. 10. – № 1. – С. 7.
7. Шамов А.Н. Методика обучения иностранным языкам: Теоретический курс. Учебное пособие. – Издательство Флинта, 2024. – 296 с.
8. Сарсенбаева З. Analysis of images and symbols in english non-realistic works //Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 229-232.
9. Сарсенбаева З. Модернизм в узбекской литературе и интерпретация образов //Зарубежная лингвистика и лингводидактика. – 2024. – Т. 2. – №. 1. – С. 193-199.
- 10.Zoya S. LITERARY ANALYSIS OF DAVID MITCHELL'S WORKS IN ENGLISH LITERATURE //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2024. – Т. 2. – №. 41. – С. 11-19.
- 11.Zoya S. LITERARY ANALYSIS OF ULUGBEK HAMDAMOV'S WORKS IN UZBEK LITERATURE //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2024. – Т. 2. – №. 41. – С. 20-25.
- 12.Sarsenbaeva Z. MODERN APPROACHES TO TEACHING LITERARY TERMS IN COMPARATIVE LITERATURE //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2026. – Т. 7. – №. 02. – С. 198-209.
- 13.Belgibayeva G., Sarsenbaeva Z., Zhumagulova K. MAG 'JAN JUMABAYEV IJODIDA OZODLIK G 'OYASI //Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – Т. 3. – №. 1. – С. 159-165.
- 14.Sarsenbayeva Z., Zillolova G. COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO TRANSLATED VERSIONS OF A LITERARY TEXT //Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2025. – Т. 2. – №. 4. – С. 183-188.

UMUMIY TEXNIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHDA NAZARIY MEXANIKA FANINING INNOVATSION-DIDAKTIK MODELI

Parmonov Abdutolib Abduvahob o'g'li

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan komponentli va mazmunli model ishlab chiqilgan bo'lib, unda nazariy mexanika fanining kasbga yo'naltirilgan, innovatsion va fanlararo integratsiyalashgan o'qitish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqotda UTKni rivojlantirishning asosiy didaktik tamoyillari — kasbga yo'naltirilganlik, fanlararo uzluksizlik, raqamli axborot texnologiyalaridan maqsadga muvofiq foydalanish va muammolilik tamoyili puxta tahlil qilingan. Model me'yoriy, maqsadli, mazmunli-texnologik va diagnostik-natijaviy komponentlar orqali talabaning motivatsion, kognitiv, praksiologik, texnik-texnologik hamda refleksiv kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Nazariy mexanika fanini amaliy dasturlar, raqamli simulyatsiyalar, fanlararo bog'liqlik va kasbiy kontekstga asoslangan vazifalar bilan boyitish UTKni samarali shakllantirish uchun muhim omil sifatida asoslangan. Ushbu model muhandislik ta'limida fundamental bilimlar bilan amaliy faoliyatni integratsiyalovchi, innovatsion, tizimli va samarali pedagogik yondashuv sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar. Umumiy texnik kompetentlik, UTK modeli, kasbga yo'naltirilganlik tamoyili, fanlararo uzluksizlik, raqamli texnologiyalar, muammolilik tamoyili, nazariy mexanika, innovatsion ta'lim, didaktik model, amaliy dasturlar, modellashtirish, praksiologik kompetensiya, refleksiv kompetensiya, texnik-texnologik tayyorgarlik.

Tadqiqot metodologiyasi. Muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarining UTKni rivojlantirish kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga, motivatsion-axborot komponentni va UTKni rivojlantirish darajasini oshirishga va shu orqali axborot muhitini modellashtirishning didaktik topshiriqlarini kasbga intensiv o'qitish jarayoniga individual refleksiyada transformatsiyalashga qaratilgan.

Nazariy mexanika fanini muhandislik bakalavrlarida UTKligini rivojlantirish imkoniyatlarini inobatga olgan holda, uning asosiy didaktik tamoyillarini aniqlash zarur bo'ladi.

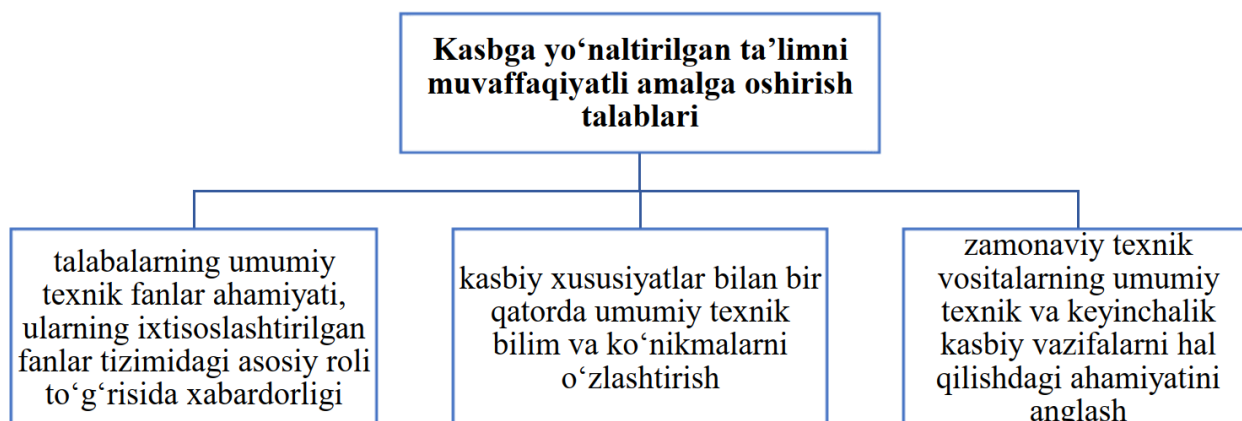
O'qitish tamoyillarining mazmuniy (fuqarolik, ilmiylik, ta'limiylik, fundamentallik va amaliy yo'nalganlik) hamda protsessual (uzluksizlik, izchillik, mas'uliyatlilik, ijodiy faoliyat, ko'rgazmalilik) guruhlariga ajratilishi o'qitishning yetarli darajada samarali tashkil etilishiga xizmat qiluvchi tizim sifatida qaraladi. Mazkur tasnif didaktikaning “nima o'qitish kerak?” va “qanday o'qitish kerak?” kabi asosiy savollariga ilmiy asoslangan javob berish imkonini yaratadi.

Bu vaziyatni nazariy mexanika faniga intensiv kasbga yo'nalish berish orqali o'zgartirish mumkin. Nazariy mexanika fanini o'rganishga bo'lgan shaxsiy qiziqishni rivojlantirishning eng katta natijador impulsi ta'limning kasbga intensiv yo'naltirilgan yondashuvda olib borilishidadir [1].

Ta'limning kasbga yo'naltirilganlik tamoyili dastlab kasb-hunar ta'limi pedagogikasida shakllantirilgan bo'lib, hozirga qadar yetakchi metodologik prinsip sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Shu bois nazariy mexanika fanini o'zlashtirish jarayonida UTKni rivojlantirishning birinchi va asosiy didaktik tamoyili - kasbga yo'naltirilganlik tamoyili hisoblanadi.

Mazkur tamoyil dastlab ta'limni amaliyot bilan transformatsiya qilish tamoyili sifatida shakllangan bo'lib, u kasbiy yo'nalganlik prinsipi bilan ilmiylik tamoyilini o'zaro uyg'unlashtirgan.

Kasbga yo'naltirilgan pedagogik jarayonni samarali tashkil etish uchun bir qator talablarga javob berishi lozim. 1-rasm orqali tanishish mumkin

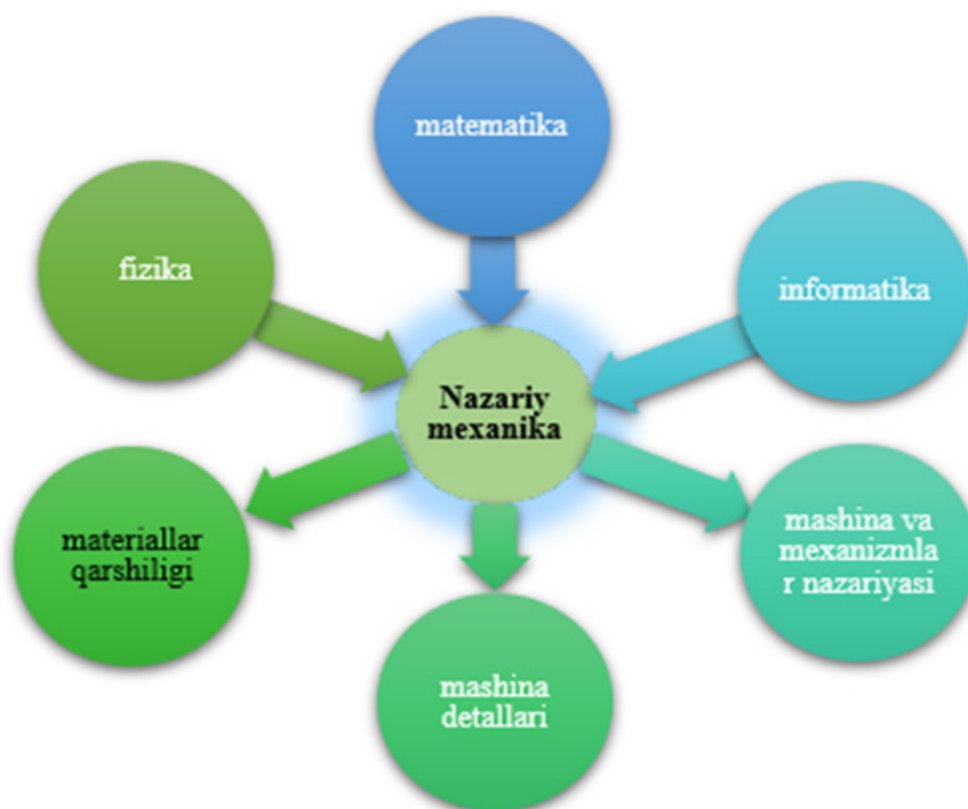
1-rasm. Kasbga yo'naltirilgan ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirish talablari

Innovatsion yondashuvlar asosida nazariy mexanika fanining kasbga yo'naltirilgan mashg'ulotlarini tashkil etishda kasbga oid didaktik topshiriqlarni intensiv o'qitish orqali bo'lajak muhandislarda kasbiy faoliyatining mazmuni, funksiyalari va vazifalari haqida tizimli tasavvurlar shakllantiriladi. Natijada, talabalar kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorgarlikning dastlabki darajasiga ega bo'ladilar [1].

Talabalarning nazariy mexanika fanini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasining sustligi, o'quv jarayonining kasbiy faoliyat bilan integratsiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi, fanlararo bog'liqlik va tizimlilik sohalaridagi kasbiy muammolarni hal qilishda o'quv fanining o'rnini tushunish nuqtai nazaridan bog'laydi. Yangi innovatsion konsepsiyalarning mavjudligi talabaga alohida fanlar va fanlararo aloqalarni amalga oshirishga imkon beradi. Natijada fan orqali olinayotgan bilimlar haqiqatdan ajralgan nazariya sifatida qabul qilinmaydi.

Bu mantiqan olinganda nazariy mexanika fanini fanlararo o'qitishda UTKni rivojlantirishning quyidagi - fanlararo uzluksizlik tamoyilini nazarda tutadi. Ushbu tamoyil nazariy mexanika fanini bir qator fanlarga xos bo'lgan umumiy tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar va bilish usullarini qo'llagan holda o'zlashtirishni hamda ular uchun umumiy bo'lgan faoliyat turlari hamda o'zaro munosabatlar tizimini shakllantirishni nazarda tutadi.

Nazariy mexanika matematika (matematik analiz, chiziqli algebra va analitik geometriya, differensial tenglamalar, ...), fizika (klassik mexanika) va informatika (amaliy dasturlar) fanlarini o'ziga asos qilib oladi hamda materiallar qarshiligi, mashina detallari, mashina va mexanizmlar nazariyasi kabi umumtexnika yo'nalishidagi fanlar uchun fundament vazifasini bajaradi. Shu sababli u mazkur fanlar bilan uzviy integratsiyada bo'lib, bo'lajak muhandisning fundamental texnik tayyorgarligini shakllantirishda muhim o'rin tutadi (2-rasm).

Fanlararo aloqalarni yoritib beruvchi asosiy rejaning tuzilishi talabalarga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha modullar hamda nazariy mexanika fanining tegishli bo'limlari o'rtasidagi bog'liqlikni tasavvur qilish imkonini yaratadi. Bunday rejani taqdim etish nazariy mexanikani o'zlashtirishning dastlabki bosqichidayoq talabalarga muayyan mavzuning ahamiyatini anglash, uni yaxlit tizim sifatida ko'ra olish va o'rganilayotgan mazmunning ichki mantiqiy tuzilishini tushunishga yordam beradi. Natijada, talabalar kasbiy muammolarni hal qilish va zarur ko'nikmalarni shakllantirish uchun murakkab nazariy bilimlarning nechog'lik muhimligini chuqurroq idrok etadilar [1].

Ikkinchi komponent esa talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, real muhandislik muammolarini mustaqil hal qilish salohiyatini oshirish, bo'lajak mutaxassisning ijodiy imkoniyatlarini faollashtirish hamda umumtexnik bilimlarga shaxsiy, qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish bilan bog'liqdir" [2].

Nazariy mexanika fanining birlamchi asosini "tabiatan universal xarakterga ega bo'lgan fizik qonunlar, ilmiy-texnik nazariyalar, fundamental qoidalar, tushunchalar va ularga daxldor metodlar majmuasi tashkil etadi" [3].

Texnika OTTlarining "Nazariy mexanika" kursi zamonaviy mexanik muhandisning ilmiy dunyoqarashini shakllanishida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ijodiy fikrlay oladigan mutaxassisni tayyorlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Mexanika asoslari bo'yicha chuqur va tizimli bilimlarsiz muhandislik-mexanik yo'nalishidagi keyingi barcha fanlarni puxta o'zlashtirish uchun zarur poydevor yaratib bo'lmaydi.

Asosiy tamoyil sifatida o'quv materiali fanning ilmiy dolzarbligini aks ettirishi lozim, chunki ushbu dolzarblik kasbiy muammolarni hal etishning negizini tashkil qiladi va talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga qiziqtirish hamda faollashtirishga xizmat qiladi.

Fan mazmunidagi ilmiy dolzarblikning bosh vazifasi — bitiruvchida kelajakdagi kasbiy

faoliyatining asosini tashkil etadigan, o'zgaruvchan kasbiy sharoitlarda mustaqil va samarali faoliyat yuritishga imkon beradigan asosiy bilimlar majmuasini shakllantirishdan iboratdir.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining vazifasi fundamental tayyorgarlikni kuchaytirishdan iborat bo'lib, talabaga ma'lum bir fan bo'yicha uning mazmunining asosiy o'xshash qismini ajratib ko'rsatish qobiliyatini beradi. Mustaqil fikrlash va yangi bilimga ega bo'lgandan so'ng, o'rganilgan bilimlarni yangi sharoitlarda foydalanishi mumkin bo'ladi.

Muhandislik ta'limidagi fundamentalizatsiya konsepsiyasini qat'iy kasbiylashtirish bilan almashtirish deb tushunish lozim. Biroq hozirgi davrda ilmiy izlanishlar va ishlab chiqarishdagi innovatsion yutuqlar aynan fundamental va amaliy tadqiqotlar kesishgan nuqtada yuzaga kelmoqda. Shu sababli asosiy, fundamental bilimlardan voz kechish jiddiy xavf tug'diradi. Amaliy faoliyatda aynan fundamental bilimlarga tayanilgan holda, muayyan amaliy va kasbiy vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimlar shakllantiriladi.

Asosiy tamoyilning amaliyotga tatbiqi talabning UTKning kognitiv komponentini rivojlantiradi, shuningdek tizimli tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, mexikaning asosiy qonun va teoremlarini yaxlit idrok etish qobiliyatini mustahkamlaydi. Bu jarayon axborot, texnik va tadqiqot kompetensiyalarining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi.

Nazariy mexanika fanini o'qitish davomida axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanish UTKni rivojlantirishning quyidagi – raqamli axborot texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish tamoyiliga to'g'ri keladi. Ushbu tamoyilning asosiy mazmuni nazariy mexanika fanini o'qitishda ta'limni axborotlashtirish vositalaridan foydalanish bosqichidan chiqib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) tizimli, maqsadga yo'naltirilgan va didaktik jihatdan asoslangan holda foydalanishga o'tishni nazarda tutadi. Bu yondashuv umumtexnik kompetensiyalarning butun majmuasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Keling, nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrida UTKni rivojlantirish modelini ishlab chiqishga to'xtalamiz.

Umumtexnik kompetentligini rivojlantirish modelini ishlab chiqish jarayonida pedagogik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan va ilmiy izlanishning muhim usullaridan biri hisoblangan modellashtirish metodidan foydalanildi. Modellashtirish ushbu tizimning tuzilishi, aloqalari, tashkil etish va ishlash tamoyillari takrorlanadigan model yaratish orqali mavjud yoki rivojlangan tizimga moddiy yoki aqliy taqlid qilishni nazarda tutadi [4]. Ushbu metod ta'lim tizimining tarkibiy tuzilishi, elementlararo bog'liqligi, tashkil etilish jarayoni va faoliyat yuritish qonuniyatlarini qayta tiklash imkonini beradi.

Umumtexnik kompetentlikni rivojlantirish jarayonini modellashtirish esa o'qituvchi va talabning muayyan ta'limiy muhitda amalga oshiradigan hamkorlikdagi faoliyatini aks ettiruvchi modelni yaratishni anglatadi.

Model muvaffaqiyatli ishlashi uchun u muayyan talablarga javob berishi kerak.

Modelning o'ziga xosligi, avvalo, uning amal qiladigan ta'limiy muhit bilan yuqori darajada mos kelishida namoyon bo'ladi. Umumiy texnik kompetentlikni rivojlantirish modeli nazariy mexanika fanining barcha ta'lim shakllarida qo'llaniladigan o'quv muhiti bilan uyg'unlashishi zarur. Model samarali ishlashi uchun u moddiy, intellektual, axborot va boshqa turdagi resurslar bilan ta'minlanishi ham muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Modelning asosiy talablaridan yana biri — soddalik bo'lib, u boshqa tadqiqotchilar uchun tushunarli, aniq, ixcham va foydalanishga qulay bo'lishi kerak. O'xshashlik esa modelning to'laligi, aniqligi, hamda belgilangan mezonlar asosida ko'zlangan natijalarga erishish imkonini berishini anglatadi.

Modelni yaratishda umumiy talablar bilan bir qatorda, izchillik va universallik prinsiplari ham

muhim ahamiyat kasb etadi. Izchillik prinsipi modellashtirish bosqichlarining mantiqiy ketma-ketligini ta'minlab, har bir keyingi bosqich avvalgisining mantiqiy davomi sifatida shakllanishini belgilaydi. Universallik prinsipi esa nazariy mexanika fanini o'qitishda turli ta'lim yo'nalishlari bakalavrlari uchun ishlab chiqilgan modeldan foydalanish imkoniyatini nazarda tutadi.

Nazariy mexanika deyarli barcha texnika oliy ta'lim yo'nalishlarida o'qitilishini inobatga olsak, yaratiladigan model umumiy holda ushbu fan o'qitiladigan barcha bakalavriat dasturlariga mos kelishi lozim. Bunday yondashuv talabalarga turli muhandislik yo'nalishlariga oid amaliy vazifalarni yechishda hisoblash modellarini yaratish, olingan natijalarni tahlil qilish hamda ularni real amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

UTKni rivojlantirish taqdim etilgan didaktik tamoyillar va tizimli yondashuv asosida o'zaro bog'langan elementlarning yaxlit pedagogik tizimi sifatida ko'rib chiqildi. Shu asosda nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida UTKni rivojlantirishga qaratilgan model ishlab chiqildi. Mazkur modelning tarkibiy qismlari me'yoriy, maqsadli, diagnostik, mazmuniy va natijaviy komponentlarga ajratilgan holda o'rganildi.

Talabalarda UTKni rivojlantirish modeli beshta asosiy komponentlardan tashkil topgan bo'lib, quyida ularni har biriga alohida to'xtalib o'tamiz.

Me'yoriy komponent muhandislik yo'nalishining DTS va malaka talabalari hamda ish beruvchining talablarini o'z ichiga oladi.

Maqsadli komponent muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarida me'yoriy komponent talablariga muvofiq innovatsion yondashuvlar asosida bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirish maqsadini belgilaydi.

Mazmunli komponent — bu nazariy mexanika fanini o'qitish jarayonida talabalarda UTKni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar majmuini, muhandislik ta'limi yo'nalishi bakalavrlarida UTKni rivojlantirish metodikasini amalga oshirishga doir tamoyillarni, o'qitish texnologiyalari, shakllari, metodlari hamda didaktik vositalar tizimini o'z ichiga olgan tarkibiy qismidir.

Diagnostik-natijaviy komponent — talabalarda UTKni rivojlantirish komponentalari (motivatsion, kognitiv, praksiologik, texnik-texnologik, reflektiv)ga ko'ra talabalarda UTKning diagnostika vositalari, baholash mezonlari va darajalaridan iborat komponentdir.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari va didaktik modellarni ommaviy va samarali qo'llash orqali ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish zamon talabi hisoblanadi [5]. Amaliy dasturlardan foydalanilgan holda kasbga yo'naltirilgan hamda tadqiqot xarakteridagi vazifalarni bajarish, shuningdek masofaviy aloqa vositalaridan foydalanish o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi va insonning faqat faollikda rivojlanishi mumkin degan fikrga asoslanib, UTKni rivojlantirishga faollik yondashuvini amalga oshirishga imkon beradi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Faollik yondashuvining asosiy g'oyasi L.S.Vygotskiy [6], V.V.Davydova [7], D.Devi [8], A.N.Leontiev [9], G.I.Shchukina [10] va boshqalarning asarlarida aks etgan. Bu jarayon subyektning psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, tashqi obyektiv faoliyatning bosqichma-bosqich o'zgarishi orqali ichki aqliy faoliyatga aylanishi natijasida yuzaga keladi. Faollik yondashuvining mohiyati talabalarining yangi faoliyat turlarini — tadqiqot, izlanish va ijodiy faoliyatni — o'zlashtirishini taqozo etadi. Bu jarayonda o'quv materiallari tizimlashtiriladi va mustahkamlanadi, talabada mustaqillik va javobgarlik rivojlanadi, natijada umumtexnik tayyorgarlikning sifati oshadi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan nazariy mexanika fanining mazmunini kasbga yo'naltirilgan, fanlararo integratsiyalashgan va raqamli texnologiyalar

bilan boyitilgan yondashuv asosida tashkil etishga bog'liqdir. UTKni rivojlantirishning ishlab chiqilgan komponentli va mazmunli modeli me'yoriy talablarga, zamonaviy muhandislik ta'limi ehtiyojlariga hamda ishlab chiqarishning real amaliyotiga mos keluvchi kompleks pedagogik tizim sifatida shakllantirildi.

Modelning me'yoriy, maqsadli, mazmunli-texnologik va diagnostik-natijaviy komponentlarining izchil o'zaro bog'liqligi talabalarda motivatsion, kognitiv, praksiologik, texnik-texnologik va refleksiv kompetensiyalarning bosqichma-bosqich rivojlanishiga sharoit yaratadi. Shuningdek, kasbga yo'naltirilgan didaktik topshiriqlar, amaliy dasturlar, hisoblash-simulyatsiya texnologiyalari va fanlararo uzviylik talabalarning fundamental bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalaydi.

Natijada yaratilgan model bo'lajak muhandislarning umumiy texnik kompetentligini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega bo'lib, ularni real ishlab chiqarish muhitida samarali faoliyat ko'rsatishga tayyorlaydigan uzviy, integrativ va innovatsion pedagogik tizim sifatida o'zini namoyon qiladi.

Tadqiqotimizdan kelib chiqib quyidagi takliflarni keltirishni maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Nazariy mexanika fanini kasbiy kontekstda o'qitish. O'quv materiallari amaliy texnik jarayonlar, real ishlab chiqarish vaziyatlari va kasbiy topshiriqlar bilan boyitilishi zarur.

2. Fanlararo uzluksizlikni ta'minlash. Nazariy mexanika, fizika, matematika va umumtexnik fanlar o'rtasida uzviy bog'liq modullar ishlab chiqilishi, mavzulararo o'tishlar tizimli tashkil etilishi lozim.

3. Muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan vazifalardan foydalanish. Talabalarni mustaqil tahlil, izlanish va innovatsion yechimlar yaratishga yo'naltiruvchi masalalar UTKni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

4. Motivatsiyani oshirishga qaratilgan intensiv o'qitish metodlarini qo'llash. Kasbiy faoliyatni modellashtiruvchi topshiriqlar, loyiha ishlari, texnik seminarlar va mini-tadqiqotlar talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytiradi.

5. Diagnostik-natijaviy komponent asosida baholash tizimini joriy etish. Reproduktiv, variativ, izlanuchanlik va ijodiy mezonlar asosida UTK darajalarini baholash talabalarning rivojlanish dinamikasini aniq ko'rsatadi.

6. Ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikni kuchaytirish. Korxona loyihalari, ishlab chiqarish muammolarini modellashtirish va stajirovkalar UTKning amaliy komponentini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Parmonov A.A., Pedagogical essence and model of formation of information and technical competence in applied mathematics students in bachelor studies // *frontline social sciences and history journal*. – 2023 , volume 03 issue 05 –PP: 26-34. <https://doi.org/10.37547/social-fsshj-03-05-03>. SJIF IMPACT FACTOR 2023: 6.895

2. Parmonov A.A. Umumtexnik fanlarni o'qitishda talabalarning axborot – texnik kompetensiyasini samarali shakllantirishning innovatsiyasi. / “O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim: muammo va istiqbollar” ilmiy-amaliy konferensiyasi. – 2021. –B. 37-40.

3. Parmonov A.A. Talabalarni ilmiy-texnikaviy ijodkorlik faoliyatiga jalb etishning psixologik va tashkiliy pedagogik asoslari. / «Ilm-fan va ta'limda innovatsiyalar: muammo va istiqbollar» konferensiyasi. – 2020. –B. 30-32.

4. Parmonov A.A. Umumtexnik fanlarni o'qitishda talabalarning axborot-texnik kompetentsiyasini samarali shakllantirishning innovatsion usullari // *Ta'lim, fan va innovatsiya*. – 2021, № 2. –B. 108-112. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. (13.00.00 №18).

5. Parmonov A.A., Zamonaviy raqamli texnologiyalar va ularni ta'lim jarayoniga jori etishning

zarurati // Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar

axborotnomasi. – 2021, №2. –В. 152-156. Ilmiy jurnal ISSN 2181-1296. (13.00.00 №7).

6. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика-пресс, 1999. - 533 с.

7. Давыдов В.В. Что такое учебная деятельность? / В.В. Давыдов // Образование: традиции и инновации в условиях социальных изменений. - М.: РАО, 1997. - С. 84-96.

8. Деви Дж., Психология и педагогика мышления / Дж. Деви; пед. с англ. - М.: ВЛАДОС, 1997. - 412 с.

9. Леонтьев А.Н., Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, Академия, 2005. – 352 с.

10. Щукина Г.И. Роль деятельности в образовательном процессе. Учебник для учителя / Г.И.Щукин. - М.: Просвещение, 1986. - 144 с.

TALABALARDA VALEOLOGIK KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Rahimboyev Rustamjon Abdurahmon o'g'li

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari, mazmun-mohiyati, tarkibiy komponentlari va unga ta'sir etuvchi pedagogik, psixologik, ijtimoiy, tashkiliy-institutsional hamda shaxsiy omillar kompleks ravishda tahlil qilingan. Zamonaviy sharoitda inson salomatligini asrash va mustahkamlash masalasi faqat tibbiy muammo sifatida emas, balki ta'lim-tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, talabalik davri shaxsning mustaqil hayot tarziga moslashishi, kundalik faoliyatini o'zi tashkil etishi, o'qish va dam olish rejimini belgilashi, ovqatlanish, jismoniy faollik, ruhiy zo'rqiqlash va turli axborot manbalaridan foydalanish bilan bog'liq qarorlarni mustaqil qabul qilishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli aynan oliy ta'lim davrida sog'liqni saqlashga oid bilim, ko'nikma, qadriyat va xulq-atvor stereotiplarini maqsadli shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Maqolada valeologik kompetensiya shaxsning o'z salomatligini anglash, baholash, saqlash va mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini ongli ravishda tashkil etish, xavfsiz xulq-atvorni tanlash, sog'liq haqidagi axborotni tanqidiy baholash va o'z faoliyatini refleksiv nazorat qilish imkonini beruvchi integrativ kompetensiya sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatli, aksiologik va fanlararo yondashuvlardan foydalanilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida valeologik kompetensiyaning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv-shaxsiy komponentlari ajratilgan hamda uning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tizimlashtirilgan. Natijada talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirish samaradorligi nafaqat maxsus bilim berishga, balki sog'lomlashtiruvchi ta'lim muhitini yaratish, talabaning ichki motivatsiyasini rivojlantirish, amaliy faoliyatni tashkil etish, raqamli sog'liq savodxonligini oshirish va muntazam refleksiv monitoringni yo'lga qo'yishga bog'liqligi asoslangan.

Kalit so'zlar: valeologiya, valeologik kompetensiya, talaba, oliy ta'lim, salomatlik, sog'lom turmush tarzi, sog'liq savodxonligi, kompetensiyaviy yondashuv, motivatsiya, sog'lomlashtiruvchi ta'lim muhiti, raqamli sog'liq savodxonligi, pedagogik omillar.

KIRISH. Bugungi globallashtirish, raqamlashtirish va ijtimoiy hayot sur'atlarining jadallashtirish sharoitida inson salomatligini saqlash va mustahkamlash masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy insonning salomatligi biologik omillar bilangina emas, balki uning turmush tarzi, kundalik xulq-atvori, ovqatlanish madaniyati, jismoniy faolligi, uyqu va dam olish tartibi, psixosotsial holati, ekologik sharoiti, ijtimoiy muhiti hamda sog'liq bilan bog'liq axborotdan foydalanish qobiliyati bilan ham chambarchas bog'liq. Mazkur holat ta'lim tizimi oldiga shaxsni nafaqat intellektual va kasbiy jihatdan tayyorlash, balki uning o'z salomatligiga ongli va mas'uliyatli munosabatini shakllantirish vazifasini ham qo'yadi.

Oliy ta'lim muassasasi shaxsning kasbiy shakllanishi bilan bir qatorda uning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantiradigan muhim ijtimoiy-pedagogik muhit hisoblanadi. Talabalik davrida inson bolalik va o'smirlik davriga xos tashqi nazoratdan nisbatan mustaqil hayot tarziga o'tadi. U kundalik vaqtini qanday taqsimlash, qanday ovqatlanish, qancha harakat qilish, qachon dam olish, qanday axborot manbalariga murojaat qilish va sog'lig'i bilan bog'liq muammolarda qanday yo'l tutish kabi masalalarda tobora ko'proq mustaqil qarorlar qabul qiladi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim jarayonida talabaning valeologik kompetensiyasini shakllantirish uning nafaqat hozirgi salomatligi, balki kelgusidagi hayot sifati va kasbiy faoliyatining samaradorligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Xorijiy tadqiqotlar universitet talabalarining sog‘liq savodxonligi yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. 2022-yilda e‘lon qilingan tizimli sharhda 21 ta tadqiqot tahlil qilingan bo‘lib, ularning katta qismida talabalarning sog‘liq savodxonligi ko‘rsatkichlari taqqoslash guruhlariga nisbatan past yoki cheklangan darajada ekani aniqlangan. Mazkur sharhda sog‘liq savodxonligiga yosh, jins, o‘qish semestri, ta‘lim yo‘nalishi, ota-onalarning ta‘lim darajasi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoit kabi omillar ta‘sir qilishi qayd etilgan. Mualliflar universitetlar talabalarning sog‘liq savodxonligini rivojlantirish uchun mavjud ta‘limiy va institutsional resurslardan faol foydalanishi zarurligini ta‘kidlaydi.

Valeologik kompetensiya tushunchasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda sog‘liqni saqlash va sog‘lom turmush tarzini tashkil etish bilan bog‘liq kompetensiyalar tizimi sifatida talqin qilinadi. Xususan, no-tibbiy yo‘nalishlarda tahsil olayotgan talabalar bo‘yicha tadqiqotlarda valeologik kompetensiya sog‘lom turmush tarzini olib borish, xavfsiz xulq-atvorni amalga oshirish va zarur hollarda birlamchi yordam ko‘rsatish qobiliyati bilan bog‘langan. Shu bilan birga, mazkur kompetensiyaning kognitiv, faoliyatli, motivatsion-qadriyatli va shaxsiy komponentlardan tashkil topishi taklif etilgan.

Mazkur ilmiy qarashlar asosida valeologik kompetensiyani tor ma’noda sog‘liq haqidagi bilimlar majmui sifatida emas, balki bilim, qadriyat, motivatsiya, amaliy ko‘nikma, xulq-atvor va refleksiyaning o‘zaro integratsiyasidan tashkil topgan murakkab shaxsiy kompetensiya sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bunda talabaning “sog‘lom turmush tarzi haqida bilishi” bilan “sog‘lom turmush tarzini ongli ravishda tashkil eta olishi” o‘rtasidagi farq alohida ilmiy ahamiyatga ega.

TADQIQOTNING MAQSADI VA METODOLOGIK ASOSLARI

Tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirishning nazariy asoslarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda kompetensiyaning rivojlanishiga ta‘sir qiluvchi asosiy omillarni ilmiy-pedagogik jihatdan asoslashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun valeologik kompetensiya tushunchasining mazmunini tahlil qilish, uning strukturaviy komponentlarini aniqlash, talabalik davrining valeologik kompetensiyani shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini ochib berish, kompetensiyaga ta‘sir qiluvchi individual va institutsional omillarni tasniflash hamda oliy ta‘lim amaliyoti uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Tadqiqot metodologik jihatdan kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va aksiologik yondashuvlarga asoslanadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabaning faqat bilimlarni egallashini emas, balki ushbu bilimlarni hayotiy va kasbiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini asosiy natija sifatida belgilaydi. Tizimli yondashuv valeologik kompetensiyaning alohida komponentlarini bir-biridan ajratib emas, balki o‘zaro bog‘langan yagona tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi. Faoliyatli yondashuv sog‘liq haqidagi bilimlarning amaliy faoliyatga aylanish mexanizmlarini ochib beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa talabaning individual ehtiyojlari, imkoniyatlari, motivlari va hayotiy tajribasini hisobga olish zarurligini belgilaydi. Aksiologik yondashuvda salomatlik inson hayotining muhim qadriyati sifatida qaraladi.

Tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur maqola empirik tajriba-sinov tadqiqoti emasligi sababli unda muallif tomonidan o‘tkazilmagan eksperimentlarning statistik natijalari keltirilmagan. Empirik bosqich uchun taklif qilinayotgan mezon va indikatorlar esa kelgusida tajriba-sinov ishlarida tekshirilishi mumkin bo‘lgan ilmiy model sifatida qaraladi.

VALEOLOGIK KOMPETENSIYA TUSHUNCHASINING ILMIY-PEDAGOGIK MOHIYATI

Valeologik kompetensiya tushunchasini to'g'ri anglash uchun, avvalo, "kompetensiya" va "valeologiya" tushunchalarining o'zaro aloqasiga e'tibor qaratish lozim. Kompetensiya shaxsning muayyan faoliyat sohasida bilim, ko'nikma, tajriba, qadriyat va munosabatlarni amaliy vaziyatlarda samarali qo'llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Valeologik yo'nalish esa salomatlikni saqlash, mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirish bilan bog'liq masalalarni qamrab oladi. Shu sababli valeologik kompetensiya mazkur ikki tushunchaning integratsiyasi sifatida talabanning o'z salomatligi bilan bog'liq ongli va mas'uliyatli faoliyatini ta'minlovchi kompetensiya sifatida qaralishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda sog'liq savodxonligi ham shaxsning sog'liq bilan bog'liq axborotni topish, tushunish, baholash va undan foydalanish qobiliyatlari bilan izohlanadi. Nutbeam tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyada sog'liq savodxonligining funksional, interaktiv va tanqidiy darajalari ajratilib, oddiy axborotni tushunishdan tortib, sog'liq bilan bog'liq qarorlarni mustaqil qabul qilish va axborotni tanqidiy baholashgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari ko'rsatilgan. Mazkur konsepsiya valeologik kompetensiyani shakllantirish uchun ham metodologik ahamiyatga ega, chunki zamonaviy talaba sog'liq haqidagi ma'lumotni nafaqat bilishi, balki uning ishonchliligini aniqlashi va amaliy qarorlar qabul qilishda undan to'g'ri foydalanishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan, maqolada valeologik kompetensiya talabanning o'z salomatligini saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan bilim, motivatsiya, qadriyat, amaliy ko'nikma, xavfsiz xulq-atvor, sog'liq axborotini tanqidiy baholash va refleksiv o'zini boshqarish qobiliyatlarining integrativ birligi sifatida talqin qilinadi. Bunday ta'rif valeologik kompetensiyani faqat jismoniy salomatlik bilan chegaralab qo'ymasdan, psixologik, ijtimoiy va axborotiy jihatlarni ham qamrab olish imkonini beradi.

VALEOLOGIK KOMPETENSIYANING TARKIBIY KOMPONENTLARI

Talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirish jarayonini samarali tashkil etish uchun uning ichki tuzilishini aniqlash zarur. Ilmiy adabiyotlarda turli komponentlar taklif qilingan bo'lsa-da, mazkur maqolada talabanning real hayotdagi sog'lom xulq-atvorini to'liqroq ifodalash maqsadida motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv-shaxsiy komponentlarni o'zaro bog'liq tizim sifatida ajratish taklif etiladi. Bunday yondashuv ilgari surilgan tadqiqotlarda kognitiv, faoliyatli, motivatsion-qadriyatli va shaxsiy komponentlarning ajratilishi bilan hamohangdir.

Motivatsion-qadriyatli komponent talabanning salomatlikka bo'lgan shaxsiy munosabati, sog'lom turmush tarziga ichki ehtiyoji va o'z salomatligi uchun mas'uliyatni his qilishini ifodalaydi. Talaba sog'liqni faqat kasallik yo'qligi sifatida emas, balki o'qishdagi muvaffaqiyat, shaxsiy farovonlik, ijtimoiy faollik va kelajakdagi kasbiy samaradorlikning muhim sharti sifatida anglashi kerak. Mazkur komponent shakllanmagan sharoitda sog'liq haqidagi bilimlar ko'pincha nazariy darajada qolib ketadi. Shu sababli pedagogik jarayonda sog'lom turmush tarzining talabanning real hayoti bilan bog'liqligini ko'rsatish, uning individual maqsadlari va ehtiyojlarini hisobga olish muhim.

Kognitiv komponent talabanning salomatlik, sog'lom turmush tarzi, gigiyena, ovqatlanish, jismoniy faollik, uyqu, stress, xavfsiz xulq-atvor, zararli odatlarning oldini olish va sog'liq haqidagi axborotni tanqidiy baholashga oid bilimlarini o'z ichiga oladi. Biroq kognitiv komponentning rivojlanganligi faqat faktlarni yod olish bilan o'lchanmasligi kerak. Talaba o'zlashtirgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llash, turli variantlarni solishtirish, xavf va foydani baholash hamda asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishi zarur.

Faoliyatli komponent bilimlarning amaliy xatti-harakatga aylanishini ifodalaydi. Mazkur komponent talabanning kun tartibini tashkil etish, jismoniy faollikni rejalashtirish, ovqatlanish madaniyatiga rioya qilish, uyqu va dam olishni oqilona tashkil etish, stressni boshqarish, xavfsiz xulq-atvorni tanlash va zarur holatlarda tegishli mutaxassisga murojaat qilish qobiliyatlarida

namoyon bo'ladi. Oliy ta'limdagi sog'liq savodxonligi intervensiyalarini o'rgangan tizimli sharhlar ta'limiy va motivatsion dasturlar talabalarning jismoniy faolligi, uyqu sifati, psixologik farovonligi va ayrim sog'lom xulq-atvor ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatgan.

Refleksiv-shaxsiy komponent talabani o'z sog'lig'i, kundalik odatlari va xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash, maqsad belgilash va zarur hollarda o'z faoliyatini o'zgartirish qobiliyatini anglatadi. Aynan refleksiya kompetensiyani barqarorligini ta'minlovchi muhim mexanizmlardan biridir. Talaba o'zining jismoniy faolligi, uyqusi, ovqatlanishi, psixologik holati va boshqa sog'liq bilan bog'liq xatti-harakatlarini muntazam tahlil qila olsa, sog'lom turmush tarzini tashqi nazoratga emas, ichki o'zini boshqarishga asoslangan holda tashkil eta oladi.

TALABALARDA VALEOLOGIK KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRUVCHI PEDAGOGIK OMILLAR

Valeologik kompetensiyani shakllantirishda pedagogik omillar markaziy o'rin egallaydi. Pedagogik omil deganda ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari, pedagogik texnologiyalar, o'qituvchi faoliyati, ta'lim shakllari, baholash mexanizmlari va ta'lim jarayonining umumiy tashkil etilishi tushuniladi. Agar valeologik mazmun talabani o'quv faoliyatiga tizimli ravishda integratsiya qilinmasa, sog'liq bilan bog'liq bilimlar fragmentar ko'rinishda qolishi mumkin.

Shu jihatdan, oliy ta'limda valeologik kompetensiyani shakllantirishni faqat alohida bir fan bilan bog'lash cheklangan yondashuv bo'lishi mumkin. Salomatlik masalalari jismoniy tarbiya, biologiya, psixologiya, pedagogika, ekologiya, tibbiyot asoslari, mehnat muhofazasi va boshqa fanlarning mazmuni bilan uzviy bog'liq. Fanlararo integratsiya talabani salomatlik haqidagi tasavvurini komplekslashtiradi va turli bilim sohalarini yagona amaliy maqsad — inson salomatligini saqlash bilan bog'lash imkonini beradi.

Pedagogik texnologiyalarni tanlash ham muhim ahamiyatga ega. An'anaviy ma'ruza va reproduktiv topshiriqlar sog'liq haqidagi nazariy bilimlarni shakllantirishda foydali bo'lsa-da, kompetensiyani faoliyatli va refleksiv komponentlarini rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlar, keys-stadilar, loyiha ishlari, treninglar, munozaralar, rolli o'yinlar, amaliy mashg'ulotlar va refleksiv topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Talabaga "sog'lom ovqatlanish nima?" degan savolga javob berishdan tashqari, cheklangan vaqt va mablag' sharoitida sog'lom ovqatlanish rejasini tuzish kabi amaliy vazifa berilishi kompetensiyani shakllantirish nuqtayi nazaridan samaraliroq bo'lishi mumkin.

MOTIVATSION-QADRIYATLI OMIL

Valeologik kompetensiyani shakllanishida talabani ichki motivatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Insonning sog'lom turmush tarzini olib borishi ko'pincha bilim mavjudligidan ko'ra ushbu bilimni amalda qo'llashga bo'lgan ichki ehtiyoj bilan ko'proq bog'liq bo'ladi. Talaba jismoniy faollikning foydasini bilishi mumkin, biroq bu bilim uning kundalik hayotida muntazam jismoniy faoliyatga aylanmasa, kognitiv bilim amaliy kompetensiyaga transformatsiya qilinmagan hisoblanadi.

Motivatsion-qadriyatli omilni kuchaytirish uchun salomatlikni shaxsiy qadriyat sifatida anglashga yo'naltirilgan pedagogik vaziyatlarni yaratish zarur. Masalan, talabani sog'lom turmush tarzi bilan o'quv samaradorligi, diqqat, ishchanlik, psixologik barqarorlik va kelajakdagi kasbiy faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni anglab yetishi ichki motivatsiyani kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, sog'lom turmush tarzini shakllantirishda faqat taqiqlash va nazoratga asoslangan yondashuvdan qochib, ongli tanlov, shaxsiy mas'uliyat va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlariga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq.

PSIXOLOGIK OMILLAR

Talabaning psixologik holati uning valeologik xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'lim jarayonidagi o'quv yuklamasi, imtihonlar, vaqt tanqisligi, ijtimoiy moslashuv, kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog'liq noaniqliklar va boshqa omillar psixoemotsional zo'riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda talabaning stressni boshqarish, emotsiyalarini nazorat qilish va sog'lom psixologik muhit yaratish bo'yicha kompetensiyalari valeologik kompetensiyaning ajralmas qismiga aylanadi.

Psixologik omillar tarkibiga o'z-o'zini anglash, o'ziga ishonch, stressga bardoshlilik, emotsional barqarorlik, iroda, o'zini nazorat qilish va muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish qobiliyatlarini kiritish mumkin. Talaba o'zining psixologik holatini anglay olishi va zarur hollarda yordamga murojaat qilishni zaiflik emas, balki mas'uliyatli xulq-atvor sifatida qabul qilishi kerak. Shunday qilib, valeologik ta'lim jismoniy salomatlik masalalarini psixologik farovonlik bilan integratsiya qilishi zarur.

IJTIMOIIY-MUHIT OMILI

Shaxsning sog'lom yoki nosog'lom xulq-atvori faqat individual qarorlar bilan belgilanmaydi. Insonning atrofidagi ijtimoiy muhit, oila, do'stlar, guruhdoshlar, pedagoglar va universitet jamoasi uning kundalik xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talaba sog'lom turmush tarzini tanlashga intilayotgan bo'lsa-da, uning atrofidagi ijtimoiy muhit nosog'lom odatlarni rag'batlantirsa, barqaror ijobiy xulq-atvorni shakllantirish qiyinlashadi.

Shu sababli oliy ta'lim muassasasida sog'lom xulq-atvorni ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish muhim. Sport tadbirlarining muntazam tashkil etilishi, sog'lom ovqatlanish imkoniyatlarining mavjudligi, psixologik maslahat xizmatlari, sog'liqni saqlashga oid ochiq muloqotlar, talabalar tashabbuslari va sog'lomlashtirish loyihalarining qo'llab-quvvatlanishi sog'lom turmush tarzini individual odatdan universitet madaniyatining bir qismiga aylantirishga xizmat qilishi mumkin.

TASHKILIY-INSTITUTSIONAL OMIL

Valeologik kompetensiya shakllantirish jarayonining samaradorligi oliy ta'lim muassasasining moddiy, tashkiliy va institutsional imkoniyatlariga ham bog'liq. Talabaga sog'lom turmush tarzini tavsiya qilish bilan birga uning uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish zarur. Sport infratuzilmasi, tibbiy xizmat, psixologik maslahat, sog'lom ovqatlanish imkoniyatlari, sanitariya-gigiyena sharoitlari, dam olish va jismoniy faollik uchun mos muhit shular jumlasidandir.

Sog'lomlashtiruvchi universitet konsepsiyasi aynan ta'lim muassasasining sog'liqni qo'llab-quvvatlovchi muhit sifatidagi rolini kuchaytirishga qaratilgan. Bu yondashuvda sog'liqni saqlash faqat individual mas'uliyat emas, balki universitet siyosati, jismoniy muhit, ta'lim jarayoni, xizmatlar va ijtimoiy munosabatlarning umumiy tizimi bilan bog'liq jarayon sifatida qaraladi. Universitetning mavjud resurslaridan sog'liq savodxonligini rivojlantirishda foydalanish zarurligi talabalarining sog'liq savodxonligi bo'yicha tizimli sharhlarda ham qayd etilgan.

AXBOROT-RAQAMLI OMIL

Raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi talabalarining sog'liq haqidagi axborotni olish usullarini tubdan o'zgartirdi. Bugungi talaba sog'liq bilan bog'liq ma'lumotni darslik, ilmiy maqola yoki mutaxassisdan tashqari internet saytlaridan, ijtimoiy tarmoqlardan, videoplatformalardan, mobil ilovalardan va turli raqamli xizmatlardan olishi mumkin. Bu jarayon katta imkoniyatlar bilan birga axborotning ishonchliligini baholash muammosini ham yuzaga keltiradi.

Raqamli sog'liq savodxonligi valeologik kompetensiyaning zamonaviy tarkibiy qismi sifatida qaralishi kerak. Talaba sog'liq haqidagi internet ma'lumotining manbasini aniqlashi, muallifning kompetensiyasini baholashi, ilmiy dalillar mavjudligini tekshirishi, ma'lumotning yangiligiga e'tibor berishi va turli manbalarni o'zaro taqqoslashi zarur. Universitet talabalarining raqamli

sogʻliq savodxonligi boʻyicha tizimli tadqiqotlarda ham onlayn axborot manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, farovonlik va maʼlumotlardan qoniqish kabi omillar bilan bogʻliqlik qayd etilgan.

Shu nuqtayi nazardan, oliy taʼlimda valeologik taʼlimning vazifalaridan biri talabani “koʻp maʼlumot biladigan” emas, balki “ishonchli maʼlumotni ajrata oladigan” shaxsga aylantirishdan iborat boʻlishi kerak. Bu ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan ilmiy asoslanmagan sogʻliq tavsiyalari sharoitida muhimdir.

SHAXSIY-FAOLIYAT OMILI

Valeologik kompetensiyaning haqiqiy natijasi talabanning kundalik xulq-atvorida namoyon boʻladi. Shu sababli sogʻlom turmush tarzining asosiy yoʻnalishlari — jismoniy faollik, ratsional ovqatlanish, uyqu va dam olish, shaxsiy gigiyena, psixologik muvozanat, zararli odatlarning oldini olish va xavfsiz xulq-atvor — talabanning kundalik faoliyati bilan bogʻlanishi lozim.

Jismoniy faollik boʻyicha talaba muntazam harakatning ahamiyatini bilish bilan birga, oʻzining real hayot sharoitiga mos jismoniy faollik rejasini tuza olishi kerak. Ratsional ovqatlanish masalasida esa oziq-ovqat mahsulotlarini tanlash, ovqatlanish rejimini tashkil etish va individual ehtiyojlarni hisobga olish koʻnikmalari muhimdir. Uyqu va dam olish masalasida vaqtni boshqarish, oʻquv yuklamasini oqilona taqsimlash va tiklanish uchun yetarli sharoit yaratish valeologik kompetensiyaning amaliy koʻrinishlaridan biridir.

VALEOLOGIK KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODEL

Yuqoridagi nazariy tahlillar asosida talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirishning quyidagi pedagogik modelini taklif etish mumkin: maqsad → mazmun → pedagogik shart-sharoitlar → omillar → pedagogik texnologiyalar → komponentlar → monitoring va baholash → natija.

Modelning maqsadli komponenti talabanning salomatlikni qadriyat sifatida anglashini, oʻz sogʻligʻi uchun masʼuliyatni his qilishini va sogʻlom turmush tarzini mustaqil tashkil eta olishini taʼminlashga yoʻnaltiriladi. Mazmuniy komponent sogʻliq, sogʻlom turmush tarzi, jismoniy faollik, ovqatlanish, gigiyena, psixologik farovonlik, xavfsizlik va raqamli sogʻliq savodxonligiga oid bilimlarni qamrab oladi. Jarayonli komponentda muammoli taʼlim, keyslar, loyihalar, treninglar, amaliy mashgʻulotlar, refleksiya va raqamli vositalardan foydalanish nazarda tutiladi. Natijaviy komponent esa motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv-shaxsiy komponentlarning rivojlanishi orqali ifodalanadi.

Mazkur modelning muhim jihati shundaki, unda talaba pedagogik taʼsirning passiv obyekti sifatida emas, balki oʻz salomatligini boshqarish jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. Bunda oʻqituvchining vazifasi faqat maʼlumot berish emas, balki talabanning mustaqil qaror qabul qilishi, amaliy harakat qilishi va oʻz faoliyatini tahlil qilishi uchun pedagogik sharoit yaratishdan iborat boʻladi.

VALEOLOGIK KOMPETENSIYANI BAHOLASH MEZONLARI

Valeologik kompetensiyani baholashda faqat nazariy test natijalariga tayanish yetarli emas. Chunki yuqori natija koʻrsatgan talaba sogʻliq haqidagi bilimlarni yaxshi bilishi mumkin, biroq bu bilimlarni real hayotda qoʻllamasligi ehtimoli mavjud. Shu sababli baholash tizimi kompetensiyaning barcha komponentlarini qamrab olishi kerak.

Motivatsion-qadriyatli komponentni baholashda talabanning salomatlikka munosabati, sogʻlom turmush tarziga ichki ehtiyoji, shaxsiy masʼuliyati va sogʻliqni kelajakdagi hayoti bilan bogʻlay olishi aniqlanadi. Kognitiv komponent sogʻliq haqidagi bilimlarning kengligi, chuqurligi va ularni turli vaziyatlarda qoʻllash qobiliyati orqali baholanadi. Faoliyatli komponent real yoki modellashtirilgan vaziyatlarda sogʻlom qaror qabul qilish, kun tartibini tuzish, sogʻlomlashtirish rejasini ishlab chiqish va xavfsiz xulq-atvorni tanlash orqali aniqlanishi mumkin. Refleksiv

komponent esa talabani o'z faoliyatini tahlil qilishi, muammolarini aniqlashi, maqsad belgilashi va xatti-harakatlarini tuzatish qobiliyati bilan belgilanadi.

Mazkur mezonlar asosida valeologik kompetensiyaning past, o'rta va yuqori darajalarini ajratish mumkin. Past darajada talaba sog'liq haqidagi ayrim bilimlarga ega bo'lsa-da, ularni amaliyotga tatbiq etishi sust va motivatsiyasi ko'proq tashqi nazoratga bog'liq bo'ladi. O'rta darajada talaba sog'lom turmush tarzining asosiy tamoyillarini biladi va ularning ayrimlarini muntazam qo'llaydi, biroq xulq-atvorning barqarorligi yetarli emas. Yuqori darajada esa talaba salomatlikni shaxsiy qadriyat sifatida qabul qiladi, sog'lom turmush tarzini mustaqil tashkil etadi, sog'liq haqidagi axborotni tanqidiy baholaydi, o'z faoliyatini muntazam monitoring qiladi va zarur hollarda xatti-harakatlarini ongli ravishda o'zgartira oladi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari valeologik kompetensiyaning shakllantirishni faqat sog'liq haqidagi bilimlarni o'zlashtirish bilan chegaralash mumkin emasligini ko'rsatadi. Sog'liq savodxonligi bo'yicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham shaxsning sog'liq haqidagi axborotni topish, tushunish, baholash va undan foydalanish qobiliyatlari o'zaro bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Sog'liq savodxonligining ta'riflari va o'lchov vositalariga bag'ishlangan tizimli sharhlarda ham mazkur tushunchaning murakkab va ko'p komponentli tabiati qayd etilgan.

Universitet talabalari bo'yicha olib borilgan tizimli tadqiqotlar talabalarning sog'liq savodxonligiga individual omillar bilan birga ta'lim dasturi va ijtimoiy muhit ham ta'sir qilishini ko'rsatadi. Bu esa valeologik kompetensiyaning shakllantirishida faqat individual pedagogik ta'sirga tayanish yetarli emasligini ko'rsatadi. Ta'lim muassasasining o'zi ham sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlovchi muhitga aylanishi kerak.

Oliy ta'lim muhitida amalga oshirilgan sog'liq savodxonligi intervensiyalariga oid tizimli sharhlar ham ta'limiy va motivatsion dasturlarning talabalarning ayrim sog'liq ko'rsatkichlari va xulq-atvorlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatgan. Jumladan, psixologik farovonlik, uyqu, jismoniy faollik va ayrim sog'lom ovqatlanish xatti-harakatlarida ijobiy o'zgarishlar qayd etilgan.

Bundan tashqari, valeologik kompetensiyaning shakllantirishning turli ta'lim shakllaridagi imkoniyatlarini o'rgangan tadqiqotlarda auditoriya va masofaviy ta'lim sharoitlarining xususiyatlari ham tahlil qilingan. Bu holat zamonaviy ta'lim jarayonida valeologik mazmunni raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish, masofaviy ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish va talabalarni mustaqil sog'lomlashtirish faoliyatiga jalb qilish masalalarini dolzarb qiladi.

Shu bilan birga, valeologik kompetensiya tushunchasining o'zi turli ilmiy maktablarda bir xil mazmunda talqin qilinmasligini hisobga olish zarur. 2024-yildagi tadqiqotlarda ham no-tibbiy yo'nalishlar talabalari uchun valeologik kompetensiyaning mazmunini aniqlashtirish, uning ta'lim standartlaridagi o'rnini belgilash va dalillarga asoslanmagan ma'lumotlarni valeologik ta'lim mazmunidan chiqarib tashlash zarurligi ta'kidlangan.

Mazkur jihat ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan muhimdir. Valeologik ta'lim zamonaviy ilmiy dalillarga asoslanishi, sog'liq bilan bog'liq tavsiyalar ishonchli ilmiy manbalarga tayanishi va talabalarni psevdosog'lomlashtirish qarashlaridan himoya qilishi lozim. Ayniqsa, raqamli axborot muhitining kengayishi sharoitida tanqidiy fikrlash valeologik kompetensiyaning ajralmas tarkibiga aylanishi kerak.

OLIY TA'LIM AMALIYOTI UCHUN ILMIY-AMALIY TAVSIYALAR

Talabalarda valeologik kompetensiyaning samarali shakllantirish uchun, avvalo, oliy ta'lim muassasasida sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan yaxlit pedagogik strategiyani ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Mazkur strategiya alohida tadbirlar yig'indisi emas, balki ta'lim mazmuni,

pedagogik texnologiyalar, universitet muhiti, sog'liq xizmatlari, talabalar tashabbuslari va monitoring mexanizmlarini o'z ichiga olgan tizim bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, valeologik mazmunni fanlararo integratsiya qilish lozim. Bunda talabaning ta'lim yo'nalishidan qat'i nazar, uning kelajakdagi kasbiy faoliyati va kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan salomatlikni saqlash kompetensiyalari shakllantirilishi kerak.

Uchinchidan, amaliy topshiriqlar ulushini oshirish zarur. Talabalar sog'lom turmush tarziga oid nazariy ma'lumotlarni o'zlarining real hayotiy vaziyatlariga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Masalan, kun tartibini tahlil qilish, shaxsiy sog'lomlashtirish maqsadini belgilash, jismoniy faollik rejasini ishlab chiqish, sog'liq haqidagi internet manbalarini baholash va stressni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish kabi topshiriqlar samarali vosita bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, raqamli sog'liq savodxonligini alohida ta'lim natijasi sifatida shakllantirish maqsadga muvofiq. Talabalar internetdagi sog'liq ma'lumotlarini ilmiy manbalar bilan taqqoslash, muallif va tashkilotning ishonchliligini baholash, reklama va ilmiy ma'lumot o'rtasidagi farqni aniqlash hamda dalillarga asoslangan manbalardan foydalanishga o'rgatilishi lozim.

Beshinchidan, universitetning moddiy va ijtimoiy muhitini sog'lomlashtirish zarur. Jismoniy faollik, psixologik qo'llab-quvvatlash, sog'lom ovqatlanish va dam olish imkoniyatlari mavjud bo'lmagan sharoitda talabalardan faqat shaxsiy mas'uliyat talab qilish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Oltinchidan, valeologik kompetensiyani baholash tizimini komplekslashtirish lozim. Bilim testlari bilan bir qatorda amaliy topshiriqlar, vaziyatli keyslar, o'z-o'zini baholash, refleksiv kundaliklar, loyiha ishlari va faoliyat monitoringidan foydalanish kompetensiyaning real holatini yaxshiroq aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirish zamonaviy oliy ta'lim tizimining shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy rivojlanish strategiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Mazkur kompetensiya talabaning sog'liq haqidagi nazariy bilimlari bilan cheklanmaydi, balki uning salomatlikni shaxsiy qadriyat sifatida anglashi, sog'lom turmush tarziga ichki motivatsiyasi, amaliy sog'lomlashtirish ko'nikmalari, xavfsiz xulq-atvori, sog'liq haqidagi axborotni tanqidiy baholashi va o'z faoliyatini refleksiv boshqara olishini o'zida mujassamlashtiradi.

Tadqiqot doirasida valeologik kompetensiyaning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv-shaxsiy komponentlari o'zaro bog'liq tizim sifatida asoslandi. Mazkur komponentlarning har biri mustaqil ahamiyatga ega bo'lsa-da, ularning integratsiyasi kompetensiyaning yaxlitligini ta'minlaydi. Bilim motivatsiyasiz amaliy faoliyatga aylanmasligi, faoliyat refleksiyasiz barqaror xulq-atvorni ta'minlamasligi va individual harakatlar qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy-institutsional muhit bo'lmasa yetarli darajada barqarorlashmasligi mumkin.

Talabalarda valeologik kompetensiyani shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni pedagogik-ta'limiy, motivatsion-qadriyatli, psixologik, ijtimoiy-muhit, tashkiliy-institutsional, axborot-raqamli va shaxsiy-faoliyat omillariga ajratish maqsadga muvofiq. Mazkur omillar bir-biridan alohida emas, balki o'zaro ta'sir qiluvchi yagona tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundan iboratki, valeologik kompetensiyani shakllantirishda "bilim berish" paradigmasidan "bilimni amaliy faoliyatga aylantirish" paradigmasiga o'tish zarur. Talaba sog'lom turmush tarzi tamoyillarini bilishi bilan birga, ularni o'z hayotida qo'llay olishi, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishi, sog'liq bilan bog'liq axborotni mustaqil baholashi va zarur hollarda o'z xulq-atvorini tuzata olishi kerak.

Shuningdek, zamonaviy raqamli axborot muhiti valeologik kompetensiyaning yangi tarkibiy

qismi — raqamli sogʻliq savodxonligini shakllantirishni talab qilmoqda. Talabanning internetdagi sogʻliq maʼlumotlarini tanqidiy baholash, ilmiy va ishonchsiz axborotni farqlash hamda asoslangan qaror qabul qilish qobiliyati uning zamonaviy sharoitdagi sogʻlom xulq-atvorining muhim shartiga aylanmoqda.

Shu asosda oliy taʼlim muassasasida valeologik kompetensiyani shakllantirishning samarali modeli “bilim – qadriyat – motivatsiya – amaliy faoliyat – refleksiya – oʻzini boshqarish” izchilligiga asoslanishi lozim. Bunday yondashuv talabning salomatligini saqlash bilan bir qatorda, uning mustaqil, masʼuliyatli, ijtimoiy faol va kasbiy jihatdan barqaror shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Kelgusida mazkur nazariy model asosida turli taʼlim yoʻnalishlarida tahsil olayotgan talabalar oʻrtasida empirik tadqiqotlar oʻtkazish, valeologik kompetensiyaning mezon va indikatorlarini validatsiyadan oʻtkazish, uning rivojlanish darajalarini statistik jihatdan aniqlash hamda pedagogik tajriba-sinov asosida taklif etilgan model samaradorligini tekshirish dolzarb ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. N.N. Azizxoʻjayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
2. R. Mavlonova, O. Toʻrayeva, K. Holiqberdiyev. Pedagogika. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2008.
3. J. Hasanboyev, X.A. Toʻraqulov, I.Sh. Alqarov, N.Oʻ. Usmanov. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
4. B. Turdiyev. Valeologiya asoslari. – Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Milliy kutubxonasi nashriyoti.
5. F.I. Salomova, R.A. Kamolova. Valeologiya asoslari va sogʻlom turmush tarzi. – Toshkent.
6. Z.K. Ismoilova. Pedagogika. – Toshkent: Istiqlof, 2003.
7. R. Ishmuhamedov, A. Abduqodirov, A. Pardaev. Taʼlimda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Isteʼdod, 2008.
8. J.Gʻ. Yoʻldoshev, S.A. Usmonov. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2004.
9. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Sogʻlom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmoni. – 2020-yil 30-oktabr, PF-6099-son.
10. Oʻzbekiston Respublikasi “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
11. World Health Organization. Health Promotion: The Ottawa Charter. – Geneva: WHO, 1986.
12. World Health Organization. Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. – Geneva: WHO, 2020.
13. D. Nutbeam. Health literacy as a public health goal. Health Promotion International. – 2000. – Vol. 15. – No. 3. – P. 259–267.
14. A. Bandura. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Rustamova Manzura Mirkamalovna,

Toshkent Kimyo xalqaro Universiteti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası mudiri, PhD, dotsent

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar nazariy jihatdan asoslangan. Tadqiqot integrativ adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, pedagogik modellash va tizimlashtirish metodlariga tayangan. Ijodiy tafakkur pedagogik muammoni aniqlash, turli va original g'oyalarni ilgari surish, ularni kasbiy vaziyatga muvofiq baholash, takomillashtirish hamda amaliy yechimga aylantirish imkonini beruvchi integrativ kasbiy sifat sifatida talqin qilindi. Tahlil natijasida oltita o'zaro bog'liq shart-sharoit ajratildi: kreativ va psixologik xavfsiz ta'lim muhiti; ijodiy topshiriqlarning fanlar mazmuniga integratsiyasi; muammoli, loyihaviy va dizayn-fikrlashga asoslangan faoliyat; raqamli-pedagogik ekotizim; oliy ta'lim va maktab amaliyoti hamkorligi; uzluksiz diagnostika va refleksiv qo'llab-quvvatlash. Mazkur shartlar maqsadli, mazmuniy, jarayonli, diagnostik va natijaviy bloklardan iborat innovatsion-pedagogik tizim doirasida birlashtirildi. Natijada ijodiy tafakkurning motivatsion-qadriyatli, kognitiv-divergent, faoliyatli-produktiv va refleksiv-baholash komponentlariga mos mezon hamda ko'rsatkichlar ishlab chiqildi. Taklifetilgan model pedagogika oliy ta'lim yo'nalishlarida mashg'ulot, pedagogik amaliyot va mustaqil ta'limni loyihalash uchun metodik asos bo'la oladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi, ijodiy tafakkur, kreativ kompetensiya, pedagogik shart-sharoit, innovatsion ta'lim, dizayn-fikrlash, loyiha metodi, raqamli ta'lim, refleksiya, pedagogik diagnostika.

Аннотация. В статье теоретически обоснованы педагогические условия развития творческого мышления будущих учителей начальных классов. Исследование основано на интегративном обзоре литературы, сравнительном и контент-анализе, педагогическом моделировании и систематизации. Творческое мышление рассматривается как интегративное профессиональное качество, обеспечивающее выявление педагогической проблемы, выдвижение разнообразных и оригинальных идей, их оценивание, совершенствование и преобразование в практическое решение. Выделены шесть взаимосвязанных условий: креативная и психологически безопасная образовательная среда; интеграция творческих заданий в содержание дисциплин; проблемная, проектная и дизайн-ориентированная деятельность; цифровая педагогическая экосистема; сотрудничество вуза и школы; непрерывная диагностика и рефлексивная поддержка. Предложена инновационно-педагогическая система, объединяющая целевой, содержательный, процессуальный, диагностический и результативный блоки. Определены критерии и показатели мотивационно-ценностного, когнитивно-дивергентного, деятельностно-продуктивного и рефлексивно-оценочного компонентов творческого мышления.

Ключевые слова: будущий учитель начальных классов, творческое мышление, креативная компетентность, педагогические условия, инновационное обучение, дизайн-мышление, проектный метод, цифровое образование, рефлексия.

Abstract. The article provides a theoretical justification of the pedagogical conditions required to develop creative thinking in prospective primary school teachers. The study employs

an integrative literature review, comparative and content analysis, pedagogical modelling, and systematisation. Creative thinking is interpreted as an integrative professional capacity to identify pedagogical problems, generate diverse and original ideas, evaluate and improve them in relation to a professional context, and transform them into workable solutions. Six interrelated conditions are identified: a creative and psychologically safe learning environment; integration of creativity-oriented tasks into course content; problem-, project-, and design-thinking-based activity; a digital pedagogical ecosystem; cooperation between universities and schools; and continuous diagnostic and reflective support. These conditions are integrated into an innovative pedagogical system comprising goal-oriented, content, process, diagnostic, and outcome blocks. Criteria and indicators are proposed for the motivational-value, cognitive-divergent, activity-productive, and reflective-evaluative components of creative thinking. The model can guide the design of university courses, teaching practice, and independent learning in primary teacher education.

Keywords: prospective primary school teacher, creative thinking, creative competence, pedagogical conditions, innovative education, design thinking, project-based learning, digital education, reflection, pedagogical assessment.

KIRISH. Zamonaviy boshlang'ich ta'lim o'qituvchidan tayyor metodik ko'rsatmalarni takrorlash bilangina cheklanmay, o'quv vaziyatini tahlil qilish, bolalarning individual ehtiyojlariga mos yechim topish, fanlararo aloqalarni yaratish va o'qitish vositalarini yangicha kombinatsiyalashni talab etadi. Shu sababli bo'lajak o'qituvchining ijodiy tafakkuri uning shaxsiy qobiliyatidan ko'ra kengroq mazmunga ega bo'lib, kasbiy-pedagogik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'limning uzluksizligi, insonparvarligi va ta'lim oluvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilganligi mustahkamlangan [1]. Oliy ta'limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida nazariy bilimga yo'naltirilgan modeldan amaliy ko'nikmalarni shakllantiruvchi ta'limga bosqichma-bosqich o'tish, innovatsion faoliyat va ilg'or standartlarni joriy etish vazifalari belgilangan [2]. 2026-yilda qabul qilingan PF-58-son Farmonda oliy ta'lim, tarbiya, tadqiqot, tijoratlashtirish va tizimli takomillashtirishni o'zaro bog'lashga qaratilgan "5 T" tamoyili ilgari surilgani ham bo'lajak pedagoglarning yangilik yaratishga tayyorligini kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi [3].

Xalqaro yondashuvlarda ijodiy tafakkur original va xilma-xil g'oyalarni yaratish, ularni baholash hamda takomillashtirish kompetensiyasi sifatida izohlanadi [4]. Runco va Jaeger ijodkorlikning me'yoriy ta'rifida ikki belgi - originallik va samaradorlikning birligini asoslaydi [5]. Demak, noodatiy g'oyaning o'zi yetarli emas; u pedagogik maqsadga muvofiq, amalda qo'llanadigan va ta'lim oluvchiga foyda keltiradigan yechimga aylanishi lozim. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun bu xususiyat dars ishlanmasini yangicha loyihalash, o'quv topshiriqlarini differensiallashtirish, didaktik vosita yaratish, kutilmagan sinf vaziyatiga moslashish va o'z faoliyatini qayta ko'rib chiqishda namoyon bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlarda kreativlikni qo'llab-quvvatlovchi sinf muhiti [6], ijodiy ta'lim muhitining tarkibi [7], texnologik, pedagogik va predmet bilimlarining integratsiyasi [8], ta'lim oluvchilarning ijodiy hamda tanqidiy tafakkurini rivojlantirish mezonlari [9] keng yoritilgan. Oliy ta'limga bag'ishlangan tadqiqotlar esa kreativlikni rivojlantirish professor-o'qituvchining kasbiy o'rganishi, topshiriq dizayni va baholash amaliyoti bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi [10; 11]. Shunga qaramay, mavjud ishlarda ayrim metod yoki vositaning samaradorligi ko'proq o'rganilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'z ijodiy salohiyati, pedagogik mahsulot yaratishi va bu tajribani maktab amaliyotiga ko'chirishini yagona tizimda ta'minlaydigan shart-sharoitlar yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Tadqiqotning maqsadi - bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, ularning o'zaro aloqasini asoslash hamda innovatsion-pedagogik tizim modelini ishlab chiqish. Mazkur maqsadga erishish uchun ijodiy tafakkurning kasbiy mazmunini aniqlashtirish, samarali shart-sharoitlarni tasniflash, rivojlantirish bosqichlari va pedagogik mexanizmlarini belgilash, shuningdek natijani baholash mezonlari va

ko'rsatkichlarini ishlab chiqish vazifalari qo'yildi.

MATERIALLAR VA METODLAR. Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda amalga oshirildi. Manbalar korpusiga O'zbekiston Respublikasining ta'lim va oliy ta'lim sohasidagi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari, OECDning ijodiy tafakkurni rivojlantirish va baholashga oid hisobotlari, UNESCOning kelajak pedagogikalariga doir materiallari [14; 15], shuningdek kreativlik, kreativ ta'lim muhiti, raqamli-pedagogik integratsiya va bo'lajak o'qituvchilar tayyorgarligiga bag'ishlangan fundamental hamda zamonaviy ilmiy ishlar kiritildi. Asosiy e'tibor 2012-2026-yillarda e'lon qilingan manbalarga qaratildi; nazariy modelning uzviyligini ta'minlash uchun 2006-2009-yillardagi tayanch konsepsiyalar ham tahlil qilindi.

Tadqiqotda besh guruh metod qo'llandi. Birinchidan, integrativ adabiyotlar tahlili orqali ijodiy tafakkurning mohiyati, tarkibiy qismlari va rivojlanish omillari umumlashtirildi. Ikkinchidan, kontent-tahlil yordamida manbalardagi takrorlanuvchi kategoriyalar - psixologik xavfsizlik, avtonomiya, muammoli vaziyat, g'oya generatsiyasi, mahsulot yaratish, raqamli vosita, refleksiya, fikr-mulohaza va baholash - ajratildi. Uchinchidan, qiyosiy tahlil asosida mazkur kategoriyalarning umumiy va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisiga xos jihatlari aniqlandi. To'rtinchidan, pedagogik modellash orqali shart-sharoitlar maqsadli, mazmuniy, jarayonli, diagnostik va natijaviy bloklarga birlashtirildi. Beshinchidan, tizimlashtirish metodi yordamida rivojlantirish bosqichlari, mezonlari va ko'rsatkichlari o'zaro muvofiqlashtirildi.

Tahlil birligi sifatida bo'lajak o'qituvchining ijodiy harakati olindi. U quyidagi mantiqiy zanjir asosida baholandi: pedagogik muammoni sezish va aniqlashtirish; bir nechta yechim g'oyasini yaratish; g'oyalarning yangiligi va foydaliligini asoslash; tanlangan yechimni pedagogik mahsulotga aylantirish; uni sinab ko'rish; fikr-mulohaza asosida takomillashtirish; yangi vaziyatga ko'chirish. Mazkur zanjir OECDning g'oya yaratish, baholash va takomillashtirish jarayonlari [4] hamda kreativlikning originallik-samaradorlik birligi [5] bilan muvofiqlashtirildi.

Tadqiqotning ishonchliligi turli turdagi manbalar - normativ hujjatlar, xalqaro baholash konsepsiyalari, tizimli sharhlar va empirik tadqiqotlar - xulosalarining o'zaro mosligini tekshirish orqali ta'minlandi. Taklif etilgan model empirik samaradorlik haqidagi yakuniy da'vo sifatida emas, balki keyingi tajribasinoz ishlarida tekshirilishi lozim bo'lgan nazariy-metodik konstruksiya sifatida taqdim etildi.

NATIJALAR. Tahlil natijasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining ijodiy tafakkuri pedagogik vaziyatdagi muammo va imkoniyatlarni ko'ra bilish, turli, original hamda maqsadga muvofiq g'oyalarni yaratish, ularni didaktik mezonlar asosida tanlash, pedagogik mahsulot ko'rinishida amalga oshirish va refleksiya asosida takomillashtirishni ta'minlaydigan integrativ kasbiy sifat sifatida aniqlandi. Ushbu ta'rif ijodiy tafakkurni faqat divergent fikrlash bilan cheklamaydi; unda konvergent baholash, kasbiy mas'uliyat, amaliy natija va transfer ham nazarda tutiladi.

Ijodiy tafakkurning tuzilmasida to'rtta komponent ajratildi. Motivatsion-qadriyatli komponent yangilikka qiziqish, noaniqlikka nisbatan bardoshlilik, intellektual tavakkal va o'z ijodiy imkoniyatiga ishonchni qamrab oladi. Kognitiv-divergent komponent muammoni qayta ifodalash, ko'p va turli g'oyalar yaratish, fanlararo aloqalarni ko'rish hamda noodatiy kombinatsiyalar tuzishga xizmat qiladi. Faoliyatli-produktiv komponent g'oyani dars ishlanmasi, topshiriq, didaktik material, loyiha yoki raqamli resursga aylantirishni ifodalaydi. Refleksiv-baholash komponent esa mahsulotning originalligi, didaktik maqsadga muvofiqligi, bolalar yoshiga mosligi, inklyuzivligi va amaliy samaradorligini tahlil qilishni ta'minlaydi.

Pedagogik shart-sharoit deganda natijaga tashqi ta'sir ko'rsatuvchi alohida omil emas, balki maqsad, mazmun, faoliyat, vosita, munosabat va baholashni muvofiqlashtiruvchi boshqariladigan imkoniyatlar majmui tushunildi. Tahlil asosida oltita o'zaro bog'liq shart-sharoit aniqlandi.

1-jadval. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Shart-sharoit	Amaliy mexanizm	Kutiladigan natija
1. Kreativ va psixologik xavfsiz muhit	Fikrlar xilma-xilligini qabul qilish; xatoni o'rganish manbai sifatida talqin etish; savol berish va intellektual tavakkalni rag'batlantirish; tanlov va mualliflik huquqini kengaytirish.	Ichki motivatsiya, kreativ o'ziga ishonch va noodatiy fikrni erkin ifodalash kuchayadi.
2. Mazmuniy integratsiya	Ijodiy topshiriqlarni pedagogika, ona tili metodikasi, matematika metodikasi, tabiiy fanlar, tarbiya va pedagogik amaliyot mazmuniga muntazam kiritish.	Ijodiy tafakkur alohida trening ko'nikmasi emas, kasbiy vazifani bajarish usuliga aylanadi.
3. Produktiv faoliyat texnologiyalari	Muammoli ta'lim, loyiha metodi, case-study, dizayn-fikrlash, mikroo'qitish, didaktik prototiplash va fanlararo STEAM topshiriqlaridan foydalanish.	G'oya yaratishdan amaliy pedagogik mahsulotgacha bo'lgan to'liq sikl o'zlashtiriladi.
4. Raqamli pedagogik ekotizim	Raqamli vositalarni predmet mazmuni va pedagogik maqsad bilan uyg'unlashtirish; multimedia, simulyatsiya, hamkorlik platformalari va sun'iy intellektdan etik foydalanish.	Axborotni qayta tuzish, ko'p variantli yechim yaratish va raqamli mahsulot ishlab chiqish qobiliyati rivojlanadi.
5. OTM-maktab hamkorligi	Real sinf muammolariga asoslangan topshiriqlar; mentor o'qituvchi bilan hamkorlik; dars prototipini maktabda sinash; o'quvchi reaksiyasini kuzatish.	Nazariy g'oya amaliy vaziyatda tekshiriladi, moslashtiriladi va kasbiy transfer sodir bo'ladi.
6. Diagnostik-refleksiv qo'llab-quvvatlash	Boshlang'ich diagnostika, mezonli rubrika, ijodiy portfolio, o'zaro baholash, formatif fikr-mulohaza va individual rivojlanish trayektoriyasi.	Talaba o'z taraqqiyotini kuzatadi, qarorini asoslaydi va mahsulotni dalil asosida takomillashtiradi.

Aniqlangan shart-sharoitlar alohida qo'llanganda qisqa muddatli faollikni yuzaga keltirishi mumkin, biroq barqaror kasbiy sifatni shakllantirish uchun ular yagona tizimda ishlashi zarur. Shu asosda besh blokdan iborat innovatsion-pedagogik model ishlab chiqildi. Maqsadli blok bo'lajak o'qituvchining ijodiy-pedagogik muammoni mustaqil hal qilishga tayyorligini belgilaydi. Konseptual-mazmuniy blok shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, faoliyatli, tizimli va refleksiv yondashuvlarni birlashtiradi. Jarayonli-texnologik blok muammoli vaziyat, g'oya generatsiyasi, prototiplash, sinov, fikr-mulohaza va takomillashtirish siklini ta'minlaydi. Diagnostik blok mezonli

baholash, portfolio va o‘zini baholash vositalarini qamrab oladi. Natijaviy blok esa reproduktiv darajadan innovatsion darajaga o‘tishni ifodalaydi.

Tizimning ishlash algoritmi to‘rt bosqichdan iborat. Diagnostik-motivatsion bosqichda talabanning boshlang‘ich kreativ profili, kasbiy qiziqishi va mavjud stereotiplari aniqlanadi. Izlanish-loyihalash bosqichida ochiq muammo tahlil qilinib, turli g‘oyalar yaratiladi va mezonlar asosida tanlanadi. Prototiplash-sinov bosqichida g‘oya dars fragmenti, topshiriq, o‘quv materiali yoki raqamli resursga aylantiriladi hamda mikroo‘qitish yoki pedagogik amaliyotda tekshiriladi. Refleksiya-transfer bosqichida fikr-mulohaza umumlashtiriladi, mahsulot takomillashtiriladi va boshqa mavzu yoki sinf vaziyatiga ko‘chirish rejalashtiriladi.

2-jadval. Rivojlantirish bosqichlarining mazmuni

Bosqich	Yetakchi faoliyat	Oraliq mahsulot
Diagnostik-motivatsion	Muammoli savol, kreativ profil, o‘zini baholash, kasbiy ehtiyojni aniqlash	“Nimani va nima uchun o‘zgartirish kerak?” savoliga asoslangan muammo xaritasi
Izlanish-loyihalash	Aqliy hujum, SCAMPER, morfologik tahlil, konsept-xarita, dizayn-fikrlash	Bir nechta g‘oya va asoslangan yechim konsepsiyasi
Prototiplash-sinov	Dars dizayni, mikroo‘qitish, didaktik prototip, raqamli resurs, mentor fikri	Sinovdan o‘tkazilgan pedagogik mahsulot va kuzatuv dalillari
Refleksiya-transfer	Portfolio, ekspert va tengdosh bahosi, refleksiv esse, qayta loyihalash	Takomillashtirilgan mahsulot hamda yangi vaziyatda qo‘llash rejasi

Ijodiy tafakkurni faqat tayyor mahsulotning tashqi yangiligi bilan baholash biryoqlama natija beradi. Shu bois jarayon, mahsulot va refleksiyani birlashtiruvchi to‘rtta mezon taklif etildi. Baholashda talabanning avvalgi natijasiga nisbatan individual o‘sishi hamda kasbiy talabga muvofiqligi birgalikda hisobga olinishi kerak. OECD yondashuvidagi g‘oya yaratish, baholash va takomillashtirish jarayonlari [4] mazkur mezonlarning xalqaro talqin bilan uyg‘unligini ta’minlaydi.

3-jadval. Ijodiy tafakkurni baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Mezon	Asosiy ko'rsatkichlar	Kuzatiladigan natija
Motivatsion-qadriyatli	Yangilikka qiziqish; savol berishga tayyorlik; intellektual tavakkal; noaniqlikka bardoshlilik; kreativ o'ziga ishonch	Tashabbus ko'rsatishi va yangi yechim izlashni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilishi
Kognitiv-divergent	Muammoni qayta ifodalash; g'oyalar ravonligi; moslashuvchanlik; originallik; fanlararo bog'lanish	Bir muammoga turli nuqtai nazardan bir nechta asoslangan yechim yaratishi
Faoliyatli-produktiv	G'oyani rejalashtirish; pedagogik mahsulot yaratish; raqamli vositani maqsadli tanlash; sinash va moslashtirish	Yangicha, foydali, yoshga mos va amalda qo'llanadigan dars yoki vosita ishlab chiqishi
Refleksiv-baholash	Mezon asosida o'zini baholash; dalil bilan xulosa qilish; fikr-mulohazani qabul qilish; qayta ishlash; transfer	Kamchilikni aniqlab, mahsulotni takomillashtirishi va boshqa vaziyatga ko'chira olishi

Mezonlar asosida to'rtta rivojlanish darajasi belgilandi. Reprodukativ darajada talaba tayyor namunani takrorlaydi va yechimni mustaqil asoslashda qiynaladi. Adaptiv darajada mavjud metodni vaziyatga moslashtiradi, biroq variantlar soni va originalligi cheklangan bo'ladi. Produktiv darajada bir nechta maqsadga muvofiq yechim ishlab chiqadi, ulardan birini pedagogik mahsulotga aylantiradi va dalil asosida takomillashtiradi. Innovatsion darajada esa muammoni yangicha ifodalaydi, fanlararo resurslardan foydalanadi, original hamda foydali mahsulot yaratadi va o'z tajribasini yangi kasbiy vaziyatga ko'chira oladi.

Birinchi mexanizm - har bir metodik fan doirasida kamida bitta ochiq yakunli kasbiy topshiriqni joriy etishdir. Masalan, talabalarga "1-sinf o'quvchilarida o'qishga qiziqish pasaygan vaziyatda bir xil mazmunni uch xil usulda o'rgatish" vazifasi beriladi. Bunda yagona to'g'ri javob talab qilinmaydi; yechimning yangiligi, didaktik asoslanganligi, yosh xususiyatiga mosligi va amalga oshirish imkoniyati baholanadi. Bu usul ijodiy tafakkurni fan mazmunidan ajratib qo'ymasdan rivojlantirishga yordam beradi.

Ikkinchi mexanizm - "muammo - g'oya - prototip - sinov - refleksiya" sikliga asoslangan mini-loyihalardir. Talaba real yoki modellashtirilgan sinf muammosini o'rganadi, kamida uchta yechim taklif qiladi, mezonlar asosida birini tanlaydi, dars fragmenti yoki didaktik material prototipini yaratadi va mikroo'qitishda sinaydi. Dizayn-fikrlashning bo'lajak o'qituvchilarda kreativ o'ziga ishonch, ixtirochilikka yo'naltirilgan muammo yechish va texnologik motivatsiyani rivojlantirish imkoniyati empirik tadqiqotlarda ham qayd etilgan [12].

Uchinchi mexanizm - raqamli vositalardan pedagogik maqsadga muvofiq foydalanishni o'rgatishdir. TPACK yondashuvi texnologiya, pedagogika va predmet mazmunini alohida emas, ularning kesishmasida loyihalash zarurligini ko'rsatadi [8]. Shu bois raqamli platforma yoki sun'iy intellekt vositasi tayyor javobni ko'paytirish uchun emas, muqobil g'oyalarni taqqoslash, materialni turli o'quv ehtiyojlariga moslashtirish, prototip yaratish va fikr-mulohazani tezlashtirish

uchun ishlatilishi kerak. Talaba manbani tekshirish, mualliflikni ko'rsatish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va yakuniy pedagogik qaror uchun mas'uliyatni o'zida saqlash talablariga amal qiladi.

To'rtinchi mexanizm - ijodiy portfolio va mezonli fikr-mulohazadir. Portfolioga dastlabki g'oya, muqobil variantlar, tanlov asoslari, prototip, sinov dalillari, tengdosh yoki mentor fikri va qayta ishlangan mahsulot kiritiladi. Natijada baholash faqat yakuniy mahsulotga emas, talabani fikrlash dinamikasiga ham qaratiladi. Oliy ta'limda kreativ va tanqidiy tafakkurni baholash bo'yicha tahlillar ham ochiq mezonlar, formatif baholash, o'zini baholash va autentik topshiriqlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi [11].

Beshinchi mexanizm - professor-o'qituvchi, mentor o'qituvchi va talaba o'rtasidagi uch tomonlama hamkorlikdir. OTMda yaratilgan pedagogik mahsulot maktabdagi real sinf sharoitida kuzatiladi; mentor uning amaliy qulayligi va bolalar reaksiyasi haqida fikr bildiradi; talaba esa olingan dalillar asosida mahsulotni qayta ishlaydi. Bunda pedagogik amaliyot tayyor darsni namoyish qilish joyidan kasbiy g'oyani sinash va takomillashtirish laboratoriyasiga aylanadi.

MUHOKAMA. Olingan nazariy natijalar kreativlikni originallik va samaradorlik birligi sifatida talqin qiluvchi yondashuv bilan mos keladi [5]. Taklif etilgan modelda originallik g'oyalar xilma-xilligi va yangiligi orqali, samaradorlik esa didaktik maqsadga muvofiqlik, yoshga moslik, inklyuzivlik hamda amaliy qo'llanish orqali baholanadi. Bu holat boshlang'ich ta'lim uchun ayniqsa muhim, chunki noodatiy, ammo bolalarning yosh xususiyatlari yoki o'quv maqsadiga mos kelmaydigan yechim pedagogik jihatdan ijodiy mahsulot hisoblanmaydi.

Kaufman va Beghettoning "To'rt C" modeli ta'lim jarayonidagi shaxsiy mazmun yaratish - mini-c - hamda kundalik ijodkorlik - little-c - ni e'tirof etadi [13]. Bo'lajak o'qituvchining rivojlanishida aynan shu ikki daraja muhim boshlang'ich nuqtani tashkil qiladi. Talabani o'zi uchun yangi bo'lgan metodik kashfiyot dastlab mini-c sifatida namoyon bo'lsa, u sinovdan o'tib, boshqa vaziyatlarda qo'llanadigan pedagogik yechimga aylanganda little-c darajasiga ko'tariladi. Shu sababli baholashda faqat mutlaq yangilikni emas, talabani avvalgi holatiga nisbatan o'sishini ham hisobga olish taklif qilindi.

Kreativ ta'lim muhitiga bag'ishlangan tizimli sharhlar moslashuvchan vaqt va makon, o'yin va tadqiqotga asoslangan faoliyat, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlaridagi hurmat, hamkorlik hamda o'quvchiga tanlov berish ijodkorlikni qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi [7]. Beghetto va Kaufman esa sinfda kreativ salohiyatni rivojlantirish uchun o'qituvchining yashirin signallari, xatoga munosabati va g'oyalarni qabul qilish usuli ham muhimligini ta'kidlaydi [6]. Mazkur maqolada bu qarashlar "kreativ va psixologik xavfsiz muhit" sharti orqali bo'lajak o'qituvchilar tayyorgarligiga moslashtirildi.

OECD tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik dizayn mezonlarida o'quvchining qiziqishini uyg'otish, murakkab topshiriq, mahsulot yaratish, yechimni hamkorlikda loyihalash, muammoga turli nuqtai nazardan qarash, kutilmagan natijaga joy qoldirish hamda refleksiya va fikr-mulohaza uchun vaqt ajratish muhim deb ko'rsatiladi [9]. Taklif etilgan bosqichli algoritm ushbu talablarni bo'lajak o'qituvchining kasbiy mahsulot yaratish jarayoniga ko'chiradi. Modelning farqli jihati shundaki, talaba bir vaqtning o'zida ikki natijaga erishadi: o'z ijodiy tafakkurini rivojlantiradi va boshlang'ich sinf o'quvchisining ijodkorligini qo'llab-quvvatlaydigan dars dizaynini yaratadi.

Raqamli vositalar modelning mustaqil maqsadi emas, pedagogik g'oyani kengaytiruvchi resurs sifatida talqin qilindi. Bu TPACK konsepsiyasidagi texnologiya, pedagogika va mazmunning kontekstga bog'liq integratsiyasiga mos keladi [8]. Raqamli vositani tanlash "qaysi dastur zamonaviy?" savoliga emas, "qaysi vosita aynan shu o'quv maqsadiga va bolalar ehtiyojiga mos?" savoliga asoslanishi lozim. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellektdan foydalanish ham g'oyani to'liq topshirish emas, balki variantlarni kengaytirish, taqqoslash va tahrirlash jarayonini qo'llab-

quvvatlashi kerak.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi uch jihatda namoyon bo'ladi. Birinchidan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining ijodiy tafakkuri g'oya yaratish, pedagogik mahsulotga aylantirish, sinash, baholash va transferni birlashtiruvchi kasbiy sifat sifatida aniqlashtirildi. Ikkinchidan, oltita pedagogik shart-sharoit alohida omillar emas, innovatsion-pedagogik tizimning o'zaro bog'liq mexanizmlari sifatida asoslandi. Uchinchidan, jarayon va natijani uyg'un baholashga xizmat qiluvchi to'rt komponentli mezonlar tizimi hamda reproduktiv, adaptiv, produktiv va innovatsion darajalar tavsiya etildi.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy-tahliliy xarakteri bilan bog'liq. Taklif etilgan modelning samaradorligi hozircha tajriba va nazorat guruhlarida statistik jihatdan tekshirilmagan. Keyingi tadqiqotda pedagogika oliy ta'lim muassasalarining boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari ishtirokida mezonlarning mazmuniy validligi ekspert bahosi orqali aniqlanishi, diagnostik vositalarning ishonchliligi tekshirilishi, so'ngra kamida bir semestrlik tajriba-sinov dasturi amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, ijodiy mahsulotlarni baholashda ekspertlararo muvofiqlik va raqamli vositalardan foydalanishning etik jihatlar alohida nazorat qilinishi zarur.

XULOSA. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish qisqa muddatli kreativ mashqlar yoki alohida interfaol metod bilan cheklanmaydi. U talabaning motivatsiyasi, kasbiy bilimi, g'oya yaratish usullari, pedagogik mahsulot ishlab chiqish tajribasi, raqamli savodxonligi, maktab amaliyoti va refleksiv baholashini yagona tizimda uyg'unlashtirishni talab etadi.

Tadqiqot natijasida kreativ va psixologik xavfsiz muhit yaratish; ijodiy topshiriqlarni fanlar mazmuniga integratsiyalash; muammoli, loyihaviy va dizayn-fikrlashga asoslangan faoliyatni yo'lga qo'yish; raqamli-pedagogik ekotizimdan maqsadli foydalanish; OTM bilan maktab amaliyoti hamkorligini kuchaytirish; uzluksiz diagnostika va refleksiv qo'llab-quvvatlashni ta'minlash asosiy pedagogik shart-sharoitlar sifatida belgilandi. Ularning samarasi faqat o'zaro bog'langan holda, "muammo - g'oya - prototip - sinov - refleksiya - transfer" sikli asosida tashkil etilganda yuzaga chiqadi.

Amaliyotda har bir metodik fan dasturiga ochiq yakunli kasbiy topshiriqlarni kiritish, semestr davomida kamida bitta fanlararo mini-loyihani bajarish, pedagogik amaliyotda yaratilgan prototipni sinash, ijodiy portfolio yuritish va mezonli o'zaro baholashni joriy etish tavsiya etiladi. Professor-o'qituvchi esa tayyor yechim beruvchi emas, muammoni aniqlashtiruvchi, savol bilan yo'naltiruvchi, xavfsiz tajriba maydonini yaratuvchi va asosli fikr-mulohaza beruvchi fasilitator vazifasini bajarishi lozim. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchini nafaqat yangicha fikrlashga, balki o'z g'oyasining pedagogik qiymatini isbotlash, sinash va takomillashtirishga ham tayyorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr (amaldagi tahrir). URL: <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. 2019-yil 8-oktabr. URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar tizimini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-58-son Farmoni. 2026-yil 10-aprel. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-8129755>
4. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: <https://doi.org/10.1787/765ee8c2-en>

5. Runco M.A., Jaeger G.J. The Standard Definition of Creativity // *Creativity Research Journal*. 2012. Vol. 24, No. 1. P. 92-96. DOI: <https://doi.org/10.1080/10400419.2012.650092>
6. Beghetto R.A., Kaufman J.C. Classroom Contexts for Creativity // *High Ability Studies*. 2014. Vol. 25, No. 1. P. 53-69. DOI: <https://doi.org/10.1080/13598139.2014.905247>
7. Davies D., Jindal-Snape D., Collier C., Digby R., Hay P., Howe A. Creative Learning Environments in Education: A Systematic Literature Review // *Thinking Skills and Creativity*. 2013. Vol. 8. P. 80-91. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2012.07.004>
8. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // *Teachers College Record*. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017-1054. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>
9. Vincent-Lancrin S., González-Sancho C., Bouckaert M., de Luca F., Fernández-Barrerra M., Jacotin G., Urgel J., Vidal Q. *Fostering Students' Creativity and Critical Thinking: What It Means in School*. Paris: OECD Publishing, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1787/62212c37-en>
10. Saroyan A. *Fostering Creativity and Critical Thinking in University Teaching and Learning: Considerations for Academics and Their Professional Learning*. OECD Education Working Papers, No. 280. Paris: OECD Publishing, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1787/09b1cb3b-en>
11. Bouckaert M. *The Assessment of Students' Creative and Critical Thinking Skills in Higher Education across OECD Countries: A Review of Policies and Related Practices*. OECD Education Working Papers, No. 293. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/35dbd439-en>
12. Liu X., Gu J., Xu J. The Impact of the Design Thinking Model on Pre-service Teachers' Creativity Self-efficacy, Inventive Problem-solving Skills, and Technology-related Motivation // *International Journal of Technology and Design Education*. 2024. Vol. 34. P. 167-190. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10798-023-09809-x>
13. Kaufman J.C., Beghetto R.A. Beyond Big and Little: The Four C Model of Creativity // *Review of General Psychology*. 2009. Vol. 13, No. 1. P. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0013688>
14. UNESCO. *The Futures of Learning 3: What Kind of Pedagogies for the 21st Century?* Paris: UNESCO, 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243126>
15. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris: UNESCO, 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707>

RAQAMLI TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA ADAPTIV O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

*Sulaymonova Dilnoza Bohodir qizi
Qarshi davlat texnika universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt texnologiyalari asosida adaptiv o'qitish metodikasini takomillashtirish masalasi yoritiladi. Maqolada dasturlash fanini o'qitishda talabalarning boshlang'ich tayyorgarligi, algoritmik tafakkuri, kod yozish ko'nikmalari, xatolar profili va o'zlashtirish sur'atidagi individual farqlar pedagogik muammo sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, LMS platformalari, learning analytics, knowledge tracing, intellektual repetitor tizimlari, tavsiya algoritmilari va generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda adaptiv o'qitish o'qituvchini almashtiruvchi texnologiya sifatida emas, balki talabaning individual o'quv holatini aniqlash, mos kontent va topshiriqlarni tanlash, teskari aloqani individuallashtirish hamda pedagogik qarorlarni qo'llab-quvvatlovchi metodik tizim sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, adaptiv o'qitish, dasturlash fani, individual o'quv trayektoriyasi, learning analytics, talaba modeli, avtomatlashtirilgan feedback, LMS, pedagogik nazorat.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ АДАПТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

*Сулаймонова Дилноза Баходир кизи
Каришинский государственный технический университет*

Аннотация. В статье рассматривается проблема совершенствования методики адаптивного обучения на основе технологий искусственного интеллекта в цифровой образовательной среде. Особое внимание уделяется преподаванию программирования, поскольку при изучении данной дисциплины ярко проявляются различия в начальной подготовке студентов, уровне алгоритмического мышления, навыках написания кода, профиле ошибок и темпе усвоения учебного материала. В работе анализируются дидактические возможности LMS-платформ, учебной аналитики, моделирования знаний, интеллектуальных обучающих систем, рекомендательных алгоритмов и генеративного искусственного интеллекта. Адаптивное обучение рассматривается не как средство замены преподавателя, а как методическая система, направленная на диагностику учебного состояния студента, подбор соответствующего контента и заданий, индивидуализацию обратной связи и поддержку педагогических решений.

Ключевые слова: цифровое образование, искусственный интеллект, адаптивное обучение, программирование, индивидуальная образовательная траектория, учебная аналитика, модель студента, автоматизированная обратная связь, LMS, педагогический контроль.

IMPROVING ADAPTIVE TEACHING METHODOLOGY BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN DIGITAL EDUCATION

Sulaymonova Dilnoza Bahodir qizi
Karshi State Technical University

Abstract. This article discusses the improvement of adaptive teaching methodology based on artificial intelligence technologies in a digital learning environment. The study focuses on programming education, where students differ significantly in their initial preparation, algorithmic thinking, coding skills, error profiles and learning pace. The article analyzes the didactic potential of LMS platforms, learning analytics, knowledge tracing, intelligent tutoring systems, recommendation algorithms and generative artificial intelligence tools. Adaptive teaching is interpreted not as a technology that replaces the teacher, but as a methodological system that diagnoses the learner's current state, selects appropriate content and tasks, individualizes feedback and supports pedagogical decision-making.

Keywords: digital education, artificial intelligence, adaptive teaching, programming education, individual learning trajectory, learning analytics, student model, automated feedback, LMS, pedagogical control.

Kirish (Introduction). Zamonaviy oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv mexanizmlari o'quv jarayonining mazmuni va metodikasini tubdan yangilamoqda. Ayniqsa, dasturlash fanini o'qitishda bu jarayon yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki dasturlash faqat tayyor bilimlarni eslab qolish emas, balki algoritmik tafakkur, mantiqiy izchillik, abstrakt tushunchalarni amaliy vazifaga tatbiq etish, kod yozish, xatoni aniqlash va yechimni bosqichma-bosqich takomillashtirish kabi murakkab kognitiv faoliyatlarni talab qiladi.

Raqamli ta'lim muhitida barcha talabalar bir xil tayyorgarlik, bir xil motivatsiya va bir xil o'zlashtirish sur'ati bilan ta'lim jarayoniga kirishmaydi. Ayrim talabalar sintaksisni tez o'zlashtiradi, biroq algoritmik yechimni loyihalashda qiynaladi; ayrim talabalar esa mantiqiy fikrlashda faol bo'lsa-da, kodni rasmiy til qoidalariga mos yozishda ko'p xatoga yo'l qo'yadi. Shunday sharoitda "bir xil content – bir xil topshiriq – bir xil baholash" modeli ta'lim samaradorligini to'liq ta'minlay olmaydi.

Adaptiv o'qitish konsepsiyasi aynan shu muammoni hal etishga qaratilgan bo'lib, u o'quv jarayonini talabaning individual holati, bilim darajasi, xatolar profili, o'zlashtirish tezligi va faoliyat natijalariga moslashtirishni nazarda tutadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa ushbu moslashtirish jarayonini ma'lumotlar asosida tashkil etish, talaba modelini shakllantirish, mos topshiriq va resurslarni tavsiya qilish hamda teskari aloqani individuallashtirish imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi raqamli ta'lim muhitida dasturlash fanini o'qitishda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv metodikaning ilmiy-metodik mohiyatini yoritish, uning didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish va pedagogik nazorat bilan uyg'un holda qo'llash bo'yicha metodik takliflarni asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda raqamli ta'lim, adaptiv o'qitish, sun'iy intellektning ta'limdagi didaktik vazifalari hamda dasturlash fanini o'qitishdagi individual farqlar tizimli-pedagogik yondashuv asosida tahlil qilindi. Maqola mazmuni mavjud ilmiy-nazariy qarashlarni umumlashtirish, ta'lim jarayonidagi muammolarni didaktik talqin qilish, adaptiv metodika komponentlarini modellash va sun'iy intellekt vositalarining pedagogik imkoniyatlarini baholashga tayangan holda shakllantirildi.

Metodologik asos sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, differensial yondashuv, individual o'quv trayektoriyasi, formatif baholash, mastery learning, yaqin rivojlanish zonasi, kognitiv yuklama nazariyasi va multimedia ta'lim tamoyillari olindi. Ushbu nazariyalar adaptiv o'qitishda talabaning mavjud bilim darajasi bilan erishilishi kerak bo'lgan kompetensiyalar o'rtasidagi metodik masofani aniqlash va unga mos ta'limiy yordamni belgilash imkonini beradi.

Dasturlash fanini adaptiv o'qitishning asosiy diagnostik indikatorlari sifatida kirish testi natijasi, mavzu bo'yicha o'zlashtirish darajasi, topshiriqni bajarish vaqti, qayta urinishlar soni, sintaktik, semantik, algoritmik va runtime xatolar, kodni tahrirlash ketma-ketligi, platformadagi faollik hamda feedbackga munosabat kabi ko'rsatkichlar ajratildi. Ushbu indikatorlar talaba modelini shakllantirishda asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt vositalari adaptiv metodikada bir necha vazifani bajaradi: learning analytics talabaning raqamli izlarini tahlil qiladi; knowledge tracing bilim holatining rivojlanishini baholaydi; tavsiya tizimlari mos resurs va topshiriqlarni tanlaydi; intellektual repetitor tizimlari bosqichma-bosqich yordam beradi; generativ AI esa izohli tushuntirish, kod bo'yicha maslahat, test holatlari va reflektiv savollarni shakllantirishda yordamchi vosita sifatida qo'llanadi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions). Tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'limda dasturlash fanini samarali o'qitish uchun adaptiv metodika beshta o'zaro bog'liq komponent asosida qurilishi maqsadga muvofiq: diagnostik komponent, talaba modeli, adaptiv kontent modeli, adaptiv qaror qabul qilish mexanizmi va individual teskari aloqa komponenti. Ushbu komponentlar birgalikda ishlaganda o'quv jarayoni statik kontent taqdimotidan dinamik pedagogik boshqaruv tizimiga aylanadi.

Diagnostik komponent talabaning real o'quv holatini aniqlaydi. Dasturlash fanida bu holat faqat yakuniy ball bilan emas, balki topshiriqni bajarish jarayoni orqali ham baholanadi. Masalan, ikki talaba bir xil natijaga erishgan bo'lishi mumkin, ammo ulardan biri topshiriqni mustaqil va qisqa vaqt ichida bajargan, ikkinchisi esa ko'p urinish va ko'p xato orqali natijaga kelgan bo'lishi mumkin. Adaptiv tizim ushbu ikki holatni bir xil deb baholamasligi, balki har bir talabaning ehtiyojiga mos keyingi o'quv qadamini belgilashi kerak.

Talaba modeli adaptiv o'qitishning markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Unda talabaning bilim darajasi, algoritmik fikrlash ko'rsatkichi, xatolar profili, o'zlashtirish sur'ati, motivatsion faolligi va mustaqil ishlash ko'nikmalari aks ettiriladi. Mazkur model bir marta tuziladigan statik profil emas, balki har bir topshiriq, test, kod tahlili va reflektiv javobdan keyin yangilanib boradigan dinamik pedagogik axborot tizimi sifatida qaraladi.

Adaptiv kontent modeli o'quv materiallarini murakkablik darajasi, mavzu bog'liqligi, tushuntirish shakli va amaliy topshiriq turi bo'yicha modullarga ajratadi. Masalan, shart operatorlari bo'yicha qiyinchilikka duch kelgan talabaga avval vizual algoritm, keyin izohli kod namunasi, undan so'ng soddalashtirilgan mashq va nihoyat mustaqil kod yozish topshirig'i berilishi mumkin. Yuqori tayyorgarlikka ega talaba esa murakkabroq algoritmik masala, optimallashtirish yoki mini-loyiha topshirig'iga yo'naltiriladi.

Adaptiv qaror qabul qilish mexanizmi pedagogik qoidalar va ma'lumotlarga asoslangan algoritmlarning uyg'unligiga tayanadi. Pedagogik qoidalar o'qituvchi tomonidan belgilangan metodik mezonlarga asoslanadi: masalan, talaba sikllar mavzusida uch martadan ortiq semantik xatoga yo'l qo'ysa, unga qo'shimcha tushuntirish va bosqichli mashq tavsiya etiladi. Ma'lumotlarga asoslangan algoritmlar esa talabaning avvalgi faoliyati, o'xshash profildagi talabalar natijalari va o'zlashtirish dinamikasini hisobga olgan holda tavsiya beradi.

Individual teskari aloqa adaptiv o'qitishning eng muhim metodik natijasidir. Dasturlash ta'limida feedback faqat "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" degan xabar bilan cheklanmasligi kerak. U xatoning turini, xatoning kelib chiqish sababini, uni tuzatish yo'lini va keyingi amaliy qadamni

ko'rsatishi lozim. Bunday feedback talabani xatoni anglashini, kodni tahlil qilishini va mustaqil yechim topish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Generativ sun'iy intellekt vositalarining dasturlash ta'limidagi imkoniyatlari keng bo'lsa-da, ularni nazoratsiz qo'llash akademik halollik, yuzaki o'zlashtirish va mustaqil fikrlashning pasayishi kabi xavflarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun AI tayyor javob beruvchi vosita emas, balki yo'naltiruvchi, izohlovchi va reflektiv savol beruvchi yordamchi sifatida loyihalanishi zarur. Talaba kodni nima uchun shunday yozganini tushuntirishi, o'z yechimini himoya qilishi va muqobil yondashuvlarni tahlil qila olishi kerak.

AI asosidagi adaptiv metodikaning samaradorligi texnologik imkoniyatlarning mavjudligi bilangina belgilanmaydi. Uning muvaffaqiyati didaktik maqsadlarning aniq qo'yilishi, o'quv kontentining mantiqiy modullarga ajratilishi, baholash mezonlarining shaffofligi, talaba ma'lumotlarining himoyalaniishi va o'qituvchi nazoratining saqlanishiga bog'liq. Shu sababli adaptiv o'qitishda "human-in-the-loop", ya'ni o'qituvchi ishtiroki saqlanadigan pedagogik boshqaruv tamoyili ustuvor bo'lishi lozim.

Mazkur yondashuv oliy ta'limda dasturlash fanini o'qitishda bir necha amaliy natijani beradi. Birinchidan, talabalar o'rtasidagi individual farqlar real ma'lumotlar asosida aniqlanadi. Ikkinchidan, o'quv materiallari va topshiriqlar talabani joriy ehtiyojiga moslashtiriladi. Uchinchidan, xatolar profili asosida maqsadli mikro-mashqlar va diagnostik feedback beriladi. To'rtinchidan, o'qituvchi guruhdagi umumiy muammolarni tezroq ko'radi va metodik qarorlarni dalillangan axborot asosida qabul qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt asosidagi adaptiv o'qitish metodikasi dasturlash fanini o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik yondashuvdir. Bu metodika talabani bilim holati, algoritmik tafakkuri, xatolar profili, o'zlashtirish sur'ati va o'quv faolligini birgalikda hisobga oladi hamda o'quv mazmuni, topshiriqlar va feedbackni individual ehtiyojga moslashtiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy LMS platformalari raqamli ta'lim uchun zarur infratuzilmani yaratadi, biroq ular adaptiv o'qitishning barcha metodik vazifalarini o'z-o'zidan bajara olmaydi. Shu sababli LMS tizimlarini learning analytics, avtomatik kod tekshiruvchilari, tavsiya algoritmlari, talaba modeli va generativ AI yordamidagi izohli feedback modullari bilan boyitish zarur.

Amaliy tavsiya sifatida, birinchidan, dasturlash fani bo'yicha mavzularni adaptiv modullarga ajratish; ikkinchidan, talabalar xatolar profilini doimiy diagnostika qilish; uchinchidan, formatif baholash va reflektiv topshiriqlarni kuchaytirish; to'rtinchidan, AI vositalaridan foydalanishda pedagogik nazorat, akademik halollik va ma'lumotlar xavfsizligi mezonlarini qat'iy belgilash maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, sun'iy intellekt adaptiv o'qitishda o'qituvchini almashtirmaydi, balki uning diagnostik, tahliliy va metodik faoliyatini kuchaytiradi. Shu jihatdan AI asosidagi adaptiv o'qitish metodikasini ishlab chiqish raqamli ta'lim sifatini oshirish, talabalar mustaqil fikrlashini rivojlantirish va dasturlash kompetensiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirish uchun ilmiy-amaliy zarurat hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni. Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi

oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. – Toshkent, 2019.

3. Sulaymonova D.B. Artificial intelligence-based adaptive teaching of programming in the digital education environment // *Universum: психология и образование: электронный научный журнал*. – 2026. – № 7(145). – P. 65–70. – DOI: 10.32743/UniPsy.2026.145.7.23070

4. Sulaymonova D., Pardaeva G., Akmalova A. Design and development of an adaptive teaching methodology based on artificial intelligence technologies // “Amaliy matematika, raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt: zamonaviy muammolar va istiqbollar” xalqaro ilmiy-amaliy anjumani tezislari to'plami. – Qarshi: Qarshi davlat universiteti, 2026. – B. 534–537.

5. Mayer R.E. *Multimedia Learning*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

6. Woolf B.P. *Building Intelligent Interactive Tutors: Student-centered Strategies for Revolutionizing E-learning*. – Burlington: Morgan Kaufmann, 2009.

DOMEN VA HODISAGA MOSLASHUVCHAN MATN KENGAYTIRISH YONDASHUVLARINING INQIROZ HOLATLARIDAGI TVITLARNI TASNIFLASHDAGI SAMARADORLIGI

Subxoqulov Umidjon
Buxoro davlat uiversiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada domen va hodisaga moslashuvchan matn kengaytirish (text augmentation) yondashuvining favqulodda vaziyatlarga oid tvitlarni avtomatik tasniflashdagi samaradorligi ilmiy-tahliliy jihatdan baholangan. Maqolaning maqsadi matn kengaytirishning WordNet, Word2Vec va ProMinent Words (PM-Words) asosidagi algoritmlarini metodologik va eksperimental jihatdan tahlil qilish, ularning afzalliklari, cheklovlari hamda amaliy qo'llash imkoniyatlarini baholashdan iborat. Tahlil jarayonida ma'lumotlarni oldindan qayta ishlash bosqichlari, algoritmlarning ishlash tamoyillari, hisoblash murakkabligi, tajriba dizayni va baholash mezonlari o'rganildi. Natijalar domen va hodisaga moslashtirilgan matn kengaytirish usullari klassifikatsiya sifat ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ma'lumotlar oqishi (data leakage), baholash protokoli va tajriba dizayni bilan bog'liq ayrim metodologik cheklovlar aniqlandi. Xulosa sifatida, domen va hodisaga mos matn kengaytirish yondashuvi matnli ma'lumotlar yetishmovchiligi kuzatiladigan vaziyatlarda samarali yechim bo'lishi mumkinligi, biroq uning ishonchliligini oshirish uchun yanada qat'iy eksperimental baholash va zamonaviy kontekstual til modellari bilan qiyosiy tadqiqotlar o'tkazish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: matnli ma'lumotlarni kengaytirish; inqiroz tvitlarini tasniflash; domenga moslashuvchan augmentatsiya; WordNet; Word2Vec; ProMinent Words; CrisisLex; LSTM.

1. Kirish. Matnli ma'lumotlarni kengaytirish (text augmentation) masalasi tasvirlarni kengaytirishga nisbatan ancha murakkab hisoblanadi, chunki matnning sintaktik tuzilishi va semantik mazmuni bir vaqtning o'zida saqlanib qolishi talab etiladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa, norasmiy uslubdagi matnlar xususan, Twitter platformasidagi tvitlar bu vazifani yanada murakkablashtiradi, chunki ularda qisqartmalar, xeshteglar va notekis grammatik qurilmalar ko'p uchraydi. Ko'rib chiqilayotgan tadqiqotning markaziy muammosi shundan iboratki, tabiiy ofatlar (zilzila, sel va h.k.) davomida yozilgan «yordam kerak» yoki «yordam taklif etiladi» toifasidagi tvitlar juda kam sonli yorliqlangan namunalar ega, bu esa chuqur o'rganish modellarining ushbu toifalarni ishonchli tasniflashiga to'sqinlik qiladi. Mualliflar ushbu muammoni klassik sinonim almashtirish yoki tarjima orqali qayta tarjima kabi umumiy usullar bilan emas, balki domen (inqiroz sohasi) va joriy hodisa (masalan, ma'lum bir zilzila) kontekstini hisobga oluvchi maxsus mexanizm orqali yechishni taklif qiladi. Tadqiqot gipotezasi quyidagicha shakllantirilishi mumkin: agar kengaytirilgan matnlar nafaqat leksik jihatdan xilma-xil, balki domen va hodisaga tegishli atamalarni ustuvor tarzda saqlab qolsa, natijada olingan sun'iy namunalar tasniflagich uchun «informativroq» bo'ladi va bu klassifikatsiya sifat ko'rsatkichlarining sezilarli o'sishiga olib keladi. Ushbu gipotezani tekshirish uchun mualliflar uchta mustaqil kengaytirish strategiyasini (WordNet asosida, Word2Vec asosida va PM-Words xususiyati asosida) ishlab chiqib, ularni bitta umumiy quvur liniyasi (pipeline) doirasida birlashtiradi. Mazkur sharh maqolasining maqsadi - asl ishning metodologik yechimlarini tanqidiy tahlil qilish, taklif etilgan algoritmlarning ichki mantiqiy asoslarini, hisoblash murakkabligini va eksperimental dalillar bazasining ishonchlilik darajasini baholashdir. Bunda tarjima yoki referat emas, balki mustaqil ilmiy sharh (critical review) formatida yondashuv qo'llaniladi.

2. Metodlar

Asl tadqiqotda taklif etilgan tizim to'rtta bosqichdan tashkil topgan: (1) tvitlarni oldindan qayta ishlash, (2) so'zlarni vektorlash, (3) PM-Words xususiyatini qurish va (4) uch xil algoritm yordamida kengaytirilgan tvitlarni generatsiya qilish. Quyida har bir bosqich alohida tahlil qilinadi.

2.1. Oldindan qayta ishlash va vektorlash

Tvitlar TweetNLP vositasi yordamida tokenizatsiya qilinib, har bir so'z uchun nutq qismi (POS) belgisi aniqlanadi, so'ngra stop-so'zlar olib tashlanadi. Bu yerda muhim metodologik qaror - POS belgilarini butun jarayon davomida saqlab qolish kengaytirish natijasida olingan matnning grammatik tuzilishini asl tvitnikiga yaqin holatda ushlab turishga xizmat qiladi. Word2Vec modeli o'z korpusi (in-domain corpus) asosida o'qitiladi, bu esa domenga xos so'z birikmalarining semantik yaqinligini umumiy, oldindan tayyorlangan modellarga qaraganda aniqroq aks ettirish imkonini beradi. Ushbu tanlov metodologik jihatdan asoslangan, chunki tashqi, keng domenli embeddinglar inqiroz-spetsifik leksikani yetarlicha qamrab olmasligi mumkin.

2.2. ProMinent Words (PM-Words) xususiyati

PM-Words - mualliflarning asosiy hissasi hisoblanadi. Bu xususiyat CrisisLex lug'ati, xeshtag ro'yxati, Word2Vec bo'yicha eng o'xshash so'zlar ro'yxati va chastotaviy mezon asosida shakllantirilgan nomzod ro'yxatining kesishmasidan iborat. Nomzod ro'yxatiga chastotasi medianan yuqori bo'lgan so'zlar kiritiladi, bu esa statistik jihatdan oddiy, ammo samarali filtrlash mexanizmi hisoblanadi. PM-Words ro'yxatining uzunligi lug'atdagi noyob so'zlar sonining foizi (tajribada 3%) sifatida belgilanadi bu gipermetr tanlovi keyinchalik natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan joy bo'lib, ammo maqolada ushbu foizning optimalligini asoslovchi tizimli grid-qidiruv yoki sezuvchanlik tahlili keltirilmagan.

2.3. Uchta kengaytirish algoritmi

Birinchi algoritm (WordNet asosida) har bir so'z uchun avval giperonim (Algoritm 4), so'ngra sinonim (Algoritm 5) qidiradi; giperonim CrisisLex atamalari (Olteanu va boshq., 2014) bilan mos kelgan taqdirdagina qo'llaniladi, bu esa domenga tegishlilikni ta'minlaydigan filtr vazifasini bajaradi. Ikkinchi algoritm (PM-Words asosida) xuddi shu giperonim tekshiruvidan so'ng, agar mos so'z topilmasa, sinonimni PM-Words ro'yxati bilan solishtiradi (Algoritm 6). Uchinchi algoritm (Word2Vec asosida) esa POS mosligini talab qilmasdan, faqat embeddinglar fazosidagi eng yaqin qo'shni so'zni tanlaydi (Algoritm 7). Barcha holatlarda xeshteg bilan boshlangan so'zlar o'zgarishsiz qoldiriladi bu qaror hodisaga oid identifikatorlarni (masalan, #NepalEarthquake) yo'qotmaslik uchun mantiqan asoslangan. Hisoblash murakkabligi nuqtai nazaridan, giperonimga asoslangan tekshiruv (Algoritm 4) uch qatlamli ichma-ich sikl (giperonimlar, ularning lemmalari va CrisisLex atamalari bo'yicha) tufayli $O(h \cdot l \cdot c)$ tartibida baholanadi, bu esa amaliyotda h va l qiymatlari kichik bo'lsa-da, kengaytirilishi kerak bo'lgan tvitlar soni ortishi bilan chiziqli bo'lmagan o'sishga sabab bo'lishi mumkin. Word2Vec asosidagi algoritm, aksincha, oldindan hisoblangan «eng o'xshash so'z» funksiyasiga tayangani sababli amortizatsiyalangan $O(1)$ qidiruvga yaqinlashadi, bu uning amaliy tezligini oshiradi, biroq POS mosligi talab qilinmagani semantik jihatdan mos kelmaydigan (masalan, ot o'rniga fe'l) almashtirishlar xavfini oshiradi.

2.4. Tasniflash bosqichi va tajriba dizayni

Kengaytirilgan va asl tvitlar birlashtirilib, LSTM (32 tugun, tanh faollashtirish funksiyasi), shuningdek qo'shimcha tekshiruv sifatida MLP va CNN arxitekturalari bilan ikkilik tasniflash (inqiroz - inqiroz emas) amalga oshiriladi. Salbiy sinf sifatida Olimpiada mavzusidagi tvitlar tanlangani metodologik jihatdan e'tiborga loyiq: bu domenlar orasidagi farq juda katta bo'lgani uchun tasniflash vazifasini nisbatan osonlashtirishi va shu sababli olingan yuqori aniqlik ko'rsatkichlarini haddan tashqari optimistik qilib ko'rsatishi mumkin. Haqiqiy amaliy

stsenariylarda «inqiroz emas» sinfi ko'pincha boshqa yaqin mavzudagi (masalan, boshqa ijtimoiy voqealar) tvitlardan iborat bo'ladi, bu esa model uchun ancha qiyinroq vazifani yaratadi.

3. Natijalar

Tajriba uchun asl tvitlar EMTerms terminologik resursi (Temnikova va boshq., 2015) hamda NARMADA loyihasi (Hiware va boshq., 2020) doirasida yig'ilgan zilzila voqealariga oid ma'lumotlardan olingan. Tajriba natijalari kengaytirishdan oldin va keyingi holatlarni, PM-Words xususiyati mavjud va mavjud bo'lmagan holatlarda solishtiradi.

Quyidagi jadval asl tadqiqotda keltirilgan asosiy sonli ko'rsatkichlarni umimlashtiradi.

Holat	Aniqlik (Accuracy)	Precision	Recall	F-mezon
Kengaytirishdan oldin (PM-Wordssiz)	0.839	0.689	0.981	0.810
Kengaytirishdan oldin (PM-Words bilan)	0.855	0.729	0.915	0.811
Kengaytirishdan keyin (PM-Wordssiz)	0.985	0.982	0.987	0.984
Kengaytirishdan keyin (PM-Words bilan)	0.987	0.985	0.989	0.987

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, kengaytirishdan so'ng barcha to'rtta ko'rsatkich bo'yicha keskin sakrash kuzatiladi aniqlik 0.84 dan 0.98 dan yuqori darajaga ko'tariladi. Bunday katta farq (13–29 foiz oralig'ida) ikki xil talqinga ega bo'lishi mumkin: birinchidan, bu haqiqatan ham domen-hodisa mos kengaytirishning samaradorligini ko'rsatishi mumkin; ikkinchidan, bu shuningdek ma'lumotlar to'plamining sun'iy ravishda kattalashishi (2612 tadan 10448 tagacha) va aynan bir xil manba tvitlaridan olingan uchta variantning yuqori korrelyatsiyalanganligi hisobiga model uchun vazifaning osonlashib qolishi natijasi bo'lishi ham mumkin. Asl maqolada train/test bo'linishi tasodifiy (80/20) amalga oshirilgani, biroq kengaytirilgan versiyalar bitta asl tvitdan hosil bo'lgani sababli, agar bitta tvitning uchta varianti turli qismlarga (train va test) tushib qolsa, bu ma'lumotlar oqishi (data leakage) xavfini keltirib chiqarishi mumkin bu masala maqolada aniq muhokama qilinmagan.

PM-Words xususiyatining qo'shimcha ta'siri nisbatan mo'tadil, taxminan 0.2–4 foiz oralig'ida ko'rsatkichlarni yaxshilaydi. Bu shuni ko'rsatadiki, asosiy yutuq ma'lumotlar hajmining kengayishidan kelib chiqadi, PM-Words esa qo'shimcha, nisbatan kichik hissa qo'shuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Uchta chuqur o'rganish arxitekturasi (MLP, CNN, LSTM) bo'yicha o'tkazilgan qo'shimcha tekshiruv barcha modellarda o'xshash yaxshilanish tendensiyasini tasdiqlaydi (aniqlik taxminan 0.83–0.84 dan 0.98–0.99 gacha), bu natijaning arxitekturaga bog'liq bo'lmagan barqarorligini ko'rsatadi.

So'zlarni almashtirish statistikasi ham qiziqarli naqshni ochib beradi: WordNet asosidagi algoritmda so'zlarning 58 foizi sinonim, atigi 1 foizi giperonim orqali almashtiriladi, qolgani xeshteg yoki o'zgarishsiz so'zlardir. PM-Words asosidagi algoritmda almashtirish ulushi sezilarli kamayadi (taxminan 22 foiz), bu PM-Words filtrining ancha qattiqroq, tanlab olishga yo'naltirilgan tabiatidan dalolat beradi. Word2Vec asosidagi algoritmda esa deyarli barcha so'zlarni (92%) almashtiradi, bu esa uning eng yuqori leksik xilma-xillikni, biroq eng past semantik nazoratni ta'minlashini ko'rsatadi.

4. Muhokama

Taklif etilgan yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u kengaytirish jarayonini butunlay tasodifiy emas, balki domen bilimiga (CrisisLex) va statistik hodisaga xoslikka (PM-Words) yo'naltirilgan holda amalga oshiradi. Bu POS mosligi va giperonim-sinonim filtrlash orqali sintaktik izchillikni saqlab qolish bilan birga, generatsiya qilingan matnning asl tvit mavzusidan chetga chiqib ketmasligini ta'minlaydi. Uchta mustaqil algoritmning parallel qo'llanilishi esa ansambl tabiatidagi xilma-xillikni beradi: WordNet leksik aniqlikni, Word2Vec kontekstual moslikni, PM-Words esa hodisaga xos terminologik barqarorlikni ta'minlaydi. Bu, masalan, kontekstual til modeli asosida so'z bashorat qiluvchi kengaytirish usuli (Kobayashi, 2018) bilan solishtirganda, domenga xos cheklovlarni aniq kiritish imkonini beruvchi ustunlikka ega, ammo o'sha usuldagi kabi chuqur kontekstual bashorat o'rniga sodda chastotaviy va lug'aviy filtrlarga tayanadi. Shu bilan birga, bir qator metodologik cheklovlar mavjud. Birinchidan, faqat «birinchi ma'no» (first sense) sinonimining tanlanishi soddalashtirilgan yechim bo'lib, WordNet'dagi ma'no tartiblanishi chastotaga asoslangan umumiy til uchun mo'ljallangan, ijtimoiy tarmoq kontekstidagi ma'noni har doim ham to'g'ri aks ettiravermaydi. Ikkinchidan, giperonim asosidagi filtrlash faqat CrisisLex ro'yxatidagi 380 ta so'z bilan cheklangan, bu lug'atning cheklangan qamrovi tufayli ko'plab potentsial mos giperonimlarning rad etilishiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, yuqorida qayd etilganidek, bitta asl tvitdan uchta bog'liq versiya yaratilishi statistik mustaqillik talabini buzadi va aniq train/validation/test ajratish protokoli tasvirlanmagani natijalarning takrorlanuvchanligiga shubha tug'diradi. Yana bir muhim jihat baholash metodologiyasining o'zi. Ikkilik tasniflash vazifasida salbiy sinf sifatida mavzu jihatidan mutlaqo boshqa (sport) domenning tanlanishi, klassifikatorga oson ajratiladigan xususiyatlar (masalan, leksik markerlar) taqdim etadi. Bu amaliy foydalanishda, ya'ni haqiqiy vaqtli oqimda turli xil, ko'pincha bir-biriga yaqin mavzudagi tvitlar orasida farqlash zarurati tug'ilganda, ko'rsatilgan yuqori aniqlik ko'rsatkichlarining amalda takrorlanishiga shubha bilan qarashga asos beradi. Shunga qaramay, mualliflarning kengaytirish algoritmi domendan mustaqil, umumlashtiriladigan dizaynga ega ekanligi istalgan domenning atama ro'yxati bilan almashtirilishi mumkinligi yondashuvning amaliy qiymatini oshiradi va uni faqat inqiroz tvitlari bilan cheklanmagan holda qo'llash imkonini beradi.

Amaliy ahamiyat nuqtai nazaridan, ushbu yondashuv favqulodda vaziyatlarga javob berish tizimlari uchun dolzarb, chunki real vaqt rejimida yangi hodisa (masalan, yangi zilzila) yuz berganda, mavjud yorliqlangan ma'lumotlar deyarli har doim yetarli emas. PM-Words kabi tezkor, hisoblash jihatidan yengil mexanizmlar orqali domenga moslashtirilgan kengaytirish, og'ir qayta o'qitish yoki qo'lda annotatsiyalashga qaraganda ancha tezkor yechim bo'lib xizmat qilishi mumkin. Biroq amaliy joriy etishdan oldin, yuqorida qayd etilgan ma'lumotlar oqishi va baholash og'ishi masalalarini bartaraf etuvchi qo'shimcha, qattiqroq nazorat qilingan tajribalar o'tkazish tavsiya etiladi.

5. Xulosa

Ko'rib chiqilgan tadqiqot matnli ma'lumotlarni kengaytirish sohasida domen va hodisaga xoslikni tizimli ravishda hisobga oluvchi konkret, amaliy jihatdan qo'llash mumkin bo'lgan algoritmik yechimni taqdim etadi. WordNet, Word2Vec va PM-Words komponentlarining birlashtirilgan qo'llanilishi orqali generatsiya qilingan tvitlarning sintaktik tuzilishi va domenga tegishliligi saqlanib qolinadi, bu esa klassik tasodifiy sinonim almashtirish usullaridan farqli, kontekstga sezgir yondashuvni ifodalaydi. Shu bilan birga, tajriba natijalarining haddan tashqari yuqoriligi (0.98 dan ortiq aniqlik) va uni izohlovchi metodologik omillar - xususan, kengaytirilgan namunalar orasidagi yuqori korrelyatsiya va soddalashtirilgan ikkilik baholash sxemasi - natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilishni talab qiladi. Kelgusi tadqiqotlar uchun quyidagi

yo'nalishlar tavsiya etiladi: (1) asl tvit darajasida qat'iy train/test ajratish protokolini joriy etish, (2) ko'p sinfli va domen jihatidan yaqinroq salbiy namunalar bilan baholashni kengaytirish, (3) PM-Words uzunlik gipermetri (3%) bo'yicha tizimli sezuvchanlik tahlili o'tkazish va (4) transformer asosidagi zamonaviy kontekstual model (masalan, BERT asosidagi maskalangan so'z bashorati) bilan solishtirma tahlil qilish. Ushbu yo'nalishlar amalga oshirilgan taqdirda, taklif etilgan domen-hodisaga moslashuvchan kengaytirish yondashuvi favqulodda vaziyatlarda matnli ma'lumotlar tanqisligini bartaraf etishning yanada ishonchli va umumlashtiriladigan vositasiga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ramachandran, D., & Parvathi, R. (2021). A novel domain and event adaptive tweet augmentation approach for enhancing the classification of crisis related tweets. *Data & Knowledge Engineering*, 135, 101913. <https://doi.org/10.1016/j.datak.2021.101913>
2. Fellbaum, C. (2012). WordNet. In *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell.
3. Olteanu, A., Castillo, C., Diaz, F., & Vieweg, S. (2014). CrisisLex: A lexicon for collecting and filtering microblogged communications in crises. *Proceedings of the Eighth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*.
4. Temnikova, I. P., Castillo, C., & Vieweg, S. (2015). EMTerms 1.0: A terminological resource for crisis tweets. *Proceedings of the ISCRAM Conference*.
5. Hiware, K., Dutt, R., Sinha, S., Patro, S., Ghosh, K., & Ghosh, S. (2020). NARMADA: Need and available resource managing assistant for disasters and adversities. *Proceedings of the ACL Workshop on Natural Language Processing for Social Media (SocialNLP)*.
6. Kobayashi, S. (2018). Contextual augmentation: Data augmentation by words with paradigmatic relations. *Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*, 2, 452–457.

EVRIK YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YO'NALISHLARI

Sobirov Zarifboy

Qori Niyoziy nomidagi TPMI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada evristik yondashuv asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik yo'nalishlari yoritilgan. Tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida o'quvchining mustaqil fikrlashi, muammoni aniqlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi, faraz ilgari surishi, ma'lumotlarni izlash va tahlil qilish hamda o'z xulosalarini asoslash kabi faoliyatlari muhim ahamiyatga ega. Evristik yondashuv o'quvchini tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki bilimlarni mustaqil izlash, kashf etish va amaliy faoliyatda qo'llashga intiluvchi faol subyekt sifatida shakllantirish imkonini beradi

Tayanch so'zlar: evristik yondashuv, o'quvchi, ta'lim, intellektual, pedagogik-psixologik yo'nalishlar, tadqiqotchilik, divergen, topshiriq, metodik, kognitiv.

Evristik yondashuv asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish muammosi pedagogik va psixologik jarayonlarning o'zaro uyg'unligida namoyon bo'ladi. Chunki tadqiqotchilik faoliyati o'quvchining bilish motivlari, intellektual faolligi, mustaqil qaror qabul qilishi, muammoli vaziyatga munosabati, o'z fikrini asoslashi, faoliyatini nazorat qilishi va natijalarni qayta baholay olishi bilan bog'liq murakkab integrativ jarayondir. Shu jihatdan evristik yondashuv tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda ta'limning tashqi tashkiliy mexanizmlari bilan o'quvchining ichki psixologik faoliyatini o'zaro bog'lovchi metodologik asos vazifasini bajaradi. Mazkur jarayonning birinchi muhim psixologik yo'nalishi bilish motivatsiyasini rivojlantirish bilan bog'liq. Tadqiqotchilik faoliyati o'quvchida muayyan noma'lumlikni bartaraf etishga ichki ehtiyoj mavjud bo'lgandagina barqaror tus oladi. Evristik ta'limda o'quvchiga tayyor yechimning taqdim etilmasligi, o'rganilayotgan hodisada qarama-qarshilik, tushuntirilishi zarur bo'lgan dalil yoki bir nechta ehtimoliy yechim mavjudligi o'quvchilarda bilish qiziqishlari ko'lamini kengaytiradi. Natijada o'quv vazifasi shaxsiy intellektual ehtiyojga aylanib, tadqiqotchilik faoliyatining motivatsion asosini shakllantiradi. Bu nuqtai nazardan evristik yondashuvning pedagogik vazifasi o'quvchini muammoni anglash va yechim topishga ichki ehtiyoj sezadigan holatga olib kelishdan iborat.

Evristik yondashuvda o'quvchi ma'lumotni tahlil qiladi, taqqoslaydi, umumlashtiradi, bog'lanishlarni aniqlaydi va mavjud bilimlarini yangi vaziyatga ko'chiradi. Bu jarayonda muammoning muhim va ikkinchi darajali belgilarini ajratish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, taxminlarni ilgari surish va turli variantlarni solishtirish kabi yuqori darajali fikrlash harakatlari faollashadi.

Evristik yondashuvda kognitiv jarayonlarning rivojlanishi divergent va konvergent fikrlashning o'zaro ta'siri bilan ham belgilanadi. Divergent fikrlash bir muammoga bir nechta ehtimoliy yondashuv va yechimlarni taklif qilish imkonini bersa, konvergent fikrlash ular orasidan mantiqiy va dalillarga muvofiq variantini tanlashga xizmat qiladi. Tadqiqotchilik faoliyatida mazkur ikki jarayonning uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki o'quvchi dastlab yechimlar maydonini kengaytiradi, keyin esa ularning maqbulligini dalillar asosida baholaydi. Shu jihatdan evristik topshiriqlar bir xil javobni talab qilmaydigan, turli strategiyalar qo'llashga imkoniyat beradigan va qarorni asoslash zaruratini yuzaga keltiradigan mazmunda bo'lishi lozim.

Psixologik jihatdan tadqiqotchilik ko'nikmalari prognozlash va farazlarni ilgari surish bilan bog'liq. O'quvchi muayyan hodisaning ehtimoliy natijasini oldindan tasavvur qiladi, o'z taxminini ma'lum dalillarga tayangan holda ilgari suradi va keyin uni tekshirishga harakat qiladi. Farazning tasdiqlanmasligi tadqiqot jarayonida keyingi fikrlash uchun yangi asos sifatida qaraladi. Shu orqali o'quvchida ilgari surilgan fikrga mutlaq bog'lanib qolmaslik, yangi dalillar ta'sirida o'z qarashlarini qayta baholash va pozitsiyasini o'zgartirish ko'nikmasini shakllantirish talab etiladi. Bu tadqiqotchilik madaniyatining muhim psixologik belgilaridan biri hisoblanadi.

Sub'ektlilik o'quvchining ta'lim jarayonida maqsadni anglashi, faoliyat yo'lini tanlashi, qaror qabul qilishi va natija uchun mas'uliyatni his qilishida namoyon bo'ladi. Zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o'quvchining sub'ektiligi uning mustaqil harakat qilishi, o'z faoliyatini boshqarishi va asoslangan qarorlar qabul qilishi bilan bog'liq holda talqin qilinib, o'zini o'zi boshqarishga asoslangan hamda mustaqil yo'naltiriladigan ta'lim mazkur sifatni rivojlantirishning muhim omillari sifatida e'tirof etiladi. Shu bois evristik ta'limda pedagog o'quvchini barcha harakatlarini oldindan belgilab bermay, uning mustaqil tanlov qilishi va izlanish traektoriyasini qurishi uchun yetarli darajada pedagogik erkinlik yaratishi zarur.

Tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda metakognitiv jarayonlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Metakognitsiya o'quvchining o'z fikrlash jarayonini kuzatishi, qaysi strategiyani qo'llayotganini anglashi, uning samaradorligini baholashi va zarur hollarda o'zgartirishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotga asoslangan ta'lim haqidagi ilmiy tahlillarda o'qituvchining metakognitiv, konseptual va ijtimoiy tartibga solishdagi roli alohida ko'rsatilgan.

Evristik yondashuvda refleksiya tadqiqotchilik faoliyatining yakuniy bosqichi bilan cheklanmaydi. U butun izlanish davomida qarorlarni qayta ko'rib chiqish, xato va muvaffaqiyat sabablarini aniqlash hamda keyingi harakatni korreksiyalash mexanizmi sifatida amal qiladi. Bu jihat tadqiqotchilik ko'nikmalarini o'z-o'zini boshqaruvchi intellektual faoliyat sifatida talqin qilish imkonini beradi. O'quvchining refleksiv pozitsiyasi kuchaygan sari tashqi nazoratga ehtiyoj kamayadi va tadqiqotchilik mustaqilligi ortib boradi.

Pedagogik jihatdan mazkur jarayonning asosiy yo'nalishlaridan biri muammoli-evristik ta'lim muhitini tashkil etish hisoblanadi. Bunday muhitda o'quv materialining mazmuni muammoli vaziyatlarni anglash, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va mustaqil yechim strategiyalarini ishlab chiqishga mos ravishda tashkil etiladi. O'qituvchi o'quvchini fikrlashga undaydigan shart-sharoitlarni yaratadi. Bu jarayonda evristik savollar, ochiq yechimli topshiriqlar, tadqiqot keyslari, mini-tadqiqotlar va loyihaviy vazifalar muhim metodik vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotchilik ko'nikmalari shakllanishining dastlabki bosqichlarida o'quvchiga ko'proq yo'naltiruvchi savollar, ishoralar va namunaviy harakatlar zarur bo'ladi. Tajriba va mustaqillik ortgan sari bu yordam qisqartirilib, o'quvchiga kattaroq tanlov imkoniyati beriladi. 2025 yilda amalga oshirilgan ilmiy tahlillar yo'naltirilgan tadqiqotga asoslangan ta'lim jarayonida pedagogik ko'mak va faol muloqotga tayangan izlanish muhitini tashkil etish o'quvchilarning o'rganilayotgan tushunchalar mohiyatini chuqur anglashi, yuqori darajadagi fikrlash amallarini bajarishi hamda bilish motivatsiyasining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi tasdiqlangan. 2026 yilgi tizimli tahlil natijalarida esa o'qituvchi tomonidan yo'naltiriladigan tadqiqot faoliyati to'liq mustaqil izlanishga nisbatan kognitiv va amaliy natijalarning barqaror shakllanishini ta'minlashi, uning samaradorligi esa pedagogik yo'naltirishning mazmuni va sifatiga bevosita bog'liq ekanligi asoslangan. Shu sababli evristik yondashuvda o'qituvchi rolining transformatsiyasi ham muhim pedagogik yo'nalish hisoblanadi. O'qituvchi axborotni uzatuvchi va natijani nazorat qiluvchi pozitsiyadan izlanish muhitini loyihalashtiruvchi, yo'naltiruvchi savollar beruvchi, o'quvchining mustaqil qaror qabul qilishiga ko'maklashuvchi fasilitator pozitsiyasiga o'tadi. Bunda

o'qituvchining vazifasi o'quvchining intellektual harakatlarini maqsadli tashkil etish va ehtiyojga muvofiq qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik yo'nalishi ham muhim. Ilmiy izlanish individual intellektual faoliyat bo'lishi bilan bir qatorda muloqot, dalillash va qarama-qarshi fikrlarni baholash jarayoni hamdir. Hamkorlikdagi tadqiqotlarda o'quvchi o'z pozitsiyasini asoslaydi, boshqa ishtirokchilarning fikrini tahlil qiladi, dalillarni solishtiradi va umumiy qaror ishlab chiqishda ishtirok etadi. Shu tariqa kommunikativ kompetentlik, dalillash madaniyati, intellektual tolerantlik va jamoaviy mas'uliyat tadqiqotchilik faoliyatining psixologik tarkibiy qismiga aylanadi.

Evristik yondashuvdan o'mumlik sharoitida ishlash, birinchi urinishdan natijaga erisha olmaslik, muqobil variantlarni sinash va xato qarorni qayta ko'rib chiqish o'quvchidan ma'lum darajada psixologik barqarorlikni talab qiladi. Shunga ko'ra, tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda natijani tez olishdan ko'ra izlanish jarayonining o'ziga ijobiy munosabatni shakllantirish muhim. O'qituvchi o'quvchilar uchun xato qilish huquqini tan oluvchi va muvaffaqiyatsiz urinishni o'rganish imkoniyati sifatida qabul qiluvchi psixologik xavfsiz muhitni ta'minlashi zarur. Ochiq tadqiqotga asoslangan ta'lim bo'yicha tizimli tahlillarda ham motivatsiya va fanga munosabat ijobiy o'zgarishi qayd etilgan, biroq bu samara o'qituvchi qo'llab-quvvatlashi va moslashuvchan pedagogik boshqaruv bilan bog'liq ekanligi ko'rsatilgan.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan individuallashtirish ham o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi. O'quvchilarning bilish sur'ati, intellektual tayyorgarligi, muammoni qabul qilish darajasi va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari bir xilda shakllangan emas. Shuning uchun evristik topshiriqlar murakkablik, axborotning ochiqlik darajasi, pedagogik yordam hajmi va natijaga olib boruvchi yo'llarning variativligi bo'yicha differentsiatsiya qilinishi kerak. Bu usul kuchli o'quvchi uchun izlanish ko'lamini cheklamaydi, qiyinchilikka duch kelayotgan o'quvchiga esa zarur pedagogik qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda o'quvchi mustaqil yechim topgan, farazini tekshirgan yoki o'z xatosini tuzatgan har bir vaziyat uning mazkur jarayonning sub'ekti sifatidagi ishonchini mustahkamlaydi. Ko'rinib turibdiki, evristik yondashuv asosida tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik yo'nalishlari bilish motivatsiyasi, kognitiv va farazli fikrlash, sub'ektlik, metakognitiv nazorat, refleksiya, emotsional-irodaviy barqarorlik, ijtimoiy hamkorlik va tadqiqotchilik mustaqilligining o'zaro bog'liq rivojlanishi bilan belgilanadi. Pedagogik tomondan esa mazkur jarayon muammoli-evristik muhit yaratish, ochiq va variativ topshiriqlardan foydalanish, pedagogik ko'makni bosqichli kamaytirish, individual va hamkorlikdagi izlanishni uyg'unlashtirish hamda natijani jarayon ko'rsatkichlari bilan birgalikda baholashni talab etadi. Bunday yondashuv tadqiqotchilik ko'nikmalarini o'quvchining bilishga munosabati, mustaqil fikrlashi, qaror qabul qilishi va o'z faoliyatini boshqarishini birlashtiruvchi integrativ shaxsiy-funksional sifat sifatida talqin qilish imkonini beradi.

№	Pedagogik-psixologik yoʻnalish	Mazmuni	Evristik yondashuv doirasida amalga oshirish mexanizmi	Shakllanadigan tadqiqotchilik sifati
1	Motivatsion-izlanish yoʻnalishi	Oʻquvchida nomaʼlumni bilish, muammoni oʻrganish va mustaqil yechim izlashga ichki ehtiyojni kuchaytirish	Qiziqarli ziddiyatlar, ochiq muammoli vaziyatlar, kutilmagan natijalar va bilishga undovchi evristik savollardan foydalanish	Bilish qiziqishi, izlanishga intilish, tashabbuskorlik, tadqiqot motivatsiyasi
2	Kognitiv-evristik yoʻnalish	Tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, sababiy bogʻlanishlarni aniqlash va bilimni yangi vaziyatda qoʻllashni rivojlantirish	Koʻp variantli vazifalar, intellektual ziddiyatlar, mantiqiy-evristik topshiriqlar va nostandart vaziyatlarni hal etish	Muammoni anglash, tahliliy fikrlash, yangi bogʻlanishlarni topish, bilimlarni transformatsiyalash
3	Farazli-prognostik yoʻnalish	Mavjud maʼlumotlarga tayanib ehtimoliy natijalarni bashorat qilish va taxminlarni tekshirish qobiliyatini shakllantirish	Prognostik topshiriqlar, aqliy eksperiment, «agar ... boʻlsa» tipidagi vaziyatlar, muqobil taxminlarni solishtirish	Faraz ilgari surish, bashorat qilish, taxminni tekshirish va qayta baholash
4	Muammoli-tadqiqotchilik yoʻnalishi	Oʻquvchini tayyor javobni oʻzlashtirishdan mustaqil ravishda tadqiq etiladigan masalani koʻra bilishga olib kelish	Muammoli-evristik vaziyat, tadqiqot keysi, mini-tadqiqot, kuzatish va tajribaviy topshiriqlar	Tadqiqot muammosini ajratish, mustaqil izlanish, maʼlumot toʻplash va natija olish
5	Variativ-ijodiy yoʻnalish	Bir vazifaga nisbatan turli yechimlarni ishlab chiqish va ular orasidan maqbul variantini asosli tanlash	Ochiq yechimli topshiriqlar, alternativ ssenariylar, gʻoyalarni generatsiyalash va nostandart yechimlarni modellash	Variativ fikrlash, original gʻoya taklif qilish, muqobil yechimlarni baholash
6	Subʼektli-mustaqillik yoʻnalishi	Oʻquvchining oʻz tadqiqot faoliyatida tanlov va qaror qabul qiluvchi faol subʼektga aylanishini taʼminlash	Topshiriq, vosita va izlanish usulini tanlash imkoniyatini kengaytirish; pedagogik koʻmakni mustaqillik ortgan sari kamaytirish	Mustaqillik, tashabbuskorlik, masʼuliyat, qaror qabul qilish qobiliyati

7	Metakognitiv-boshqaruv yo'nalishi	O'quvchining o'z fikrlash va izlanish jarayonini anglashi, nazorat qilishi va zarur hollarda o'zgartirishini ta'minlash	O'z faoliyatini rejalashtirish, oraliq nazorat, strategiyalarni taqqoslash va o'z harakatlariga tuzatish kiritish	O'zini o'zi boshqarish, strategiya tanlash, intellektual nazorat, faoliyatni korrektsiyalash
8	Daliliy-baholash yo'nalishi	Fikr, taxmin va xulosalarni ishonchli axborot hamda dalillar asosida baholash madaniyatini rivojlantirish	Manbalarni qiyoslash, fakt va fikrni farqlash, dalillarning ishonchliligini tekshirish, qarorni asoslash	Tanqidiy baholash, dalillash, manbalar bilan ishlash, asoslangan xulosa chiqarish
9	Refleksiv-korreksion yo'nalish	Tadqiqot jarayoni va natijasini qayta tahlil qilish, xato sabablarini aniqlash va keyingi harakatni takomillashtirish	Refleksiv topshiriqlar, tadqiqot kundaligi, o'zini o'zi baholash, xatolar tahlili va qayta sinab ko'rish	Refleksiya, o'z natijasini baholash, xatoni anglash, faoliyatni takomillashtirish
10	Kommunikativ-hamkorlik yo'nalishi	Tadqiqot jarayonida fikr almashish, boshqa pozitsiyalarni qabul qilish va hamkorlikda yangi natija yaratish	Kichik guruhlarda tadqiqot, ilmiy munozara, o'zaro ekspertiza, jamoaviy muammo yechish	Ilmiy muloqot, argumentatsiya, hamkorlik, o'z pozitsiyasini himoya qilish
11	Emotsional-irodaviy yo'nalish	Noaniqlik, murakkablik va muvaffaqiyatsiz urinishlarga nisbatan barqaror munosabatni shakllantirish	Xatoni o'rganish resursi sifatida qabul qilish, qayta urinishni rag'batlantirish, psixologik xavfsiz izlanish muhitini yaratish	Qat'iyatlilik, izlanishni davom ettirish, intellektual jasorat, murakkab vazifaga barqaror munosabat
12	Individual-differensial yo'nalish	O'quvchilarning intellektual tayyorgarligi, bilish sur'ati va tadqiqotchilik mustaqilligidagi farqlarni hisobga olish	Evristik topshiriqlarni murakkablik, mustaqillik, axborot ochiqqligi va pedagogik yordam hajmi bo'yicha differentsiatsiyalash	Individual tadqiqot traektoriyasi, o'z imkoniyatiga mos mustaqil rivojlanish

1.1-jadval. Evristik yondashuv asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik yo'nalishlari

Jadvalda keltirilgan pedagogik-psixologik yo'nalishlar yagona tadqiqotchilik faoliyati doirasida bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida namoyon bo'ladi. Evristik yondashuv asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik yo'nalishlari o'quvchining bilish faolligini mustaqil izlanishga yo'naltirish, tadqiqot jarayonida intellektual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va o'z faoliyatini ongli boshqarish ko'nikmasini

rivojlantirishga xizmat qiladigan o‘zaro bog‘liq pedagogik ta’sirlar hamda psixologik jarayonlar majmuidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.G.Safarova. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent: “Science and innovation”, 2024. – 186 b.
2. Mahmudov M.I. Problemnoe obuchenie:osnovnye voprosy teorii.Monografiya. – Moskva:Pedagogika, 1975. – 364 s.
3. Zagvyazinskiy V.I. Metodologiya i metody psixologo-pedagogicheskogo issledovaniya. – Moskva:Akademiya, 2001. – 208 s
4. Xutorskoy A. V. Didakticheskaya evristika. Teoriya i texnologiya kreativnogo obucheniya. M.: Izd-vo MGU, 2003. 416 s.
5. Bugorskaya N.V. Evristicheskie vozmojnosti integrativnogo podxoda k razrabotke problemy ponimaniya // Integratsiya sodержaniya obrazovaniya v pedagogicheskom vuze. - Biysk, 1994. - S.108-114.

KO'RISH QOBILIYATI CHEKLANGAN TALABALARGA CHET TILI O'RGATISHDA ADAPTIV PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Sirojov Daler Kironboyevich

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti. Assistent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'rish imkoniyati cheklangan va ko'zi ojiz talabalarga chet tillarini o'rgatishda qo'llaniladigan pedagogik strategiyalar va metodlarning moslashuvchanligi (adaptivligi) tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim guruhlarida va ixtisoslashtirilgan maktablarda asosiy til ko'nikmalarini (o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish) rivojlantirish uchun dars mashg'ulotlarini moslashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — ko'r va ko'rish qobiliyati cheklangan talabalar tili o'rganish jarayonida duch keladigan asosiy to'siqlarni aniqlash hamda faqat ularga emas, balki butun guruhga birdek samarali bo'lgan inklyuziv va adaptiv mashqlarni taklif etishdan iborat. Maqola inklyuziv guruhlarda va maxsus ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi chet tili o'qituvchilariga mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Преподавание иностранного языка; лица с нарушениями зрения; инклюзивное образование; адаптивные стратегии обучения; шрифт Брайля; невизуальное обучение; «Нурли Маскан»; правописание (spelling).

Аннотация. В данной статье анализируется адаптивность педагогических стратегий и методов, используемых при обучении иностранным языкам студентов с нарушениями зрения и слепых студентов. Рассматриваются вопросы адаптации учебных занятий для развития основных языковых навыков (чтения, письма, аудирования и говорения) в группах инклюзивного обучения и специализированных школах. Основная цель статьи заключается в выявлении основных препятствий, с которыми сталкиваются слепые и слабовидящие студенты в процессе изучения языка, а также в предложении инклюзивных и адаптивных упражнений, одинаково эффективных не только для них, но и для всей учебной группы. Статья предназначена для преподавателей иностранных языков, работающих в инклюзивных группах и специальных образовательных учреждениях.

Ключевые слова: Преподавание иностранного языка; лица с нарушениями зрения; инклюзивное образование; адаптивные стратегии обучения; шрифт Брайля; невизуальное обучение; «Нурли Маскан»; правописание (spelling).

Abstract. This article analyzes the adaptability of pedagogical strategies and methods used in teaching foreign languages to students with visual impairments and blind students. It examines the adaptation of instructional activities aimed at developing core language skills—reading, writing, listening, and speaking—in inclusive education groups and specialized schools. The main objective of the article is to identify the key barriers faced by blind and visually impaired students in the process of language learning and to propose inclusive and adaptive exercises that are equally effective not only for these students but also for the entire learning group. The article is intended for foreign language teachers working in inclusive groups and special educational institutions.

Key words: Foreign language teaching; people with visual impairments; inclusive education; adaptive teaching strategies; Braille; non-visual learning; “Nurli Maskan”; spelling.

I. KIRISH

Zamonaviy jamiyatda xorijiy tillarni egallash har bir shaxs uchun ijtimoiy va kasbiy rivojlanishning muhim omili hisoblanadi (O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 2020; UNESCO,

1994). Ayniqsa, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan, jumladan, ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslar uchun chet tili moslashuv va ijtimoiy reabilitatsiyaning eng samarali qurollaridan biridir (Qodirova & Po'latova, 2022). Visual axborotni (tasvirlar, imo-ishoralar, mimika) qabul qilish imkoniyati cheklangan ta'lim oluvchilar uchun og'zaki va matnli nutq muloqotning asosiy vositasiga aylanadi (Broome, 2007). Shu sababli, chet tilini o'rganish ularga mustaqil harakatlanish, xalqaro muloqot o'rnatish hamda mehnat bozorida o'z o'rnini topish imkonini beradi (Ganiyeva, 2021; Yuldasheva, 2019). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son hamda 2021-yil 21-dekabrdagi PQ-57-son qarorlari nogironligi bo'lgan shaxslarning, xususan ko'zi ojiz yoshlarning ta'lim olishi va xorijiy tillarni o'zlashtirishi uchun huquqiy va amaliy zamin yaratdi (Muratova et al., 2024).

Biroq, zamonaviy chet tili darsliklari va interaktiv metodikalar asosan ko'rish vositalariga (rasmlar, videoroliklar, vizual kartochkalar) tayangan holda tuzilgan (Guinan, 1997). Bu holat ko'r va ko'rish qobiliyati cheklangan talabalar uchun an'anaviy dars jarayonlarida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ko'pincha bunday talabalar ko'rishga asoslanmagan (non-vizual) ta'lim usullarini — audiolashtirilgan materiallar, Brayl yozividagi darsliklar, grammatik mashqlar va og'zaki muloqot shakllarini afzal ko'radilar (Lewin-Jones & Hodgson, 2004). O'zbekistondagi «Nurli Maskan» ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari tajribasi ko'rsatishicha, ingliz tilidagi o'quv adabiyotlari va Brayl alifbosidagi lug'atlarning yetishmasligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biridir (Muratova et al., 2024). Zamonaviy raqamli texnologiyalar, maxsus Brayl printerlari va ekrandan o'qish dasturlari (screen readers) esa ushbu muammolarni bartaraf etishga xizmat qilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 2020; Xalilova, 2022).

II. O'QISH VA YOZISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Ba'zi pedagoglar ko'zi ojiz talabalar tilni faqat eshitish (audio) orqali o'zlashtirishi kerak degan yanglish fikrga ega. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, faqat auditory (eshitish) yo'li bilan til o'rganish barcha talabalarda ham bir xil samaradorlikni bermaydi (Conroy, 1999). Ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslarda taktil (ushlab sezish) xotira juda kuchli rivojlangan bo'lib, u vizual xotira o'rnini bosadi (Abduxalilova, 2020). Shu sababli, Brayl alifbosi yoki kattalashtirilgan shriftlardan foydalangan holda matnni o'qish til tuzilishini va so'zlar imlosini (spelling) aniq idrok etishga yordam beradi (Karimova, 2021).

Ayniqsa, O'zbekiston sharoitida o'quvchilar ingliz va o'zbek tillaridagi Brayl yozuvi belgilari o'rtasidagi tafovutlar sababli imlo va o'qishda chalkashliklarga duch kelishadi. Masalan, ingliz Brayl alifbosidagi «(v)» harfi o'zbek Brayl tizimida «(o')» harfini, «(y)» esa «(q)» harfini anglatishi metodik jihatdan alohida yondashuvni talab etadi; pedagoglarning 57 foizi ushbu alifbolar o'rtasidagi nomutanosiblikni asosiy pedagogik qiyinchilik sifatida ko'rsatishgan (Muratova et al., 2024).

Ko'zi ojiz talabalar axborotni chiziqli (ketma-ket) tarzda qabul qilganliklari sababli, ularga skanerlash (scanning) yoki tezkor ko'zdan kechirish (skimming) kabi o'qish usullari qiyinchilik tug'diradi (Broome, 2007). Shu munosabat bilan inklyuziv va maxsus sinflarda quyidagi adaptiv mashqlarni qo'llash tavsiya etiladi (Lewin-Jones & Hodgson, 2004):

Bashorat qilish (Prediction): O'qituvchi matn sarlavhasi yoki kalit so'zlarni o'qib eshitiradi, talabalar esa matn mazmunini taxmin qiladilar.

Juftlikda ishlash (Pair work): Ko'rish qobiliyati normada bo'lgan va cheklangan talabalar matn qismlarini bo'lishib o'qiydilar va bir-birlariga axborotni yetkazadilar.

Qayta hikoyalash (Retelling): Matnni turli qahramonlar nomidan og'zaki so'zlab berish mashg'uloti qo'shimcha moslashtirishni talab etmaydi va juda samarali hisoblanadi.

Yozish va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda kompyuter texnologiyalari va maxsus Brayl displeylaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir (Rustamov, 2023). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagoglarning 100 foizi Brayl shaklidagi maxsus o'quv adabiyotlari va lug'atlarning yetishmasligini ta'kidlaydi, bu esa talabalarda «ingliz tilini o'zlashtirib bo'lmaydi» degan psixologik g'ovlarni keltirib chiqaradi (Muratova et al., 2024). Uy vazifalarini elektron formatda topshirish talabaga o'zi uchun qulay sur'atda ishlash imkonini beradi. Dars jarayonida esa aralash grafikali (Brayl va odatiy shrift jamlangan) tarqatma materiallardan foydalanish guruhda teng ta'lim muhitini yaratadi (Qodirova & Po'latova, 2022; Rustamov, 2023).

III. TINGLAB TUSHUNISH VA GAPIRISH (LISTENING AND SPEAKING)

Tinglab tushunish (listening) va og'zaki nutq (speaking) ko'r talabalar uchun asosiy muloqot vositasi bo'lganligi sababli, ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi (Conroy, 1999). Eshitish xotirasi va diqqatni jamlashni oshirish uchun quyidagi interaktiv usullardan foydalanish mumkin (Ganiyeva, 2021):

So'z zanjiri (Word chains): Birinchi talaba so'z aytadi, ikkinchisi uni takrorlab, yangi so'z qo'shadi.

Faktlarni eslab qolish: Dars yakunida barcha bajarilgan topshiriqlarni ketma-ketlikda og'zaki sanab berish.

Intonatsiya mashqlari: Bitta iborani turli mantiqiy urg'u va hissiyot bilan takrorlash.

Audio materiallar bilan ishlashda shuni hisobga olish lozimki, ko'zi ojiz talaba bir vaqtning o'zida ham kompyuter ovozli sintezatorini, ham audio yozuvni eshita olmaydi (Guinan, 1997). Shu sababli, bo'sh o'rinlarni to'ldirish (fill in the blanks) kabi topshiriqlarni audioyozuv vaqtida bajarish murakkablik tug'diradi. Bunday mashqlarni juftlikda bajarish yoki topshiriq matni bilan oldindan tanishib chiqishga qo'shimcha vaqt ajratish zarur (Ganiyeva, 2021).

Vizual materiallar (rasmlar, videoroliklar) bilan ishlaganda o'qituvchi yoki ko'rayotgan tengdoshi tasvirni og'zaki tasvirlab berishi (audio-deskripsiya) lozim (Lewin-Jones & Hodgson, 2004). Shuningdek, relyefli taktil rasmlar, obyekt modellaridan foydalanish hamda «Spelling audio dictionary» kabi audio-lug'atlarni dars jarayoniga tatbiq etish o'quvchilarning so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va yozish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi (Muratova et al., 2024).

IV. LUG'AT VA GRAMMATIKA

Ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslar kundalik hayotda va sayohat davomida ko'rayotgan insonlarga qaraganda ko'proq detallashtirilgan lug'at boyligiga ehtiyoj sezadilar (Guinan, 1997). Masalan, ko'rayotgan inson jadvallar yoki peshtaxtalarni vizual ko'zdan kechira olgani holda, ko'zi ojiz inson muloqotga kirishishi va aniqlashtiruvchi savollar berishi kerak bo'ladi.

Shu sababli darslarda real muloqot situatsiyalariga (situational grammar and vocabulary) ko'proq o'rin berilishi lozim (Abduxalilova, 2020). O'zbekiston maxsus maktablarida inglizcha-o'zbekcha Brayl lug'atlarining tanqisligi o'quvchilarning yangi so'zlar imlosini va tarjimasini mustaqil o'rganishiga to'sqinlik qilmoqda; o'qituvchilarning ta'kidlashicha, lug'atsiz o'quvchilar darslar oraliq'ida yangi so'zlarni unutib qo'yishadi (Muratova et al., 2024). Darsliklardagi rasmlarni moslashtirish (matching) yoki harflari aralashtirilgan so'zlarni topish kabi vizual mashqlar og'zaki analoqlar, Brayl tarqatma materiallari hamda mantiqiy savol-javoblar bilan almashtirilishi zarur (Muratova et al., 2024; Xalilova, 2022).

V. XULOSA. Inklyuziv va maxsus ta'lim muassasalarida chet tili o'qitish o'qituvchidan yuqori metodik moslashuvchanlik va texnik ko'nikmalarni talab etadi (Karimova, 2021; UNESCO, 1994). Dars jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish va mavjud muammolarni hal qilish uchun quyidagi asosiy tavsiyalarga amal qilish lozim:

1. O'quv materiallarini hamda «Inglizcha-O'zbekcha» Brayl va audio lug'atlarini oldindan tayyorlash, ularni «Nurli Maskan» kabi maktab-internatlariga tizimli yetkazib berishni yo'lga

qo'yish (Muratova et al., 2024; Rustamov, 2023).

2. Pedagoglar uchun maxsus Brayl printerlari va raqamli displeylardan foydalanish bo'yicha seminar-treninglar ile malaka oshirish kurslarini tashkil etish (Muratova et al., 2024).

3. Dars davomida doskadagi barcha yozuvlar va vizual manbalarni og'zaki tushuntirib berish — oxirigacha verbalizatsiya qilish hamda taktilli/rel'yefli ko'rgazmali qurollardan keng foydalanish (Lewin-Jones & Hodgson, 2004; Muratova et al., 2024).

4. Yozma ishlarga bildiriladigan munosabat va izohlarni qo'lda yozmasdan, og'zaki yoki elektron shaklda yetkazish (Xalilova, 2022).

5. Guruhda o'zaro yordam va hurmat muhitini shakllantirish, juftlikda ishlash metodidan keng foydalanish (Qodirova & Po'latova, 2022).

O'qitish metodikasiga kiritilgan kichik adaptiv o'zgartirishlar faqat ko'rish qobiliyati cheklangan talabalar uchun emas, balki butun guruhning dil ta'limi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi (Ganiyeva, 2021).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. (2020). Ta'lim to'g'risida (Yangi tahriri). O'RQ-637-son. Toshkent.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2020). Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. PQ-4860-son. Toshkent.

3. UNESCO. (1994). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. World Conference on Special Needs Education: Access and Quality. Salamanca, Spain.

4. Abduxalilova, D. S. (2020). Alohida ehtiyoji bor talabalarga chet tili o'rgatishning pedagogik-psixologik asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 45–52-b.

5. Broome, C. (2007). Insight without sight. CBM, Vol. 25: Psychology of blindness. AEBC, pp. 31–36.

6. Conroy, P. (1999). Total Physical Response: An Instructional Strategy for Second-Language Learners who are visually impaired. Journal of Visual Impairment and Blindness, 93(5), pp. 315–318.

7. Ganiyeva, M. X. (2021). Inklyuziv ta'lim muhitida xorijiy tillarni o'qitish metodikasi va adaptiv texnologiyalar. O'zbekistonda xorijiy tillar ilmiy-metodik jurnali, №3(38), 112–124-b.

8. Guinan, H. (1997). ESL for students with visual impairments. Journal of Visual Impairment and Blindness, 91(6), pp. 555–563.

9. Karimova, D. Sh. (2021). Inklyuziv ta'lim va pedagogik innovatsiyalar. Toshkent: Yangi asr avlodi.

10. Lewin-Jones, J., & Hodgson, J. (2004). Differentiation strategies relating to the inclusion of a student with severe visual impairment in higher education (modern foreign languages). British Journal of Visual Impairment, 22(1), pp. 32–36.

11. Muratova, N., Khasanova, G., Toshov, X., & Kurbanov, O. (2024). Problems and prospects of developing spelling skills in schoolchildren with visual impairments in Uzbekistan. Salud, Ciencia y Tecnología - Serie de Conferencias, 3, Article 1219. <https://doi.org/10.56294/setconf2024.1219>

12. Qodirova, F. U., & Po'latova, D. A. (2022). Inklyuziv ta'lim: nazariya va amaliyot. Darslik. Toshkent: Sano-standart, 120–135-b

13. Rustamov, Sh. U. (2023). Ko'zi ojiz va ko'rish qobiliyati cheklangan ta'lim oluvchilar uchun raqamli va taktil ta'lim resurslarini yaratish masalalari. Zamonaviy ta'lim jurnali, №5,

33–40-b.

14. Xalilova, G. A. (2022). Maxsus va inklyuziv ta'limda tiflopedagogik yondashuvlar hamda interfaol metodlar. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashri, 88–95-b.
15. Yuldasheva, G. R. (2019). Nogiron bolalar ta'limi: inklyuziv yondashuvlar. Toshkent: Fan nashriyoti.

TALABALARDA NUTQIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Temirova Orzigul Yuldashevna

Qashqadaryo viloyati, Qarshi tumani 41-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy mohiyati kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining farqi asosida ochib beriladi, uning kommunikativ kompetensiya nazariyasi doirasidagi rivojlanish bosqichlari (Hayms, Kaneyl va Sveyn, Bachman va Palmer modellari hamda CEFR hujjati) yoritiladi. Ingliz tili o'qituvchisining kasbiy nutq faoliyatini tavsiflovchi beshta tayanch paradigma – kognitiv, innovatsion, kommunikatsion, tizimli va gumanistik paradigmalar – asoslab beriladi. Nutqiy kompetensiya shakllanishining psixologik-didaktik shart-sharoitlari tizimlashtiriladi.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, tayanch paradigmalar, psixologik-didaktik shart-sharoitlar, CEFR, ingliz tili o'qituvchisi, kasbiy nutq faoliyati.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ

Темирова Орзигул Юлдашевна

Учитель школы №41 Каршинского района Кашкадарьинской области

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические основы формирования речевой компетенции у будущих учителей английского языка. Раскрывается научная сущность понятия речевой компетенции на основе разграничения понятий «компетенция» и «компетентность», освещаются этапы её развития в рамках теории коммуникативной компетенции (модели Хаймса, Канале и Свейн, Бахмана и Палмера, а также документ CEFR). Обосновываются пять базовых парадигм, характеризующих профессиональную речевую деятельность учителя английского языка – когнитивная, инновационная, коммуникационная, системная и гуманистическая. Систематизируются психолого-дидактические условия формирования речевой компетенции.

Ключевые слова: речевая компетенция, коммуникативная компетенция, компетентностный подход, базовые парадигмы, психолого-дидактические условия, CEFR, учитель английского языка, профессиональная речевая деятельность.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING STUDENTS' SPEECH COMPETENCE

Temirova Orzigul Yuldashevna

Teacher, School N. 41, Qarshi District, Qashqadaryo Region

Annotation. The article analyses the theoretical and methodological foundations of forming speech competence in future English language teachers. The scientific essence of the concept of speech competence is revealed through the distinction between “competence” and “competency”, and its stages of development within communicative competence theory are outlined (the models of Hymes, Canale and Swain, Bachman and Palmer, and the CEFR document). Five basic

paradigms characterising the professional speech activity of an English teacher – cognitive, innovative, communicative, systemic and humanistic – are substantiated. The psychological-didactic conditions for forming speech competence are systematised.

Keywords: speech competence, communicative competence, competency-based approach, basic paradigms, psychological-didactic conditions, CEFR, English language teacher, professional speech activity.

Kirish (Introduction). Jahon ta'lim makonida chet tillarni o'rgatishning bosh maqsadi tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda. Til tizimini bilishning o'zi endilikda yetarli emas, asosiy e'tibor tildan real muloqotda erkin foydalana olish qobiliyatiga, ya'ni nutqiy kompetensiyaga qaratilmoqda. Globallashuv sharoitida ingliz tili fan, texnologiya va xalqaro hamkorlikning yetakchi tiliga aylangani sababli, bo'lajak mutaxassisning, xususan ingliz tili o'qituvchisining kasbiy raqobatbardoshligi ko'p jihatdan uning nutqiy kompetensiyasiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida bu masala davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Chet tillarni o'rganish tizimini takomillashtirishga qaratilgan me'yoriy hujjatlar chet tilini bilishni zamonaviy kadrning zaruriy fazilati sifatida belgilaydi, oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi bo'lsa til ta'limi sifatini tubdan oshirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga amaliyotda jiddiy ziddiyat kuzatiladi: bir tomondan ta'lim oldiga yuksak kommunikativ talablar qo'yilmoqda, ikkinchi tomondan an'anaviy o'qitish usullari bu talablarga to'liq javob bera olmayapti – o'quvchi yoki talaba ko'pincha til qoidalarini biladi, ammo erkin gapira olmaydi. Bu holat nutqiy kompetensiyani shakllantirishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etadi, buning uchun esa avvalo mavzuning nazariy-metodologik zaminini aniq belgilab olish zarur.

Muammoning o'rganilganlik darajasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuvning nazariy negizlari xorijiy olimlar – N.Xomskiy, D.Xayms, M.Kaneyl, M.Sveyne, L.Bachman kabi tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan, muammoning psixologik-pedagogik asoslari esa L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, I.A.Zimnyaya, Ye.I.Passov kabi olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Shunga qaramay, nutqiy kompetensiyani shakllantirishning yaxlit nazariy-metodologik asoslari, xususan uning tarkibiy tuzilishi, tayanch paradigmalari va psixologik-didaktik shart-sharoitlari kompleks tarzda tizimlashtirilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mazkur maqolada nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy-nazariy mohiyati, uning tarkibiy tuzilishi va shakllanish bosqichlari, ingliz tili o'qituvchisining kasbiy nutq faoliyatini tavsiflovchi tayanch paradigmalar hamda nutqiy kompetensiya shakllanishining psixologik-didaktik shart-sharoitlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Tadqiqotda nazariy metodlar majmuidan foydalanildi: ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish. Tadqiqotning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi me'yoriy hujjatlari, jumladan 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tashkil etadi. Tahlil dialektik bilish nazariyasiga, tizimli va kompetensiyaviy yondashuvlarga, shuningdek kommunikativ kompetensiya nazariyasi va faoliyat nazariyasiga tayangan holda amalga oshirildi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions).

Kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining farqi. Kompetensiya va kompetentlik atamalarining o'zaro nisbati masalasi jahon pedagogikasida uzoq munozaralarga sabab bo'lgan:

bir guruh olimlar bu ikki tushunchani sinonim sifatida qo'llasa, boshqa guruh ularni qat'iy ajratadi. Mazkur tadqiqot ikkinchi yondashuvga tayanadi: kompetensiya – shaxs egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va munosabatlar majmuasidan iborat ijtimoiy talab, kompetentlik esa shu talabning real shaxsda namoyon bo'lgan, faoliyatda tasdiqlangan ko'rinishidir. Boshqacha aytganda, kompetensiya potensial, kompetentlik esa aktualdir. Ushbu farqni anglash o'quv jarayonini loyihalashda muhim ahamiyatga ega, chunki biz talabalarda nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish haqida so'z yuritarkanmiz, ularning muayyan me'yorga muvofiq nutqiy harakatlarni mustaqil amalga oshira olish qobiliyatini nazarda tutamiz.

Kompetensiyaviy yondashuvning tarixiy rivojlanish bosqichlari. Kompetensiyaviy yondashuvning shakllanishida uch bosqichni ajratish mumkin. Birinchi bosqich XX asrning 60-yillariga to'g'ri kelib, bu davrda til o'rgatishda strukturaviy yondashuv hukmron edi va til faqat tovush, so'z va grammatik qoidalar tizimi sifatida qaraldi. Ikkinchi bosqichda kommunikativ yondashuv yuzaga kelib, tilni muloqot quroli sifatida talqin qildi. Uchinchi bosqichda esa kompetensiyaviy yondashuv shakllandi – u natijaga, ya'ni talabaning real vaziyatda muloqot qila olish qobiliyatiga e'tibor qaratadi va hozirgi kunda chet til ta'limining metodologik poydevoriga aylandi.

N.Xomskiy til kompetensiyasi tushunchasini fanga olib kirgan: uning fikricha, har bir sog'lom inson ona tilining qoidalarini bilim darajasida egallaydi, biroq bu model ijtimoiy omilni hisobga olmagan – til kompetensiyasi grammatik to'g'rilikni ta'minlaydi, ammo muloqotning maqsadga muvofiqligini kafolatlamaydi. Aynan shu kamchilik D.Xayms tanqidiga asos bo'ldi: u insonning til qobiliyati to'rtta savolga javob berishni o'z ichiga olishini asosladi – muayyan til shakli grammatik jihatdan mumkinmi, u amalga oshirish jihatidan bajariladimi, u muayyan kontekstda maqbulmi va u real hayotda qo'llaniladimi. Bu to'rt mezon nutqiy kompetensiyaning ko'p qirrali tabiatini ochib berdi.

M.Kaneyl va M.Sveyn kommunikativ kompetensiyaning to'rt tarkibiy qismini taklif qildilar: grammatik kompetensiya (leksika, fonetika va grammatika bilimi), sotsiolingvistik kompetensiya (ijtimoiy kontekstga mos nutq yaratish qobiliyati), diskursiv kompetensiya (yaxlit matn tuzish va uni tushunish qobiliyati) va strategik kompetensiya (muloqotdagi uzilishlarni bartaraf etish qobiliyati). L.Bachman bu modelni yanada takomillashtirib, til bilimini tashkiliy va pragmatik qismlarga bo'ldi: tashkiliy bilim grammatika va matn tuzilishini, pragmatik bilim esa nutqning funksiyalari va ijtimoiy-lingvistik normalarni qamrab oladi. Tillarni bilish, o'rgatish va baholashning umumevropa mezonlari tizimi (CEFR) bu nazariy izlanishlarning amaliy yakuni bo'lib, til egallashning oltita darajasini belgilab berdi: A1 va A2 boshlang'ich, B1 va B2 mustaqil, C1 va C2 esa malakali foydalanuvchini tavsiflaydi. Shu tariqa nutqiy kompetensiya mavhum tushunchadan o'lgan natijaga aylandi.

Nutqiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi. Nutqiy kompetensiya bir necha o'zaro bog'liq komponentdan tashkil topadi: lingvistik komponent (til vositalari ustidan egalik), nutqiy komponent (tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalari), sotsiokultural komponent (muomala odobi, etiket me'yorlari va madaniy ramzlar) hamda kompensator komponent (muloqotdagi qiyinchiliklarni – masalan, so'z topa olmaslik holatlarini – izohlash, sinonim qidirish yoki imo-ishora orqali yengish strategiyalari). Til o'rganish nazariyasida retseptiv (tinglab tushunish, o'qish) va produktiv (gapirish, yozish) ko'nikmalar farqlanadi; tajriba shuni ko'rsatadiki, retseptiv ko'nikmalar odatda produktiv ko'nikmalardan oldinroq shakllanadi, biroq faqat retseptiv ko'nikmalarga e'tibor berish nutqiy passivlikka olib keladi.

M.Sveynning chiqarish gipotezasiga ko'ra, til faqat tinglab tushunish orqali emas, balki faol nutq hosil qilish orqali o'zlashtiriladi: talaba o'z fikrini ifodalashga harakat qilganda til

imkoniyatlarining chegarasini sezadi va bilim bo'shliqlarini to'ldirishga intiladi. R.Shmidtning anglash gipotezasi bo'yicha esa til hodisasini o'zlashtirish uchun talaba uni ongli ravishda payqashi zarur – tasodifiy uchragan til materiali o'z-o'zidan o'zlashmaydi. Shu sababli nutqiy kompetensiyani shakllantirishda faol nutq mashqlari bilan ongli anglashni uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Nutqiy kompetensiya shakllanishining bosqichlari va baholash mezonlari. Nutqiy kompetensiya shakllanishi izchil beshta bosqichdan iborat. Birinchi – idrok etish bosqichida talaba yangi til materialini qabul qiladi. Ikkinchi – takrorlash bosqichida u namunalarni takrorlab, mashqlarni bajaradi. Uchinchi – mustaqil ishlab chiqarish bosqichida talaba egallagan materialni namunaga tayanmasdan mustaqil qo'llaydi, aynan shu yerda bilim ko'nikmaga aylanadi. To'rtinchi – ijodiy-transfer bosqichida talaba nutqiy ko'nikmalarini yangi, notanish kommunikativ vaziyatlarga ko'chirib, til vositalarini ijodiy tarzda qo'llaydi. Beshinchi – refleksiv baholash bosqichida talaba o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilib, yutuq va kamchiliklarini anglaydi.

Nutqiy kompetensiyaning shakllanish darajasini baholash uchun to'rt mezon ajratiladi: nutqning to'g'riligi (grammatik va leksik xatolar soni), ravonligi (nutq tezligi va uzluksizligi), mazmundorligi (fikr boyligi) va mosligi (vaziyatga muvofiqlik). Bu mezonlar CEFR darajalari bilan muvofiqlashtirilgan holda qo'llanilganda baholashning obyektivligini ta'minlaydi.

Ingliz tili o'qituvchisining kasbiy nutq faoliyatini o'rganishning tayanch paradigmatlari. O'qituvchining kasbiy nutq faoliyatini yaxlit tavsiflash uchun beshta tayanch paradigma ajratiladi: kognitiv, innovatsion, kommunikatsion, tizimli va gumanistik. Bu paradigmatlar bir-birini istisno qilmaydi, balki to'ldiradi. Kognitiv paradigma fikrlash, xotira va boshqaruv jarayonlarining nutqiy faoliyatdagi rolini, jumladan o'qituvchi va talaba o'rtasidagi bilim almashinuvining tashqi tuzilmasini tavsiflaydi; bunda kognitiv optimizmga, ya'ni bilim va tajribaning izchil, ishonchli almashinuviga tayanish maqsadga muvofiqdir. Innovatsion paradigma o'qituvchining yangilikni qabul qilish va uni joriy etish jarayonlarini o'rganadi: yangilikka munosabat qabul qilish, shubhalanish yoki rad etish shaklida namoyon bo'lishi mumkin, o'qituvchining innovatsion madaniyati esa uning kognitiv maydoniga yangilikni qabul qilishga tayyorligi bilan belgilanadi.

Kommunikatsion paradigma muloqotni o'qituvchi va talaba o'rtasidagi birgalikdagi nutq faoliyati, ya'ni "kommunikatsion liniyalar" orqali tushuntiradi: agar o'qituvchi va talaba tushunarli til va uslubda muloqot qilmasa, ya'ni bir xil "kodifikatsiya tizimi"dan foydalanmasa, o'zaro tushunish va muvaffaqiyat yuzaga kelmaydi. Tizimli paradigma o'qitish jarayonini o'z-o'zini tashkil etuvchi, ochiq va rivojlanuvchan tizim sifatida ko'radi, bunda ijobiy teskari aloqa tamoyili muhim o'rin tutadi – tizimdagi o'zgarishlar bostirilmay, asta-sekin yig'ilib, tizimning yangilanishiga xizmat qiladi. Gumanistik paradigma esa talabaning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini, uning hissiy va fiziologik holatini birlamchi qadriyat deb biladi hamda o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash jarayonlarida nutq-tafakkur refleksiyasini hisobga olishni nazarda tutadi.

Beshta paradigmaning birgalikdagi qo'llanilishi ingliz tili o'qituvchisining kasbiy nutq faoliyatini yaxlit tasvirlash imkonini beradi va talabalarda nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish uchun zarur nazariy zaminni tashkil etadi.

Nutqiy kompetensiyani shakllantirishning psixologik-didaktik shart-sharoitlari. Nutqiy kompetensiya shakllanishi bir qator psixologik omillarga bog'liq: diqqat, idrok, xotira, fikrlash, hissiyot va iroda. Diqqat barqaror va yo'naltirilgan bo'lishi, chalg'ituvchi omillardan xoli bo'lishi zarur, shu bois o'qituvchi faoliyat turlarini almashtirib turadi. Idrok talabaning mavjud bilimiga tayanadigan faol jarayon bo'lib, oldindan tayyorgarlik uni osonlashtiradi va chuqurlashtiradi. Individual farqlar – qobiliyat, temperament va idrok uslubi (vizual, auditiv, kinestetik) – ham hisobga olinishi lozim: vizual idrokli talabalar jadval va sxemalardan, auditiv idroklilar audio

materiallardan, kinestetik idroklilar esa amaliy mashqlardan yaxshiroq foydalanadi.

Vaqt omili ham muhim rol o'ynaydi: til o'rganish bir kunda yuz bermaydigan, tinimsiz mehnat talab qiladigan jarayon bo'lib, muntazam ammo qisqa mashg'ulotlar uzoq, ammo siyrak mashg'ulotlardan samaraliroqdir, takrorlash oraliqlari esa materialning mustahkam yodlanishini ta'minlaydi. Teskari aloqa nutqiy kompetensiya shakllanishining zaruriy sharti bo'lib, u o'z vaqtida, aniq va rag'batlantiruvchi bo'lishi, xatoni ko'rsatibgina qolmay, uni tuzatish yo'lini ham taklif qilishi zarur.

Bu psixologik asoslar didaktik shart-sharoitlar orqali amaliyotga tatbiq etiladi: ta'lim maqsadining aniqligi, mazmunning talaba darajasiga mosligi, metodlarning xilma-xilligi va qulay muhit. Ta'lim mazmuni talabani imkoniyatidan biroz yuqori bo'lishi – ya'ni yaqin rivojlanish zonasiga to'g'ri kelishi – maqsadga muvofiqdir, chunki bunday mazmun talabani harakatga undaydi, ammo ortiqcha qiynamaydi. Zamonaviy audio-video vositalar, interaktiv dasturlar va internet resurslari bu shart-sharoitlarni boyitish imkonini beradi, biroq ular maqsadning o'rnini bosmasligi, balki unga xizmat qilishi lozim.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, nutqiy kompetensiyaning ilmiy-nazariy mohiyati til, nutq, tafakkur va muloqotning o'zaro bog'liqligida namoyon bo'ladi, uning tarixiy rivojlanishi til bilimidan kommunikativ qobiliyatga, undan amaliy nutq faoliyatiga o'tish yo'nalishida kechgan. Ikkinchidan, nutqiy kompetensiya lingvistik, nutqiy, sotsiokultural va kompensator komponentlarning yaxlit birligi bo'lib, uning shakllanishi idrok etishdan refleksiv baholashgacha bo'lgan besh bosqichli izchil jarayondir. Uchinchidan, ingliz tili o'qituvchisining kasbiy nutq faoliyati beshta tayanch paradigma – kognitiv, innovatsion, kommunikatsion, tizimli va gumanistik paradigma – orqali yaxlit tavsiflanadi. To'rtinchidan, nutqiy kompetensiya shakllanishi psixologik va didaktik shart-sharoitlarning uyg'un ta'sirini talab qiladi.

Amaliy takliflar:

- oliy ta'lim muassasalarida “Chet til o'qitish metodikasi” fanini o'qitishda nutqiy kompetensiyaning nazariy asoslarini mustaqil mavzu sifatida chuqur yoritish;
- bo'lajak til o'qituvchilarini tayyorlashda kommunikativ, kognitiv, innovatsion, tizimli va gumanistik paradigmalarni birlashtiruvchi integrativ yondashuvni joriy etish;
- o'quv jarayonini rejalashtirishda talabani yaqin rivojlanish zonasini hisobga oluvchi, individual idrok uslublariga moslashtirilgan materiallar tayyorlash;
- umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida nutqiy kompetensiya shakllanishining besh bosqichi (idrok etish, takrorlash, mustaqil ishlab chiqarish, ijodiy-transfer, refleksiv baholash) asosida dars rejalarini loyihalashtirish;
- o'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida psixologik-didaktik shart-sharoitlarni amalda qo'llash bo'yicha amaliy seminarlar tashkil etish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hymes D.H. On Communicative Competence // Sociolinguistics / Ed. by J.B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 2001. – P. 269–293.
2. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 2000. – Vol. 1 (1). – P. 1–47.
3. Bachman L.F., Palmer A. Language Assessment in Practice. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 509 p.
4. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment

(CEFR). – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 273 p.

5. Savignon S.J. Communicative Language Teaching: Linguistic Theory and Classroom Practice // Interpreting Communicative Language Teaching. – New Haven: Yale University Press, 2002. – P. 1–27.

6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 4th ed. – Harlow: Pearson Longman, 2007. – 448 p.

7. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. – М.: Логос, 2005. – 384 с.

8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2008. – 352 с.

9. Пассов Е.И. Концепция коммуникативного иноязычного образования. – М.: Просвещение, 2007. – 212 с.

10. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MUSTAQIL FAOLIYAT O'Z-O'ZINI BOSHQARISHNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

To'ymurodova Dilnoza Dilmurodovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy yo'llari yoritilgan. Shuningdek, o'quv mashg'ulotlarida mustaqil fikrlash, mas'uliyat, o'zini nazorat qilish, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat kabi sifatlarni rivojlantirishning samarali usullari tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va refleksiya metodlari asosida o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish malakasini shakllantirishning muhim omillari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini boshqarish, tarbiyalanuvchi, shaxsiy rivojlanish, mustaqil ta'lim, refleksiya, motivatsiya, pedagogik texnologiyalar, o'zini nazorat qilish.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОРЕГУЛЯЦИИ У ВОСПИТАННИКОВ В ПРОЦЕССЕ ЗАНЯТИЯ

Аннотация. В данной статье раскрыты теоретические основы и практические пути формирования навыков саморегуляции у воспитанников в процессе обучения. Также анализируются эффективные методы развития таких качеств, как самостоятельное мышление, ответственность, самоконтроль и целенаправленная деятельность в ходе учебных занятий. В статье показаны важные факторы формирования у обучающихся навыков саморегуляции на основе современных педагогических технологий, личностно-ориентированного подхода и методов рефлексии.

Ключевые слова: саморегуляция, воспитанник, личностное развитие, самостоятельное обучение, рефлексия, мотивация, педагогические технологии, самоконтроль.

FORMATION OF SELF-MANAGEMENT SKILLS IN PUPILS DURING THE LEARNING PROCESS

Abstract. This article reveals the theoretical foundations and practical approaches to developing self-regulation skills in students during the educational process. It also analyzes effective methods for fostering qualities such as independent thinking, responsibility, self-control, and goal-oriented activity in the course of learning. The article highlights key factors in forming self-regulation abilities in learners based on modern pedagogical technologies, a learner-centered approach, and reflection methods.

Keywords: self-regulation, learner, personal development, independent learning, reflection, motivation, pedagogical technologies, self-control.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tizimi inson shaxsini har tomonlama shakllantirishning dastlabki bosqichidir. Bu davrda bolaning psixologik, ijtimoiy va emotsional rivojlanishida o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi alohida ahamiyatga ega. O'z-o'zini boshqarish — bu bolaning o'z harakatlarini, his-tuyg'ularini, xulqini ongli ravishda nazorat qilish, o'z oldiga maqsad qo'yish va unga erishish uchun ixtiyoriy kuch sarflash qobiliyatidir. Ushbu sifatlarni shaxsning keyingi rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar hali o'z hissiyotlarini to'liq boshqara olmaydilar, shuning uchun o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi tabiiy emas, balki pedagogik rahbarlik ostida asta-sekin shakllanadi. Tarbiyachi bu jarayonda nafaqat yo'l boshchi, balki namunaviy shaxs sifatida muhim rol o'ynaydi. U bolalarga o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish, his-tuyg'ularini ifoda etish va boshqarishni o'rgatadi. Shu bilan birga, bolada mas'uliyat, mustaqillik, sabr va o'zini tuta bilish fazilatlarini shakllantiradi. O'z-o'zini boshqarishning asosiy tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: birinchidan, bolaning o'z faoliyatini rejalashtira bilishi; ikkinchidan, bajarilgan harakatlarni nazorat qilish va baholash; uchinchidan, o'z xatti-harakatlarini tuzatish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati. Ushbu bosqichlarning shakllanishi uchun pedagog tomonidan to'g'ri tashkil etilgan tarbiyaviy jarayon zarur.

Asosiy qism. Maktabgacha yosh davri inson hayotida shaxsning asosiy fazilatlari, ijtimoiy xulq-atvori va o'zini tutish malakalari shakllanadigan eng muhim bosqichdir. Shu davrda bola o'z hissiyotlarini boshqarishni, xatti-harakatlarini nazorat qilishni, mustaqil qaror qabul qilishni va o'zini ijtimoiy muhitda to'g'ri tutishni o'rganadi. Bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar bir nechta guruhga bo'linadi. Ijtimoiy omillar esa oila muhiti, ota-onaning munosabati va jamoaviy muloqot bilan chambarchas bog'liq.

Psixologik omillar — bolaning temperament tipi, irodaviy sifatleri, hissiy muvozanati va o'ziga bo'lgan ishonchi bilan bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini boshqarishning psixologik asosi — bu iroda, emotsional barqarorlik, motivatsiya va refleksiya unsurlarining shakllanishidir. Bolaning his-tuyg'ularini boshqarish, o'zini tuta bilish, xulq-atvorni muhitga moslashtirish qobiliyati asosan oilada va bog'chada shakllanadi. Psixologik omil sifatida quyidagilar muhim hisoblanadi: kattalarning shaxsiy namunasini kuzatish va unga ergashish; ijobiy baho va rag'bat orqali ichki motivatsiyani kuchaytirish; bolaga tanlov imkoniyatini berish; hissiy muvozanatni saqlashga o'rgatish.

Pedagogik omillar esa tarbiyachi tomonidan qo'llaniladigan metod va uslublar, o'yin faoliyatining to'g'ri tashkil etilishi. Pedagogik omil o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Tarbiyachi bolalarda mustaqillikni qo'llab-quvvatlashi, ularni o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishga o'rgatishi lozim. Buning uchun:

- erkin faoliyat (o'yin, rasm chizish, rol o'yinlar) orqali bolaga mustaqil qaror qabul qilish imkonini berish;

- refleksiya mashg'ulotlari: “bugun nimalarni o'rgandik?”, “bugun o'zingni qanday tutding?” kabi savollar orqali bolaning o'zini tahlil qilishini rag'batlantirish;

- bolalar jamoasida hamkorlikni rivojlantirish — bu orqali bola o'zini jamoa a'zosi sifatida boshqarishni o'rganadi;

- pedagogik kuzatuv va yumshoq yo'naltirish — tarbiyachi bolani doimo nazorat qilmasdan, balki uni to'g'ri yo'lga yo'naltirishi kerak.

Ijtimoiy omillar esa oila muhiti, ota-onaning munosabati va jamoaviy muloqot bilan chambarchas bog'liq. O'z-o'zini boshqarish ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Bola o'z tengdoshlari, oila a'zolari va tarbiyachilar bilan muloqotda o'z xatti-harakatini boshqarishni o'rganadi. Shuning uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega: oilaviy tarbiya sifati — ota-ona va bola o'rtasidagi ijobiy muloqot, qat'iy, ammo mehribon munosabat; jamoada o'yin faoliyati — bola o'yin jarayonida qoidalarni tushunadi, o'zini cheklashni o'rganadi; ijtimoiy rollarni bajarish — “tarbiyachi”, “ota-ona”, “do'st” kabi rol o'yinlar orqali bola o'zini boshqarish malakasini mustahkamlaydi.

Motivatsion omillar. Motivatsiya bolani faoliyatga undaydigan asosiy kuchdir. O'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi shakllanishi uchun bola “nima uchun” degan savolga javob topa olishi kerak. Tarbiyachi bolaga maqsadli vazifalarni kichik, qiziqarli shaklda berishi kerak. Masalan,

“Kim birinchi o‘yinchoqlarni joyiga qo‘yadi?”, “Bugun kim tartibli bo‘ldi?” kabi o‘yin tarzidagi topshiriqlar bolada ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Rag‘batlantirish, ijobiy fikr va tabassum orqali bola o‘zini nazorat qilishni ixtiyoriy ravishda o‘rganadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin o‘z-o‘zini boshqarishning eng samarali vositasidir. O‘yin jarayonida bola: qoidalarga bo‘ysunadi; navbat kutishni, sabr qilishni o‘rganadi; xatolarini tan olib, keyingi safar to‘g‘ri harakat qilishga intiladi; o‘zini va boshqalarni baholashni o‘rganadi. O‘yin nafaqat zavq manbai, balki ijtimoiy-psixologik o‘zini boshqarish maktabidir. O‘z-o‘zini boshqarish nutq rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir. Bola so‘z orqali o‘z his-tuyg‘ularini ifodalashni, “yo‘q” yoki “kut” degan holatlarni tushunishni o‘rgangan sari, u o‘zini tutishni ham o‘rganadi. Shu bois tarbiyachi bolalar bilan muloqotga boy, izohli, hissiyotlarni ifodalovchi o‘yinlar va mashg‘ulotlarni tashkil etishi zarur. Nutq rivojining yuqori darajasi bolaning ichki tormoz mexanizmlarini mustahkamlaydi, bu esa o‘zini boshqarishning muhim psixologik poydevoridir. Tarbiyachi bolalar uchun doimo namuna hisoblanadi. Uning ohangi, sabri, xulqi va hissiy barqarorligi bolalarning o‘zini tutishiga bevosita ta‘sir qiladi. Agar tarbiyachi muvozanatli, quvnoq, adolatli bo‘lsa, bolalar ham o‘z his-tuyg‘ularini tinch yo‘nalishda boshqarishni o‘rganadilar. Demak, o‘z-o‘zini boshqarishning eng kuchli omillaridan biri — bu tarbiyachining shaxsiy namunasidir.

Metodlar. Maktabgacha ta‘lim muassasalari tarbiyalanuvchilarida o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmasini rivojlantirishda qiziqarli o‘yinlar, zamonaviy metodlar va loyiha ishlaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Quyida o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmasini shakllantirishga yordam beradigan bir qancha metodlar keltirilgan:

“Men o‘zim” metodi- bolalarda mustaqil harakat qilish, qaror qabul qilish va o‘ziga ishonchni shakllantirishga yordam beradi. Tarbiyachi kundalik oddiy ishlarni (kiyinish, o‘yinchoqlarni yig‘ish, ovqatlanish, suv ichish) bolalarning o‘ziga topshiradi. “Kim bugun o‘z o‘rnini o‘zi tozalaydi?”, “Kim mashg‘ulotda faol bo‘ladi?” kabi topshiriqlar orqali bolada javobgarlik hissi paydo bo‘ladi va bola o‘z kuchiga ishonadi, o‘zini nazorat qilish va mustaqil qaror qabul qilishni o‘rganadi.

“Rolli o‘yin” metodi (“Men tarbiyachiman”, “Do‘konchi”, “Shifokor”) - ijtimoiy rollarni bajarish orqali xulq-atvorni boshqarish, o‘zini tuta bilish va boshqalar bilan muomala qilishni o‘rgatish mumkin. Bunda bolalarga turli rollar taqsimlanadi. Masalan, biri shifokor, biri bemor, boshqasi yordamchi bo‘ladi. Har kim o‘z roli doirasida harakat qiladi. Bu orqali bola ijtimoiy me‘yorlarni anglaydi, o‘z hissiyotlarini nazorat qiladi, rollarga mos ravishda o‘zini boshqaradi.

“Sokinlik daqiqasi” (Tinchlanish mashqi) metodi-bu metod orqali bolalar emotsional o‘zini boshqarish va o‘zini tinchlantirish o‘rgatiladi. Tarbiyachi bolalarga: “Endi ko‘zlaringizni yumamiz, chuqur nafas olamiz va dengiz to‘lqinlarini eshitamiz...” kabi yo‘naltirilgan tinchlantiruvchi mashq o‘tkazadi. Natijada bolalar o‘z hissiyotlarini tartibga solish, g‘azab yoki hayajonni nazorat qilishni o‘rganadi.

“To‘xta, o‘yla, harakat qil” metodi – bolalarda impulsiv (shoshqaloq) harakatlarni boshqarish ko‘nikmasini shakllantirishda ishlatiladi. Tarbiyachi bir vaziyatni aytadi (“Do‘sting o‘yinchoqni olib qo‘ydi”), va bolalardan so‘raydi: “Avval to‘xtaymiz, o‘ylaymiz, keyin nima qilamiz?” Bunda bola muammoli vaziyatda o‘zini tutish, o‘ylab qaror qabul qilishni o‘rganadi.

“Sehrli quti” o‘yini- bolalarda sabr, navbat kutish, o‘zini tuta bilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ichida turli buyumlar bo‘lgan quti tayyorlanadi. Har bola navbat bilan qo‘lini qutiga soladi, lekin faqat tarbiyachi ruxsat berganda oladi. Olgan buyumiga izoh beradi. bola o‘z fikrini aytishni, kutish, navbatni saqlash, intizomni o‘rganadi.

“Men qandayman?” (Refleksiya o‘yini)- bolada o‘zini tahlil qilish va o‘z xatti-harakatini

baholash ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi. Tarbiyachi kun oxirida bolalardan so'raydi: "Bugun sen nimalarni yaxshi qilding?", "Bugun do'stlaringga yordam berdingmi?", "Bugun qanday bolasan — quvnoq, muloyim, mehribonmi?" Natijada bola o'z xatti-harakatini anglaydi, o'ziga baho bera boshlaydi, bu esa o'zini boshqarishning boshlang'ich shaklidir.

"Ruxsat etiladi – ruxsat etilmaydi" o'yini - bolalarga ijtimoiy qoidalarni tushunish va ularga amal qilishni o'rgatadi. Tarbiyachi har xil harakatlarni aytadi: "Qo'llarni yuvish – ruxsat etiladi!", "Do'stni urish – ruxsat etilmaydi!" Bolalar "ha" yoki "yo'q" belgisi ko'taradilar. Bu orqali bola ijobiy va salbiy xatti-harakatlarni ajrata oladi, o'zini ijtimoiy qoidalarga muvofiq boshqarishni o'rganadi.

"Mening kunim qanday o'tdi?" (rasm orqali refleksiya)- bola o'z faoliyati va kayfiyatini anglashga o'rganadi. Bolalar kun yakunida rasm chizishadi: bugungi kayfiyati, qilgan ishlari, yoqqan o'yinlari haqida. Tarbiyachi ular bilan rasm haqida suhbatlashadi va bola o'z his-tuyg'ularini ifoda etadi, o'zini tushunishga o'rganadi — bu o'zini boshqarishning dastlabki bosqichidir. Bu metodlar yordamida tarbiyachi bolalarda o'z-o'zini boshqarishning uch asosiy komponentini rivojlantiradi:

1. Kognitiv (fikrlash) - o'z xatti-harakatini tushunish;
2. Emotsional (hissiy) - his-tuyg'ularni boshqarish;
3. Irodaviy (harakat) - o'zini tuta bilish va mustaqil qaror qabul qilish. Har bir o'yin va metod bolalarda o'zini anglash, o'z harakatini nazorat qilish va mustaqil harakat qilishni o'rgatadi — bu esa maktabga tayyorlov davrining eng muhim vazifalaridan biridir.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining shakllanishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, u psixologik, pedagogik, ijtimoiy, motivatsion va emotsional omillar birligi asosida rivojlanadi. Bola uchun muhim bo'lgan omillar — kattalarning ibrati, o'yin faoliyati, ijobiy muhit va mustaqillik imkoniyatlaridir. Tarbiyachi bu jarayonda yo'lboshchi sifatida bolani erkin, lekin mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishi lozim. Shundagina maktabgacha ta'lim muassasasi bolalarda o'z-o'zini boshqarishning mustahkam poydevorini yaratadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. Abdullayeva M. "Pedagogik psixologiya". – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021.
3. Karimova R. "Tarbiyada o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. Xodjayeva N. "Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar". – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.
5. Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement. – New York: Springer, 2008.
6. Bo'riyev A. "Mustaqil ta'lim va o'z-o'zini rivojlantirish psixologiyasi". – Samarqand, 2019.

MAKTAB BOSHQARUVIDA OCHIQLIK VA HISOBDORLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA JAMOATCHILIK NAZORATINING METODOLOGIK IMKONIYATLARI

Temirov Dilshod Sheraliyevich,

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bosh mutaxassisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishda jamoatchilik nazoratining metodologik imkoniyatlari tahlil qilingan. Jamoatchilik nazorati maktab boshqaruvining ijtimoiy-pedagogik mexanizmi sifatida asoslanib, uning ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirishdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktab boshqaruvi, jamoatchilik nazorati, ochiqlik, hisobdorlik, ta'lim-tarbiya sifati, samaradorlik, ijtimoiy-pedagogik mexanizm.

Аннотация. В статье анализируются методологические возможности общественного контроля в формировании культуры открытости и подотчётности в управлении общеобразовательной школой. Общественный контроль рассматривается как социально-педагогический механизм повышения качества и эффективности образовательного и воспитательного процесса.

Ключевые слова: управление школой, общественный контроль, открытость, подотчётность, качество образования и воспитания, эффективность, социально-педагогический механизм.

Abstract. The article analyzes the methodological potential of public oversight in developing a culture of openness and accountability in school management. Public oversight is considered as a socio-pedagogical mechanism for improving the quality and effectiveness of education and upbringing.

Keywords: school management, public oversight, openness, accountability, quality of education and upbringing, effectiveness, socio-pedagogical mechanism.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirish bugungi kunda ta'limda menejment sohasining eng muhim ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Maktab faoliyatida sifat va samaradorlikni ta'minlash faqat ichki ma'muriy nazorat, o'quv jarayonini rejalashtirish yoki rasmiy hisobotlar tizimi bilan cheklanmaydi. Zamonaviy ta'lim boshqaruvi ochiqlik, hisobdorlik, jamoatchilik ishtirokini ta'minlash, ota-onalar va mahalla bilan hamkorlik, o'quvchilar manfaatlarini hisobga olish hamda ta'lim-tarbiya natijalarini dalillarga asoslangan holda baholashni talab etadi.

Maktab - jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri. Unda shakllanayotgan ta'lim va tarbiya sifati nafaqat pedagogik jamoaning faoliyati, balki oila, mahalla, jamoat tashkilotlari, o'quvchilar va keng jamoatchilikning munosabati bilan ham bog'liq. Shu sababli maktab boshqaruvida jamoatchilik nazoratini tashkil etish ta'lim-tarbiya jarayoniga ijtimoiy mas'uliyat, ochiqlik va o'zaro ishonch tamoyillarini olib kiradi.

Jamoatchilik nazorati tushunchasi ko'p hollarda tashqi tekshiruv, tanqid yoki muammoni aniqlash vositasi sifatida talqin qilinadi. Biroq ta'limda menejment nuqtai nazaridan uning mazmuni ancha keng. Jamoatchilik nazorati maktab faoliyati haqida axborot olish, ta'lim-tarbiya jarayonini kuzatish, manfaatdor tomonlar fikrini o'rganish, mavjud muammolarni muhokama

qilish, takliflar ishlab chiqish, qarorlar ijrosini monitoring qilish va natijalarni qayta baholashni o'z ichiga oladigan ijtimoiy-pedagogik mexanizmdir.

Maktab boshqaruvida ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishda jamoatchilik nazoratining o'rni shundaki, u rahbariyat, pedagogik jamoa, ota-onalar, mahalla va o'quvchilar o'rtasida muloqot maydonini yaratadi. Bu jarayon maktabni yopiq ma'muriy tizimdan ochiq, muloqotga tayyor, natija uchun jamoatchilik oldida mas'ul bo'lgan boshqaruv sub'ektiga aylantiradi.

Shu bois mazkur maqolaning maqsadi umumiy o'rta ta'lim maktablarida ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishda jamoatchilik nazoratining metodologik imkoniyatlarini tahlil qilish, uni maktab boshqaruvining ijtimoiy-pedagogik mexanizmi sifatida asoslashdan iborat.

Tadqiqotda jamoatchilik nazorati ta'limda menejment, ijtimoiy-pedagogik hamkorlik, maktab boshqaruvi, ochiqlik, ishtirokchilik va hisobdorlik tushunchalari bilan o'zaro bog'liq holda tahlil qilindi. Metodologik jihatdan maqolada quyidagi yondashuvlarga tayanildi. Birinchisi - tizimli yondashuv bo'lib, unga ko'ra jamoatchilik nazorati maktab boshqaruvida alohida tadbir emas, balki axborot yig'ish, tahlil qilish, qaror qabul qilish, ijro monitoringi va qayta baholashni qamrab oladigan boshqaruv sikli sifatida qaraladi.

Ikkinchisi - ijtimoiy-pedagogik yondashuv. Ushbu yondashuv jamoatchilik nazoratini maktab, oila, mahalla, jamoat tashkilotlari va o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlik vositasi sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Uchinchisi - aksiologik yondashuv bo'lib, unda maktab boshqaruvida adolat, mas'uliyat, ishonch, o'zaro hurmat, shaffoflik va tarbiyaviy ta'sirlar uyg'unligi kabi qadriyatlar asosiy o'rin tutadi.

To'rtinchisi - menejment yondashuvi bo'lib, jamoatchilik nazoratini rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, baholash va korrektsiyalash jarayonlari bilan bog'liq boshqaruv mexanizmi sifatida talqin etadi.

Maqolada empirik raqamlar keltirilmaydi, chunki asosiy maqsad jamoatchilik nazoratining nazariy-metodologik imkoniyatlarini asoslash va uni maktab boshqaruvi tizimida samarali qo'llashga doir konseptual yondashuvlarni belgilashdan iborat.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida jamoatchilik nazoratini tashkil etish ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishda bir nechta muhim metodologik imkoniyatlarga ega.

Birinchidan, jamoatchilik nazorati maktab boshqaruvida axborot ochiqligini ta'minlaydi. Maktab faoliyati haqidagi ma'lumotlar ota-onalar, mahalla va jamoatchilik uchun tushunarli shaklda taqdim etilganda, maktabga nisbatan ishonch ortib boradi. Ochiqlik faqat hisobot berish emas, balki mavjud muammolarni yashirmasdan muhokama qilish, yechimlar bo'yicha jamoatchilik fikrini o'rganish va takliflar asosida harakat qilishni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, jamoatchilik nazorati maktab boshqaruvida ishtirokchilik madaniyatini shakllantiradi. Ota-onalar, mahalla, o'quvchilar va jamoat tashkilotlari ta'lim-tarbiya jarayoniga oid masalalar muhokamasida ishtirok etganda, boshqaruv qarorlari ijtimoiy ehtiyojga yaqinlashadi. Bu esa maktab faoliyatida bir tomonlama ma'muriy qarorlardan ko'ra, maslahatlashuv va hamkorlikka asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatini oshiradi.

Uchinchidan, jamoatchilik nazorati hisobdorlikni kuchaytiradi. Maktab rahbariyati va pedagogik jamoa faqat yuqori turuvchi tashkilotlarga emas, balki ota-onalar, mahalla va jamoatchilik oldida ham ta'lim-tarbiya natijalari yuzasidan ma'naviy va ijtimoiy mas'uliyat his qiladi. Hisobdorlik madaniyati maktabda intizom, mas'uliyat va natijaga yo'naltirilgan boshqaruvni mustahkamlaydi.

To'rtinchidan, jamoatchilik nazorati maktabda ta'lim-tarbiya sifatiga ta'sir etuvchi

muammolarni erta aniqlash imkonini beradi. Ota-onalar fikri, o'quvchilar munosabati, mahalla kuzatuvlari va pedagogik jamoa tahlillari birlashtirilganda, davomat, xulq-atvor, tarbiyaviy muhit, xavfsizlik, muloqot muammolari va o'quvchilar ehtiyojlari tezroq aniqlanadi.

Beshinchidan, jamoatchilik nazorati maktab boshqaruvida qayta aloqa mexanizmlarini kuchaytiradi. Qayta aloqa maktab va jamoatchilik o'rtasida ikki tomonlama muloqotni ta'minlaydi. Agar ota-onalar yoki mahalla tomonidan bildirilgan takliflar qayd etilsa, tahlil qilinsa va amaliy choralar bilan bog'lansa, jamoatchilik nazorati real boshqaruv mexanizmiga aylanadi.

Oltinchidan, jamoatchilik nazorati maktabda tarbiyaviy muhitni barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Ta'lim sifati bilan birga tarbiya samaradorligi ham oila, mahalla va maktab o'rtasidagi hamkorlikka bog'liq. Jamoatchilik nazorati ushbu sub'ektlarning tarbiyaviy ta'sirini muvofiqlashtiradi va yagona tarbiyaviy maydonni shakllantirishga yordam beradi.

Tadqiqot doirasida jamoatchilik nazoratini maktab boshqaruvida samarali tashkil etish uchun uning quyidagi funksional vazifalari ajratib ko'rsatildi: axborot-tahliliy, ishtirokchilik, nazorat-baholash, korreksion, tarbiyaviy, profilaktik va rivojlantiruvchi vazifalar. Ushbu vazifalar birgalikda amal qilganda jamoatchilik nazorati ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Jamoatchilik nazoratini maktab boshqaruvining metodologik mexanizmi sifatida talqin etish bir qator muhim ilmiy va amaliy xulosalarga olib keladi. Avvalo, jamoatchilik nazoratini faqat tekshiruv yoki tanqid vositasi deb qarash noto'g'ri. Bunday yondashuv maktab va jamoatchilik o'rtasida ishonchsizlikni kuchaytirishi mumkin. Aslida, jamoatchilik nazorati maktab faoliyatini yaxshilashga qaratilgan konstruktiv hamkorlik mexanizmi bo'lishi lozim.

Ikkinchi muhim jihat shundaki, jamoatchilik nazorati samarali bo'lishi uchun u aniq tamoyillarga tayanishi zarur. Bular - ochiqlik, qonuniylik, pedagogik maqsadga muvofiqlik, o'quvchi manfaatini ustuvor qo'yish, ma'lumotlar ishonchliligi, mas'uliyat, hisobdorlik va qayta aloqa tamoyillaridir. Agar ushbu tamoyillardan biri amal qilmasa, jamoatchilik nazorati formal ko'rinishga tushib qolishi yoki sub'ektiv baholar maydoniga aylanishi mumkin.

Uchinchi jihat - jamoatchilik nazoratini tashkil etishda sub'ektlar vazifalarini aniq belgilash zarur. Maktab rahbariyati axborot ochiqligi va hisobdorlikni ta'minlaydi. Pedagogik jamoa ta'lim-tarbiya jarayoni natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumot beradi. Ota-onalar farzand ta'limi, tarbiyasi, xavfsizligi va maktab bilan muloqot yuzasidan fikr bildiradi. Mahalla ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va profilaktik ishlar bo'yicha qo'llab-quvvatlovchi sub'ekt sifatida ishtirok etadi. O'quvchilar esa maktab muhiti, o'zaro munosabatlar, tarbiyaviy tadbirlar va o'z ehtiyojlari yuzasidan fikr bildirish huquqiga ega.

To'rtinchi jihat - jamoatchilik nazorati natijalari boshqaruv qarorlariga kiritilishi lozim. Amaliyotda ayrim hollarda ota-onalar yig'ilishlari, muhokamalar yoki so'rovlar o'tkaziladi, ammo ularning natijalari maktab rivojlanish rejasi, pedagogik kengash qarorlari yoki tarbiyaviy ishlar rejasiga ta'sir qilmaydi. Bunday holatda jamoatchilik nazorati natijasiz jarayonga aylanadi. Shu sababli har bir taklif yoki muammo bo'yicha tahlil, mas'ul, muddat, amaliy chora va qayta baholash belgilab borilishi kerak.

Beshinchi jihat - ochiqlik va hisobdorlik madaniyati faqat rahbariyat tomonidan emas, balki barcha sub'ektlar ishtirokida shakllanadi. Ota-onalar ham maktab faoliyatida faol va konstruktiv ishtirok etishi, pedagoglar mehnatiga hurmat bilan yondashishi, muammolarni hal etishda hamkorlik pozitsiyasini egallashi zarur. Mahalla va jamoat tashkilotlari esa maktabga faqat talab qo'yuvchi emas, balki tarbiyaviy jarayonni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy resurs sifatida ishtirok etishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, maktab boshqaruvida jamoatchilik nazoratining metodologik imkoniyatlari

uning ko'p sub'ektki, ochiq, tahliliy va natijaga yo'naltirilgan boshqaruv mexanizmiga aylanishida namoyon bo'ladi. U maktab faoliyatida yashirin muammolarni ko'rish, ularni jamoaviy muhokama qilish, yechimlarni hamkorlikda topish va natijalarni qayta baholash imkonini yaratadi.

Jamoatchilik nazoratini takomillashtirish uchun quyidagi amaliy shartlar muhim: maktabda jamoatchilik nazoratini tashkil etish bo'yicha ichki tartib ishlab chiqish; ota-onalar va mahalla bilan doimiy muloqot platformasini yaratish; taklif va murojaatlar reestrini yuritish; ochiq hisobotlar mazmunini tahliliy ko'rsatkichlar bilan boyitish; o'quvchilar fikrini o'rganishning xavfsiz va etik shakllarini joriy etish; jamoatchilik takliflari ijrosini monitoring qilish.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, jamoatchilik nazoratini ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini boshqarishda qo'llash, bir tomondan, maktab rahbariyatining hisobdorligini oshirsa, ikkinchi tomondan, ota-ona va mahalla mas'uliyatini ham kuchaytiradi. Bu esa maktabni jamoatchilik bilan hamkorlikda rivojlanadigan ochiq ijtimoiy-pedagogik tizimga aylantiradi.

Olib borilgan nazariy-metodologik tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, jamoatchilik nazorati umumiy o'rta ta'lim maktablarida ochiqlik va hisobdorlik madaniyatini shakllantirishning muhim ijtimoiy-pedagogik mexanizmi hisoblanadi. U maktab faoliyatini jamoatchilik ehtiyojlari, ota-onalar ishonchi va o'quvchilar manfaati bilan bog'lash imkonini beradi.

Ikkinchidan, jamoatchilik nazoratini faqat tashqi nazorat yoki tanqid sifatida emas, balki maktab boshqaruvining axborot-tahliliy, ishtirokchilik, hisobdorlik, korreksion va rivojlantiruvchi funksiyalarini amalga oshiruvchi mexanizm sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, jamoatchilik nazorati ochiqlik, ishtirokchilik, hisobdorlik va qayta aloqa tamoyillariga tayanganda maktab boshqaruvi tizimining samaradorligini oshiradi. Bu jarayon boshqaruv qarorlarini ijtimoiy ehtiyojlar va dalillarga asoslash imkonini beradi.

To'rtinchidan, jamoatchilik nazorati maktab - oila - mahalla - jamoat tashkilotlari hamkorligini kuchaytirib, ta'lim-tarbiya jarayonining uzviyligi va ijtimoiy-pedagogik ta'sirlar uyg'unligini ta'minlaydi.

Beshinchidan, jamoatchilik nazorati natijalari maktabning rivojlanish rejasi, pedagogik kengash qarorlari, tarbiyaviy ishlar dasturi va qayta aloqa mexanizmlarida aks etgandagina uning amaliy samaradorligi ta'minlanadi.

Shunday qilib, jamoatchilik nazorati umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini boshqarishda ochiq, hisobdor, ishtirokchilikka asoslangan va natijaga yo'naltirilgan menejment madaniyatini shakllantirishning muhim metodologik asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr, O'RQ-637-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonuni. 2018 yil 12 aprel, O'RQ-474-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. 2019 yil 29 aprel, PF-5712-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. 2023 yil 11 sentyabr, PF-158-son.
5. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. London: SAGE Publications.
6. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. New York: Teachers College Press.
7. Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships. Boulder: Westview Press.
8. Leithwood K., Jantzi D. Transformational School Leadership for Large-Scale Reform. Educational Administration Quarterly.

BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARINING PEDAGOGIK AMALIYOT DAVRIDAGI KASBIY O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISH TRAYEKTORIYASINI “HAYOTIY SIKL” MODELI ASOSIDA LOYIHALASH

Usmonova Mubashira Suvonovna

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari biologiya yo’nalishi talabalarining pedagogik amaliyot davridagi kasbiy o’z-o’zini rivojlantirish jarayonlarini jadallashtirish masalalari tadqiq etilgan. Ilk bor biologik qonuniyat hisoblangan o’simlik ontogenezi (hayotiy sikli) bosqichlari hamda talabalarining kasbiy o’sish trayektoriyasi o’rtasida integrativ aloqalar o’rnatilgan. Tadqiqot obyekti sifatida Buxoro davlat pedagogika instituti biologiya ta’lim yo’nalishi amaliyotchi talabalari hamda amaliyot bazasi hisoblangan umumta’lim maktablari o’quv muhiti tanlab olindi. Muallif tomonidan taklif etilgan “10 bosqichli professional sikl” (Urug’, Nish, Maysa, Yosh o’simlik, Yetuk o’simlik, Gullash, Changlanish, Urug’lanish, Meva va urug’ hosil bo’lishi, Urug’larning tarqalishi) modelining pedagogik-psixologik mohiyati va amaliy ahamiyati batafsil yoritilgan. Metodika doirasida talabalarining o’z kasbiy faoliyatini tizimli ravishda monitoring qilishi va refleksiv o’z-o’zini baholashi uchun diagnostik vosita ishlab chiqilgan. Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari integrativ modelning bo’ljak o’qituvchilarning kasbiy o’zini o’zi rivojlantirish kompetensiyasini, metodik tayyorgarligini hamda innovatsion faolligini oshirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko’rsatdi. Olingan natijalar OTM va umumta’lim maktablari integratsiyasini metodik jihatdan ta’minlashda, talabalarining mustaqil ta’lim trayektoriyasini boshqarishda amaliy qo’llanma bo’lib xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: bo’ljak o’qituvchi, biologiya metodikasi, pedagogik amaliyot, o’z-o’zini rivojlantirish, hayotiy sikl modeli, professional ontogenezi, refleksiv monitoring, OTM va maktab integratsiyasi, kasbiy trayektoriya, o’simlik ontogenezi, innovatsion metod, kasbiy shakllanish.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ТРАЕКТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ В ПЕРИОД ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы интенсификации процессов профессионального саморазвития студентов направления биологии высших учебных заведений в период педагогической практики. Впервые установлены интегративные связи между этапами онтогенеза (жизненного цикла) растений, являющегося биологической закономерностью, и траекторией профессионального роста студентов. В качестве объекта исследования выбраны студенты-практиканты направления образования биологии Бухарского государственного педагогического института и образовательная среда общеобразовательных школ, являющаяся базой практики. Подробно освещены педагогико-психологическая сущность и практическая значимость предложенной автором «10-этапной модели профессионального цикла» (Сеянец/Семя, Росток, Входы, Молодое растение, Взрослое растение, Цветение, Опыление, Оплодотворение, Образование плодов и семян, Распространение семян).

В рамках методики разработана диагностический инструментарий для систематического мониторинга и рефлексивной самооценки студентами своей профессиональной деятельности. Результаты педагогического эксперимента показали высокую

эффективность интегративной модели в повышении компетенции профессионального саморазвития, методической подготовки и инновационной активности будущих учителей. Полученные результаты служат практическим руководством в методическом обеспечении интеграции вуза и общеобразовательной школы, а также в управлении индивидуальной траекторией самостоятельного образования студентов.

Ключевые слова: будущий учитель, методика биологии, педагогическая практика, саморазвитие, модель жизненного цикла, профессиональный онтогенез, рефлексивный мониторинг, интеграция вуза и школы, профессиональная траектория, онтогенез растений, инновационный метод, профессиональное становление.

DESIGNING THE PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT TRAJECTORY OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS DURING PEDAGOGICAL INTERNSHIP BASED ON THE "LIFE CYCLE" MODEL

Abstract: This article investigates the issues of accelerating the professional self-development processes of biology students in higher education institutions during their pedagogical internship. For the first time, integrative links have been established between the stages of plant ontogenesis (life cycle), which is a biological regularity, and the professional growth trajectory of students. The research objects are the practicing biology education students of the Bukhara State Pedagogical Institute and the educational environment of general education schools, serving as the internship base. The pedagogical-psychological essence and practical significance of the "10-stage professional cycle" model proposed by the author (Seed, Sprout, Seedling, Young Plant, Mature Plant, Flowering, Pollination, Fertilization, Fruit and Seed Formation, Seed Dispersal) are explained in detail. Within the framework of the methodology, a diagnostic tool was developed for students to systematically monitor and reflexively self-evaluate their professional activities. The results of the pedagogical experiment demonstrated the high efficiency of the integrative model in enhancing the professional self-development competence, methodological preparation, and innovative activity of future teachers. The obtained results serve as a practical guide for methodologically supporting the integration of higher education institutions and secondary schools, as well as managing the independent learning trajectory of students.

Keywords: future teacher, biology methodology, pedagogical internship, self-development, life cycle model, professional ontogenesis, reflexive monitoring, integration of higher education and school, professional trajectory, plant ontogenesis, innovative method, professional formation.

KIRISH. Bugungi kunda jahon ta'lim makonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ularda mustaqil va ijodiy fikrlash hamda kasbiy muammolarni nostandart sharoitlarda hal qila olish kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Oliy pedagogik ta'lim tizimida talabalarning pedagogik amaliyoti ularning nazariy bilimlarini real maktab muhiti bilan sintez qiluvchi, kasbiy moslashish (adaptatsiya) va individual o'qituvchilik uslubini shakllantiruvchi bosh bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. Biroq, an'anaviy yondashuvda pedagogik amaliyot davrida talabalarning faoliyati ko'pincha dars ishlanmalarini mexanik takrorlash, maktab darsliklaridagi tayyor ma'lumotlarni o'quvchilarga quruq bayon qilib berish bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa bo'lajak mutaxassislarining kasbiy refleksiyasi (o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash) hamda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish (professional self-development) motivatsiyasining sustlashishiga olib kelmoqda.

Ushbu tizimli muammoni bartaraf etish OTM va umumta'lim maktablari integratsiyasini metodik jihatdan qayta ko'rib chiqishni hamda talabalarning mustaqil ta'lim trayektoriyasini

boshqarishning innovatsion usullarini tatbiq etishni talab etadi. Ushbu o'rinda, talabalarda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirishda ularning ixtisoslik fanlari tushunchalarini pedagogik jarayonga loyihalash (proyektsiya qilish) yuqori samara beradi. Biologiya ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'simliklar ontogenezi (hayotiy sikli) biologik jarayoni darsliklardan juda tanish va vizual jihatdan eng aniq tizimli model hisoblanadi. Mazkur tabiiy-biologik qonuniyatni pedagogik obyektga, ya'ni talabaning shaxsiy va kasbiy kamoloti dinamikasiga ko'chirish orqali fanda yangicha integrativ-metodik yondashuv yuzaga keladi.

Bo'lajak biologiya o'qituvchisining kasbiy shakllanishini «Hayotiy sikl» modeli asosida loyihalash talabaga o'zining amaliyot davridagi har bir qadamini (ilk motivatsiyadan to tajriba almashish va metodik mahsulot yaratishgacha) vizual tarzda anglash va mustaqil boshqarish imkonini beradi. Mazkur model nafaqat talabaning dars o'tish mahoratini oshiradi, balki uni o'z ustida ishlashga, doimiy refleksiyaga va metodik yangiliklar yaratishga undaydi. Shunday qilib, biologik qonuniyatlarni va pedagogik amaliyot jarayonining bunday sintezi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ontogenezi tadqiq etish va takomillashtirishda yangi ilmiy-metodik yo'nalishni ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Pedagogik oliy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanishi va ularning pedagogik amaliyot davridagi o'sish trayektoriyasini tizimli modellashtirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida kasbiy refleksiyani rivojlantirishga oid xorijiy modellarni ko'rsatish mumkin. Xususan, J. Dewey, D. Kolb va G. Gibbs tadqiqotlarida amaliy faoliyatni tizimli tahlil qilish (refleksiv sikllar) orqali o'z-o'zini rivojlantirishning yuqori samaradorligiga erishish mumkinligi isbotlangan. Shuningdek, xalqaro miqyosda biologiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash metodikasida biologik tushunchalar va dars o'tish jarayonlarini integratsiyalashgan holda o'rgatish (S. Taylor) tajribasidan keng foydalanilmoqda.

Mamlakatimiz tadqiqotchilaridan B.B. Ma'murov bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda pedagogik amaliyotning tizimli monitoringini tashkil etish zaruriyatini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Shuningdek, G.A. Kamilova tomonidan pedagogik amaliyotning innovatsion modellarini joriy etish masalalari o'rganilgan bo'lsa, OTM va umumta'lim maktablari o'rtasidagi integratsiyani huquqiy-metodik jihatdan ta'minlash mexanizmlari

A.I. Mirxodjayevning tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Biroq, bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy trayektoriyasini bevosita ixtisoslik fani obyekti bo'lgan o'simliklar ontogenezi bilan sintez qilib, interaktiv va ko'rgazmali metodik vosita asosida boshqarish masalasi tizimli tadqiq etilmagan. Bu esa ushbu ilmiy maqolada taklif etilayotgan modelning o'ziga xos ilmiy va amaliy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodik asosi sifatida bo'lajak biologiya o'qituvchilarini amaliyot davrida mustaqil ravishda o'z kasbiy trayektoriyasini baholash va rivojlantirishga o'rgatuvchi mualliflik "10 bosqichli professional sikl" (10 Professional Sikl) vizual-metodik modeli ishlab chiqildi.

Ushbu metodik ishlanma o'simliklarning tabiiy hayotiy sikliga (ontogeneziga) asoslangan bo'lib, talabalarda kasbiy o'sishni vizual va tushunarli tarzda modellashtirishga xizmat qiladi (1-rasm).

1. Eksperiment dizayni va tashkil etilishi. Tadqiqot 2025–2026-o'quv yili davomida Buxoro davlat pedagogika instituti biologiya ta'lim yo'nalishi talabalari bazasida amalga oshirildi. Eksperiment uchun jami 60 nafar talaba tanlab olindi va teng ikki guruhga ajratildi:

Tajriba guruhi (TG, n=30): Amaliyot davomida 1-rasmda ko'rsatilganidek, «10 Professional Sikl» stendi, interaktiv kartochkalar va maxsus reflektiv kundaliklar bilan ishladi.

Nazorat guruhi (NG, n=30): Amaliyotni an'anaviy dastur va monitoring talablari asosida tashkil etdi.

2. Modelning bosqichma-bosqich tuzilishi va baholash mezonlari. Taklif etilgan modelning har bir bosqichi o'simlikning rivojlanish davriga moslab, talabaning kasbiy rivojlanish indikatorlari sifatida quyidagicha belgilandi:

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, integrativ, kompetensiyaviy va sinergetik yondashuvlar tashkil etadi. Tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat pedagogika institutining biologiya ta'lim yo'nalishi talabalari ishtirokida Buxoro shahridagi tayanch amaliyot maktablarida tashkil etildi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanish jarayoni «Hayotiy sikl» (Life Cycle) konseptual modeli doirasida quyidagi 10 ta o'zaro bog'liq bosqichga ajratildi:

T/ r	O'simlik rivojlanish bosqichi	Pedagogik amaliyotdagi kasbiy proyeksiya	Mazmuni va metodik shakllanish ko'rsatkichlari
1	Urug'	Kasbiy motivatsiya va maqsad	Talabani boshlang'ich nazariy poydevori, amaliyot maqsadlarini belgilashi va kasbiy mas'uliyatni his qilishi.
2	Nish	Kasbiy adaptatsiya va kuzatish	Maktab muhitiga moslashish, ustoz-shogird tizimida darslarni kuzatish (ildiz otish) va tahlil qilish.
3	Maysa	Mustaqil dars o'tish boshlanishi	Dastlabki mustaqil darslarni loyihalash va o'tish, o'quvchilar bilan muloqot o'rnatish.
4	Yosh o'simlik	Metodik ko'nikmalarni faol egallash	Metodist ko'rsatmalari asosida individual xatolarni to'g'rilash, pedagogik texnikani takomillashtirish.
5	Yetuk o'simlik	Mustaqil pedagogik pozitsiya	Talabani darsda muammoli va nostandart pedagogik vaziyatlarni o'zi mustaqil hal qila olish darajasiga yetishi.
6	Gullash	Pedagogik innovatsiya va ochiq darslar	Pedagogik mahoratning namoyon bo'lishi, AKT va ilg'or metodlarni dars jarayoniga dadil tatbiq etish.
7	Changlanish	O'zaro tajriba almashish (Peer-to-peer)	Guruhdoshlarining darslarini tahlil qilish, hamkorlikda metodik muammolarni muhokama qilish va baholash.
8	Urug'lanish	Kasbiy refleksiya va monitoring	Yutuqlar va kamchiliklarni o'z-o'zini baholash varaqalari orqali tahlil etish, darslar samaradorligini o'lchash.
9	Meva va urug' hosil bo'lishi	Metodik mahsulotlar yaratish	Metodik ishlanma, vizual vositalar, ko'rgazmalar hamda amaliyot hisobotini yuqori saviyada tayyorlash.
10	Urug'larning tarqalishi	Kasbiy tajribani ommalashtirish	Konferensiya, seminar va davra suhbatlarida ma'ruzalar qilish, erishilgan natijalarni ommaga taqdim etish.

Ushbu modelning samaradorligini miqdoriy jihatdan baholash uchun maxsus K_r (kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish koeffitsiyenti) formulasidan foydalanildi:

$$K_r = \sqrt{(\sum B_i / (N \times 10))} \times 100\%$$

Bu yerda: B_i — har bir bosqich bo'yicha olingan individual ball (1 dan 10 gacha); N — baholanayotgan mezonlar soni. Tajriba-sinov guruhidagi talabalarning amaliyot boshidagi va oxiridagi K_r ko'rsatkichlari dinamikasi qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida olingan dastlabki pedagogik va empirik ma'lumotlar

tajriba (TG) va nazorat (NG) guruhlarida kesimida chuqur tahlil qilindi. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy shakllanish jarayoni dinamikasini aniqlash uchun amaliyot boshidagi dastlabki pedagogik monitoring natijalari o'rganilganda, har ikki guruh talabalarida ham metodik tayyorgarlik va kasbiy refleksiya darajasi deyarli bir xil, ya'ni o'rtacha ko'rsatkichdan past holatda ekanligi aniqlangan edi. Ayniqsa, talabalarining dars o'tish jarayonida ixtisoslik faniga oid vizual materiallar, ko'rgazmalar va AKT vositalaridan integratsiyalashgan holda foydalanish (Innovatsion faollik) darajasi eng past ko'rsatkichni tashkil etgan. Ushbu muammoni bartaraf etish maqsadida tajriba guruhida qo'llanilgan "10 bosqichli professional sikl" vizual-metodik modeli talabalarining faoliyatini bosqichma-bosqich tahlil qilishga zamin yaratdi. Talabalar o'zlarining har bir amaliy qadamini (masalan, Nish bosqichidagi adaptatsiyadan tortib, Gullash bosqichidagi innovatsiyagacha) stend va interaktiv kartochkalar yordamida vizual nazorat qilib bordilar. Har bir bosqich yakunida talabaning shaxsiy yutuqlari va metodik xatolari guruh ichida va maktab amaliyotchilari ishtirokida tahlil qilib borilishi, ulardagi kasbiy o'zini-o'zi baholash (refleksiya) madaniyatini tubdan o'zgartirdi.

an'anaviy tizimda faoliyat yuritgan nazorat guruhida esa talabalarining kundalik faoliyati faqat yakuniy hisobotlar va dars konspektlarini tekshirish bilan cheklangani sababli, ularda ichki motivatsiya va kasbiy o'sish trayektoriyasini chuqur tahlil qilish imkoniyati pastligicha qoldi. Shunday qilib, pedagogik jarayonning tizimli vizual tahlili (Visual Analysis) talabalarda kasbiy ko'nikmalarining shakllanish darajasini miqdoriy jihatdan aniqlashga to'liq asos bo'ldi.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tahlil qilingan ma'lumotlar asosida pedagogik tajriba-sinov ishlari yakunida talabalarining kasbiy ko'nikmalari 10 ballik tizimda qayta baholandi va olingan yakuniy natijalar quyidagi jadvalda umumlashtirildi:

1-jadval. Talabalarining amaliyotgacha va amaliyotdan keyingi kasbiy ko'rsatkichlari qiyosiy tahlili.

Baholash mezonlari	Guruhlar	Amaliyotgacha (ball)	Amaliyotdan keyin (ball)	O'sish ko'rsatkichi (ΔI)
Metodik tayyorgarlik (MT)	TG (n=30)	5.2	8.8	+3.6
	NG (n=30)	5.4	6.8	+1.4
Refleksivlik va o'z-o'zini baholash (RB)	TG (n=30)	4.8	8.5	+3.7
	NG (n=30)	4.9	6.1	+1.2
Innovatsion faollik (IF)	TG (n=30)	4.5	8.2	+3.7
	NG (n=30)	4.6	5.8	+1.2
O'rtacha koeffitsiyent (K_r)	TG (n=30)	69.5%	92.2%	+22.7%
	NG (n=30)	70.4%	78.7%	+8.3%

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, an'anaviy tizimda amaliyot o'tagan nazorat guruhida o'rtacha kasbiy rivojlanish koeffitsiyenti (K_r) bor-yo'g'i 8,3% ga o'sgan bo'lsa, «10 bosqichli

professional sikl» modeli asosida faoliyat yuritgan tajriba guruhida bu ko'rsatkich 22,7% ga oshdi. Eng yuqori o'sish dinamikasi Refleksivlik va o'z-o'zini baholash (+3,7 ball) hamda Innovatsion faollik (+3.7 ball) mezonlarida qayd etildi.

MUHOKAMA. Olingan yuqori natijalar shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhidagi o'sish ko'rsatkichlari talabalarning amaliyot davomida modelning 6-bosqichi (Gullash: Innovatsiya) va 8-bosqichi (Urug'lanish: Refleksiya) talablarini interaktiv tarzda bajarganliklari bilan bevosita bog'liq. Talabalar o'z dars ishlanmalarida shunchaki texnik vositalardan foydalanish bilan cheklanib qolmay, o'simliklar ontogenezig a oid murakkab biologik mavzularni ko'rgazmali va vizual modellar orqali maktab o'quvchilariga sodda tilda yetkazish ko'nikmalarini shakllantirdilar.

Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy o'sishini o'simliklar ontogenezi bilan o'xshashlikda modellashtirish talabalarda yuqori motivatsion muhitni yuzaga keltirdi. «10 bosqichli professional sikl» interaktiv stendi talabalarga o'zlarining qaysi kasbiy bosqichda turganliklarini ko'rish va keyingi bosqichga o'tish uchun qaysi kompetensiyalarni rivojlantirish kerakligini aniq anglash imkonini berdi.

Xulosa. Oliy pedagogik ta'limda bo'lajak biologiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida ixtisoslik fanlari qonuniyatlarini pedagogik amaliyot bilan integratsiya qilish kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning eng samarali omillaridan biridir. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan «10 bosqichli professional sikl» modeli quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Talabalarning kasbiy rivojlanishini o'simliklar ontogenezi asosida vizual modellashtirish an'anaviy amaliyot tizimidagi mavhumlikni bartaraf etib, talabaning har bir bosqichdagi kasbiy o'sish indikatorlarini aniq monitoring qilish imkonini berdi.

2. Tajriba guruhi talabalarining kasbiy rivojlanish koeffitsiyenti (K_r) nazorat guruhiga nisbatan 14,4% ga yuqori bo'lib, metodik tayyorgarlik, kasbiy refleksiya va innovatsion faollik mezonlarida sezilarli ijobiy siljishlar kuzatildi.

3. Taklif etilayotgan model talabalarda mustaqil maktab muhitiga moslashish (adaptatsiya) muddatini qisqartiradi hamda ularda metodik mahoratni tizimli oshirib borish, darslarni o'z-o'zini tahlil qilish (refleksiya) madaniyatini shakllantiradi.

Ushbu metodik modelni biologiya va boshqa tabiiy fanlar yo'nalishidagi bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik amaliyotini tashkil etishda metodik qo'llanma sifatida ommalashtirish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ma'murov B. B. Oliy pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning kasbiy amaliyoti va uni monitoring qilishning innovatsion tizimi // Pedagogik mahorat. - Buxoro, 2025. - № 3. - B. 12-18.
2. Kamilova G. A. Bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion pedagogik faoliyatini shakllantirish va zamonaviy ta'lim muhitini loyihalash tamoyillari // Uzlusiz ta'lim. - Toshkent, 2024. - № 2. - B. 45-51.
3. Mirxodjayev A. I. Oliy ta'lim muassasalari va umumta'lim maktablari o'rtasidagi integratsiyaning huquqiy va uslubiy asoslari // O'zbekiston qonunchiligi tahlili. - Toshkent, 2025. - № 1. - B. 89-94.
4. Usmonova M. S. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining pedagogik amaliyot davrida o'z-o'zini rivojlantirish trayektoriyasini modellashtirish // Pedagogika. - Toshkent, 2026. - № 4. - B. 33-40.

Internet saytlari va xalqaro elektron resurslar ro'yxati

1. <https://ziyonet.uz>
2. <https://www.natlib.uz>
3. <https://scholar.google.com>
4. <https://www.sciencedirect.com>
5. <https://link.springer.com>

UZLUKSIZ TA'LIMDA STEAM YONDASHUVLI TA'LIMNI AMALGA OSHIRISHNING MAZMUNI

Xudayshukurova Farangiz Ilhom qizi
Qarshi davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada uzluksiz ta'limda STEAM yondashuvli ta'limni amalga oshirishning mazmuni mamlakatimizdagi 7 ta ta'lim turida ochib berishga harakat qilinadi hamda STEAM ta'limida xorijiy davlatlarning nazariy va amaliy yondashuvlari o'z aksini topganligi haqida atroflicha fikr yuritilgan. Shuningdek, STEAM pedagogikasi vazifalarini amalga oshirish uchun zamonaviy ta'lim-fan muhitini ta'minlash dasturlari modullarining muhim bo'lgan besh turi chizmalar orqali yoritib berilgan va STEAM ta'lim yondashuvini amalga oshirish vaqtida bolalarning qiziqishiga qarab ularning kelajakdagi qaysi kasbga moyilligini ajratib olish va rivojlantirish muhim sanalishi tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: uzviylik, zamonaviy ta'lim, integratsiya, ijodiy izlanish, dasturlar, texnologiya, yondashuv, modellar, nazariy, ilmiy, tadqiqot, STEAM, ta'lim, muhandis, shakl, metod.

СОДЕРЖАНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ STEAM-ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Худайшукурова Фарангиз Илхом кизи
Каршинский государственный университет, соискатель

Аннотация. В статье рассматривается реализация образовательного подхода STEAM в рамках семи видов образования, существующих в нашей стране, а также анализируются теоретические и практические подходы к STEAM-образованию, применяемые за рубежом. Кроме того, с помощью схем представлены пять основных типов программных модулей, разработанных для создания современной образовательной среды, способствующей достижению целей STEAM-педагогике. Также обосновывается важность выявления и развития у детей интереса к будущей профессиональной деятельности с учётом их текущих склонностей в процессе внедрения STEAM-подхода.

Ключевые слова: преемственность, современное образование, интеграция, творческий поиск, программы, технологии, подход, модели, теоретические аспекты, научные исследования, STEAM, образование, инженерная деятельность, формы, методы.

THE CONTENT OF IMPLEMENTING STEAM-BASED EDUCATION WITHIN THE CONTINUOUS EDUCATION SYSTEM

Khudayshukurova Farangiz Ilkhom qizi
Karshi State University, Independent Researcher

Abstract. This article explores the implementation of the STEAM educational approach within the seven types of education existing in our country and discusses the theoretical and practical approaches adopted by foreign nations in this field. It also illustrates - through diagrams - five key types of program modules designed to create a modern educational environment for implementing STEAM pedagogy. Furthermore, the article explains the importance of identifying and fostering children's future career interests based on their current inclinations during the implementation of the STEAM approach.

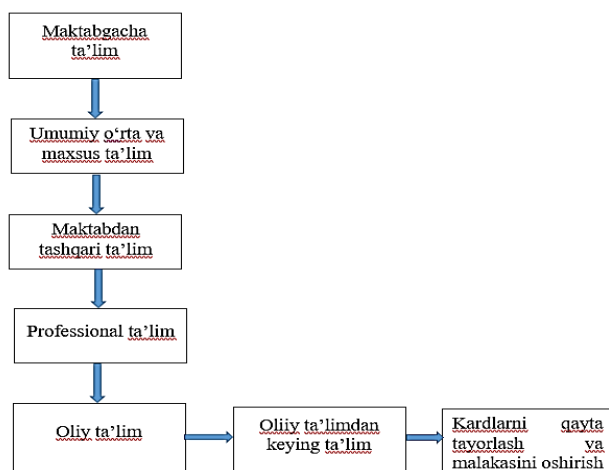
Keywords: continuity, modern education, integration, creative inquiry, programs, technology, approach, models, theoretical, scientific, research, STEAM, education, engineer, form, method.

Kirish (Introduction). Mamlakatimizdagi Prezident maktablarining STEAM ta'limiga asoslanganligi hamda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashning maqsadli parametrlarini investitsiya dasturlari, hududiy va tarmoq dasturlari, vasiylik kengashlari talablari, jahon miqyosidagi texnologik o'zgarishlarni inobatga olgan holda shakllantirish, ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarini optimallashtirish, bunda STEAM yo'nalishlarini (aniq fanlar, texnologiya, injenering, ijodiy san'at va matematika) rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish" [2] kerakligi ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan.

Oxirgi o'n yillikda ta'limning barcha bo'g'inlarida, bugungi zamon talablari asosida ta'lim tizimini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan 100 dan ortiq qaror va farmonlar qabul qilinib, izchillik bilan amaliyotga tatbiq etilmoqda. Bugun shiddat bilan o'zgarayotgan zamon, yuqori malakali kadrlarga bo'lgan talabning ortib borayotgani ta'lim sohasida ham tub islohotlar olib borishni taqozo etmoqda.

Ta'lim sohasidagi amalga oshirilgan chuqur islohotlardan kelib chiqib, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun takomillashtirilgan holda ishlab chiqilib amaliyotga tatbiq etildi. Ushbu qonunni ishlab chiqishda quyidagilar hisobga olindi: xorijiy tajribani chuqur o'rganish asosida milliy ta'lim tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish; ta'lim sifatini yaxshilashga ta'sir qiluvchi omillarni va uning mexanizmlarini qonun mazmunida aks ettirish; ta'lim sifatini yaxshilashga to'sqinlik qilayotgan omillarni bartaraf etish; ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari, huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini tartibga solish. Mazkur loyiha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tashabbusi bilan amalga oshirildi. Qonun loyihasini ishlab chiqish jarayonida yigirmadan ortiq xorijiy davlatning ta'lim to'g'risidagi qonunlari o'rganildi va ularning ilg'or tajribalari inobatga olindi. Qonun loyihasini ishlab chiqishda 30 ga yaqin manfaatdor vazirlik va idoralar, ta'lim sohasida faoliyat yuritayotgan 50 dan ortiq mutaxassis va 100 dan ortiq fuqaro qonun bo'yicha fikr, mulohaza va takliflarini bildirishdi.

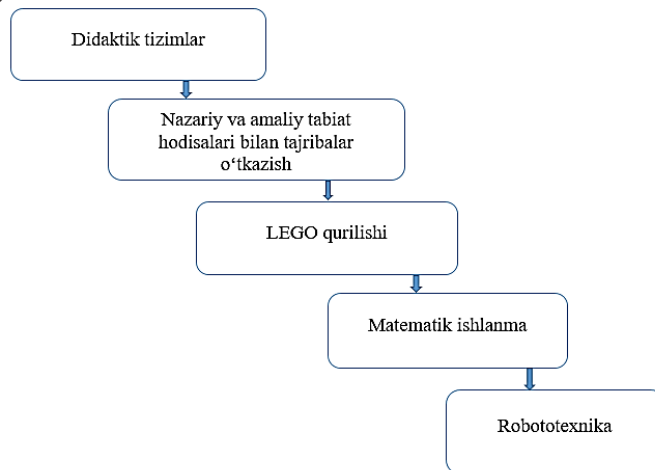
Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020-yil 23-sentyabrda imzolangan amaldagi ta'lim to'g'risidagi qonunda ta'limning uzluksizligiga alohida e'tibor qaratilganini ko'rish mumkin [1]. Uzluksiz ta'limning 7 ta turini hamda ularning bir-biriga uzviy ravishda va qat'iy ketma-ketlikda bog'liqligini ko'rish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Uzluksiz ta'limning 7 ta turi va ularning uzviy bog'liqligi

Shunday ekan, STEAM fanlar ta'limini uzluksiz ta'limda joriy etish ta'limda yangicha zamonaviy ko'rinish kasb etadi. Uzluksiz ta'limda STEAM ta'limni amalga oshirishning mazmuni va metodlarining o'ziga xosligini ko'rib o'tsak, STEAM yondashuvli o'qitish Qo'shma Shtatlarda paydo bo'lib, bugungi kunda u o'z ilmiy-texnik elitasini oshirishga qaratilgan mamlakatlarda davlat dasturlari darajasida joriy etilmoqda.

Rossiyada STEAM ta'limi birinchi navbatda maktabdan tashqari ta'lim sifatida hozirgi vaqtda juda tez rivojlanmoqda. Dastlab maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar uchun dasturlar qisman ishlab chiqilgan bo'lib, STEAM pedagogikasi vazifalarini amalga oshirish uchun zamonaviy ta'lim-fan muhiti bilan ta'minlangan. Bu dastur o'zaro bog'langan beshta mustaqil moduldan iborat (2-rasm).

2-rasm. Mustaqil va o'zaro bog'langan beshta modul

Har bir modul uslubiy jihozlar bilan ta'minlangan materiallar va maxsus ishlab chiqilgan mavzulardan iborat bo'lib, Davlat ta'lim standartiga mos keladi. Bunda bola rivojlanishini kuchaytirish, bolalikning xilma-xilligini qo'llab-quvvatlash, muhim bosqich sifatida bolalikning o'ziga xosligi va ichki qiymatini saqlash tamoyillariga asoslanadi. Shaxsning umumiy rivojlanishida, shaxsni rivojlantiruvchi va insonparvarlik, kattalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning tabiati, hurmat, bolaning shaxsiyati, dasturni o'ziga xos shakllarda amalga oshirish yosh xususiyatidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions). Maktabgacha ta'lim yoshida bo'lgan bolalarning tarbiyasida STEAM ta'limini amalga oshirish juda muhim va eng dolzarb hisoblanib, tarbiyalanuvchilarga quyidagilarni o'rgatuvchi yondashuv hisoblanishi 3-rasmda keltirib o'tilgan.

Birinchidan	tabiatdagi atrof muhitni o'rganish
Ikkinchidan	ilk bor ijodiy yondashuvni shakllanishi
Uchinchidan	muhandislik yondashuviga o'rgatish orqali ijodiy izlanuvchanligini shakllantirish
To'rtinchidan	mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirish
Beshinchidan	ilmiy metodlarni tushunish va qo'llash
Oltinchidan	loyihalash hamda konstruksiyalash asoslarini tushunishga imkoniyat beradi

3-rasm. STEAM ta'limini amalga oshirishdagi o'rgatuvchi yondashuvlar

STEAM ta'limini amalga oshirishni asosan 4 yoshli bolalardan boshlash maqsadga muvofiq, chunki shu yoshdan boshlab bolalarda fikrlash rivojlana boshlaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlariga bormaydigan bolalarda ham loydan turli narsalarni (uy hayvonlari, avtomobillar, uy jihozlari, daraxtlar va boshqalar) yasash holatlarini ko'rish mumkin, aynan shu yoshda bolalarga atrof-muhitdagi jarayonlarning ta'siri kuchli bo'ladi. Shuning uchun ham bolalar atrofidagi narsalarni loydan yasash va unga o'xshatishga harakat qilishini ko'rish mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida aniq rejalar asosida narsa-buyumlarni yasashlariga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bunda bolalar plastilin yoki LEGO o'yinchoqlaridan turli narsalarni yasashni o'rganishadi. Shu davrda STEAM ta'limini amalga oshirish bolada ijodkorlik va mantiqiy fikr yuritishning shakllanishiga yordam beradi. Bolalarni zeriktirib qo'ymaslik uchun dastlab turli rangdagi va kam elementlardan iborat shakllarni yasashga o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Ma'lum bir vaqt o'tib, elementlar sonini orttirib, murakkab bo'lgan ob'ektlarni yasashga o'rgatish hamda loyihasini yaratish yoki tayyor rasmlar va loyihalarga qarab ob'ektni yaratishga o'rgatib borish, keyinchalik ushbu ob'ektdan nimasi bilandir farq qiluvchi va foydali bo'lgan boshqa ob'ektni yasashga o'rgatish orqali muhandislikda STEAM ta'lim yondashuvini amalga oshirish hisoblanadi.

STEAM ta'limining ko'p afzalliklari va dolzarbligi bugungi kunda yaqqol ko'rinib turibdi. Ammo bu amaliy va progressiv tizimni "mahorat"ni rivojlantirishda muhim muammolar mavjud. Bundan ko'rinadiki, "Maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar uchun STEAM ta'limi" dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish eng muhim masala hisoblanadi [6].

Bolaning o'z-o'zini anglashi va ijodkorligi maktabgacha yoshdagi bolaning sub'ektivligini shakllantirish bilan bog'liq. Biroq o'qituvchilarning o'zi uchun "sub'ektivlik" tushunchasini tushunish qiyin bo'lib qolmoqda. Maktabgacha yoshdagi bola STEAMni o'rganish vazifalarini qay darajada tushunishi bola rivojlanishining yosh-me'yoriy modeli orqali aniqlanadi; bu model bizga normal rivojlanish uchun qulay va noqulay sharoitlarni aniqlashga yordam beradi [6]. Yosh normasini bilish nafaqat bolalar bilan yetarli darajada ishlashga yordam beradi, balki bolalarning rivojlanish yosh-me'yoriy modeli - bu rivojlanishning to'g'ri normasi haqidagi ruhiy konsepsiyaning pedagogik talqini bo'lib, ongda umumiylikdan sub'ektivlikning shakllanishini tahlil qiladi.

Boladagi faoliyat aniq niyat-maqsadning mavjudligida namoyon bo'ladi. Bolaning maqsadga muvofiq material ustida ishlashi va yakuniy natijani qayd etishi, uning mustaqil ravishda namunalarni tanlashi va turli materiallardan nusxa ko'chirishi o'rgatuvchining istagiga asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bola qiziquvchan bo'lib, u atrofidagi narsalar va hodisalar to'g'risida "qanday?", "nima uchun?", "bu nima?" kabi savollar beradi. Ularni tushuntirishda faktlar va

oddiy sabab-oqibat asosida muayyan materiallarni tizimlashtirib (xaritalar, diagrammalar, piktogrammalar, hikoyalar, rasmlar va boshqalar) o'rgatish muhim sanaladi [6].

Bolalarda turli kasblarni tanlatishda e'tiborga olish kerak bo'lgan bir qancha muhim jihatlar mavjud. Birinchidan, bola kelajakdagi ishi bilan o'zi qiziqishi kerak, qarindosh yoki tanishlarining qiziqishiga ko'ra emas. Ikkinchidan, bolaga ish tanlashda har bir kasb ma'lum bir faoliyatni, fikrlashni va qobiliyatni talab qilishini tushuntirish kerak bo'ladi. Uchinchidan, kelajakdagi faoliyat bolaning shaxsiy xususiyatlariga mos kelishi lozim. Shundan so'ng bola ongida sub'ektivlik - o'z-o'zini anglash bilan bog'liq kechinmalar, his-tuyg'ular va boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lish - rivojlanadi. Bu davrda tabiat hodisalari, dunyoqarash va odamlar dunyosi haqidagi dastlabki tasavvurlar shakllanadi. STEAM ta'limi maktabgacha yoshdagi bola rivojlanish normasida eng zarur yondashuv bo'lib, uning tamoyillari yoshga bog'liq rivojlanish muammolarini tabiiy ravishda hal qiladi.

Bola eng faol tadqiqotchi va eksperimentator hisoblanadi. Ko'plab maxsus psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 3–5 yoshdagi bola allaqachon yangi g'oyalar, shakllar va dizaynlarni yaratishga qodir - go'yo tayyor muhandis. Yaxshi tashkil etilgan ta'lim jarayoni bilan bolalarning tabiiy dunyoni tushunishga bo'lgan qiziqishi texnik ijodkorlikka aylanishi bilan birga, kelajakda egallashi mumkin bo'lgan kasbga qiziqishlarini ham uyg'otadi [6]. Maktabgacha ta'lim va tarbiyada STEAM ta'limini amalga oshirish bolalarda tabiatni anglash, ijodiy yondashuvni shakllantirish, muhandislik yondashuviga o'rgatish orqali kashfiyotchilikni rivojlantirish, mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirish, ilmiy metodlarni tushunish va qo'llash, loyihalash hamda konstruksiyalash asoslarini o'zlashtirishga imkon beradi [7].

Ushbu ta'limni amalga oshirishda quyidagi metodlardan foydalanish mumkin: blended learning; webinar metodi; evristik o'qitish metodi; modellash; dasturlash va boshqalar. STEAM ta'lim yondashuvini amalga oshirish vaqtida bolalarning qiziqishiga qarab ularning kelajakdagi qaysi kasbga moyilligini ajratib olish va rivojlantirish muhim sanaladi.

Vazirlar Mahkamasining tegishli qarori bilan Prezident maktablariga respublika umumta'lim muassasalarining to'rtinchi - to'qqizinchi sinf bitiruvchilari orasidan qobiliyatli va iqtidorli, baholar tabeli asosida tegishli STEAM fanlari (matematika, biologiya, informatika va axborot texnologiyalari, fizika, algebra, geometriya hamda kimyo) bo'yicha a'lo bahoga tugatgan o'quvchilar tanlov asosida qabul qilindi [3]. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu Prezident maktablarida o'quvchilar STEAM ta'lim yondashuvi orqali o'qitilishi rejalashtirilgan bo'lib, bunda o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini unumli o'tkazish, darsdan tashqari to'garaklarni tashkil etish va dars vaqtida olingan nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash ishlarini yo'lga qo'yish ham nazarda tutilgan.

O'quvchilarning mustaqil ta'limini amalga oshirish hozirgi vaqtda eng muhim jarayon bo'lib, ko'pchilik holatda ushbu jarayonning amalga oshirilmasdan qolayotgani ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Ta'lim tizimi rivojlangan Xitoy, Yaponiya, Isroil, Singapur, Amerika Qo'shma Shtatlari va Rossiya kabi davlatlar tajribasidan kelib chiqib, ushbu tadqiqot ishi STEAM ta'limining mohiyati va mazmunini tahlil qilish, asosiy muammo va qarama-qarshiliklarni aniqlash, uni rivojlantirishning asosiy yondashuvlarini belgilash hamda muhandislik ta'limi tizimiga yangicha yondashuvni takomillashtirish kabi dolzarb masalalarni STEAM ta'limi orqali ko'rib chiqishga bag'ishlangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Muhandislik faoliyati komponentlari va ularning rivojlanishi orqali kasbiy kompetentlikni shakllantirish, kadrlar tayyorlashda hozirgi zamon ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirishda STEAM ta'limi nazariy va uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. STEAM ta'limi - muhandislarni tayyorlashda kompetensiyaviy va shaxs-faoliyat yondashuvlarini amalga oshirishdagi muammo va qarama-qarshiliklarni yengib o'tishga xizmat

qiluvchi ta'lim turidir [4].

STEAM fanlarini o'qitish, ushbu ta'lim asosini fizika-matematika profilidagi fanlar tashkil etganligi sababli, kasb tanlashda motivatsiyaning ortishiga va muvaffaqiyat darajasining yaxshilanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, STEAM ta'limining murakkabligi va ko'p qirraliligi uning turlari, yo'nalishi va murakkablik darajasi bo'yicha turli xil dasturlar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 23.09.2020-yildagi O'RQ-637-son Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ni to'g'risidagi Farmoni.
3. Turdiyev Sh.R. Modellar xarakteri va modellash jarayonlarining tarkibiy qismlari // Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities. – New York, USA, 2022. – April 28.
4. Shadiyev R.D., Turdiyev Sh.R. Basic didactic principles of building an integrated system of training to innovation engineering // Razvitiye nauki v XXI veke. – Xarkov, 2016. – 16 maya. – P. 87–90.
5. Turdiyev Sh.R. Talabalarda kasbiy-amaliy masalalarni yechish ko'nikmalarini shakllantirish // O'zMU xabarleri. – Toshkent, 2016. – №1/4. – B. 256–259.
6. Turdiyev Sh.R. Oliy ta'lim jarayonida aniq va tabiiy-ilmiy fanlar mazmunini optimallashtirish // O'zMU xabarleri. – 2015. – №1/3. – B. 127–131.
7. Turdiyev Sh.R. Maktabgacha yoshdagi bolalarda STEM ta'limini amalga oshirishning psixologik-pedagogik shartlari // "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish muammolari" xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Qarshi, 2022. – 17–18 may.
8. Turdiqulov E.O., Djurayev R.X. va boshqalar. Integratsiyalashgan ta'lim nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2009. – 176 b.

O'ZBEKISTON VA UNESCO O'RTASIDAGI TA'LIM VA MADANIYAT SOHASIDAGI HAMKORLIK: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

*Usanboyev Javlonbek Farxod o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim hamda madaniyat sohasidagi hamkorlikning rivojlanish bosqichlari, zamonaviy tendensiyalari va institutsional mexanizmlari tahlil qilinadi. Ta'lim diplomatiyasi, madaniy diplomatiya, SmartED tashabbusi, xalqaro konferensiyalar hamda ta'lim va madaniyat integratsiyasining rivojlanish istiqbollari rasmiy manbalar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, UNESCO, ta'lim diplomatiyasi, madaniy diplomatiya, xalqaro hamkorlik, SmartED, madaniy meros, pedagog kadrlar, gumanitar hamkorlik.

СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКИСТАНА И ЮНЕСКО В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье анализируются этапы развития, современные тенденции и институциональные механизмы сотрудничества Узбекистана и ЮНЕСКО в сфере образования и культуры. На основе официальных источников рассматриваются образовательная и культурная дипломатия, инициатива SmartED, международные конференции, а также перспективы интеграции образования и культуры.

Ключевые слова: Узбекистан, ЮНЕСКО, образовательная дипломатия, культурная дипломатия, международное сотрудничество, SmartED, культурное наследие, педагогические кадры, гуманитарное сотрудничество.

COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND UNESCO IN EDUCATION AND CULTURE: CURRENT TRENDS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. The article analyzes the development stages, current trends, and institutional mechanisms of cooperation between Uzbekistan and UNESCO in education and culture. Drawing on official sources, it examines educational and cultural diplomacy, the SmartED initiative, international conferences, and prospects for integrating education and culture within broader humanitarian cooperation.

Keywords: Uzbekistan, UNESCO, educational diplomacy, cultural diplomacy, international cooperation, SmartED, cultural heritage, teacher education, humanitarian cooperation.

KIRISH. Globallashuv, raqamli transformatsiya va madaniyatlararo aloqalar jadallashib borayotgan hozirgi davrda ta'lim va madaniyat davlatlarning barqaror taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, bilimlardan teng foydalanish imkoniyatini yaratish, sifatli ta'limni rivojlantirish, milliy madaniy qadriyatlarni saqlash hamda ularni umuminsoniy madaniy makonga integratsiya qilish masalalari xalqaro hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti – UNESCO alohida institutsional o'ringa ega.

UNESCO faoliyatining konseptual asoslari 1945-yil 16-noyabrda qabul qilingan Tashkilot Konstitutsiyasida belgilangan. Mazkur hujjatga ko'ra, tashkilotning asosiy maqsadi ta'lim,

fan va madaniyat orqali davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish vositasida tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlashdan iborat [1]. UNESCO konsepsiyasida ta'lim faqat bilim berish vositasi, madaniyat esa tarixiy qadriyatlarni saqlash sohasi sifatida emas, balki xalqlar o'rtasidagi o'zaro anglashuv, tenglik, bag'rikenglik va intellektual hamjihatlikni ta'minlovchi o'zaro bog'liq omillar sifatida qaraladi.

Mazkur yondashuv O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi hamkorlikning mazmunida ham yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbekiston 1993-yilda UNESCOga a'zo bo'ldi, 1996-yilda esa Toshkentda UNESCO vakolatxonasi tashkil etildi. Shundan keyingi davrda tomonlar o'rtasidagi munosabatlar ta'lim, fan, madaniy meros, axborot va kommunikatsiya, ijodiy iqtisodiyot hamda barqaror rivojlanish kabi yo'nalishlarda bosqichma-bosqich kengaydi [2; 3]. UNESCOning Toshkentdagi vakolatxonasi bugungi kunda kasbiy ta'lim, pedagoglarning kasbiy rivojlanishi, moddiy va nomoddiy madaniy merosni targ'ib qilish, ijodiy iqtisodiyot hamda media sohasi bo'yicha qator dastur va loyihalarni amalga oshirmoqda [3].

O'zbekiston-UNESCO hamkorligining zamonaviy mazmunini baholashda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 30-oktabrda Samarqandda o'tkazilgan UNESCO Bosh konferensiyasi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi fikri alohida ahamiyatga ega. Davlat rahbari tashkilotning xalqaro hayotdagi o'rniga baho berib: "UNESCO ... ta'lim, ilm-fan, madaniyat, san'at, axborot sohasida global hamkorlik, o'zaro ishonch va hamjihatlik borasida jahondagi nufuzli institut sifatida o'zini namoyon etib kelmoqda", – deb ta'kidladi [2]. Mazkur fikr UNESCOning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi vazifasi faqat alohida ta'lim yoki madaniy loyihalarni amalga oshirishdan iborat emasligini, balki bilim, madaniyat va gumanitar hamkorlik vositasida davlatlar o'rtasida o'zaro ishonchni shakllantirish bilan ham bog'liq ekanini ko'rsatadi.

2025-yilda UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasi Samarqandda o'tkazilgani O'zbekiston va Tashkilot munosabatlarining yangi bosqichga ko'tarilganini namoyish etdi. Mazkur anjuman UNESCO Bosh konferensiyasining 1985-yildan buyon ilk bor Parijdagi bosh qarorgohdan tashqarida o'tkazilgan sessiyasi bo'ldi [2; 21]. Konferensiya doirasida ta'limda inklyuzivlik, sun'iy intellektdan foydalanish, kasbiy ta'limni rivojlantirish, madaniy merosni asrash, raqamli meros, media savodxonlik va madaniyatlararo muloqot bilan bog'liq qator tashabbuslar ilgari surildi [2].

Ta'lim yo'nalishidagi hamkorlik O'zbekistonning milliy taraqqiyot ustuvorliklari bilan ham uzviy bog'langan. 2022-yilda BMTning Ta'limni transformatsiya qilish sammiti doirasida taqdim etilgan O'zbekistonning milliy majburiyatlari bayonotida inklyuziv, adolatli va sifatli ta'lim tizimini shakllantirish, ta'limdagi tengsizlikni kamaytirish va barcha toifadagi fuqarolar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini ta'minlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [4]. Mazkur maqsadlar UNESCO ilgari surayotgan Barqaror rivojlanish maqsadlarining 4-maqsadi – sifatli va inklyuziv ta'limni ta'minlash tamoyillari bilan uyg'unlashadi.

O'zbekiston va UNESCO hamkorligining o'ziga xos jihatlaridan biri ta'lim va madaniyat yo'nalishlarining bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o'zaro integratsiyada rivojlantirilishidir. Buning amaliy misollaridan biri UNESCO tomonidan O'zbekistonda barqaror rivojlanish uchun ta'limga mahalliy madaniy bilim va nomoddiy madaniy meros elementlarini integratsiya qilish bo'yicha amalga oshirilgan loyiha hisoblanadi. Mazkur tashabbus doirasida milliy qo'shiqchilik va milliy o'yinlar elementlarini maktab ta'limi materiallariga kiritish bo'yicha tajriba olib borildi [5]. Bu esa ta'limni madaniy merosni saqlash va avlodlararo uzatish mexanizmi sifatida qo'llash imkoniyatini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda hamkorlik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlarni tayyorlash yo'nalishida ham yangi mazmun kasb etdi. UNESCO 2025-yildan boshlab O'zbekistonda ta'lim xizmatlarining

sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan SmartED loyihasi doirasida o'qituvchilarni dastlabki tayyorlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirishga ko'maklashmoqda [6; 19; 20].

O'zbekiston–UNESCO hamkorligining zamonaviy bosqichini belgilovchi muhim voqealardan yana biri 2026-yil 8-aprelda UNESCO va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida yangi Hamkorlik bitimining imzolanishi bo'ldi. Mazkur hujjat asosida ishlab chiqilgan 2026–2027-yillarga mo'ljallangan yo'l xaritasi 16 ta ustuvor tashabbusni qamrab oladi. Ular orasida inklyuziv ta'lim, sun'iy intellekt, madaniy meros, gender tengligi, media va axborot savodxonligi kabi yo'nalishlarning bir tizimga birlashtirilgani hamkorlikning kompleks tus olayotganini ko'rsatadi [7].

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim hamda madaniyat sohasidagi hamkorlikni faqat amalga oshirilgan xalqaro tadbirlar, dasturlar yoki alohida loyihalar ro'yxati asosida yoritish yetarli emas. Mazkur jarayonni institutsional hamkorlik, ta'lim sifatini rivojlantirish, madaniy qadriyatlarni ta'limga integratsiyalash, raqamlashtirish va innovatsiyalar hamda xalqaro madaniy muloqot kabi o'zaro bog'langan yo'nalishlar asosida o'rganish zarur. Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim va madaniyat sohasidagi hamkorlikning shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish, zamonaviy hamkorlik tendensiyalarini aniqlash hamda uning istiqboldagi ustuvor yo'nalishlarini ilmiy jihatdan baholashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim hamda madaniyat sohasidagi hamkorlikni ilmiy tahlil qilishda an'anaviy davlatlararo aloqalar konsepsiyasi bilan cheklanib qolish yetarli emas. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda ta'lim, ilmiy bilim, madaniyat va tarixiy meros davlatlar o'rtasidagi muloqot, o'zaro ishonch hamda uzoq muddatli sheriklikni shakllantiruvchi mustaqil diplomatik resurslarga aylanmoqda. Shu sababli mazkur tadqiqotning nazariy asosini knowledge diplomacy – bilim diplomatiyasi, educational diplomacy – ta'lim diplomatiyasi, cultural diplomacy – madaniy diplomatiya va heritage diplomacy – meros diplomatiyasi konsepsiyalari tashkil etadi.

Ta'limning xalqaro munosabatlardagi rolini izohlashda J. Knightning tadqiqotlari muhim metodologik asos beradi. Uning “Knowledge Diplomacy in International Relations and Higher Education” monografiyasida xalqaro ta'lim, ilmiy tadqiqot va innovatsiyalar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlovchi “bilim diplomatiyasi” mexanizmi sifatida talqin qilinadi [8]. Knight bilim diplomatiyasini “yumshoq kuch” konsepsiyasidan farqlab, uning asosini bir tomonlama ta'sir yoki jozibadorlik emas, balki hamkorlik, o'zaro manfaat, o'zaro bog'liqlik va manfaatlarning mushtarakligi tashkil etishini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv UNESCO va O'zbekiston hamkorligini tahlil qilish uchun ayniqsa muhim.

Knightning “Moving from Soft Power to Knowledge Diplomacy” tadqiqotida ta'limning xalqaro siyosatdagi o'rnini faqat davlatning jozibadorligini oshirish vositasi sifatida baholash cheklangan yondashuv ekani asoslanadi [9]. Muallif oliy ta'lim, tadqiqot va innovatsiyalar orqali amalga oshiriladigan xalqaro aloqalarda tomonlarning birgalikda muammo hal qilishi va bilim yaratishi ustuvor bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi.

Ta'lim diplomatiyasining bevosita nazariy talqini I. Mietule, S. Hushko, I. Maksymova, H. Purii va V. Kulishov tadqiqotida ham yoritilgan [10]. Mualliflar ta'lim diplomatiyasini zamonaviy jamoat diplomatiyasining shakllaridan biri sifatida baholab, uning tarkibiga ta'lim muassasalarining xalqaro imijini shakllantirish, ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish va global ta'lim makonida yangi hamkorlik mazmunini yaratishni kiritadilar.

Madaniy diplomatiyaga oid ilmiy adabiyotlarda esa ushbu hodisaning davlatning tashqi imijini shakllantirishdan kengroq mazmunga egaligi qayd etiladi. I. Ang, Y.R. Isar va P. Mar madaniy

diplomatiyani faqat “milliy manfaatni chet elda targ‘ib qilish” modeli orqali tushuntirish yetarli emasligini ta’kidlab, madaniy aloqalarda davlatdan tashqari institutlar, san’atkorlar, xalqaro tashkilotlar va transmilliy tarmoqlarning ham faol rol o‘ynashini ko‘rsatadilar [11].

T. Winter tomonidan ishlab chiqilgan “heritage diplomacy” – meros diplomatiyasi konsepsiyasi madaniy merosning xalqaro munosabatlardagi funksiyalarini yanada chuqurroq ochib beradi [12]. Muallif merosni davlatlar va xalqaro institutlar o‘rtasidagi hamkorlik, madaniy yordam va muzokaralarning faol elementi sifatida tahlil qiladi. Shu nuqtai nazardan, UNESCO ro‘yxatlari, xalqaro ekspertiza, qo‘shma nominatsiyalar va merosni muhofaza qilish dasturlari bir vaqtning o‘zida ilmiy-madaniy va diplomatik vazifani bajaradi.

Markaziy Osiyo kontekstida G. Scioratining tadqiqoti alohida ahamiyatga ega [13]. Muallif UNESCOning transmilliy meros obyektlari misolida umumiy tarixiy meros davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik uchun resurs bo‘lishi bilan bir qatorda, uning talqini geosiyosiy manfaatlar va tarixiy narrativlardan ham xoli emasligini ko‘rsatadi. Mazkur qarash O‘zbekistonning UNESCO doirasidagi faoliyatini tanqidiy va muvozanatli baholash uchun metodologik jihatdan muhimdir.

O‘zbekiston–UNESCO munosabatlarini bevosita tadqiq etgan milliy ilmiy ishlar orasida M.A. Asrorxo‘jayevaning “O‘zbekistonning ko‘p tomonlama diplomatiyasida YUNESKO bilan hamkorlik istiqbollari” mavzusidagi siyosiy fanlar bo‘yicha PhD dissertatsiyasi alohida o‘rin tutadi [14]. Muallif UNESCO bilan hamkorlikni O‘zbekistonning ko‘p tomonlama diplomatiyasi tizimida tadqiq qilib, fan, ta’lim, madaniyat va turizm sohalaridagi aloqalarni yagona diplomatik jarayonning tarkibiy qismlari sifatida ko‘rib chiqadi.

S.A. Rakhimovning O‘zbekiston va UNESCOning xalqaro madaniy-gumanitar aloqalarini rivojlantirish bo‘yicha hamkorligiga bag‘ishlangan maqolasida madaniy meros, ilm-fan va ta’lim sohasidagi aloqalar birgalikda tahlil qilingan [15]. Muallif O‘zbekiston–UNESCO munosabatlarining gumanitar yo‘nalishi madaniyatni muhofaza qilish bilangina cheklanmasdan, ilm-fan va ta’lim almashuvlari orqali xalqaro hamkorlikni kengaytirishini qayd etadi.

J. Rustamovning 2026-yilda e‘lon qilingan “Ta’limni rivojlantirish bo‘yicha O‘zbekiston–YUNESKO munosabatlari” maqolasi bevosita ta’lim yo‘nalishidagi hamkorlikni o‘rganishga bag‘ishlangan [16]. Unda UNESCO doirasidagi ta’lim strategiyalari, Barqaror rivojlanish maqsadlari va O‘zbekistondagi ta’lim islohotlari bilan bog‘liq tashabbuslar tahlil qilingan.

S. Sarayevning UNESCOning O‘zbekistonda madaniy diplomatiyani rivojlantirishdagi o‘rniga bag‘ishlangan tadqiqotida mamlakatning tarixiy merosi, UNESCO ro‘yxatlari va xalqaro madaniy tashabbuslar O‘zbekistonning xalqaro imijini shakllantirish omillari sifatida tahlil qilingan [17]. Muallif madaniy diplomatiyaning samaradorligini oshirish uchun institutsional muvofiqlashtirish va mahalliy jamoalarning ishtirokini kuchaytirish zarurligini qayd etadi.

Tahlil qilingan adabiyotlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, mavjud ilmiy ishlarda uchta asosiy yo‘nalish shakllangan. Birinchi yo‘nalish xalqaro ta’lim va bilim almashinuvini diplomatiyaning yangi shakli sifatida o‘rganadi [8–10]. Ikkinchi yo‘nalish madaniyat va merosning xalqaro munosabatlardagi diplomatik funksiyasini ochib beradi [11–13]. Uchinchi guruhdagi tadqiqotlar esa O‘zbekistonning UNESCO bilan ko‘p tomonlama aloqalari, madaniy meros va ta’lim sohasidagi hamkorlikning alohida jihatlarini tahlil qiladi [14–17].

Shu bilan birga, O‘zbekiston–UNESCO hamkorligida ta’lim diplomatiyasi va madaniy diplomatiyaning o‘zaro integratsiyasini, ayniqsa 2022–2026-yillardagi yangi tashabbuslar kontekstida kompleks ravishda tahlil qilgan tadqiqotlar nisbatan cheklangan. 2022-yilgi Toshkent deklaratsiyasi [22], nomoddiy madaniy merosni ta’limga integratsiya qilish tajribasi [5; 23], 2025-yilda pedagoglarni tayyorlashga qaratilgan SmartED loyihasi [19; 20], UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasi Samarqandda o‘tkazilishi [21] va 2026–2027-yillarga

mo'ljallangan yangi hamkorlik yo'l xaritasi [7] ushbu munosabatlarda yangi empirik vaziyatni shakllantirdi.

Shuning uchun mazkur maqolada mavjud adabiyotlardan farqli ravishda "ta'lim – madaniyat – diplomatiya" uchligi yagona tahliliy tizim sifatida qabul qilinadi. Bunda UNESCO bilan hamkorlikning samarasi faqat xalqaro tadbirlar soni yoki alohida loyihalar bilan emas, balki xalqaro bilim va standartlarning milliy ta'lim tizimiga kirib kelishi, milliy madaniyatning ta'lim vositasida avlodlararo uzatilishi va O'zbekistonning global gumanitar muloqotdagi institutsional ishtiroki bilan baholanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning obyekti 1993–2026-yillar davomida O'zbekiston Respublikasi va UNESCO o'rtasida ta'lim hamda madaniyat yo'nalishlarida shakllangan hamkorlik jarayonidir. Tadqiqotning predmeti ushbu hamkorlikning institutsional mexanizmlari, ta'lim va madaniyat sohasidagi xalqaro dasturlar, bilim va madaniy diplomatiya vositalari hamda ularning O'zbekistonning milliy taraqqiyoti va xalqaro gumanitar aloqalariga ta'siridan iborat.

Tadqiqotning manbaviy bazasi uch guruhga ajratildi. Birinchi guruhni bilim, ta'lim va madaniy diplomatiya nazariyasiga bag'ishlangan J. Knight, I. Mietule va hammualliflar, I. Ang, Y.R. Isar, P. Mar, T. Winter hamda G. Scioratining xalqaro tadqiqotlari tashkil etdi [8–13]. Ikkinchi guruhga O'zbekiston–UNESCO munosabatlari bo'yicha M.A. Asrorxo'jayeva, S.A. Rakhimov, J. Rustamova va S. Sarayevning ilmiy ishlari kiritildi [14–17]. Uchinchi guruhda esa UNESCOning rasmiy birlamchi hujjatlari – 2022-yilgi Toshkent deklaratsiyasi, UNESCOning O'zbekistondagi ta'lim va madaniyat loyihalari, SmartED materiallari, 43-Bosh konferensiya hujjatlari va 2026–2027-yillarga mo'ljallangan hamkorlik yo'l xaritasi tahlil qilindi [5–7; 18–23].

Tarixiy-xronologik metod asosida O'zbekiston–UNESCO hamkorligining rivojlanishi vaqt kesimida tahlil qilindi. M.A. Asrorxo'jayeva tomonidan taklif qilingan davrlashtirish [14] boshlang'ich nazariy asos sifatida olinib, zamonaviy jarayonlar hisobga olingan holda tadqiqot uchun quyidagi ishchi davrlashtirish qo'llanildi: 1993–2006-yillar – institutsional asoslarning shakllanishi; 2006–2016-yillar – mavjud hamkorlik mexanizmlarining davom etishi; 2017–2024-yillar – ta'lim va madaniy-gumanitar hamkorlikning faollashuvi; 2025–2026-yillar – global tashabbuslar va strategik sheriklikning yangi bosqichi.

Institutsional tahlil metodi UNESCO, UNESCOning Toshkentdagi vakolatxonasi, O'zbekistonning tegishli vazirliklari hamda UNESCO ishlari bo'yicha Milliy komissiya o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishda qo'llanildi. Bunda xalqaro tashkilotning normativ va ekspertlik funksiyasi bilan milliy institutlarning amalga oshiruvchi funksiyasi o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratildi.

Kontent-tahlil metodi yordamida UNESCO va O'zbekiston hamkorligiga oid rasmiy hujjat va dasturlardagi mazmun oltita kategoriya bo'yicha tahlil qilindi: sifatli va inklyuziv ta'lim; pedagog kadrlar va kasbiy rivojlanish; madaniy meros va uning ta'limga integratsiyasi; raqamlashtirish va sun'iy intellekt; xalqaro konferensiyalar va ko'p tomonlama diplomatiya; madaniyatlararo muloqot va xalqaro targ'ibot.

Qiyosiy tahlil metodida ta'lim diplomatiyasi va madaniy diplomatiyaning asosiy xususiyatlari o'zaro solishtirildi. Ta'lim diplomatiyasida bilim, pedagogik tajriba, xalqaro standartlar va kompetensiyalar almashinuvi asosiy instrument bo'lsa, madaniy diplomatiyada tarixiy meros, san'at, an'analar, ijodiy faoliyat va xalqaro madaniy platformalar ustuvor resurs sifatida namoyon bo'ladi. UNESCO tajribasida ushbu ikki yo'nalishning kesishishi – masalan, nomoddiy madaniy merosning maktab dasturlariga integratsiya qilinishi – hamkorlikning sintetik shaklini yuzaga keltiradi [5; 23].

Tadqiqotda case-study metodi asosida beshta asosiy holat tanlandi: nomoddiy madaniy merosni

maktab ta'limiga integratsiya qilish bo'yicha faoliyat; 2022-yil Toshkentdagi Maktabgacha ta'lim bo'yicha jahon konferensiyasi; 2025-yilda pedagog kadrlar tayyorlash va kasbiy rivojlantirishga qaratilgan SmartED tashabbusi; 2025-yil Samarqanddagi UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasi; 2026–2027-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekiston–UNESCO hamkorlik yo'l xaritasi [18–23].

Tadqiqotda manbalarni triangulyatsiya qilish tamoyiliga alohida rioya qilindi. Ya'ni ilmiy adabiyotdagi xulosalar UNESCOning rasmiy hujjatlari bilan, UNESCOning loyiha va yangilik materiallari esa boshqa birlamchi yoki ilmiy manbalar bilan qiyoslandi. Bu usul xalqaro hamkorlik haqidagi faqat rasmiy-pozitiv diskursga tayanib qolmaslik va ta'lim hamda madaniyat diplomatiyasining real institutsional mazmunini aniqroq baholash imkonini beradi.

1-jadval. Tadqiqotda qo'llanilgan metodlar va ularning vazifalari

Metod	Tahlil obyekti	Tadqiqotdagi vazifasi
Tarixiy-xronologik	1993–2026-yillardagi hamkorlik	Rivojlanish bosqichlari va dinamikasini aniqlash
Institutsional tahlil	UNESCO va O'zbekiston institutlari	Hamkorlik mexanizmlarini ochib berish
Kontent-tahlil	Dasturlar, deklaratsiyalar, bitim va yo'l xaritalari	Ustuvor mavzu va tendensiyalarni aniqlash
Qiyosiy tahlil	Ta'lim va madaniy diplomatiya	Umumiy va farqli jihatlarini aniqlash
Case-study	Toshkent–2022, SmartED, Samarqand–2025 va boshqa holatlar	Hamkorlikning amaliy natijalarini konkret misollarda ko'rsatish
Manbalarni triangulyatsiya qilish	Ilmiy adabiyot + UNESCO hujjatlari + milliy manbalar	Faktlar va ilmiy talqinlarning ishonchliligini oshirish

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim va madaniyat sohasidagi hamkorlikka oid rasmiy hujjatlar, dasturlar va xalqaro tadbirlarni tahlil qilish natijasida mazkur munosabatlarda bir necha muhim tendensiyalar kuzatildi. Birinchidan, O'zbekistonning UNESCO bilan hamkorligi alohida loyiha va tadbirlarni amalga oshirishdan xalqaro miqyosdagi ta'lim va madaniyat kun tartibini muhokama qilishga xizmat qiluvchi platformalarni tashkil etish darajasiga kengaygan. Ikkinchidan, ta'lim sohasidagi hamkorlik so'nggi yillarda pedagog kadrlarni tayyorlash va uzluksiz kasbiy rivojlantirish kabi tizimli masalalarga yo'naltirilgan. Uchinchidan, madaniy merosni saqlash va uni ta'lim vositasida avlodlarga yetkazish yo'nalishlari o'zaro yaqinlashgan. To'rtinchidan, 2025–2026-yillarga kelib ta'lim, madaniyat, sun'iy intellekt, media va axborot savodxonligi kabi yo'nalishlar yagona hamkorlik kun tartibida birlashtirila boshlagan.

Ta'lim diplomatiyasining O'zbekiston–UNESCO munosabatlaridagi amaliy ifodasini 2022-yilda Toshkentda o'tkazilgan Maktabgacha ta'lim va tarbiya bo'yicha ikkinchi Jahon konferensiyasi misolida kuzatish mumkin. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yil 14–16-noyabr kunlari o'tkazilgan konferensiyada 147 ta a'zo davlat, jumladan 77 nafar vazir va vazir o'rinbosari vakillari qatnashgan, umumiy ishtirokchilar soni 2 683 nafarni tashkil etgan [18]. Konferensiya yakunida ishtirokchi davlatlar tomonidan Maktabgacha ta'lim va tarbiyani transformatsiya qilish bo'yicha Toshkent deklaratsiyasi qabul qilingan [22].

Toshkent deklaratsiyasida barcha bolalar uchun kamida bir yillik bepul va majburiy maktabgacha ta'limni ta'minlash, maktabgacha ta'lim va tarbiyaga investitsiyalarni oshirish hamda inklyuziv va sifatli tizimlarni shakllantirishga doir xalqaro majburiyatlar belgilandi [22].

UNESCO konferensiya yakunlarini yoritgan rasmiy axborotida a'zo davlatlar maktabgacha ta'limga umumiy ta'lim xarajatlarining kamida 10 foizini yo'naltirishga intilish majburiyatini olganini qayd etgan [18; 22]. Bu ko'rsatkich O'zbekistonning amaldagi milliy byudjet xarajati sifatida emas, Toshkent deklaratsiyasi doirasidagi xalqaro siyosiy majburiyat sifatida talqin qilinadi.

Mazkur konferensiyaning ahamiyati faqat qatnashchilar soni bilan belgilanmaydi. J. Knight tomonidan ilgari surilgan bilim diplomatiyasi konsepsiyasi [8; 9] nuqtai nazaridan, Toshkent konferensiyasi turli davlatlar, xalqaro tashkilotlar va ta'lim ekspertlari o'rtasida bilim, tajriba va ta'lim siyosati bo'yicha yondashuvlarni almashish maydoni bo'lgan. Shu sababli O'zbekistonning konferensiyaga mezbonlik qilishi ta'lim diplomatiyasining "xalqaro siyosiy muloqot uchun platforma yaratish" shakli sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu manbalarga tayangan tahliliy xulosa bo'lib, konferensiyaning o'zi natijasida O'zbekistonda ta'lim sifati avtomatik oshganini anglatmaydi.

O'zbekiston–UNESCO hamkorligining yana bir muhim xususiyati ta'lim va madaniyat sohalarining o'zaro integratsiyasida namoyon bo'ladi. UNESCO O'zbekistonni Osiyo va Tinch okeani mintaqasida nomoddiy madaniy merosni barqaror rivojlanish uchun ta'limga integratsiya qilish bo'yicha pilot mamlakatlardan biri sifatida tanlagan. UNESCO va O'zbekistonning tegishli tashkilotlari hamkorligida oltinchi sinflar uchun milliy qo'shiqchilik va milliy o'yinlarga oid ta'lim materiallari ishlab chiqilgan hamda maktablarda tajriba-sinovdan o'tkazilgan [5].

Mazkur yo'nalish 2019-yilda ham davom ettirildi. UNESCOning rasmiy ma'lumotiga ko'ra, 2019-yil 16–19-iyul kunlari Toshkentda umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari uchun nomoddiy madaniy merosni formal va noformal ta'limga integratsiya qilish bo'yicha milliy seminar tashkil etilgan [23]. Seminar UNESCOning Toshkentdagi vakolatxonasi va O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamkorligida o'tkazilgan.

Ushbu tajriba madaniy diplomatiya bilan ta'lim diplomatiyasining kesishadigan nuqtasini ko'rsatadi. Bunda milliy madaniy meros faqat xalqaro tadbirlarda namoyish etiladigan madaniy resurs emas, balki formal ta'lim mazmuniga kiritiladigan bilim manbasiga aylanadi. I. Ang, Y.R. Isar va P. Marning madaniy diplomatiya haqidagi yondashuvi [11] hamda T. Wintering meros diplomatiyasi konsepsiyasi [12] bilan qiyoslaganda, O'zbekiston tajribasida madaniy merosni saqlash, o'rgatish, avlodlararo uzatish va xalqaro tanitish funksiyalari bir-biriga yaqinlashayotganini ko'rish mumkin.

Ta'lim sohasidagi hamkorlikning keyingi bosqichi pedagog kadrlar tayyorlash va kasbiy rivojlantirish tizimiga qaratilgan. 2025-yil 9-iyulda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi va UNESCO o'rtasida pedagoglarni tayyorlash va ularning kasbiy rivojlanish tizimini takomillashtirish bo'yicha bitim imzolangan [19]. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, ushbu tashabbus "Smart ED: Improving the Quality and Efficiency of Education Services in the Republic of Uzbekistan" qo'shma loyihasining tarkibiy qismi bo'lib, UNESCO tomonidan amalga oshiriladigan komponentning rasmiy loyiha byudjeti 6 530 735 AQSH dollarini tashkil etadi [20].

2026-yil 1-iyulda UNESCO mazkur loyiha doirasidagi dastlabki tahliliy natijalarni e'lon qildi [6]. UNESCO ekspertlari tomonidan pedagoglarni dastlabki tayyorlash tizimidagi "Psixologiya" va "Pedagogika" dasturlari manfaatdor tomonlar bilan suhbatlar va fokus-guruhlar orqali o'rganilgan. Rasmiy xulosada mazkur dasturlar milliy standartlarga umuman mos kelishi hamda O'zbekistonning madaniy va ta'limiy qadriyatlarini aks ettirishi qayd etilgan. Shu bilan birga, tadqiqotga asoslangan tayyorgarlik va sinf doirasidagi pedagogik tadqiqot ko'nikmalarini kuchaytirish zarurati aniqlangan.

UNESCO tomonidan o'tkazilgan Learning Management System – LMS tahlilida ham muayyan muammolar qayd etilgan. Avloniy instituti boshqaruvidagi tizim onlayn kurslar, baholash va dastlabki monitoring imkoniyatlarini taqdim etsa-da, UNESCO tahliliga ko'ra, u asosan alohida kurslarga yo'naltirilgan va turli platformalar bo'yicha fragmentlashgan. Shuningdek, pedagogning elektron portfoliosi mavjud emasligi, mentorlik va professional o'quv hamjamiyatlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarining cheklanganligi, sertifikatlash va kasbiy rivojlanish bilan integratsiyaning yetarli emasligi, shuningdek mobil foydalanish va inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashdagi ayrim cheklovlar qayd etilgan [6].

Mazkur ma'lumotlar ilmiy tahlil nuqtai nazaridan ayniqsa muhimdir. Chunki ular O'zbekiston–UNESCO hamkorligini faqat muvaffaqiyatlar ro'yxati sifatida emas, balki mavjud tizimdagi muammolarni xalqaro ekspertiza asosida aniqlash va keyingi islohotlar uchun tavsiyalar ishlab chiqish jarayoni sifatida baholash imkonini beradi. Demak, ta'lim diplomatiyasining amaliy natijasi faqat xalqaro konferensiya yoki bitim imzolanishida emas, balki milliy ta'lim tizimining konkret elementlarini xalqaro ekspertiza asosida diagnostika qilishda ham namoyon bo'lmoqda.

2-jadval. O'zbekiston–UNESCO hamkorligidagi ta'lim va madaniyat yo'nalishlarining hujjatlashtirilgan natijalari

Yil	Hamkorlik shakli	Rasmiy manbada qayd etilgan natija	Yo'nalish
2014	Nomoddiy merosni ta'limga integratsiya qilish pilot loyihasi	6-sinf uchun milliy qo'shiqchilik va milliy o'yinlarga oid materiallar ishlab chiqilib, pilot maktablarda sinovdan o'tkazilgan	Ta'lim + madaniyat
2019	O'qituvchilar uchun milliy seminar	Nomoddiy madaniy merosni formal va noformal ta'limga integratsiya qilish bo'yicha pedagoglar tayyorlangan	Ta'lim + madaniyat
2022	Maktabgacha ta'lim va tarbiya bo'yicha Jahon konferensiyasi	147 davlat, 77 vazir va vazir o'rinbosari, 2 683 ishtirokchi; Toshkent deklaratsiyasi qabul qilingan	Ta'lim diplomatiyasi
2025	SmartED bo'yicha UNESCO–vazirlik bitimi	Pedagog kadrlarni tayyorlash va kasbiy rivojlantirish bo'yicha UNESCO komponenti boshlangan; loyiha byudjeti 6 530 735 AQSH dollari	Ta'lim
2025	UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasi	184 a'zo davlat, 3 assotsiatsiyalashgan a'zo va 20 NNT/hamkor tashkilot; 4 600 dan ortiq ishtirokchi	Ko'p tomonlama diplomatiya
2026	SmartED doirasidagi dastlabki ekspert tahlili	Pedagogik dasturlar va LMSning kuchli hamda takomillashtirilishi zarur jihatlari aniqlangan	Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish
2026	UNESCO–O'zbekiston yangi Hamkorlik bitimi	2026–2027-yillarga mo'ljallangan 16 ta ustuvor tashabbusli yo'l xaritasi belgilangan	Ta'lim + madaniyat + kommunikatsiya

O'zbekistonning xalqaro madaniy va ta'lim diplomatiyasidagi o'rnini baholashda UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasi alohida ahamiyatga ega. Sessiya 2025-yil 30-oktabrdan 13-noyabrgacha Samarqand shahrida bo'lib o'tdi va UNESCO Bosh konferensiyasi so'nggi 40 yil ichida ilk marta Parijdagi bosh qarorgohdan tashqarida tashkil etildi [2; 21]. UNESCOning sessiya

yakunlariga oid rasmiy ma'lumotiga ko'ra, unda 184 ta a'zo davlat, 3 ta assotsiatsiyalashgan a'zo, 20 ta nodavlat tashkilot va hamkor tashkilot vakillari qatnashgan. Umumiy ishtirokchilar soni 4 600 nafardan ortiq bo'lgan [21].

Mazkur ko'rsatkichlar Samarqand sessiyasini yirik ko'p tomonlama gumanitar diplomatiya platformasi sifatida baholashga imkon beradi. Biroq ilmiy nuqtai nazardan "sessiya O'zbekistonning xalqaro imijini falon foizga oshirdi" kabi miqdoriy xulosalarni chiqarish uchun mavjud manbalar yetarli emas. Rasmiy ma'lumotlar ishtirokchilar ko'lami va O'zbekistonning mezbon davlat sifatidagi institutsional rolini tasdiqlaydi, lekin mamlakat imijidagi o'zgarishni miqdoriy o'lchamaydi. Shu sababli ushbu tadqiqotda Samarqand sessiyasi madaniy va ko'p tomonlama diplomatiya uchun yaratilgan xalqaro platforma sifatida baholanadi.

UNESCO Bosh konferensiyasining 43-sessiyasidan keyin tomonlar o'rtasidagi hamkorlik yangi institutsional hujjat bilan mustahkamlandi. 2026-yil 8-aprelda UNESCO va O'zbekiston Respublikasi yangi Hamkorlik bitimini imzoladi [7]. UNESCO ma'lumotiga ko'ra, hujjat moliyaviy majburiyatni nazarda tutmaydigan hamkorlik bitimi bo'lib, uning asosiy yo'nalishlari qatoriga inklyuziv ta'lim, sun'iy intellekt, madaniy meros, gender tengligi hamda media va axborot savodxonligi kiritilgan. Bitimni amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan 2026–2027-yillar yo'l xaritasi 16 ta ustuvor tashabbusni o'z ichiga oladi [7].

Bu hujjat O'zbekiston–UNESCO hamkorligidagi yana bir tendensiyaning ko'rsatadi: ta'lim va madaniyat endilikda bir-biridan mutlaqo alohida sektorlar sifatida emas, balki raqamlashtirish, sun'iy intellekt, gender va axborot savodxonligi bilan bog'liq ko'p tarmoqli gumanitar kun tartibi tarkibida rivojlantirilmoqda. Ushbu xulosa hujjatda sanab o'tilgan yo'nalishlarning birgalikda kiritilishiga asoslangan tahliliy talqindir; ularning har biri bo'yicha amaliy natijalar esa yo'l xaritasi bajarilishi davomida alohida baholanishi kerak.

Tahlil natijasida O'zbekiston–UNESCO hamkorligining zamonaviy rivojlanishida to'rtta asosiy tendensiya aniqlandi. Birinchi tendensiya – loyiha ishtirokchisidan xalqaro muloqot platformasi mezboniga tomon rivojlanish. 2014 va 2019-yillardagi faoliyat asosan O'zbekiston hududida muayyan ta'lim va madaniyat loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan bo'lsa, 2022-yildagi Jahon konferensiyasi va 2025-yildagi UNESCO Bosh konferensiyasi O'zbekistonni global ta'lim va madaniy siyosat muhokama qiladigan ko'p tomonlama maydon sifatida namoyon etdi.

Ikkinchi tendensiya – alohida tadbirlardan tizimli ta'lim islohotlariga o'tish. SmartED loyihasi doirasida e'tibor bitta seminar yoki konferensiyadan pedagoglarni dastlabki tayyorlash, uzluksiz kasbiy rivojlantirish, LMS, professional standartlar va mentorlik kabi tizim elementlariga ko'chgan [6; 19; 20].

Uchinchi tendensiya – ta'lim va madaniyatning funksional integratsiyasi. Nomoddiy madaniy meros elementlarini maktab ta'limiga kiritish tajribasi madaniyatni faqat muhofaza qilish obyektidan ta'lim resursiga aylantiradi. Shu jihatdan O'zbekiston tajribasi madaniy diplomatiya va ta'lim diplomatiyasining kesishuvini namoyon etadi [5; 23].

To'rtinchi tendensiya – hamkorlik kun tartibining diversifikatsiyasi. 2026–2027-yillar yo'l xaritasida ta'lim va madaniyat bilan bir qatorda sun'iy intellekt, gender tengligi hamda media va axborot savodxonligining kiritilishi UNESCO–O'zbekiston hamkorligi mazmunining kengayayotganini ko'rsatadi [7].

3-jadval. Ta'lim diplomatiyasi va madaniy diplomatiyaning O'zbekiston–UNESCO hamkorligidagi namoyon bo'lishi

Mezon	Ta'lim diplomatiyasi	Madaniy diplomatiya	Integratsiyalashgan ko'rinishi
Asosiy resurs	Bilim, ta'lim siyosati, pedagogik tajriba	Madaniy meros, san'at, an'ana	Madaniy bilimni ta'lim orqali uzatish
Hujjatlangan misol	Toshkent–2022, SmartED	UNESCO madaniy meros faoliyati, Samarqand–2025	Nomoddiy merosni maktab ta'limiga integratsiya qilish
Hamkorlik mexanizmi	Konferensiya, ekspertiza, trening, tizim tahlili	Xalqaro platforma, merosni saqlash va targ'ib qilish	UNESCO Ta'lim va Madaniyat sektorlarining qo'shma faoliyati
Asosiy hujjatlashtirilgan natija	Toshkent deklaratsiyasi; pedagogik tizim diagnostikasi	Xalqaro gumanitar muloqot platformalarining tashkil etilishi	O'quv materiallari va pedagoglar malakasini oshirish ishlari
Zamonaviy rivojlanish yo'nalishi	Inklyuziya, pedagoglar rivoji, AI	Madaniy meros va madaniyatlararo muloqot	2026–2027-yillar ko'p tarmoqli yo'l xaritasi

Umuman, tadqiqot natijalari O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi hamkorlikda ta'lim diplomatiyasi va madaniy diplomatiya parallel emas, tobora ko'proq kesishuvchi yo'nalishlarga aylanayotganini ko'rsatadi. Buni nomoddiy merosni ta'limga integratsiya qilish, global ta'lim konferensiyalariga mezbonlik qilish, pedagogik tizimga xalqaro ekspertizani jalb etish va ta'lim-madaniyat-kommunikatsiyani yagona yo'l xaritasida birlashtirish holatlari tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, mazkur natijalarni talqin qilishda muhim metodologik chegarani saqlash lozim. O'rganilgan UNESCO manbalari xalqaro konferensiyalar ko'lamini, qabul qilingan deklaratsiyalar, loyiha mablag'lari, amalga oshirilgan ekspertiza va aniqlangan tizimli kamchiliklarni tasdiqlaydi. Biroq ushbu manbalar asosida O'zbekistonda o'quvchilarning bilim darajasi, ta'lim sifati yoki mamlakatning xalqaro imiji aynan UNESCO bilan hamkorlik natijasida muayyan foizga oshgan, degan xulosani chiqarish mumkin emas. Bunday sababiy natijani aniqlash uchun alohida longitudinal statistik va sotsiologik tadqiqot talab etiladi.

Demak, mavjud dalillar asosida O'zbekiston–UNESCO hamkorligining eng aniq natijasi – xalqaro ta'lim va madaniy kun tartibida institutsional ishtirokning kengayishi, global muloqot platformalariga mezbonlik qilish, milliy ta'lim tizimiga xalqaro ekspertiza va bilim almashinuvini jalb etish hamda madaniy merosni ta'lim bilan bog'lovchi amaliy mexanizmlarning shakllanishi deb baholanishi mumkin.

XULOSA. O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim hamda madaniyat sohasidagi hamkorlikni tahlil qilish natijalari mazkur munosabatlar so'nggi yillarda mazmun va ko'lam jihatidan sezilarli ravishda kengayganini ko'rsatdi. Dastlab alohida loyiha va tadbirlar ko'rinishida shakllangan hamkorlik bugungi kunda ta'lim sifati, pedagog kadrlar tayyorlash, madaniy merosni asrash, xalqaro gumanitar muloqot, sun'iy intellekt, media va axborot savodxonligi kabi o'zaro bog'liq yo'nalishlarni qamrab oluvchi kompleks tizimga aylanmoqda.

Birinchidan, O'zbekiston–UNESCO hamkorligida ta'lim diplomatiyasining institutsional roli kuchaygani aniqlandi. 2022-yilda Toshkentda Maktabgacha ta'lim va tarbiya bo'yicha Jahon konferensiyasining o'tkazilishi, Toshkent deklaratsiyasining qabul qilinishi, shuningdek pedagoglar tayyorlash va kasbiy rivojlantirishga qaratilgan SmartED loyihasi O'zbekistonning xalqaro ta'lim siyosatidagi ishtiroki faqat tajriba qabul qiluvchi tomon sifatida emas, balki xalqaro muloqot maydonini shakllantiruvchi hamkor sifatida ham rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, tadqiqot natijalari madaniy diplomatiya va ta'lim diplomatiyasining o'zaro yaqinlashayotganini ko'rsatdi. Nomoddiy madaniy meros elementlarini maktab ta'limiga

integratsiya qilish, milliy qo'shiqchilik va an'anaviy o'yinlardan ta'lim resursi sifatida foydalanish tajribasi madaniyatning faqat saqlanishi yoki xalqaro miqyosda namoyish etilishi bilan cheklanmasligini ko'rsatadi. Bunday yondashuv madaniy merosni avloddan-avlodga uzatish va ta'lim mazmunini boyitishga xizmat qiladi.

Uchinchi, UNESCO bilan hamkorlikning zamonaviy bosqichida alohida tadbirlardan tizimli ta'lim islohotlariga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda. SmartED loyihasi doirasida pedagoglarni dastlabki tayyorlash, uzluksiz kasbiy rivojlantirish, o'quv dasturlari, raqamli ta'lim platformalari va mentorlik tizimlarini xalqaro ekspertiza asosida tahlil qilish bu jarayonning yaqqol misolidir [6; 19; 20].

To'rtinchi, 2025-yilda Samarqandda UNESCO Bosh konferensiyasi 43-sessiyasining o'tkazilishi O'zbekiston–UNESCO munosabatlarining ko'p tomonlama diplomatik ahamiyatini oshirgan muhim institutsional voqea bo'ldi. Rasmiy ma'lumotlarda sessiyada 4 600 dan ortiq ishtirokchi qatnashgani qayd etilgan [21].

Beshinchi, 2026–2027-yillarga mo'ljallangan yangi hamkorlik yo'l xaritasida 16 ta ustuvor tashabbusning belgilanishi O'zbekiston–UNESCO aloqalarining sohasidagi chegaralari kengayotganini ko'rsatadi. Ta'lim va madaniyat bilan bir qatorda sun'iy intellekt, media va axborot savodxonligi, gender tengligi va inklyuzivlik masalalarining umumiy hamkorlik kun tartibiga kiritilishi zamonaviy gumanitar hamkorlikning ko'p tarmoqli xususiyat kasb etayotganini tasdiqlaydi [7].

Oltinchi, mavjud manbalar asosida O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi hamkorlikning samaradorligini faqat konferensiyalar soni, imzolangan bitimlar yoki amalga oshirilgan loyihalar miqdori bilan baholash yetarli emas. Uning real natijasi xalqaro tajribaning milliy ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi, pedagog kadrlar salohiyatini rivojlantirish, madaniy merosni ta'lim bilan bog'lash, xalqaro ekspertizadan foydalanish va global gumanitar muloqotda institutsional ishtirokni kengaytirish orqali namoyon bo'ladi.

Yettinchi, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston–UNESCO hamkorligini "bilim almashinuvi → ta'lim tizimini modernizatsiya qilish → madaniy qadriyatlarni ta'limga integratsiyalash → xalqaro muloqot platformalarini shakllantirish → ko'p tomonlama gumanitar hamkorlikni kengaytirish" ketma-ketligida rivojlanadigan yaxlit tizim sifatida talqin qilish mumkin.

Amaliy jihatdan, kelgusida UNESCO bilan hamkorlik doirasida pedagog kadrlar tayyorlash va uzluksiz kasbiy rivojlantirish dasturlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, nomoddiy madaniy merosni ta'lim mazmuniga ehtiyotkorlik bilan integratsiya qilish, xalqaro konferensiyalar natijalarini milliy siyosiy va ta'lim dasturlariga izchil tatbiq etish hamda 2026–2027-yillar yo'l xaritasi bo'yicha erishilgan natijalarni aniq indikatorlar asosida muntazam baholab borish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi ta'lim hamda madaniyat sohasidagi hamkorlik xalqaro tajriba va milliy ehtiyojlarni uyg'unlashtiruvchi, madaniy merosni saqlash bilan zamonaviy ta'limni rivojlantirishni bog'lovchi hamda O'zbekistonning global gumanitar hamkorlikdagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qiluvchi muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] UNESCO. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: adopted in London on 16 November 1945 // Basic Texts. – Paris: UNESCO. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

- [2] Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning UNESCO Bosh konferensiyasi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. – Samarqand, 30.10.2025. – Elektron resurs. – URL: <https://president.uz/oz/lists/view/8610> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [3] UNESCO. UNESCO Tashkent: National Office – Uzbekistan. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/uz/fieldoffice/tashkent> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [4] Republic of Uzbekistan. National Statement of the Republic of Uzbekistan on the Transformation of Education. – 2022. – Elektron resurs. – URL: https://media.unesco.org/sites/default/files/webform/ed3002/Uzbekistan_National_Statement_of_Commitment.pdf (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [5] UNESCO. Promoting sustainable development through arts education. – 15 July 2014. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/promoting-sustainable-development-through-arts-education> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [6] UNESCO. Strengthening Teacher Education in Uzbekistan: Linking Pre-Service and In-Service Training through Continuous Professional Development. – 1 July 2026. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/strengthening-teacher-education-uzbekistan-linking-pre-service-and-service-training-through> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [7] UNESCO. UNESCO and the Republic of Uzbekistan sign cooperation agreement to advance collaboration across key programme areas. – 8 April 2026. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-and-republic-uzbekistan-sign-cooperation-agreement-advance-collaboration-across-key-programme> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [8] Knight J. Knowledge Diplomacy in International Relations and Higher Education. – Cham: Springer Nature Switzerland AG, 2022. – XXI, 179 p. – DOI: 10.1007/978-3-031-14977-1. – URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-14977-1> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [9] Knight J. Moving from Soft Power to Knowledge Diplomacy // International Higher Education. – 2015. – No. 80. – P. 8–9. – DOI: 10.6017/ihe.2015.80.6135. – URL: <https://doi.org/10.6017/ihe.2015.80.6135> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [10] Mietule I., Hushko S., Maksymova I., Purii H., Kulishov V. Study of the Modern Paradigm of Educational Diplomacy: The Case of Ukraine // Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference. – 2024. – Vol. 1. – P. 745–753. – DOI: 10.17770/sie2024vol1.7833. – URL: <https://doi.org/10.17770/sie2024vol1.7833> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [11] Ang I., Isar Y.R., Mar P. Cultural diplomacy: beyond the national interest? // International Journal of Cultural Policy. – 2015. – Vol. 21, No. 4. – P. 365–381. – DOI: 10.1080/10286632.2015.1042474. – URL: <https://doi.org/10.1080/10286632.2015.1042474> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [12] Winter T. Heritage diplomacy // International Journal of Heritage Studies. – 2015. – Vol. 21, No. 10. – P. 997–1015. – DOI: 10.1080/13527258.2015.1041412. – URL: <https://doi.org/10.1080/13527258.2015.1041412> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [13] Sciorati G. ‘Constructing’ heritage diplomacy in Central Asia: China’s Sinocentric historicisation of transnational World Heritage Sites // International Journal of Cultural Policy. – 2023. – Vol. 29, No. 1. – P. 94–112. – DOI: 10.1080/10286632.2022.2141718. – URL: <https://doi.org/10.1080/10286632.2022.2141718> (murojaat sanasi: 10.09.2026).
- [14] Asrorxo‘jayeva M.A. O‘zbekistonning ko‘p tomonlama diplomatiyasida YUNESKO bilan hamkorlik istiqbollari: 23.00.04 ixtisosligi bo‘yicha siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2024. – URL: <https://tsuos.uz/wp-content/uploads/2024/06/Avtoref.Asrorxojayeva.pdf> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

10.09.2026).

[15] Rakhimov S.A. Cooperation between the Republic of Uzbekistan and UNESCO on the development of international cultural and humanitarian relations // Theoretical & Applied Science. – 2024. – Issue 03 (131). – P. 80–83. – DOI: 10.15863/TAS.2024.03.131.12. – URL: <https://doi.org/10.15863/TAS.2024.03.131.12> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[16] Rustamova J. Ta'limni rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston–YUNESKO munosabatlari // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2026. – Vol. 6, No. 1. – B. 289–296. – e-ISSN 2181-1784. – URL: <https://www.oriens.uz/uz/journal/article/talimni-rivojlantirish-boyicha-ozbekistonyunesko-munosabatlari/> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[17] Sarayev S. The Role of UNESCO in the Development of Cultural Diplomacy in Uzbekistan // Oriental Journal of History, Politics and Law. – 2025. – Vol. 5, No. 08. – P. 510–520. – DOI: 10.37547/supsci-ojhpl-05-08-66. – URL: <https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-05-08-66> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[18] UNESCO. World Conference on Early Childhood Care and Education. Tashkent, Uzbekistan, 14–16 November 2022. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/early-childhood-education/2022-world-conference> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[19] UNESCO. YUNESKO va Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi O'zbekistonda pedagog kadrlar tayyorlash va kasbiy rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha bitim imzoladi. – 10 July 2025. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/uz/articles/yunesko-va-maktabgacha-va-maktab-talimi-vazirligi-ozbekistonda-pedagog-kadrlar-tayyorlash-va-kasbiy> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[20] UNESCO Core Data Portal. Strengthening Teacher Training in Uzbekistan: Joint IsDB-GPE Smart ED. Project ID 703UZB1000. – Ongoing project. – Elektron resurs. – URL: <https://core.unesco.org/en/project/703UZB1000> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[21] UNESCO. Note from the President: Voices from Uzbekistan. 43rd Session of the General Conference. – Samarkand, 2025. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/note-president> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[22] UNESCO. Tashkent Declaration and Commitments to Action for Transforming Early Childhood Care and Education. – Tashkent, 16 November 2022. – Elektron resurs. – URL: <https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/11/tashkent-declaration-ecce-2022.pdf> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

[23] UNESCO Intangible Cultural Heritage. Uzbekistan reinforces teachers' capacity to integrate living heritage in schools. – 16 August 2019. – Elektron resurs. – URL: <https://ich.unesco.org/en/news/uzbekistan-reinforces-teachers-capacity-to-integrate-living-heritage-in-schools-13228> (murojaat sanasi: 10.09.2026).

HUDUD IMIJINI BOSHQARISHNING INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI

Qahhorova O'g'iloy

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti To'g'on va Qudrat Ernazarovlar nomidagi Jamoatchilik bilan aloqalar kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hudud imijini shakllantirish va rivojlantirishning institutsional mexanizmlari hamda davlat boshqaruvi organlarining bu boradagi roli tadqiq etilgan. Mintaqaviy jozibadorlikni oshirishda mahalliy hokimiyatlar, axborot xizmatlari va jamoatchilik bilan aloqalar (PR) tuzilmalarining o'zaro funksional munosabatlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda institutsional tuzilmalarning samaradorlik mezonlari va davlat-jamiyat muloqotini mustahkamlash strategiyalari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: institutsional mexanizmlar, davlat boshqaruvi, regional PR, hudud imiji, axborot xizmatlari.

Аннотация. В данной статье исследуются институциональные механизмы формирования и развития имиджа территории, а также роль органов государственного управления в этом процессе. Проведен систематический анализ функционального взаимодействия местных органов власти, информационных служб и структур по связям с общественностью (PR) в повышении региональной привлекательности. В работе научно обоснованы критерии эффективности институциональных структур и стратегии укрепления диалога между государством и обществом.

Ключевые слова: институциональные механизмы, государственное управление, региональный PR, имидж территории, информационные службы.

Abstract. This article examines the institutional mechanisms for the formation and development of a regional image, as well as the role of public administration bodies in this process. A systematic analysis of the functional interaction between local authorities, press services, and public relations (PR) structures in enhancing regional attractiveness is conducted. The study scientifically substantiates the effectiveness criteria of institutional structures and strategies for strengthening state-society dialogue.

Keywords: institutional mechanisms, public administration, regional PR, regional image, press services.

Kirish. Hudud imijini samarali boshqarish faqat strategik rejalashtirish va kommunikatsiya bilan chegaralanmaydi. Bu, aksincha, institutsional mexanizmlarning tizimli faoliyatini talab qiladi. Bu mexanizmlar davlat, mahalliy hokimiyat, notijorat tashkilotlar va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni tashkil etadi va hudud imijini shakllantirish va barqaror rivojlantirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, ular normativ-huquqiy, tashkiliy va moliyaviy vositalar bilan bog'langan tizim sifatida hudud imijini boshqaradigan muhim elementlardir. Moliyaviy mexanizm esa, hudud imijini rivojlantirish uchun mo'ljallangan investitsiyalar, grantlar va boshqa moliyaviy resurslarni boshqarishni o'z ichiga oladi. Bu mablag'lar nafaqat infratuzilma va turizm obyektlarini rivojlantirishga, balki mahalliy biznes va ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashga ham yo'naltiriladi. Hudud imijini shakllantirishda tashkiliy mexanizm deganda, nafaqat hokimliklar, balki maxsus tashkil etilgan markazlar, sektor shtablari va jamoat birlashmalarining muvofiqlashtirilgan faoliyati tushuniladi. Hudud imiji shakllanishida moliyaviy mexanizm esa, mintaqaning jozibadorligini oshirishga yo'naltirilgan budjet mablag'lari, to'g'ridan-to'g'ri

xorijiy investitsiyalar va xususiy sektor sarmoyalarining sintezi tushuniladi. Moliyaviy resurslar hududning "virtual qiyofasi", obyektiv voqelikni infratuzilmaga aylantiradi.

Asosiyqism

Normativ-huquqiy boshqaruv hududning imijini himoya qilish va rivojlantirishga qaratilgan qonunlar, qarorlar va strategik hujjatlarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 31-avgustdagi PF-213-sonli Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik, innovatsion texnologiyalar va infratuzilmalarni jadal sur'atlarda rivojlantirish orqali aholi farovonligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoniga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Ushbu hujjat Mo'ynoq va Qo'ng'iroq tumanlarini imtiyozlar va innovatsiyalar zonasi sifatida brendlashtirdi. Institutsional jihatdan ushbu hududlar xalqaro hamjamiyat uchun global ekologik tashabbuslar markazi imijini yaratadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-noyabrdagi PQ-4892-sonli "Qashqadaryo viloyatida turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi hamda kimyo sanoati klasterlariga oid qarori ushbu hududlar uchun katta ahamiyatga egadir. Muborak va G'uzor tumanlari uchun "O'zbekistonning energetika yuragi", Shahrisabz uchun esa "Amir Temur merosi" tushunchalari huquqiy-strategik hujjatlar bilan mustahkamlangan. Bu axborot xizmatlari uchun hududning "barqarorlik va qudrat" xabarini translyatsiya qilishga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-sentabrdagi PQ-4831-sonli "Xorazm viloyatida turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori asosida hududlar imiji rivojlanmoqda. Gurlan va Shovot tumanlaridagi klasterlar faoliyatini tartibga soluvchi normativ hujjatlar hududning "investitsiyalar uchun ochiq agrar markaz" imijini yaratadi. Bu yerda huquqiy mexanizm hududning "biznesga qulaylik" imkoniyatini beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-maydagi PQ-5123-sonli "Surxondaryo viloyatini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori hudud rivojlanishida katta ahamiyatga egadir. Viloyatning Qiziriq tumanining namunali hududga aylantirilishi bo'yicha maxsus qarorlar hududning "ijtimoiy farovonlik markazi" sifatidagi yangi imijini shakllantirdi. Sariosiyo misolida esa tog' turizmi bo'yicha qabul qilingan dasturlar hududning "ekologik marvarid" imijini huquqiy jihatdan tasdiqlaydi.

Yuqorida tahlil qilingan 4 ta hudud misolidagi huquqiy hujjatlar hududiy axborot xizmatlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Institutsional mexanizmlarning samaradorligi esa ushbu huquqiy asoslarni hammaga ayon bo'lgan imijdan noyob, hamma uchun qiziq bo'lgan imijga aylantiradi.

Tashkiliy mexanizm hudud imijini boshqarishda turli darajadagi organlar va institutsiyalar o'rtasidagi vazifalarni aniqlash, resurslarni taqsimlash va monitoring tizimini tashkil etishdan iborat. Masalan, Qoraqalpog'istonda "Yashil hududlar va madaniy merosni rivojlantirish bo'limi" hududiy brendni shakllantirish va turizmni rag'batlantirish bo'yicha faoliyat olib boradi. Xorazmda esa viloyat turizmni rivojlantirish markazi hududning tarixiy va madaniy obidalarini asosida brend yaratish va reklama kampaniyalarini boshqarish vazifasini bajaradi.

Qoraqalpog'istonning Beruniy, To'rtko'l va Chimboy tumanlarida tashkiliy mexanizm o'ziga xos ixtisoslashuvga ega: Beruniy va To'rtko'l tumanlarida, "Janubiy Qoraqalpog'iston turistik va sanoat klasteri" boshqaruv apparati tashkil etilgan. Bu yerda tashkiliy mexanizm tuman tarixiy obidalarini yagona ziyorat turizmi brendi ostida birlashtirish va reklama kampaniyalarini muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi.

Chimboy va Kegeyli tumanlaridagi tashkiliy mexanizmga to'xtaladigan bo'lsak, "Milliy hunarmandchilikni rivojlantirish markazlari" faoliyat olib bormoqda. Ushbu tashkiliy tuzilmalar hududning "Etnografik markaz" imijini yaratish, xalqaro ko'rgazmalarda Qoraqalpog' o'tovlari va amaliy san'ati brendini taqdim etish uchun mas'ul bo'la olishidir.

Xorazmning Shovot, Yangiariq va Gurlan tumanlarida tashkiliy mexanizm iqtisodiy o'ziga xoslik shakllanishga yo'naltirilgan:

Yangiariq tumanida "Ulli hovli" majmuasi qoshidagi boshqaruv direksiyasi tashkiliy mexanizm sifatida hududning "O'zbek-turkman do'stligi ramzi" sifatidagi brendini yaratadi.

Shovot va Gurlan tumanlarida yirik to'qimachilik klasterlari "Uztex Group" tuzilmalari hududiy brendingning tashkiliy subyekti sifatida chiqmoqda. Ular "Gurlan brendi — sifat belgisi" tamoyili ostida tuman imijini xalqaro eksport bozorlarida targ'ib qilish mexanizmini shakllantirgan.

Qashqadaryoning Dehqonobod va Nishon tumanlarida tashkiliy mexanizm yirik korporativ tuzilmalar bilan bog'liq: "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ qoshidagi ijtimoiy va tashqi aloqalar bo'limi hududiy imijning tashkiliy asosi hisoblanadi. Ular tumanni "O'zbekistonning kimyoviy xazinasini" sifatida brendlash va ijtimoiy loyihalarni boshqarish orqali hududning ijobiy ichki imijini yaratadi.

Sektorlar shtablari va "Agro-servis" markazlari "Talimarjon" suv ombori atrofidagi agrosanoat imijini va namunali fermerlik harakatini tashkiliy jihatdan muvofiqlashtiradi.

Surxondaryoning Denov va Qumqo'rg'on tumanlarida tashkiliy mexanizm hududning "savdo chorrahasi" maqomini kuchaytiradi:

Denov tumanining "Savdo-sanoat palatasi"ning tuman bo'limi va yirik savdo majmualari direksiyasi tashkiliy mexanizm sifatida Denovni "Mintaqaviy savdo darvozasi" sifatida brendlash tizimini amalga oshiradi.

Qumqo'rg'on tumanida tog'-kon sanoati va logistika markazlari tashkiliy tuzilmasi tumanning "Sanoat va transport tuguni" sifatidagi qiyofasini shakllantirish bo'yicha tekshirish va raqobatbardosh jozibadorlikni oshirish vazifalarini bajaradi.

O'rganilgan tumanlar misolida ko'rinadiki, tashkiliy mexanizm faqat ma'muriy buyruqbozlik emas, balki tuzilmalar, bo'linmalar va ixtisoslashgan markazlar orqali hududning 'o'sish nuqtalari'ni professional darajada boshqarishdir. Demak, fikrimizcha, hudud imiji bu — jamoaviy intellektual mahsulot bo'lib, uning samaradorligi ushbu tashkiliy tuzilmalarning axborot xizmatlari bilan qanchalik uyg'unlashganiga bog'liq. Xorazm viloyatida madaniy va tarixiy merosni saqlashga ajratilgan mablag'lar hududning ijobiy imijini yaratishga xizmat qiladi va turizm oqimini rag'batlantiradi.

Qarao'zak, Nukus va Shumanay tumanlarida moliyaviy mexanizm asosan davlatning maxsus subsidiyalari va xalqaro grantlar hisobiga shakllanadi:

Qarao'zak tumanida: Temir rudasi konini o'zlashtirishga yo'naltirilgan 2 milliard dollardan ortiq investitsiya loyihasi tumanni "Og'ir sanoat markazi" sifatida qayta nomlanadi. Bu moliyaviy oqim hududning xalqaro sarmoyadorlar ko'z o'ngidagi ishonchlilik imijini ta'minlaydi.

Shumanay va Qanliko'l tumanlarida Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish bo'yicha ko'p tomonlama sheriklik asosidagi mablag'lari "Inson xavfsizligi" va "Yashil qishloq" imijini moliyalashtirmoqda. Bu yerda moliyaviy mexanizm ijtimoiy barqarorlik imijini sotib oladi.

Xiva, Bog'ot va Xozarasp tumanlarida moliyaviy mexanizm ko'proq turizm eksporti va klaster tizimi bilan bog'liq.

Xiva tumanida tarixiy obyektlarni restavratsiya qilish va "Xiva — Islom dunyosi madaniy poytaxti" tadbirlariga yo'naltirilgan moliyaviy resurslar hududning xalqaro yumshoq kuch imijini moliyaviy asosi hisoblanadi.

Bog'ot va Xozarasp tumanlarida Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) uchun ajratilgan imtiyozli kreditlar va soliq imtiyozlari tumanning "Biznes uchun qulay manzil" sifatidagi qiyofasini yaratishning moliyaviy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Muborak, G'uzor va Dehqonobod tumanlarida moliyaviy mexanizm yirik tashkilotlarning

Uzbekneftegaz, Uzkiyosanoat investitsion portfeli asosiga qurilgan:

Muborak tumanida “Uzbekistan GTL” kabi yirik loyihalarga kiritilgan 3,4 milliard dollarlik investitsiya nafaqat iqtisodiy loyiha, balki O‘zbekistonning “Yuqori texnologik mamlakat” sifatidagi xalqaro imijini moliyalashtiruvchi manbadir.

Dehqonobod tumanida Kaliy zavodi tomonidan mahalliy infratuzilmani rivojlantirishga ajratilgan ijtimoiy investitsiyalar hududning “Mas’uliyatli hudud” imijini shakllantiradi.

Termiz, Denov va Jarqo‘rg‘on tumanlarida moliyaviy mexanizm tranzit salohiyatini sotishga yo‘naltirilgan.

Termiz va Denov tumanlarida Xalqaro savdo markazlari va logistika terminallari qurilishiga yo‘naltirilgan mablag‘lar hududning “Markaziy Osiyoning darvozasi” imijini moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi.

Jarqo‘rg‘on tumanida neft va qurilish materiallari sanoatiga kiritilgan sarmoyalar hududning “Sanoat tuguni” sifatidagi qiyofasini mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, institutsional mexanizmlar hudud imijini monitoring qilish va baholash tizimiga ham bog‘liqdir. Bu jarayon hududning ijobiy va salbiy omillarini aniqlash, investorlar va turistlar fikr-mulohazalarini o‘rganish hamda kelgusidagi strategik qarorlarni shakllantirish imkonini beradi. Qoraqalpog‘iston va Xorazm misollarida institutsional mexanizmlar hudud imijini boshqarish jarayonida kompleks yondashuvni ta‘minlaydi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston so‘nggi yillarda turizm va investitsiya kategoriyalarida eng tez o‘sayotgan davlatlar qatoriga kirdi. O‘zbekistonning institutsional o‘zgarishlari uning biznes imijini yopiq iqtisodiyotdan shaffof va raqobatbardosh bozorga qarab o‘z yo‘nalishini o‘zgartirmoqda. O‘zbekiston bugun dunyoga o‘zini ochmoqda. Shu sababli, raqamli texnologiyalardan ham ilg‘or foydalanishga o‘tmoqda. Hudud imijini boshqarish mexanizmlarini O‘zbekiston sharoitida turli jabhalarda namoyon bo‘lib bormoqda. Birgina O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyundagi PQ-4366-sonli qarori huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur hujjat bilan axborot xizmatlariga hududiy imiji va ijtimoiy tarmoqlarni shakllantirish, xalqaro maydonda hududning ijobiy obrazini targ‘ib qilish kabi muhim vazifalar yuklatilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-oktabrdagi PF-186-sonli “Hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun tuman hokimliklari faoliyatini tubdan takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni hudud imijini boshqarishning yangi institutsional bosqichini boshlab berdi. Mazkur hujjat bilan tuman hokimliklari faoliyatiga natijadorlik ko‘rsatkichlarining joriy etilishi — hudud imijini subyektiv obraz darajasidan obyektiv reyting investitsion va ijtimoiy jozibadorligini nafaqat tashqi targ‘ibot, balki tizimli boshqaruv islohotlari orqali shakllantirish mexanizmini yaratdi. Hudud imijini shakllantirish shunchaki axborot tarqatish jarayoni emas, balki muayyan institutsional tuzilmalar tomonidan amalga oshiriladigan strategik boshqaruv natijasidir. O‘zbekiston tajribasida ushbu jarayonning huquqiy-tashkiliy asosi so‘nggi yillarda tubdan yangilandi. KPI tizimi — imijning obyektiv o‘lchovi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-oktabrdagi PF-186-sonli Farmoni hududlarni boshqarishning yangi institutsional modelini joriy etdi. Mazkur hujjatga ko‘ra, tuman va shahar hokimliklari faoliyati natijadorlik ko‘rsatkichlari asosida baholanadi. Imijeologiya nuqtai nazaridan, ushbu mexanizm hudud imijini subyektiv tasavvurdan obyektiv reyting darajasiga ko‘tardi. Endilikda hududning investitsion jozibadorligi va ijtimoiy nufuzi bevosita uning reytingdagi o‘rni yashil, sariq, qizil hududlar orqali shakllanadi. Bu esa PR-strategiyalar uchun faktologik asos bo‘lib xizmat qiladi. PF-186 Farmoni tuman hokimliklarining mustaqilligini oshirish orqali, hudud imijini shakllantirishda “quyi bo‘g‘in” mas’uliyatini kuchaytirdi. Avvallari viloyat imiji markazlashgan holda boshqarilgan bo‘lsa, yangi mexanizm har bir tuman va shaharning o‘ziga xos iqtisodiy boshqaruvini aniqlash va shu asosda “Mikro-imij” yaratish imkonini beradi. Bu S.Anholtning “Raqobatbardosh identifikatsiya”

nazariyasining institutsional ijrosidir, institutsional mexanizmning yana bir bo‘g‘ini — PQ-4366 qarori bilan tizimlashtirilgan axborot xizmatlaridir. PF-186 talablari doirasida axborot xizmatlari zimmasiga quyidagi vazifalar yuklanadi:

Birinchidan, hokimlik faoliyatining KPI ko‘rsatkichlarini jamoatchilikka ochiq va shaffof e‘lon qilib borish; ikkinchidan, hududning ijtimoiy-iqtisodiy “o‘sish nuqtalari”ni media-makonda brend darajasiga ko‘tarish; uchinchidan, hudud haqidagi salbiy stereotiplarni real statistik ma‘lumotlar asosida o‘zgartira olishdir.

“Bizning fikrimizcha, PF-186-sonli Farmon hudud imijini boshqarishda “Boshqaruv samaradorligi=hudud reputatsiyasi” formulasini mukammal darajada mustahkamladi. Ushbu mexanizm doirasida tuman va shahar hokimliklari nafaqat ma‘muriy boshqaruvchi, balki o‘z hududining investitsion jozibadorligini oshiruvchi imij-operator sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Hudud imijini strategik rejalashtirishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni fundamental ahamiyatga ega. Mazkur Farmon hududiy imij uchun quyidagi institutsional yo‘l xaritasini belgilab beradi.

Birinchidan “Inson Qadri” — hududiy brendning o‘zagi sifatida namoyon bo‘ladi. Strategiyada belgilangan har bir insonga o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish tamoyili hudud imijining ijtimoiy o‘lchovini belgilaydi. Imijeologiyada bu “Ichki auditoriya bilan ishlash” strategiyasi deyiladi. Agar hududda aholi uchun sifatli ta‘lim, tibbiyot va infratuzilma (Farmonning 1-yo‘nalishi) ta‘minlansa, bu hududning “Yashash uchun eng qulay joy” sifatidagi tabiiy imijini shakllantiradi. Ikkinchidan, iqtisodiy barqarorlik va investitsion jozibadorlikni shakllantirib beradi. PF-158 doirasida mamlakat YaIM hajmini 160 milliard dollarga yetkazish va eksport salohiyatini oshirish vazifasi qo‘yilgan. Bu har bir hudud Qashqadaryo va Surxondaryo o‘zining iqtisodiy brendini jahon bozoriga “Global ochiqlik” tamoyili asosida olib chiqishini talab etadi. Farmonda belgilangan “barqaror iqtisodiy o‘sish” ko‘rsatkichi hududning ishonchli biznes hamkor sifatidagi imijini huquqiy kafolatlaydi.

Ushbu farmonning yana bir e‘tiborli tarafi ekologik imij va yashil iqtisodiyotga alohida urg‘u berilganligidir. Farmonning alohida yo‘nalishi ekologik barqarorlikka Orolbo‘yi mintaqasi, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga bag‘ishlangan. Bu tarafdin ko‘rinadiki, ekologiya sohasida ham salbiy imijdan ijobiy hududiy imij yarata olishimizning mexanizmi yaratilgan. Bu Qoraqalpog‘iston va boshqa sanoat hududlari uchun “Yashil imij” strategiyasini ishlab chiqishda asosiy manbadir. Zamonaviy xalqaro reytinglarda hududning ekologik mas‘uliyati uning umumiy nufuzining 20-25% ini tashkil etadi. Davlat rahbari tomonidan ilgari surilgan “metodik qo‘llanma” asosida ishlash tizimi hudud imijini shakllantirishda nafaqat tashqi reklama, balki tajriba transferi mexanizmini joriy etishni taqozo etadi. Bizningcha, hudud axborot xizmatlari faqat hisobot berish bilan cheklanmasdan, ixtisoslashgan tumanlarning “Quva anorchiligi”, “Ko‘kdala tarvuzlari”, “Xorazm baliqlari”, “Surxondaryo polvonlari” muvaffaqiyat hikoyalarini boshqa hududlar uchun metodik keys sifatida taqdim etishi, hududiy imijning rivojlanishini ta‘minlaydi. Hudud imijini boshqarishda og‘ir hududlar bilan ishlashning o‘ziga xos tizimli boshqaruv mexanizmi mavjud. Davlat rahbarining 70 ta og‘ir tuman va 1000 ta og‘ir mahalla bo‘yicha belgilagan vazifalari imijeologiyaning hududiy rehabilitatsiya va re-brending bosqichlariga to‘liq mos keladi. Infratuzilma — imijni shakllantirishning moddiy asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, og‘ir tumanlardagi aholi va tadbirkorlar uchun soliq imtiyozlaridan ko‘ra, yo‘l, suv va elektr ta‘minoti muhimroqdir. Hudud imiji faqat axborot bilan emas, balki fizik dalillar bilan shakllanadi. Infratuzilmaga yo‘naltirilayotgan 12 trillion so‘m — bu hududning yashash va biznes uchun qulaylik ko‘rsatkichini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy kapitaldir. Moddiy baza

bo'lmadan turib, hududning ijobiy obrazini yaratish imkonsiz. Yangi O'zbekiston qiyofasi — Vizual va ijtimoiy transformatsiya 33 ta tuman va 330 ta mahallaga Yangi O'zbekiston qiyofasini olib kirish — bu hududning yuzi va o'ziga xosligidir. Bu jarayonda hududning estetik qiyofasi o'zgarishi bilan birga, uning “kambag'allik va muammo o'chog'i sifatidagi salbiy stereotiplari bartaraf etiladi. Kambag'allikni 3 foizdan pasaytirish maqsadi hududning moslashuvchan o'zgarishi uchun asosiy samaradorlik ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy mustaqillik va mahalliy javobgarlikni ham yuklaydi. Viloyat va tuman hokimlariga og'ir mahallalar uchun to'g'ridan-to'g'ri mablag' (har bir mahallaga 1-2 mlrd so'm) ajratilishi — imijni boshqarishning moliyaviy-tashkiliy boshqaruvidir. Bu mexanizm orqali imijni boshqarish markazdan mahallaga ko'chmoqda. Endilikda hududning nufuzi uchun nafaqat poytaxt, balki har bir mahalla raisi va hokim bevosita moliyaviy javobgar hisoblanadi. “Mahalla bosh rejasi” — mikrodarajadagi vizual imij 903 ta og'ir mahallaning yangicha qiyofasini yaratish — hududning umumiy brendidan mahalla darajasidagi mikro-imijga o'tishni anglatadi. Mahallalarning bosh rejasi nafaqat infratuzilma hujjati, balki hududning vizual hikoyasi hisoblanadi. Zamonaviy yosh arxitektorlar korpusi tomonidan yaratilgan Yangi O'zbekiston qiyofasi hududning xalqaro miqyosidagi estetik jozibadorlik indeksini belgilaydi. Shunday qilib, hudud imijini boshqarishning tashkiliy boshqaruv doirasida Yosh urbanistlar korpusining shakllantirilishi — hududning bilim va ijodkorlik moddiy o'zgarishlarga bosh reja va infratuzilma aylantirish imkonini beradi. Bu model hududiy imijni shunchaki ma'lumotdan, milliy va xalqaro tajribaga tayangan holda hudud qiyofasi o'zgartirish bosqichiga olib chiqadi. Shunday qilib, O'zbekistonda hudud imijini boshqarishning tashkiliy mexanizmi muammoli nuqtalarni maqsadli rivojlantirish tamoyiliga tayanadi. 70 ta og'ir tuman uchun ajratilgan 12 trillion so'mlik infratuzilma paketini hududning ijtimoiy kapitalini tiklashga qaratilgan eng yirik investitsion loyiha deb baholash mumkin. Bu esa hududiy brandingda tashqi yaltiroqlikdan ichki barqarorlikka o'tishni anglatadi.

Shuningdek, hudud imijini shakllantirishda davlat tomonidan muayyan hududlarga maxsus maqomlar berilishi xalqaro tajribada keng qo'llaniladigan samarali mexanizmdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-oktabrdagi PQ-298-sonli qarori bu borada yangi institutsional bosqichni boshlab berdi.

Yangi O'zbekiston qiyofasi — sifat belgisi va imij standarti sifatida Qarorga ko'ra, 33 ta tuman va shaharga maxsus maqom berilishi — bu nafaqat nomlanish, balki o'sha hududning namunali hudud imijiga aylanishini anglatadi. Tashqi va ichki auditoriya uchun hududning xavfsizligi va zamonaviyligini kafolatlovchi “Sifat belgisi” bo'lib xizmat qiladi. Investitsion paket va moliyaviy kapitallashuv 14 ta hududga 30 mlrd so'mdan, 18 tasi va Norin tumani Shoraqiriq mahallasiga 10 mlrd so'm mablag' ajratilishi — imij yaratishning moliyaviy-institutsional mexanizmidir. Ajratilayotgan ushbu mablag'lar hududning moddiy aktivlarini yo'l, infratuzilma, servis yangilash orqali uning “Reputatsion qiymatini” oshiradi. Bu esa PQ-298 qarorining hududiy marketing strategiyasidagi “Mahsulotni takomillashtirish” bosqichi ekanligini ko'rsatadi. Qishloqdan shahar muhitiga — urbanistik imij transformatsiyasi Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarning qishloq tumanlaridagi 2 tadan mahallaga shahar muhitini olib kirish va tegishli maqom berish — hududning ijtimoiy imijini tubdan o'zgartirishga qaratilgan. Bu jarayon hududlar o'rtasidagi imij tengsizligini kamaytirishga va Yangi O'zbekiston brendining yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. “Yangi O'zbekiston qiyofasi” maqomini olgan tumanlar (PQ-298 asosida): Ushbu tumanlar endilikda “Hududiy imijni namunaviy obyekt” sifatida tahlil qilingan: Qoraqalpog'iston Respublikasining ikkita tumani kiritilgan bo'lib, Qo'ng'iro't va Chimboy tumanlari ushbu qarorda aynan hudud imijini shakllantirishning eng muhim qismlaridan biri sanaladi.

Xorazm viloyatining Yangiariq va Shovot tumanlari sanoat rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Qashqadaryo viloyatida esa, Qamashi va Yakkabog' tumanlari uchun katta

miqdorda moliyaviy yordam ajratildi. Surxondaryo viloyatining Qiziriq, Muzrabot, Denov tumanlari uchun ham alohida mablag'lar taqdim etildi. Bu hududlar viloyatlarning hozirgi holatini aks ettirmoqda va rivojlanish uchun ehtiyoj sezadi. Bizning fikrimizcha, hududlar imijini barqaror rivojlanishi va institutsional mexanizmi uchun har bir hududlarga ajratiladigan mablag'lar bilan viloyatlarni rivojlantirish imkoniyatlari yaratilishi lozim. Yo'llar, turizm, gaz, svet, suv va infratuzilma bog'lab, sanoat zonalari va ishlab chiqarish korxonalari muvaffaqiyatli bo'lsa ham yoki bo'lmasa ham, turli videolar orqali taqdim etilishi kerak. Amalda mexanizm mavjud, ammo u faqat hisobot berish yoki quruq qog'oz bo'lishi bilan chegaralanmasligi lozim. Markaziy Osiyoda yagona konseptual hudud imiji ishlab chiqilishi va har yili bitta hududga ajratilishi zarur.

Xulosa

Hudud imijini zamonaviylashtirish nafaqat moliyaviy resurslarni, balki zamonaviy urbanistik va arxitekturaviy yondashuvlarni ham talab etadi. Davlat rahbari tomonidan ilgari surilgan xalqaro ekspertlar Fransiya, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Turkiya va mahalliy talaba-mutaxassislar hamkorligi modeli hudud imijini shakllantirishning intellektual boshqaruvini tashkil etadi. Bundan ko'rinadiki, ustoz-shogird modeli — xalqaro tajribani mahalliyashtirish xorijiy mutaxassislarning mahalliy 18 ta oliygoh bitiruvchilari bilan hamkorligi hudud imijini shakllantirishda mintaqaning tashqi qiyofasini yaratishda xalqaro standartlarni mahalliy an'analar bilan uyg'unlashtirish — hududning global raqobatbardoshligini oshiradi. Bu jarayonda biz taklif qilamizki, yosh arxitektorlar Yangi O'zbekiston shaharsozlik asoschilari, hudud brendining vizual arxitektorlari sifatida namoyon bo'ladi. Tanlov va motivatsiya — hududiy vatanparvarlik "Eng zo'r loyiha uchun 100 million so'm mukofot" va talabalarining mahallalar bosh rejasiga jalb qilinishi — bu hudud imijini shakllantirishda "Ochiq innovatsiyalar" tamoyilini qo'llashdir. Talaba-yoshlarning o'z hududini o'zgartirishda ishtirok etishi, ularda hududga nisbatan egalik hissinini shakllantiradi. Bu hudud imijining ichki auditoriya ya'ni yoshlar o'rtasida mustahkamlanishiga va intellektual migratsiyani kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xorijiy tajribadan ko'rinib turibdiki, talaba-yoshlar, va izlanuvchilar yordamidan foydalanib, har yili oliy ta'lim muassasalari o'rtasida o'tkaziladigan "Mirzo Ulug'bek vorislari" ko'rik tanlovida har bir ishtirokchiga o'z hududini rivojlantirishga qaratilgan loyiha vazifa sifatida berilsa, bu hudud rivojiga katta hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-oktabrdagi «Alohida tuman (shahar) va mahallalarni aholining yashashi va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun namunalni hududga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-298-son qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. - 2025 y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston - 2030» strategiyasi to'g'risida»gi PF-158-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. - 2023 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 31-avgustdagi "Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik, innovatsion texnologiyalar va infratuzilmalarni jadal sur'atlarda rivojlantirish orqali aholi farovonligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-213-sonli Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 31.08.2022-y., 06/22/213/0795-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-maydagi "Surxondaryo viloyatini kompleks ijtimoiy-etiqtsodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-5123-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi

qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.05.2021-y., 07/21/5123/0488-son.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-noyabrdagi "Qashqadaryo viloyatida turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4892-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.11.2020-y., 07/20/4892/1500-son.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-sentabrdagi "Xorazm viloyatida turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4831-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 15.09.2020-y., 07/20/4831/1301-son.

7. Kompaniets O. S. Formirovanie polojitelnogo imidja kak neotemlemaya chast pozitsionirovaniya turistskogo brenda regiona / O. S. Kompaniets, S. V. Stepanova // Menedjment, finansi, pravo. - Tver, 2011. - S. 280-282.

KASBIY RIVOJLANISH TIZIMIDA O‘QITUVCHILARNING REFLEKSIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING FUNKSIONAL MODEL

Qarshiyeva Zulfiya Shukurovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Samarqand kampusi “Pedagogika” kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish mazmuni, tuzilmasi, komponentlari, mezonlari, ko‘rsatkichlari, modeli, pedagogik shart-sharoitlari maxsus tadqiq etilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borish bayon qilgan.

Kalit so‘zlar: qobiliyat, malaka, model, refleksiya, refleksiv pozitsiya, modellashirish, o‘qitish, faollik, maqsad.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ В СИСТЕМЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

Каршиева Зульфия Шукуровна

Университет экономики и педагогики

Самаркандский кампус, доцент кафедры «Педагогика»

Аннотация. В данной статье специально изучаются содержание, структура, компоненты, критерии, показатели, модель, педагогические условия развития рефлексивной позиции у будущих учителей. Автор описала проведение научных исследований по совершенствованию педагогической системы формирования рефлексивной позиции у будущих учителей.

Ключевые слова: способность, компетентность, модель, рефлексия, рефлексивная позиция, моделирование, обучение, активность, цель.

A FUNCTIONAL MODEL FOR ENHANCING REFLECTIVE COMPETENCE OF EDUCATORS WITHIN THE CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT FRAMEWORK

Zulfiya Shukurovna Karshiyeva

University of Economics and Pedagogy

Samarkand Campus, Associate Professor of the Department of Pedagogy

Annotation. In this article, the content, structure, components, criteria, indicators, model, pedagogical conditions of development of reflexive position in future teachers are specially studied. It is described conducting scientific research on improving the pedagogical system of developing reflexive position in future teachers.

Keywords: ability, competence, model, reflection, reflexive position, modeling, teaching, activeness, goal.

Kirish. Dunyoda shaxsning qobiliyati, tayyorgarligi, malakasi, fikrlash darajasi, samarali pedagogik jarayonni tashkil etish usuli va refleksiv jarayonlarni faollashtiradigan vaziyat sifatida refleksiv pozitsiyani shakllantirish, vitagen ta‘limga ustuvorlik berish asosida bo‘lajak o‘qituvchilarda amaliy kompetensiyalarni rivojlantirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib

borilmoqda. Ayniqsa, bo'lajak oqituvchilarning kasbiy ahamiyatli sifatlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish va qo'llay olishi, oquv faoliyatini nazorat qilishi va baholashi, shaxslararo munosabatni qaror toptirish, pedagogik bilimlarni samarali qollay olish, kasbiy yonaltirilgan o'quv faoliyati jarayonida talabalarda ijobiy pedagogik munosabatni tarkib toptirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda oliy pedagogik ta'limga raqamli texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy axborotkommunikatsiya va ta'lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta'minlash pirovardida pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qoshimcha sharoitlar yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim va fan sohasini rivojlantirishda-ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy oquv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish ijtimoiy sohaning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab berilgan. Innovatsion faoliyatni rivojlantirish sharoitida bo'lajak oqituvchilarda pozitsiyani rivojlantirish modelini ishlab chiqish, mazkur jarayonni amalga oshirishning pedagogik shartsharoitlarini takomillashtirish muhim dolzarblik kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. "Model" atamasi pedagogik adabiyotlarda ma'lum darajada yaqqol, definitiv, korib chiqish va amaliy harakatlar uchun oson bolgan aniq tuzilma; xayolan tasavvur qilingan yoki moddiy jihatdan amalga oshirilgan tizim, ya'ni u tadqiqot obyekti o'rnini shunday o'zgartirishga qodirki, uni o'rganish orqali obyekt haqida yangi ma'lumotlarga ega bo'ladi; betakror tizimning muhim xususiyatlarini ifoda etadigan hamda ilmiy o'rganish jarayonida aslini o'rnini bosadigan obyektlar va belgilar tizimi sifatida ta'riflanadi. Yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib aytish mumkinki, model organilayotgan hodisani amaliyotda ideal tarzda amalga oshirish maqsadida tadqiq qilinayotgan voqelik obyektlari to'plamini (ya'ni uni tizimda ko'rsatish) ko'rgazmali va oshkora namoyish etishga imkon beradi.

Modellashtirish-bu modellarni yaratish jarayoni bo'lib, o'rganilayotgan hodisalarni aniqlash uchun yaqqollikning eng yuqori va o'ziga xos shakli; jarayon va holatlarni ularning haqiqiy yoki ideal modellaridan foydalangan holda o'rganishning nazariy usuli deb tushuniladi. Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini ishlab chiqish uchun tizimli yondashuvdan foydalanildi. Mazkur jarayonda ozida metodologik vositalar majmuasini aks ettiruvchi tizimli yondashuv vositasi sifatida xizmat qilib, murakkab tizimlarni o'rganish va ularni modellar ko'rinishida taqdim etish uchun foydalaniladi. Tizimli yondashuv har qanday tizimni uch bosqichda loyihalashni nazarda tutadi.

Birinchi bosqichda tizimning ozi tahlil qilinadi. Tadqiqot obyektini organish amalga oshiriladi, uning natijasi ko'rib chiqilayotgan jarayonning kognitiv modeli hisoblanadi. Ushbu bosqichga doir faoliyatning mazmuni tizimni alohida ajratib olish; maqsad va vazifalarni aniqlashtirish; tizimni tarkibiy asoslar majmuyi sifatida taqdim etish, shuningdek, tarkibiy asoslarning har birini va ular o'rtasidagi aloqadorlikni tekshirishdan iborat.

Muhokama. Bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirish quyidagi algoritmgga muvofiq amalga oshirildi:

- 1)modellash tirilayotgan tizim doirasini aniqlash;
- 2)modelni loyihalashtirish maqsadini belgilash, jarayonning maqsad va vazifalari bilan uyg'unligini ta'minlash;
- 3)ko'rib chiqilayotgan jarayon subyektlarini belgilash;
- 4)bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini amalga oshirish

uchun zarur tamoyillarni asoslash;

5)bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishning mazmuni, metod va vositalarini aniqlash;

6)modelni amalga oshirish orqali erishiladigan natijani rejalashtirish, uning diagnostik metod va vositalarini asoslash;

7)maqsadga erishish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish.

Modellashtirilayotgan tizim chegaralarini belgilash tartibi uning obyekti va predmetini tanlashga tenglashtiriladi. Tadqiqotda bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modellashtirish obyekti bo'lib, ushbu jarayon modeli esa, uning predmeti bo'lib xizmat qildi. Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirishda tizimli tahlil etish tamoyiliga asoslanildi. Chunki har qanday obyektni yaratish maqsadni aniqlash va rivojlantirish bilan boshlanadi. Maqsadni aniqlash loyihalashtirishda muhim jihat hisoblanadi, chunki maqsad bu boshqa tarkibiy asoslarga nisbatan yo'naltiruvchi asosdir. Maqsad shuningdek, tizim tarkibiy asoslari mohiyatini yoritib berishda ham asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Maqsad rivojlanish va o'zgaruvchanlik o'rtasidagi aloqadorlik, ko'zda tutilayotgan natijani aniq tushunishni taqozo etadi.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini yaratish uchun maqsad, natija aniqlashtirilishi, unga erishish yo'llari (mazmuni, shakl, metod, vositalari) belgilab olinishi lozim.

Model mazmuni va uning komponentlarining o'zaro aloqasi asosiy maqsad, ya'ni bo'lajak o'qituvchisining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish bilan aloqadorlikda aniqlashtirildi. Refleksiv pozitsiyaning rivojlanganligi deganda, uning barcha tarkibiy asoslarining (motivatsion-qadriyatli, kognitiv va faoliyatli) qaror topganligini tushuniladi. Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyasining rivojlanganligini baholash mezonlari va darajalari esa, natijaviy blokda o'z aksini topgan. Refleksiv, tizimli, aksiologik, shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar kasbiy-pedagogik tayyorgarlik jarayonining metodologik asosi hisoblanib, ular asosida refleksiv pozitsiya rivojlanadi. Refleksiv pozitsiya shaxsiy tajribaga asoslangan va faoliyatda namoyon bo'ladigan shaxslararo munosabatlar tizimidir. Shuning uchun mazkur jarayonni amalga oshirish bo'lajak o'qituvchiga shaxsiy tajribani namoyon etish imkonini beradigan bir-birini to'ldirib boruvchi metodologik yondashuvlarga asoslanishi lozim. Shaxsiy-faoliyatga doir yondashuv shaxslararo munosabatni refleksiv tarzda boshqarishni talab qiladi. O'zaro hamkorlikning mohiyati shundan iboratki, o'qituvchi va talabalarining birgalikdagi faoliyati o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini tartibga olish, o'z-o'zini nazorat qilish ehtiyoj va qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Shaxsiy-faoliyatga doir yondashuv bo'lajak o'qituvchining shaxsiy sifatlarini shakllantirilisha e'tiborni qaratishni nazarda tutadi hamda uni amalga oshirish o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro aloqalar tuzilmasi sifatida tushuniladi, uning asosini subyekt-subyekt munosabatlari tashkil qilib, kasbiy yo'naltirilgan o'quv-bilish faoliyati sharoitida muammolarning yechimini birgalikda izlash bilan ham bog'liqdir.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv pedagogik faoliyatning maqsadi sifatida subyetga munosabatni shakllantiradi, tashqi pedagogik ta'sirning bilvositaligini hisobga oladi, uning faolligiga (o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tashkillash, mustaqil bilim olish, o'z-o'zini boshqarish) tayanib, insonning shaxsiy ichki shartlari va individualligi orqali yangicha mazmun kasb etadi. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik bo'lajak o'qituvchilar tomonidan mazkur mexanizmlarni o'zlashtirishga yo'naltirilganligi uni shaxsga yo'naltirilgan jarayon sifatida tavsiflaydi. Shaxsiy funksiyalarni faollashtirish uchun yaratilgan va o'rganilayotgan

subyekt kechinmalarining shaxsiy tajribasiga asoslangan shart-sharoitlar shaxsga yo'naltirilgan tayyorgarlik mohiyatini ochib beradi. Olimlar shaxsiy tajribani insonning umumiy xususiyati sifatida o'ziga xos shaxsiy jihatlariga ega, dolzarb va rivojlanib boradigan holat sifatida baholashadi. Mohiyatni ochib berish bilan bog'liq ichki aloqadorlikka ega bunday tajriba ta'lim mazmunining o'ziga xos tarkibiy asosni ifoda etadi va u har doim shaxsdan ajralmagan holda qadriyatli ustanovkalar, kechinmalar, qayta anglash va boshqalar ko'rinishida mavjud bo'lib turishi bilan tavsiflanishi mumkin, bundan tashqari, inson o'zi uchun ahamiyatga ega hodisa va voqeaga duch keladigan vaziyatni avvaldan aniq belgilab bo'lmaydi.

Shaxsiy tajribani narsa-buyum bilan bog'liqlikda mantiqiy yoki verbal shaklda qabul qilib bo'lmaydi, chunki u tahlil qilinishi, idrok etilishi, undan xulosa chiqarilishi kerak bo'lgan holat sifatida mavjuddir.

A.V.Zelensova o'z tadqiqotida shaxsiy tajribani shaxsga yo'naltirilgan ta'lim mazmunining komponenti sifatida talqin qiladi va tarkibiy asoslari o'rganilayotgan predmet materiallari bilan belgilanmaganligini, balki o'quv jarayoni subyektlarining shaxsiy rivojlanishining ichki anglanishi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Bunday tajribani o'zlashtirish ko'rsatkichlari tushunchalar, tasavvurlar, usullar, harakatlarni bajarish qoidalari, emotsional kodlardan (stereotiplar, shaxsiy fikrlar, ustanovkalar) iborat.

G.A.Atanov faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: o'qituvchi o'quv jarayonida o'quvchilarda faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini rivojlantirish masalasini hal qilishni kerak. Quyidagi qoidalar ta'limning faoliyatga yo'naltirilgan nazariyasining mohiyatini aks ettiradi:

1. O'qitishning yakuniy maqsadi – bu harakatlar usulini rivojlantirish (muayyan turdagi vazifalarni hal qilishni ta'minlaydigan operatsiyalar tizimi).

2. Agar maxsus o'quv faoliyati sifatida tashkil etilgan bo'lsagina, harakatlar usulini faqat faoliyat natijasida rivojlantirish mumkin.

3. O'qitish mexanizmi – bu bilimlarni yetkazib berish emas, o'quv faoliyatni boshqarishdir.

Shunday kelib chiqqan holda, mazkur tadqiqot uchun quyidagi jihatlar muhimdir: o'qitishning yakuniy maqsadi – bu harakatlar usulini rivojlantirishdir, shuning uchun ushbu faoliyatni loyihalashtirishni bilimlar tizimini rivojlantirishdan emas, balki kelgusi faoliyatni psixologik tahlil qilishdan boshlash kerak; yakuniy bosqichda bo'lajak o'qituvchiga faoliyatning barcha komponentlarini anglashi uchun sharoit yaratish zarur.

Tadqiqot. Yuqoridagi qoidalar tadqiqot uchun juda muhimdir, chunki ular bo'lg'usi kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishga yordam beradi. O'rganilayotgan hodisa tuzilmasiga maqsadga erishish uchun o'quv-kasbiy faoliyatning turli vaziyatlarida foydalanish mumkin bo'lgan faoliyat usullarini kiritish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Tanlangan yondashuvlar, o'z navbatida, bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish tamoyillarini ham belgilab olishni taqozo etadi. Ana shu sababli tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan modelni amaliyotga joriy etish tamoyillariga quyidagilar kiritildi:

1. Refleksiv faollik tamoyili. Ushbu tamoyil o'z-o'zini anglash (o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash), o'z-o'zini loyihalashtirish hamda o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini jalb qilish yordamida bo'lajak o'qituvchining shaxsiy mazmunga ega nuqtayinazaridan foydalanishga imkon beradi.

2. Tizimlilik tamoyili. Mazkur tamoyil har qanday pedagogik hodisani aniq belgilangan elementlarga ega tizim sifatida pedagogik jihatdan talqin qilishni nazarda tutadi, ularning o'zaro

aloqalari esa jarayon natijasini belgilaydi.

3. Aksiologik tamoyil. U qadriyatlarning ichki anglanish jarayoniini belgilaydi. Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasi tuzilmasida qadriyatga yo'naltirilgan tarkibiy qismni hisobga olish orqali, bo'lajak o'qituvchining o'quv-kasbiy faoliyatga qadriyatli munosabatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Subyektivlik tamoyili. Ushbu tamoyil insonga nisbatan bilim, iroda va munosabat tashuvchisi sifatida o'z huquqini tan olish, erkin tanlov qilish hamda amalga oshirilgan va bajarilgan harakatlarni tushunishni nazarda tutadi. U har bir shaxsning o'z nuqtayinazarini rivojlantirish va himoya qilish imkoniyatini nazarda tutadi.

5. Faoliyatga yo'naltirilganlik tamoyil. Ushbu tamoyilga ko'ra, inson shaxsi faqat faoliyatda shakllanadi, chunki faqatgina faoliyat uning atrof-muhitga munosabati, olamga (odamlar, narsalar, jamiyat, meyorlar va h.k.) munosabatini ifodalashning faol shakli sifatida har doim o'zining samarali tarzda namoyon bo'lish shakllariga ega.

Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonining mazmuni mazkur jarayonni motivatsion-qadriyatli, kognitiv va faoliyatli tarkibiy qismlar majmuyi sifatida talqin qilishni taqozo etadi. Rivojlanishning asosi bo'lib esa, bo'lajak o'qituvchisining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi xizmat qiladi.

Motivatsion-qadriyatli komponent bu bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyani rivojlantirish ehtiyojlari, motivlari, ya'ni shaxsning kasb egasi sifatida o'z-o'ziga, kasbiy faoliyatga, o'quvchilarga, pedagogika faniga bo'lgan munosabatlar tizimidir. Refleksiv pozitsiyaning motivatsion-qadriyatli komponenti bo'lajak o'qituvchilarning ehtiyojlariga mos keladigan vazifalarni hal qilish va ular uchun dolzarb bo'lgan, ularning o'z shaxsiy va kasbiy sifatlariga qaratilgan muammolarni muhokama qilish jarayonida shakllanadi; kasbiy dunyoqarashni kengaytirish istagi; kasbiy o'z-o'zini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj (o'zib ketishga intilish, shaxsiy o'sish tendensiyalarini amalga oshirish, yanada yaxshiroq natijalarga erishish istagi, o'z mahoratini oshirish, o'zi uchun muhim bo'lgan kasbiy sifatlarni egallash, bo'lajak o'qituvchining idealiga yaqin ijobiy o'zgarishlarga intilish); kasbiy o'z-o'zini anglash zarurati (o'z kasbiy faoliyati bilan uyg'unlik tuyg'usini ega bo'lish istagi; eng oddiy vazifalarni hal qilishda ham ijodiy yondashish qobiliyati; bolalarni o'qitish, tarbiyalash, ularning ijobiy Men-konsepsiyasini rivojlantirishda yuqori natijalarga erishish; o'z-o'zini namoyon etishga qodir shaxs bo'lish istagi, ya'ni har tomonlama, hayotning barcha sohalarida baxtli inson bo'lish); psixologik qulaylikka bo'lgan ehtiyoj; o'quvchilar bilan muloqotga qiziqish (pedagogik munosabatlar); pedagogika faniga qiziqish.

Motivatsion-qadriyatli komponent bo'lajak o'qituvchining o'quv-kasbiy faoliyatining ahamiyatini anglash, uni boshqa har qanday faoliyat turining asosi sifatida tushunish jarayonida shakllanadi. Faoliyatning ijobiy emotsional muhiti qadriyatli munosabatni rivojlantirishning zaruriy sharti bo'lib, u faoliyat jarayoniga, o'z qobiliyatlari, ehtiyojlari, o'quv-kasbiy faoliyati sharoitidagi holati va imkoniyatlariga, pedagogika faniga ijobiy munosabatni rivojlantirishga yordam beradi.

Bunga shaxsning qiziqishlari, uning qadriyatlari, irodasi, his-tuyg'ulari kiradi, ular birgalikda refleksiv pozitsiyani rivojlantirishga psixologik munosabatni, shuningdek, bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishga psixologik tayyorgarligini aks ettiradi. Ushbu komponent bo'lajak o'qituvchisining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishning boshlang'ich nuqtasidir.

Refleksiv pozitsiyaning kognitiv komponenti bo'lajak o'qituvchining ehtiyojlari, qiziqishlari, qadriyatli yo'nalishlarini qondirish va rivojlantirishga imkon beradi. Ushbu komponentning tuzilmasi bo'lajak o'qituvchining psixologik-pedagogik va metodik bilimlari, pedagogik

salohiyatining birligini anglatadi. Refleksiv pozitsiyaning kognitiv komponenti shaxs tomonidan o'zining ichki kuch va imkoniyatlari haqida bilimlarning shakllanishi orqali tarkib topadi. Ya'ni shaxs o'quv-kasbiy yo'naltirilgan faoliyatning aniq vaziyatlarida o'z imkoniyatlari, qobiliyatlari, ehtiyojlarini anglab yetadi; o'quv-kasbiy faoliyatda turli xil masalalarni hal qilishda qo'llaniladigan harakatlarning umumiy usullari; ma'lum bir yosh guruhidagi bolalarning rivojlanishining psixologik xususiyatlari va ular bilan pedagogik munosabatlarga kirishishning mos usullari anglanishini ifoda etadi.

Bo'lajak o'qituvchi refleksiv pozitsiyasining faoliyatli komponenti egallangan bilim va qobiliyatlarni real xatti-harakatlarga aylantirishga imkon beradi, bular kasbiy-pedagogik tayyorgarlik jarayonning bevosita o'zida aks etadi.

Yuqoridagi barcha ko'nikmalarni tarkib topganligi bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishga amaliy tayyorgarlikni ta'minlaydi. Uning doimiy kasbiy o'sishga qay darajada tayyorligi ushbu komponentning rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi.

Shunday qilib, refleksiv pozitsiya bu motivatsion-qadriyatli, kognitiv va faoliyatli komponentlarni o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Har bir komponent tarkibiy elementlar majmuyini o'z ichiga oladi, pedagogik munosabat ishtirokchilari uchun o'ziga xos barqarorlik hamda rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish zaruratiga ega bo'lgan o'z-o'zini yo'naltiruvchi, maqsad sari intiluvchi, o'z-o'zini rivojlantiradigan tizim hisoblanadi.

Taklif etilgan modelagi bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini amalga oshirish mexanizmi bu refleksiv, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, loyiha, modulli ta'lim texnologiyasi, interfaol o'qitish metodlaridan foydalanish asosida tashkil etilgan o'qitish amaliyoti hisoblanadi. Mazkur metod va texnologiyalar refleksiv va shaxsiy-faoliyatga doir yondashuv qoidalariga mos keladi hamda pedagogika ta'lim sohasi amaliyotida sinovdan o'tgan va bo'lajak o'qituvchilarga o'z shaxsiy qobiliyat va ehtiyojlarini anglash, ongli kasbiy Men konsepsiyasini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Bo'lajak o'qituvchisining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish uch darajani o'zida ifoda etadi: rivojlanmagan, qisman rivojlangan va rivojlangan. Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasi darajalariga muvofiq mezonlarni belgilashda refleksiv pozitsiya – bu shaxsning faoliyatda namoyon bo'ladigan ongli munosabati qoidasiga tayanildi. Demak, bo'lajak o'qituvchining o'z-o'ziga, pedagogik jarayon ishtirokchilari, o'qituvchilik kasbiga, pedagogika faniga ongli munosabati qay darajada shakllanganligi; uning o'quv-kasbiy faoliyati qanchalik mustaqil, ichki motivatsiyaga ega ekanligi asosiy mezonlar bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, mazkur paragrafda bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasining rivojlantirish modelini loyihalashtirishning asosiy beshta komponenti mohiyati yoritib berildi. Mazkur bobning uchinchi paragrafda taklif etilgan modelning maqsadiga erishish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar haqida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirishga doir tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Ko'plab tadqiqotlarda shaxsning qobiliyati, tayyorgarligi, malakasi, fikrlash darajasi, faoliyatni samarali tashkil etish usuli va refleksiv jarayonlarni faollashtiradigan vaziyat sifatida refleksiv pozitsiyani shakllantirish zarurligi ta'kidlab o'tilgan. Refleksiv pozitsiya tushunchasiga berilgan mazkur ta'riflar uning muhim xususiyatini o'zida ifoda etsada, ammo kasbiy tayyorgarlik subyekti sifatida bo'lajak o'qituvchining o'z shaxsiga nisbatan refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish masalasiga aniqlik kiritish lozim, degan xulosaga kelindi.

Refleksiya, pozitsiyal tushunchalarini tahlil etish asosida bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini tushunchasiga quyidagicha mualliflik yondashuvi asosida ta'rif berildi: refleksiv pozitsiya bo'lajak o'qituvchining o'z-o'ziga, pedagogik kasbi, pedagogik munosabatlarga

subyektlariga, Pedagogika faniga shaxsiy nuqtayinazarini ifoda etishning ongli tizimi bo'lib, uning reflektiv tajribasiga asoslanadi hamda uzluksiz boyib boradi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida, bo'lajak o'qituvchining reflektiv pozitsiyasi tuzilmasi va motivatsion-qadriyatli, bilishga va faoliyatga doir tarkibiy asoslari aniqlashtirildi.

Tadqiqotda pedagogik ta'limning zamonaviy modellarini yaratish orqali -yangi qiyofa kasb etuvchi o'qituvchilarini tayyorlash mumkinligi asoslandi. Ushbu modellardan biri sifatida pedagogik va an'anaviy universitet ta'limi integratsiyasi tahliliga e'tibor qaratildi. Bunday ta'limning afzalliklari bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda nazariya va amaliyot uyg'unligiga erishish; talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining ustuvorligi; ta'lim muhitini aks ettiruvchi rivojlantiruvchi-ta'limiy va professor-o'qituvchilar jamoasining yuqori salohiyatga egaligi; talabalarning o'quv va kasbiy faoliyatini tashkil etish uchun zamonaviy o'quv texnologiyalarining mavjudligi; auditoriyadan tashqari faoliyatning zamonaviy shakllarini amaliyotga joriy etish bilan bevosita bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining - Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. (23.09.2020). // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 6-son. 70-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-sonli Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Qarori. www.lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi Qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.06.2018 y., 07/18/3775/1313-son.
5. Абрамова Г.С. Психология только для студентов: Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 271 с.
6. Абульханова К.А. Проблема определения субъекта в психологии. Субъект действия, взаимодействия, познания (психологические, философские, социокультурные аспекты): монография. – М., 2001. – 284 с.
7. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
8. Ажибаева А.Ж. Реализация личностно-ориентированного подхода в профессиональном воспитании будущего учителя: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Бишкек, 2007. – 23 с.
9. Azizxo'jayeva N.N. O'qituvchi tayyorlashning pedagogik texnologiyasi. –T.: Nizomiy nomli TDPU, 2000. – 52 b.
10. Айсмонтас Б.Б. Теория обучения: схемы и тесты. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 113 с.
11. Акопов Г.В., Харитонов Т.В. Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2007. – 672 с.
12. Akramov A.A. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirish: pedagogika fanlari doktori. ...diss. – Toshkent, 2016. – 282 b.
13. Аксенова П.Ю. Адаптация курсантов образовательных организаций ФСИН России к учебной деятельности. – Москва: Проспект, 2017. – 228 с.
14. Алексеев Н.Г. Исследование проблем психологии творчества: монография – М.: Мысль, 1983. – 552 с.
15. Z.Sh.Qarshiyeva. Pedagogical conditions in the development of the Teacher's reflexive position. Kasb-hunar ta'limi №10, 2025 187-190 betlar

ТАЛАБАЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТАРИХИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТАЖРИБАЛАР

Киргизбаев Тургун,

Чирчиқ давлат педагогика университети мустақил изланувчиси

Аннотация. Мақолада талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришига оид тарихий ва замонавий педагогик тажрибалар қиёсий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шарқ мутафаккирлари меросида ақлий тарбия, билимни амалиёт билан бозлаш, мустақил мушоҳада ва комил инсонни шакллантиришига оид қарашларнинг педагогик аҳамияти очиб берилган. Замонавий олий таълимда эса муаммоли таълим, фаол ўқитиш, модулли таълим, лойиҳа ва тадқиқот фаолияти, танқидий фикрлаш ҳамда рақамли воситалардан мақсадли фойдаланиш талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантирувчи муҳим механизмлар сифатида кўриб чиқилган. Тарихий тажриба ва инновацион педагогик ёндашувларнинг узвийлиги асосида интеллектуал ривожланишининг самарали йўналишлари белгиланган.

Калит сўзлар: интеллектуал салоҳият, талаба, ақлий тарбия, педагогик тажриба, тарихий мерос, танқидий фикрлаш, фаол таълим, модулли таълим, мустақил таълим, рақамли педагогика.

Аннотация. В статье проведён сравнительно-теоретический анализ исторического и современного педагогического опыта развития интеллектуального потенциала студентов. Раскрыто педагогическое значение идей восточных мыслителей об умственном воспитании, единстве знания и практики, самостоятельном мышлении и формировании совершенной личности. В современной высшей школе проблемное и активное обучение, модульный подход, проектно-исследовательская деятельность, развитие критического мышления и целенаправленное использование цифровых средств рассматриваются как важные механизмы интеллектуального развития студентов. Обоснована необходимость преемственности исторического педагогического наследия и современных инновационных подходов.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, студент, умственное воспитание, педагогический опыт, историческое наследие, критическое мышление, активное обучение, модульное обучение, самостоятельное образование, цифровая педагогика.

Abstract. The article provides a comparative theoretical analysis of historical and contemporary pedagogical practices aimed at developing students' intellectual potential. It reveals the pedagogical significance of Eastern thinkers' ideas concerning intellectual education, the unity of knowledge and practice, independent reasoning, and the formation of a well-rounded personality. In contemporary higher education, problem-based and active learning, modular instruction, project and research activities, critical thinking, and purposeful use of digital tools are considered important mechanisms for intellectual development. The study substantiates the continuity between historical pedagogical heritage and modern innovative approaches and identifies effective directions for developing students' intellectual potential.

Keywords: intellectual potential, student, intellectual education, pedagogical experience, historical heritage, critical thinking, active learning, modular education, independent learning, digital pedagogy.

Жамиятнинг интеллектуал тараққиёти кўп жиҳатдан олий таълим муассасаларида

тайёрланаётган мутахассисларнинг мустақил фикрлаши, янги билимни ўзлаштириши, муаммони таҳлил қилиши ва ноанъанавий ечим ишлаб чиқиш қобилиятига боғлиқ. Шу сабабли талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш олий таълимнинг фақат дидактик вазифаси эмас, балки унинг стратегик натижаларидан бири сифатида қаралиши лозим.

Интеллектуал салоҳият масаласи замонавий педагогикада пайдо бўлган мутлақо янги муаммо эмас. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга оид қарашларида ақлни камол топтириш, билимни изчил эгаллаш, назария билан амалиётни бирлаштириш ва инсонни мустақил мушоҳадага йўналтириш ғоялари муҳим ўрин тутган. Форобийга оид педагогик манбаларда таълим назарий фазилатларни шакллантириш, тарбия эса амалий фаолият ва тажриба билан боғлиқ жараён сифатида изоҳланади [1; 46-б.].

Бугунги олий таълимда мазкур тарихий тамойиллар янги методик шаклларда — муаммоли вазифалар, лойиҳа ва тадқиқот ишлари, модулли таълим, фаол муҳокама, мустақил ахборот излаш ва рақамли технологиялар орқали давом этмоқда. 2024 йилги педагогик тадқиқотларда интеллектуал салоҳиятни шахснинг интеллектуал имкониятларини фаоллаштириш ва ривожлантириш билан боғлиқ комплекс хусусият сифатида талқин қилиш тенденцияси кузатилади [2; 57–61-б.].

Мақоланинг мақсади талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга оид тарихий педагогик қарашлар ва замонавий олий таълим тажрибаларини қиёсий таҳлил қилиш, улар ўртасидаги ворисийликни аниқлаш ҳамда самарали педагогик ёндашувларни назарий жиҳатдан асослашдан иборат.

Шарқ педагогик тафаккурида инсоннинг ақлий камолоти билим миқдори билан эмас, балки уни англаш, амалий фаолиятда қўллаш ва ахлоқий фазилатлар билан уйғунлаштириш орқали баҳоланган. Форобий қарашларида ақллилик билимдонликнинг ўзи билан чекланмасдан, инсоннинг билими, ахлоқи, хатти-ҳаракатлари ва фаолиятининг яхлит мувофиқлиги сифатида намоён бўлади [1; 45–46-б.]. Бу ёндашув ҳозирги педагогикадаги компетенциявий ёндашувга мазмунан яқин: билим натижа эмас, балки мустақил фаолият учун восита вазифасини бажаради.

Тарихий педагогик тажрибанинг яна бир муҳим хусусияти устоз ва шогирд муносабатларида кўринади. Анъанавий таълимда устоз фақат маълумот етказувчи эмас, балки шогирднинг фикрлаш тартиби, касбий маданияти ва мустақил фаолиятини шакллантирувчи раҳнамо вазифасини бажарган. Бунда кузатиш, такрорлаш, савол-жавоб, мунозара, амалий машқ ва босқичма-босқич мустақиллаштириш каби усуллар бир-бирини тўлдирган.

Тарихий тажрибадан келиб чиқадиган асосий педагогик хулоса шундаки, интеллектуал ривожланиш билимни механик ўзлаштириш эмас, балки билим олиш усулини эгаллаш билан боғлиқ. Талабанинг интеллектуал салоҳияти тайёр хулосаларни қабул қилишда эмас, савол қўя олиш, далилларни солиштириш, сабаб-оқибат боғланишларини англаш ва мустақил хулосага келиш жараёнида ривожланади.

Замонавий педагогикада талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш таълим олувчининг фаол позицияси билан бевосита боғланади. Олий таълимда интеллектуал компетентлик ўз-ўзини ўқитишга тайёрлик, билимни долзарб муаммоларни ҳал қилишда қўллай олиш ва интеллектуал фаолиятни мустақил бошқариш каби сифатларни қамраб олади [3; 38–42-б.]. Демак, ўқув жараёни талабани маълумот истеъмолчисидан билим яратувчи ва текширувчи субъектга айлантириши керак.

Танқидий фикрлаш мазкур жараённинг асосий таркибий қисмларидан биридир. UNESCOнинг 2024 йилги таҳлилида танқидий фикрлаш таҳлил ва баҳолаш каби юқори

даражадаги фикрлаш жараёнларига таяниши, генератив сунъий интеллект шароитида эса унинг аҳамияти янада ортиши таъкидланган [4]. Бу талабаларга тайёр рақамли жавобни қабул қилиш эмас, балки унинг асоси, манбаси, мантиғи ва ишончилигини текширишни ўргатиш зарурлигини англатади.

Муаммоли таълим, кейслар, дебат, тадқиқот топшириқлари ва лойиҳа фаолияти талабаларни таҳлил, аргументация ва қарор қабул қилишга жалб этади. 2024 йилда олий таълимда инновацион педагогик ёндашувларни ўрганган эмпирик тадқиқот ҳам фаол ва инновацион методлар талабаларнинг танқидий фикрлаши ҳамда таълим натижалари билан ижобий боғлиқлигини кўрсатган [5].

Модулли таълимда ўқитувчининг ахборот берувчидан фасилитатор ва маслаҳатчига айланиши ҳам интеллектуал мустақилликни кучайтиришга хизмат қилади. Замонавий тадқиқотларда модулли топшириқлар, дебат ва муаммоли вазифалар талабаларнинг мустақил ахборот излаши, танқидий таҳлил ва ижодий ёндашувини фаоллаштириши қайд этилган [6].

Шу билан бирга, рақамли технологиянинг ўзи интеллектуал ривожланишни автоматик таъминламайди. Унинг педагогик қиймати талабанинг ахборотни излаш, танлаш, текшириш, қайта ишлаш ва янги маҳсулот яратиш фаолиятига қай даражада жалб қилиниши билан белгиланади. Шу боис сунъий интеллект, электрон платформалар ва рақамли ресурслар тайёр жавоб олиш воситаси эмас, балки таҳлил ва тадқиқот фаолиятини кучайтирувчи инструмент сифатида қўлланиши мақсадга мувофиқ.

Тарихий ва замонавий педагогик тажрибаларни қиёслаш улар ўртасида мазмунан узвийлик мавжудлигини кўрсатади. Анъанавий педагогикадаги “билим – мушоҳада – амалий тажриба” мантиғи замонавий таълимда “муаммо – мустақил изланиш – таҳлил – ечим – рефлексия” кетма-кетлигида янги шаклда намоён бўлмоқда.

Тарихий тажрибадаги устозлик тамойили замонавий педагогикада менторлик ва фасилитация орқали давом этади; савол-жавоб ва мунозара – дебат ҳамда проблемали муҳокамада; амалий машқ – кейс ва лойиҳа ишларида; мустақил мутолаа эса рақамли ахборот базалари билан тадқиқот олиб боришда намоён бўлади. Демак, педагогик инновация тарихий тажрибани инкор қилиш эмас, балки уни янги таълим муҳити ва воситалари асосида қайта ташкил этишдир.

Талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш учун тарихий тажрибанинг шахсга йўналтирилган, устозликка асосланган ва билимни амал билан боғловчи жиҳатларини замонавий танқидий фикрлаш, тадқиқот, рақамли саводхонлик ва лойиҳа технологиялари билан уйғунлаштириш мақсадга мувофиқ.

Таҳлиллар талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда икки бир-бирига зид кўринган ёндашув — анъанавий ва инновацион педагогик тажрибаларни қарама-қарши қўйиш методологик жиҳатдан тўғри эмаслигини кўрсатади. Уларнинг самарали жиҳатлари ўзаро тўлдирувчи хусусиятга эга. Тарихий педагогик тафаккур интеллектуал камолотнинг мазмуний ва қадриятли асосларини берса, замонавий педагогика ушбу мақсадни амалга ошириш учун фаол, интерактив ва рақамли механизмларни таклиф этади.

Бироқ замонавий методларнинг кўплиги ўз-ўзидан юқори интеллектуал натижани кафолатламайди. Агар лойиҳа, дебат ёки рақамли топшириқ аниқ интеллектуал вазифага эга бўлмаса, у фақат ташқи фаолликни ошириши мумкин. Шунинг учун ҳар бир метод таҳлил, қиёслаш, далиллаш, умумлаштириш, муаммони ечиш ёки янги ғоя ишлаб чиқиш каби аниқ фикрлаш операцияси билан боғланиши зарур.

Худди шу тарзда тарихий меросдан фойдаланиш ҳам унинг мазмунини механик

такрорлаш билан чекланмаслиги керак. Тарихий педагогик ғоялар замонавий таълим назариялари билан қиёсланганда, уларнинг бугунги шароитда амал қиладиган ва қайта талқин қилиниши лозим бўлган жиҳатлари аниқ кўринади. Масалан, устознинг етакчи мавқеи замонавий олий таълимда талабанинг мустақиллигини чеклаш эмас, балки уни босқичма-босқич мустақил интеллектуал фаолиятга олиб чиқиш вазифасини бажариши лозим.

Шу асосда талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришнинг самарали модели учта ўзаро боғлиқ таянчга асосланиши мумкин: тарихий-педагогик ворисийлик; талабанинг фаол ва мустақил билиш фаолияти; замонавий педагогик ва рақамли технологиялардан мақсадли фойдаланиш. Уларнинг уйғунлиги билим, тафаккур, ижодкорлик ва рефлексияни бир бутун жараёнда ривожлантириш имконини беради.

Талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш педагогика тарихида ҳам, замонавий олий таълимда ҳам устувор вазифалардан бири бўлиб келган. Шарқ педагогик меросида ақлий тарбия, билим ва амал бирлиги, устоз-шогирд муносабати, мустақил мушоҳада ҳамда шахснинг яхлит камолотига эътибор берилган. Бу тамойиллар бугунги таълимда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Замонавий педагогик тажриба интеллектуал ривожланишни муаммоли ва фаол таълим, тадқиқот ва лойиҳа фаолияти, танқидий фикрлаш, модулли таълим, рефлексия ҳамда рақамли воситалар билан бойитмоқда. Уларнинг самарадорлиги эса технологиянинг янгилигига эмас, талабани қанчалик мустақил фикрлаш, далиллаш, изланиш ва янги ечим яратишга олиб келишига боғлиқ.

Шу боис олий таълимда талабалар интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда тарихий педагогик тажрибаларнинг мазмунан қимматли жиҳатларини замонавий фаол таълим технологиялари билан интеграция қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув интеллектуал ривожланишни фақат билим ҳажмини ошириш эмас, балки мустақил фикрлайдиган, тадқиқот олиб борадиган, ахборотни танқидий баҳолайдиган ва ўз билимидан янги вазиятларда самарали фойдалана оладиган мутахассисни шакллантириш жараёни сифатида ташкил этиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абу Наср Форобийнинг таълим-тарбия ва баркамол инсон ҳақидаги педагогик қарашлари // Педагогика тарихи бўйича ўқув материаллари. 45-46 б.
2. Makhmudov Y.G., Allayarov D.K. Intellectual Potential and Its Incentiveness // Current Research Journal of Pedagogics. – 2024. – Vol. 5, No. 03. – P. 57–61.
3. Uzokov Sh.Z. Development of Students' Intellectual Competence // Current Research Journal of Pedagogics. – 2024. – Vol. 5, No. 04. – P. 38–42.
4. UNESCO International Bureau of Education. Critical Thinking and Generative Artificial Intelligence. – 2024.
5. Bhuttah T.M., Xusheng Q., Abid M.N. et al. Enhancing student critical thinking and learning outcomes through innovative pedagogical approaches in higher education // Scientific Reports. – 2024. – Vol. 14. – Article 24362.
6. The Role of the Teacher in Developing Students' Intellectual Potential within Modular Education // Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations. – 2025.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

DINIY MUTAASSIBLIK VA UNING OQIBATLARI

Akramov Mirmuxsin Rustamovich,

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi Din psixologiyasi va pedagogika kafedrası
professori, psixologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada diniy mutaassiblik tushunchasining mazmun-mohiyati, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar hamda shaxs va jamiyat hayotiga ko'rsatadigan salbiy oqibatlari tahlil qilinadi. Diniy mutaassiblikning shakllanishida diniy bilimlarning yetishmasligi, tor doiradagi qarashlarning shakllanishi, kognitiv rigidlik, hissiy beqarorlik, ijtimoiy ta'sir va shaxsning muayyan g'oya yoki rahnamoga ko'r-ko'rona ergashishi kabi omillarning o'rni yoritiladi. Shuningdek, diniy mutaassiblikning yoshlar ongiga ta'siri, zamonaviy axborot makonida uning kuchayishiga sabab bo'luvchi omillar hamda mutaassiblikning oldini olishda psixologik, ma'naviy-ma'rifiy va axborot savodxonligini oshirishga qaratilgan yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: diniy mutaassiblik, diniy ekstremizm, diniy ong, shaxs psixologiyasi, kognitiv rigidlik, ijtimoiy identifikatsiya, diniy savodxonlik, yoshlar, axborot makoni, tanqidiy fikrlash, bag'rikenglik, psixologik ta'sir.

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАНАТИЗМ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Акрамов Мирмухсин Рустамович

Профессор кафедры психологии религии и педагогики Международной исламской академии Узбекистана, доктор психологических наук

Аннотация. В статье анализируются содержание и сущность понятия религиозного фанатизма, социально-психологические факторы, влияющие на его формирование, а также его негативные последствия для жизни личности и общества. Раскрывается роль таких факторов, как недостаток религиозных знаний, формирование узкого круга мировоззренческих представлений, когнитивная ригидность, эмоциональная нестабильность, социальное влияние, а также слепое следование личности определённой идее или авторитетному лидеру в формировании религиозного фанатизма. Кроме того, рассматриваются влияние религиозного фанатизма на сознание молодёжи, факторы, способствующие его усилению в современном информационном пространстве, а также подходы, направленные на повышение психологической, духовно-просветительской и информационной грамотности в целях профилактики фанатизма.

Ключевые слова: религиозный фанатизм, религиозный экстремизм, религиозное сознание, психология личности, когнитивная ригидность, социальная идентификация, религиозная грамотность, молодёжь, информационное пространство, критическое мышление, толерантность, психологическое воздействие.

RELIGIOUS FANATICISM AND ITS CONSEQUENCES

Akramov Mirmuxsin Rustamovich

Professor of the Department of Psychology of Religion and Pedagogy,

International Islamic Academy of Uzbekistan,

Doctor of Psychological Sciences

Abstract. This article analyzes the content and essence of the concept of religious fanaticism, the socio-psychological factors influencing its formation, as well as its negative consequences for the life of the individual and society. The article examines the role of such factors as insufficient religious knowledge, the formation of narrow-minded views, cognitive rigidity, emotional instability, social influence, and an individual's blind adherence to a particular idea or leader in the formation of religious fanaticism. It also considers the influence of religious fanaticism on young people's consciousness, the factors contributing to its intensification in the modern information environment, and approaches aimed at preventing fanaticism through the development of psychological, spiritual and educational, and information literacy.

Keywords: religious fanaticism, religious extremism, religious consciousness, personality psychology, cognitive rigidity, social identification, religious literacy, youth, information environment, critical thinking, tolerance, psychological influence.

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida diniy qadriyatlar va e'tiqod inson hayotining muhim ma'naviy asoslaridan biri sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu bilan birga, diniy g'oya va tushunchalarning noto'g'ri talqin qilinishi, ularning mutaassiblik ruhida qo'llanilishi ayrim hollarda ijtimoiy ziddiyat va beqarorlikka olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, diniy mutaassiblikning mohiyati, shakllanish mexanizmlari va uning ijtimoiy-psixologik oqibatlarini o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Diniy mutaassiblikning oldini olish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirishda diniy-ma'rifiy bilimlarni oshirish, sog'lom dunyoqarashni shakllantirish hamda jamiyatda bag'rikenglik muhitini qaror toptirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, hujjatda "jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasi asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik, tinchlik va insoniylik kabi qadriyatlarni keng yoritish, shuningdek, diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan.

Mazkur yondashuv diniy mutaassiblikning shakllanish mexanizmlarini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tushuntirish uchun ham muhim metodologik asos bo'la oladi. Chunki diniy bilimlarning yetishmasligi, diniy mazmundagi axborotlarni tanqidiy tahlil qila olmaslik, muqobil fikrlarni rad etish va buzg'unchi g'oyalarning asl mohiyatidan bexabarlik shaxsning turli manipulyativ ta'sirlarga beriluvchanligini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli diniy-ma'rifiy faoliyatni kuchaytirish nafaqat ma'rifiy, balki mutaassiblikning psixologik profilaktikasi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir.

Diniy mutaassiblik shaxsning diniy aqidalarni biryoqlama va mutlaq haqiqat sifatida qabul qilishi, muqobil qarashlarga nisbatan murosasiz munosabatda bo'lishi bilan tavsiflanadi. Psixologik jihatdan ushbu holat kognitiv rigidlik, hissiy jarayonlarning beqarorligi hamda ijtimoiy identifikatsiyaning o'ziga xos shakllari bilan bog'liq holda namoyon bo'lishi mumkin.

Maqolaning maqsadi diniy mutaassiblikning psixologik mohiyatini ochib berish, uning shakllanish omillarini hamda shaxs va jamiyat hayotiga ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Diniy mutaassiblik tushunchasining mazmun-mohiyati

“Mutaassiblik” tushunchasi arab tilidagi “taassub” soʻzi bilan bogʻliq boʻlib, qattiqqoʻllik, tarafkashlik, oʻjarlik va muayyan qarashga haddan tashqari berilish kabi maʼnolarni anglatadi. Hozirgi qoʻllanishida mazkur tushuncha, asosan, biror gʻoya yoki qarashga koʻr-koʻrona va haddan tashqari berilish, boshqa fikrlarni inkor etish maʼnosida ishlatiladi.

Istilohiy jihatdan mutaassiblik shaxsning oʻz qarashlarini mutlaq toʻgʻri deb bilishi va boshqa qarashlarni notoʻgʻri deb baholashi bilan tavsiflanadi. Bunday holatda shaxs tanqidiy fikr yoki muqobil nuqtayi nazarga nisbatan himoyalanih reaksiyasini namoyon qilishi mumkin.

Diniy mutaassiblikni tushunishda uning diniy eʼtiqodning oʻzi bilan aynan bir hodisa emasligini farqlash muhim. Diniy eʼtiqod maʼnaviy qadriyat va eʼtiqod tizimi sifatida namoyon boʻlsa, mutaassiblikda ushbu eʼtiqodning torayishi, mutlaqlashtirilishi va boshqa qarashlarga nisbatan murosasizlik kuchayishi kuzatiladi.

Islom dini manbalarida ham moʻtadillik, ilm-maʼrifat va bagʻrikenglikka alohida eʼtibor beriladi. Qurʼoni Karimdagi “oʻrta ummat” gʻoyasi diniy hayotda muvozanat va moʻtadillik tamoyilining muhimligini koʻrsatadi.

Diniy mutaassiblikning shakllanishiga taʼsir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar. Diniy mutaassiblikni alohida psixologik fenomen sifatida oʻrganishda shaxsning individual xususiyatlari, uning dunyoqarashi, ijtimoiy muhiti, diniy bilim darajasi va guruhiiy munosabatlarini hisobga olish zarur. Mavjud materiallarda ushbu hodisani ijtimoiy oʻrganish nazariyasi va kognitiv dissonans nazariyasi asosida tahlil qilish mumkinligi qayd etilgan.

Diniy bilimlarning yetishmasligi. Diniy mutaassiblikning muhim omillaridan biri diniy bilimlarning yetarli darajada shakllanmaganligidir. Diniy bilimning yuzaki boʻlishi shaxsning murakkab diniy masalalarni beryoqlama qabul qilishiga, ayrim tushunchalarni kontekstdan uzib talqin qilishiga va boshqalarning fikriga haddan tashqari bogʻlanib qolishiga sabab boʻlishi mumkin.

Shu sababli diniy masalalarni ilmiy va ishonchli manbalar asosida oʻrganish, turli qarashlarni qiyosiy tahlil qilish hamda mustaqil fikrlash koʻnikmalarini rivojlantirish muhimdir.

Koʻr-koʻrona ergashish va rahnamolik taʼsiri. Mutaassiblikka moyil shaxs ayrim hollarda oʻz qarorlarini mustaqil qabul qilishdan koʻra, muayyan rahnamo yoki guruh vakilining koʻrsatmalariga tayanishga moyil boʻladi. Bunday jarayonda shaxs oʻz fikrini guruh yoki rahnamo qarashlariga moslashtirishi mumkin.

Ushbu holatni ijtimoiy oʻrganish mexanizmlari nuqtayi nazaridan ham izohlash mumkin. Shaxs oʻziga taʼsir koʻrsatuvchi namuna yoki guruh xatti-harakatlarini kuzatish va takrorlash orqali muayyan xulq-atvor shakllarini oʻzlashtirishi mumkin.

Kognitiv rigidlik va muqobil fikrni rad etish. Mutaassiblikning psixologik xususiyatlaridan biri kognitiv rigidlik, yaʼni mavjud qarashlarni oʻzgartirishga nisbatan qiyinchilik bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Shaxs oʻz qarashlarini qayta koʻrib chiqish oʻrniga, tashqi voqelikni oʻz eʼtiqodiga moslashtirishga intiladi.

Natijada muqobil fikrlar shaxs tomonidan nafaqat notoʻgʻri, balki tahdid sifatida ham qabul qilinishi mumkin. Bu esa “biz” va “ular” tarzidagi qarama-qarshi ijtimoiy kategoriyalarning kuchayishiga olib keladi.

Tashqi koʻrinish va guruhiiy identifikatsiya. Mavjud materiallarda mutaassiblikka berilgan ayrim shaxslarning tashqi koʻrinish va ramziy atributlarga alohida eʼtibor qaratishi ham qayd etiladi. Bunday holat shaxsning muayyan guruh bilan identifikatsiyasini tashqi belgilar orqali namoyon etishi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin.

Biroq tashqi koʻrinishning oʻzi mutaassiblik mezoni sifatida baholanmasligi kerak. Uni faqat boshqa psixologik va ijtimoiy belgilar bilan birgalikda tahlil qilish mumkin.

Diniy mutaassiblikning ijtimoiy-psixologik oqibatlari. Diniy mutaassiblikning oqibatlari, avvalo, shaxsning fikrlash jarayoni va ijtimoiy munosabatlarida namoyon bo'lishi mumkin. Muqobil fikrlarni rad etish, ijtimoiy begonalashuv, guruhlararo qarama-qarshilikning kuchayishi hamda hissiy keskinlik shular jumlasidandir.

Diniy mutaassiblik va diniy ekstremizm tushunchalarini aynan bir xil hodisa sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Mavjud materialning o'zida ham diniy aqidaparastlik, ekstremizm va fundamentalizm o'rtasidagi farqlar hamda ularning o'zaro munosabatlari muhokama qilingan.

Shu nuqtayi nazardan, mutaassiblik ayrim hollarda ekstremistik qarashlarning shakllanishiga zamin yaratishi mumkin bo'lgan omillardan biri sifatida ko'rilishi mumkin, biroq ularning har biri alohida ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida tahlil qilinishi lozim.

Diniy mutaassiblikning yoshlar ongiga ta'siri. Yoshlar dunyoqarashi va e'tiqodining shakllanish davrida bo'lganligi sababli turli g'oyaviy va diniy ta'sirlarga nisbatan sezgir ijtimoiy guruh hisoblanadi. Ushbu davrda shaxsning identifikatsiyasi, ma'naviy izlanishlari va dunyoqarashi faol shakllanadi.

Mutaassib qarashlarning yoshlar ongiga ta'siri quyidagi holatlarda namoyon bo'lishi mumkin:

- tanqidiy fikrlashning susayishi;
- muqobil fikrlarni rad etish;
- ijtimoiy begonalashuv;
- hissiy keskinlik;
- radikal qarorlar qabul qilishga moyillik;
- umumiy ijtimoiy qadriyatlarga nisbatan befarqlik.

Bunday jarayonlarning kuchayishida diniy ta'limdagi bo'shliqlar, norasmiy axborot manbalariga haddan tashqari tayanish, oila va ta'lim muassasalarining yetarli e'tibor bermasligi hamda shaxsning jamiyatdagi o'rnini topa olmasligi kabi omillar muhim bo'lishi mumkin.

Shu sababli yoshlar orasida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, sog'lom diniy-ma'naviy tarbiyani kuchaytirish, oila va ta'lim muassasalari hamkorligini yo'lga qo'yish muhim profilaktik vazifalardan hisoblanadi.

Zamonaviy axborot makonining ta'siri. Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va turli onlayn platformalar shaxs dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim axborot makoniga aylangan. Shu bilan birga, ishonchsiz, manipulyativ yoki biryozlama mazmundagi diniy axborotlarning keng tarqalishi mutaassib qarashlarning shakllanishi uchun qulay muhit yaratishi mumkin.

Ayniqsa, shaxs faqat o'z qarashlariga mos keluvchi ma'lumotlarni muntazam qabul qiladigan axborot muhitiga tushib qolsa, muqobil nuqtayi nazarlar bilan tanishish imkoniyati kamayadi. Natijada qarashlarning biryozlamaligi kuchayishi mumkin.

Onlayn guruhlar shaxsga ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tegishlilik hissini berishi mumkin. Biroq ayrim yopiq guruhlarda guruhga sodiqlik mustaqil fikrlashdan ustun qo'yilsa, shaxsning qarashlari yanada qat'iylashishi ehtimoli mavjud.

Shuning uchun zamonaviy axborot makonida profilaktikaning muhim yo'nalishlaridan biri — media va axborot savodxonligini rivojlantirish, manbalarni tekshirish ko'nikmasini shakllantirish hamda tanqidiy fikrlashni kuchaytirishdir.

Diniy mutaassiblikning oldini olishning psixologik va ma'rifiy shartlari. Diniy mutaassiblikning oldini olish kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda psixologik, pedagogik, ma'naviy-ma'rifiy va axborot yo'nalishlarining o'zaro uyg'unligi muhim.

Birinchidan, shaxsda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Bu shaxsga turli axborotlarni qabul qilishda ularning manbasi, mazmuni va ishonchliligini tahlil qilish imkonini beradi.

Ikkinchidan, diniy-ma'rifiy savodxonlikni oshirish muhim. Diniy bilimlarning ishonchli manbalar asosida shakllantirilishi noto'g'ri va biryozlama talqinlarning ta'sirini kamaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, oila, ta'lim muassasalari, psixologlar va diniy-ma'rifiy soha vakillari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish lozim. Yoshlar bilan olib boriladigan profilaktik ishlar faqat taqiqlash yoki ogohlantirish bilan cheklanmasdan, ularning savollariga ilmiy, asoslangan va tushunarli javob berishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, jamiyatda bag'rikenglik, insonparvarlik, o'zaro hurmat va ijtimoiy hamjihatlik qadriyatlarini mustahkamlash zarur. Bu shaxsda turli qarash va e'tiqod vakillariga nisbatan konstruktiv munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

Muhokama. Tahlil qilingan materiallar shuni ko'rsatadiki, diniy mutaassiblikni faqat diniy bilimlarning yetishmasligi bilan izohlash yetarli emas. Ushbu hodisa shaxsning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhiti, guruhiiy munosabatlari, axborot manbalari va diniy-ma'rifiy tarbiya bilan o'zaro bog'liq holda shakllanishi mumkin.

Shuningdek, diniy mutaassiblikning rivojlanishida shaxsning ma'lum guruhga mansublik ehtiyoji, avtoritetga bo'ysunish, muqobil fikrlarni qabul qilishdagi qiyinchilik va axborotni tanqidiy tahlil qila olmaslik kabi omillar o'zaro ta'sirlashishi mumkin. Shu bilan birga, diniy e'tiqodning o'zi mutaassiblikka tenglashtirilmaligi kerak. Ilmiy tahlilda e'tiqod, diniy konservatizm, mutaassiblik, fundamentalizm va ekstremizm tushunchalarining chegaralarini aniq belgilash muhim.

Xulosa. Diniy mutaassiblik murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, uning shakllanishi va kuchayishida diniy bilimlarning yetishmasligi, kognitiv rigidlik, ijtimoiy ta'sir, guruhiiy identifikatsiya, ko'r-ko'rona ergashish, tanqidiy fikrlashning sustligi va axborot muhitining xususiyatlari muhim o'rin tutishi mumkin. Mutaassiblikning salbiy oqibatlar shaxsning fikrlash doirasining torayishi, muqobil qarashlarga nisbatan murosasizlik, ijtimoiy begonalashuv va guruhlararo ziddiyatlarning kuchayishi shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Yoshlar orasida bunday xavflarni kamaytirishda diniy-ma'rifiy savodxonlik, tanqidiy fikrlash, media savodxonligi, sog'lom ijtimoiy muhit va bag'rikenglik qadriyatlarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, diniy mutaassiblikning oldini olish faqat ma'muriy yoki axborotiy choralar bilan cheklanmasdan, shaxsning psixologik barqarorligi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuvni talab etadi. Psixologlar, pedagoglar, diniy-ma'rifiy soha vakillari va oila hamkorligida olib boriladigan tizimli profilaktik ishlar ushbu yo'nalishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramov M. R. Mutaassiblikning shakllanishi va uning kognitiv jarayonlarga ta'siri UBS Ilmiy Axborotnomasi ISSN:3060-5040 2026-yil, 1-son.

2. Акрамов М.Р. Мутаассиб шахслар билан ишлашда мутахассис шахсининг индивидуал-психологик имкониятлари “Жамоат хавфсизлигини таъминлашда профайлинг ва профайлер амалиёти: муаммо ва ечимлар” мавзусида халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, 2025. - бет.

3. Акрамов М.Р. Замонавий шароитда мутаассибликни шакллантирувчи психологик омиллар. «Таълимда рақамли технологияларни тадбиқ этишнинг замонавий тенденциялари ва ривожланиш омиллари» мавзусидаги Республика миқёсидаги илмий-амалий, масофавий конференция материаллари (27 январ 2022 йил) – Т.: Риштон ХТБ 2022

4. Akramov, M., Fuzailova, G., Jovlieva, N., Norkhadjaeva, X., Muminova, N., & Bazarova, D. (2026, June). The role of machine learning in enhancing reading comprehension and literacy

skills. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3414, No. 1, p. 090015). AIP Publishing LLC

5. Акрамов, М. Р. Выражение внутренних конфликтов человека по отношению к природе. вестник интегративной психологии, 31.

6. UNESCO. Religious Tolerance and Peace Education Guidelines. – Paris, 2018. – 64 p.

7. Rahimjonov D., Islomov Z. Ma'rifat – tinchlik asosi. – Toshkent: TIU, 2007. – 180 b.

8. Vohidov A. Yoshlar dunyoqarashida diniy bag'rikenglikni shakllantirishning psixologik asoslari. – Toshkent: TDPU, 2021. – 198 b.

9. Hojimatov Sh. Diniy ekstremizm va mutaassiblikka qarshi kurashning psixologik asoslari. – Toshkent: IIV Akademiyasi nashriyoti, 2022. – 176 b.

HENRY JAMESNING “THE BIRTHPLACE” HIKOYASIDA QAHRAMONNING ICHKI VA TASHQI DUNYOSI: PSIXOLOGIK REALIZM, IJTIMOIIY ROL VA MADANIY MIF

*Djumayeva Gulnora Zakirovna
Buxoro tibbiyot akademik litseyi o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Henry Jamesning 1903-yilda “The Better Sort” to‘plamida chop etilgan “The Birthplace” hikoyasida qahramonning ichki ong dunyosi bilan uning tashqi ijtimoiy roli o‘rtasidagi murakkab munosabat tahlil qilindi. Tadqiqotning dolzarbligi James psixologik realizmini faqat individual kechinma yoki ichki monolog doirasida emas, balki shaxs ongingning madaniy institutlar, iqtisodiy ehtiyoj, ommaviy kutish va kasbiy majburiyat bilan to‘qnashuvi asosida yoritish zarurati bilan belgilanadi. Morris Gedge obrazi yaqin o‘qish, psixologik-germenevtik, struktur va sotsiokultural tahlil usullari asosida o‘rganildi. Tadqiqot natijasida tug‘ilgan uy makoni oddiy tarixiy obyekt emas, balki noaniq tarixiy materialni barqaror va ta’sirchan ommaviy hikoyaga aylantiruvchi madaniy mexanizm ekanligi asoslandi. Gedge’ning shubhasi, vijdoniy ikkilanishi, iqtisodiy qaramligi va keyinchalik sahnaviy hikoya qilish mahoratini egallashi ichki va tashqi dunyo o‘rtasidagi ziddiyatni murakkablashtiradi. Isabel Gedge obrazi esa qahramonning xususiy qarashlarini oilaviy va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘laydi. Maqolaning ilmiy yangiligi qahramon psixologiyasini adabiy turizm, performativ identitet, madaniy xotira va institutsional bosim tushunchalari bilan yagona tahliliy modelda talqin etishdan iborat.

Kalit so‘zlar: Henry James; “The Birthplace”; Morris Gedge; psixologik realizm; ichki dunyo; tashqi dunyo; ijtimoiy rol; adabiy turizm; madaniy xotira; performativ identitet.

ВНУТРЕННИЙ И ВНЕШНИЙ МИР ГЕРОЯ В РАССКАЗЕ ГЕНРИ ДЖЕЙМСА «THE BIRTHPLACE»: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ, СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ И КУЛЬТУРНЫЙ МИФ

*Джумаева Гульнора Закировна
преподаватель Бухарского медицинского академического лицея*

Аннотация. В статье исследуется взаимодействие внутреннего сознания героя и его внешней социальной роли в рассказе Генри Джеймса «The Birthplace», вошедшем в сборник «The Better Sort» в 1903 году. Актуальность работы определяется необходимостью рассматривать психологический реализм Джеймса не только как изображение частных переживаний, но и как способ анализа давления культурных институтов, экономической необходимости, профессиональной обязанности и коллективных ожиданий на индивидуальное сознание. Образ Морриса Геджа изучается посредством внимательного чтения, психолого-герменевтического, структурного и социокультурного анализа. Установлено, что дом рождения великого поэта функционирует как механизм культурной памяти, преобразующий историческую неопределенность в устойчивый публичный рассказ. Скепсис Геджа, его нравственное колебание и последующее овладение театрализованным повествованием усложняют оппозицию внутреннего и внешнего миров. Образ Изабель Гедж связывает личное сомнение героя с семейной ответственностью и материальной реальностью. Научная новизна исследования состоит в объединении психологии героя, литературного туризма, культурной памяти, перформативной идентичности и институционального давления в единой интерпретационной модели.

Ключевые слова: Генри Джеймс; «The Birthplace»; Моррис Гедж; психологический

реализм; внутренний мир; внешний мир; социальная роль; литературный туризм; культурная память; перформативность.

THE INNER AND OUTER WORLDS OF THE HERO IN HENRY JAMES'S "THE BIRTHPLACE": PSYCHOLOGICAL REALISM, SOCIAL PERFORMANCE, AND CULTURAL MYTH

Djumayeva Gulnora Zakirovna
Teacher, Bukhara Medical Academic Lyceum

Abstract. This article examines the interaction between inner consciousness and external social performance in Henry James's "The Birthplace," first collected in The Better Sort in 1903. The study approaches Jamesian psychological realism not merely as introspection but as a form of narrative analysis in which consciousness is shaped by institutions, economic necessity, professional obligation, public expectation, and cultural memory. Morris Gedge is studied through close reading, psychological-hermeneutic interpretation, structural analysis, and a socio-cultural perspective. The analysis demonstrates that the birthplace operates as more than a historical setting: it is a cultural mechanism that converts uncertainty, fragmentary evidence, and inherited anecdote into a stable public narrative. Gedge's skepticism, moral unease, material dependence, and eventual mastery of theatrical storytelling complicate the opposition between his inner and outer worlds. Isabel Gedge, meanwhile, connects private judgment with the realities of marriage, livelihood, and social responsibility. The article argues that Gedge's final adaptation is neither simple capitulation nor complete victory. Its ambiguity reveals the relational nature of James's psychological realism. The study's contribution lies in integrating character psychology, literary tourism, cultural memory, performative identity, and institutional pressure within a single interpretive model.

Keywords: Henry James; "The Birthplace"; Morris Gedge; psychological realism; inner world; outer world; social performance; literary tourism; cultural memory; performative identity.

INTRODUCTION. Henry James's short fiction occupies a distinctive place in the history of American psychological realism because it repeatedly shifts the centre of dramatic interest from outward event to perception, interpretation, hesitation, and moral self-observation. In many Jamesian narratives, the decisive change is not a spectacular action but a change in consciousness: a character notices a contradiction, recognizes the pressure of a social expectation, revises a previous judgment, or discovers that an apparently stable reality has been constructed by convention. "The Birthplace," first collected in *The Better Sort* in 1903, offers a particularly concentrated version of this method [1]. Its plot concerns Morris Gedge and his wife Isabel, who become custodians of the birthplace of a celebrated national poet. The poet is never directly named, yet the Shakespearean network of allusion is strong enough to make the cultural reference unmistakable, a feature that has long attracted critical attention [3].

At first, the appointment appears to be a fortunate change in the Gedges' circumstances. It promises employment, social advancement, a more dignified daily routine, and a connection with a revered literary past. However, the same appointment gradually produces an ethical and psychological conflict. Morris is expected to speak confidently about a historical past that does not always justify confidence. Visitors want a coherent story, memorable anecdotes, emotional proximity to genius, and the reassurance that the site they have travelled to see possesses an authentic and recoverable meaning. The institution responsible for the birthplace depends upon precisely this expectation. Its cultural authority and practical success require a persuasive narrative,

while Gedge's growing awareness of uncertainty makes such certainty increasingly difficult for him to reproduce without discomfort.

This situation makes the tale valuable not only as a satire on literary tourism but also as a study of the relation between consciousness and social role. Gedge's inward world is composed of skepticism, conscience, intellectual seriousness, ambition, irritation, economic anxiety, and imagination. His outward world is structured by professional obligation, institutional authority, visitor expectation, marital responsibility, and the ritualized language of cultural commemoration. These two domains are not simply opposed. They constantly enter one another: external pressure becomes inner unease, while private interpretation changes the way Gedge performs his public function. The hero's psychology is therefore best understood as relational rather than self-contained.

The relevance of this approach lies in the fact that "The Birthplace" can be read as a model of how cultural institutions produce stable meanings from incomplete evidence and how individuals adapt themselves to the roles created by those institutions. The problem is broader than the truth or falsity of a tourist lecture. James asks how belief is organized, how authority is performed, how imagination can both resist and serve institutional demands, and what happens to personal integrity when livelihood depends on satisfying expectations one does not fully share. The present study therefore focuses on the interaction among psychological realism, cultural memory, literary tourism, social performance, and the ambiguous ethics of adaptation.

The purpose of the article is to identify the narrative mechanisms through which James represents the inner and outer worlds of Morris Gedge and to clarify how these mechanisms contribute to the tale's psychological realism. Particular attention is given to the birthplace as an institution, Gedge's gradual self-division, Isabel's mediating role, the transformation of the custodian into a performer, the production of cultural myth, and the ambiguous resolution in which skepticism survives inside successful public performance. The study also aims to show that the story's psychological depth is generated not by isolated introspection alone but by the continuous exchange between consciousness and social environment.

MATERIALS AND METHODS. The primary material of the study is Henry James's "The Birthplace" as published in *The Better Sort* in 1903 [1]. James's essay "The Art of Fiction" is used as an important theoretical point of reference because it emphasizes the freedom of fiction to transform experience through perception and rejects narrowly prescriptive definitions of representation [2]. The article also draws on scholarship devoted to James's relation to Shakespeare, his narrative technique, the presentation of consciousness, and the critical reception of his fiction [3-7]. Studies of the short story as a genre provide an additional framework for understanding the formal concentration and suggestiveness of James's shorter prose [8; 9].

Methodologically, the research combines close reading, psychological-hermeneutic interpretation, structural analysis, and a socio-cultural approach. Close reading is applied to changes in Gedge's perception, diction, hesitation, and performance. Psychological-hermeneutic interpretation reconstructs the motives behind his decisions without reducing him to a fixed moral type. Structural analysis examines oppositions that organize the tale: private doubt and public speech, evidence and anecdote, shrine and workplace, historical uncertainty and narrative completion, resistance and adaptation. The socio-cultural approach treats the birthplace as an institution of literary memory in which authorship, tourism, reverence, authority, and economic interest intersect.

The study is qualitative and interpretive. Its principal analytical criterion is functional: a narrative detail is treated as psychologically significant when it changes the reader's understanding

of Gedge's relation to himself, to Isabel, to the governing institution, or to the visiting public. The same criterion is applied to space and speech. The house is analyzed not only as setting but as a structure that regulates behavior, while Gedge's lecture is examined not merely as verbal content but as a social act whose meaning changes according to audience, purpose, and the speaker's degree of belief. This method allows the analysis to distinguish between the external form of conformity and the internal persistence of skepticism.

The article's original analytical contribution lies in bringing several interpretive planes together rather than treating them separately. The psychological problem of conscience is considered alongside the institutional production of cultural memory; the problem of truth is connected with the economics of literary tourism; and Gedge's final performance is read simultaneously as adaptation, self-protection, imaginative mastery, and ethical compromise. This integrated approach makes it possible to explain why the ending remains unresolved and why that unresolved quality is central to James's psychological realism.

RESULTS AND DISCUSSION. 1. The Birthplace as Cultural Institution and Scripted Space

The first result of the analysis is that the house functions as more than a physical setting. It organizes movement, speech, expectation, and authority. Visitors enter not simply to look at an old building but to participate in an already prepared cultural experience. The objects in the house receive significance through explanation; rooms become meaningful because the custodian connects them to a biographical story; and the authority of the site depends on the assumption that material proximity can produce emotional proximity to literary genius. In this sense, the birthplace operates as a scripted space in which the visitor is guided toward a particular form of reverence.

The custodian's role is therefore interpretive from the beginning. He is not a neutral guard who protects objects. He must convert space into narrative and narrative into belief. This requirement explains why historical uncertainty becomes a professional problem for Gedge. A scholar may be able to say that evidence is incomplete, that an anecdote is doubtful, or that a tradition developed after the fact. A tourist institution, however, is under pressure to offer continuity, clarity, and memorability. The economic and symbolic value of the place increases when uncertainty is minimized. Gedge's discomfort emerges because his intellectual standards do not fully coincide with the communicative demands of the institution.

2. Morris Gedge's Inner World: Skepticism, Conscience, and Material Dependence

Gedge's inward conflict develops gradually rather than appearing as a fixed ideological position. The appointment initially answers practical needs and offers the prospect of a better life. Only after he begins to inhabit the role does the contradiction between evidence and expectation become persistent. James thereby gives the conflict a realistic temporal structure. Moral unease is not presented as an abstract principle detached from circumstance; it grows from repeated acts of speaking, observing visitors, comparing claims with evidence, and recognizing how much professional success depends on maintaining a tone of certainty.

The complexity of Gedge's psychology lies in the mixed nature of his motives. He values intellectual honesty, but he also values the job. He is skeptical, but not indifferent to literary greatness. He resents the simplification demanded by tourism, yet he possesses an imagination capable of producing precisely the kind of vivid narrative that tourists desire. He wishes to preserve self-respect, but he is also conscious of Isabel and the material consequences of failure. This combination prevents him from becoming a simple moral emblem. His conscience is genuine, but so are the needs and ambitions that make compromise attractive.

3. From Custodian to Performer: The Formation of a Performative Identity

A decisive change occurs when Gedge stops treating qualification and correction as the

only ethically defensible forms of speech. He discovers that visitors are not primarily seeking methodological caution. They want an experience capable of transforming the house into the visible trace of genius. Once he recognizes this, imagination becomes a professional resource. The same critical intelligence that had made him suspicious of conventional stories now allows him to understand how those stories work and how they can be made more persuasive.

This development produces what may be called a performative identity. Gedge's public self is no longer merely the expression of his private belief. It becomes a role consciously shaped for an audience. The difference is crucial. A person who simply repeats institutional dogma and a person who knowingly performs a discourse may sound similar to visitors, but psychologically they occupy different positions. Gedge's success depends on the fact that he understands the artificiality of the narrative even while making it effective. His inward skepticism is not erased; it is incorporated into the competence with which he performs certainty.

4. Isabel Gedge and the Social Mediation of Consciousness

Isabel's role is essential because she prevents Gedge's crisis from being interpreted as a purely intellectual dispute. His decisions take place within marriage, shared livelihood, and the practical conditions of everyday life. Through Isabel, the narrative reminds the reader that private convictions have consequences for other people. Gedge cannot simply withdraw into skepticism without considering what such withdrawal would mean for their common circumstances. The moral problem is therefore social from the beginning.

Isabel also functions as a mediator between inward hesitation and outward adaptation. Gedge's understanding of himself develops through conversation with her, and the anticipated effect of his choices on her becomes part of his consciousness. This feature is important for Jamesian psychological realism. The mind is not represented as a sealed chamber. It contains the imagined reactions of others, the memory of conversations, the pressure of obligations, and the need to interpret social signals. Gedge's inner world is therefore partly made from external relations.

5. Literary Tourism, Cultural Memory, and the Production of Myth

The tale's treatment of the unnamed poet broadens the psychological conflict into a problem of cultural memory. The visitor expects the birthplace to provide access to the authentic person behind the works. Yet historical persons cannot be fully recovered through rooms, objects, local anecdotes, or commemorative rituals. The gap between material remains and desired intimacy is filled by narrative. Once repeated often enough and endorsed by an institution, that narrative acquires the force of cultural memory.

James's refusal to name Shakespeare directly is especially significant. It shifts attention away from the biographical person and toward the machinery of reverence that surrounds literary genius. Stafford's discussion of James and Shakespeare helps illuminate this dimension of the story [3]. The Great Poet becomes a cultural function: a name around which belief, tourism, scholarship, national pride, and institutional authority accumulate. The birthplace does not simply preserve memory; it organizes a way of remembering.

From this perspective, Gedge's discomfort arises because he can see the mechanism from inside. Visitors experience the completed narrative, while he sees the omissions and transformations required to produce it. His role resembles that of a translator between uncertain evidence and public desire. The problem becomes especially acute because effective cultural memory often depends on narrative compression. Complexity, contradiction, and absence must be reduced if the story is to remain memorable. Gedge resists this reduction intellectually, yet his later performance demonstrates that he is exceptionally capable of producing it rhetorically.

6. Truth, Fiction, and the Jamesian Paradox of Imagination

The relation between truth and fiction is more complex in the tale than a simple opposition between fact and falsehood. Gedge's invented or embellished presentation is ethically questionable because it converts uncertainty into authority. At the same time, the power that makes the presentation effective is imagination, the very faculty central to James's conception of fiction. In "The Art of Fiction," James insists on the openness of artistic experience and the writer's right to make meaningful form from life [2]. "The Birthplace" places a related imaginative faculty inside a commercial institution, where its ethical status becomes less secure.

This displacement creates a distinctive paradox. Imagination can deepen experience by discovering relations that bare fact does not articulate; it can also manufacture a satisfying illusion. Gedge's performance contains both possibilities. His narrative gives visitors an emotionally coherent experience, yet the coherence exceeds the evidence. The story therefore asks not whether imagination is true or false in itself, but under what conditions imaginative construction becomes legitimate. Artistic freedom and institutional persuasion are not the same thing, even when both rely on narrative skill.

7. Psychological Realism as a Relational and Institutional Form

The analysis supports a broader definition of psychological realism in "The Birthplace." It is not based on exhaustive interior monologue or on the isolation of the self from social reality. Instead, consciousness becomes visible through the pressure exerted by other people, roles, institutions, and expectations. Gedge's skepticism intensifies because visitors demand certainty; his conscience becomes painful because professional success has material value; his imagination becomes socially consequential because it offers a way to satisfy the public. Psychological depth is therefore generated by interaction.

This model is important because it explains why apparently minor social details carry so much psychological weight. A visitor's expectation, an institutional rule, a conversation with Isabel, or the repeated necessity of giving the same explanation may alter Gedge's relation to himself. The external world is not background; it is an active force within consciousness. Conversely, Gedge's inner interpretation changes the meaning of the external world. The house becomes oppressive because he reads it through doubt, and later becomes a stage because he reads it through performance.

8. Irony and the Ethics of Ambiguous Adaptation

Irony is the narrative principle that prevents the story from settling into a single moral interpretation. If Gedge were presented only as a victim of commercialization, the tale would become a straightforward critique of institutions. If he were presented only as a clever performer who masters his audience, the ethical cost of his adaptation would disappear. James keeps both perspectives active. The reader sees the institutional pressure and the hero's intelligence, the compromise and the survival, the loss of literal honesty and the gain in performative control.

The ambiguity is especially productive because it reproduces Gedge's divided experience. He cannot return to naïve belief, but he also cannot live comfortably in permanent refusal. His final strategy allows him to remain inside the institution while mentally standing at a distance from it. This may appear as irony within irony: he performs reverence for an audience while privately understanding the mechanisms through which reverence is produced. Yet that private awareness does not absolve him completely. He still benefits from and sustains the institution whose logic he recognizes.

9. The Ending: Divided Agency and Belated Mastery

Gedge's final accommodation should not be read as complete reconciliation between inner and outer worlds. The conflict persists, but its form changes. Earlier, he experiences the institutional

role as something imposed upon him. Later, he develops the ability to inhabit that role strategically. He becomes effective without becoming fully convinced. The result is a divided form of agency: outwardly he performs the expected narrative, while inwardly he retains knowledge of its construction.

This divided agency helps explain why the ending can appear comic and disturbing at the same time. It is comic because Gedge, once troubled by the absurdities of the institution, becomes extraordinarily successful at reproducing them. It is disturbing because success depends on the very practice that had created his moral discomfort. Yet the ending also contains a form of mastery. By understanding the theatrical logic of the birthplace, Gedge ceases to be merely its victim. He recognizes the rules and learns how to use them.

CONCLUSION. The analysis shows that the inner and outer worlds of Morris Gedge are not independent spheres but competing and mutually formative systems. Internally, the hero seeks intellectual coherence, resists unsupported certainty, and remains alert to the difference between evidence and public narrative. Externally, he occupies a role defined by institutional authority, economic necessity, visitor expectation, marital responsibility, and the ritual language of literary commemoration. Psychological realism arises from the continuous movement between these two domains.

The birthplace itself functions as a central analytical category. It is simultaneously a house, a shrine, a workplace, a tourist destination, and a stage. Its cultural power depends on transforming fragmentary historical material into a coherent experience. This transformation places Gedge in the position of mediator between uncertainty and public desire. His initial resistance exposes the ethical problem of such mediation; his later theatrical competence shows how imagination can turn the same problem into a workable social role.

The study also demonstrates that Gedge's final adaptation is deliberately ambiguous. It may be read as compromise because he contributes to the production of a cultural myth he does not fully believe. It may also be read as a form of agency because he understands the conventions of the institution and learns to manipulate them rather than simply submit to them. James preserves both meanings. The hero's outward conformity therefore coexists with inward distance, and this coexistence becomes the psychological core of the ending.

Isabel's mediating role confirms that consciousness in the story is relational. Gedge's decisions cannot be separated from shared livelihood, marriage, and the anticipated reactions of others. More broadly, the tale suggests that individual identity is shaped by social scripts but is never fully exhausted by them. People may inhabit roles while continuing to reinterpret those roles from within. In "The Birthplace," the tension between authenticity and performance, historical uncertainty and cultural myth, private judgment and institutional demand allows James to combine psychological analysis with social satire in a highly concentrated form.

The article's principal contribution is to interpret these elements within one model. Character psychology, literary tourism, cultural memory, institutional pressure, and performative identity are not parallel themes but interdependent mechanisms. Gedge becomes psychologically divided because the institution requires performance; the institution requires performance because cultural memory demands narrative completion; and narrative completion becomes ethically problematic because the hero remains aware of uncertainty. This chain of relations explains why the story continues to reward close analysis and why its psychological realism extends beyond introspection to the social production of consciousness itself.

REFERENCES

1. James, Henry. *The Better Sort*. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
2. James, Henry. "The Art of Fiction." *Longman's Magazine*, vol. 4, September 1884, pp. 502-521.
3. Stafford, William T. "James Examines Shakespeare: Notes on the Nature of Genius." *PMLA*, vol. 73, no. 1, 1958, pp. 123-128. DOI: 10.2307/460282.
4. Vaid, Krishna Baldev. *Technique in the Tales of Henry James*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964. DOI: 10.4159/harvard.9780674864504.
5. Holland, Laurence Bedwell. *The Expense of Vision: Essays on the Craft of Henry James*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964.
6. Edel, Leon. *Henry James: A Life*. New York: Harper & Row, 1985.
7. Simon, Linda. *The Critical Reception of Henry James: Creating a Master*. Rochester, NY: Camden House, 2007.
8. Scofield, Martin. *The Cambridge Introduction to the American Short Story*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. DOI: 10.1017/CBO9780511607257.
9. Hunter, Adrian. *The Cambridge Introduction to the Short Story in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

PSIXOLOGIK KONSEPSIYALARDA SHAXS HAYOT YO‘LI MASALASINI ILMIY TAHLILI

Oribjonova Nodira,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada psixologik konsepsiyalarda shaxs hayot yo‘li masalasini ilmiy tahliliga bag‘ishlanadi. Ayniqsa, xorij olimlari tomonidan hayot yo‘li borasida ilgari surilgan yondashuvlar, konsepsiya va g‘oya, qarashlarning mohiyati ochib berilgan. Shuning bilan birga shaxs hayot yo‘lining tarkibiy xususiyatlari masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: hayot yo‘li, insonning o‘z taqdirini belgilash, qiziqish, ichki dunyosi, vaqtinchalik ko‘rsatma, vaqtinchalik ustanovka, vaqt istiqboli, xulq-atvor, kelajak ehtiyoji, kelajak rejalar, istiqbollar, hayotiy maqsadlar, kyalajakni bashorat qilish qobiliyati.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ВОПРОСА ЖИЗНЕННОГО ПУТИ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ

Нодира Орибджонова
доктор философии (PhD) по психологическим наукам

Аннотация. Статья посвящена научному анализу вопроса жизненного пути личности в психологических концепциях. В частности, раскрыта сущность подходов, концепций и идей, взглядов, выдвинутых зарубежными учеными на жизненный путь. Вместе с тем освещены вопросы структурных особенностей жизненного пути личности.

Ключевые слова: жизненный путь, самоопределение человека, интерес, внутренний мир, временная установка, временная установка, перспектива времени, поведение, потребность в будущем, планы на будущее, перспективы, жизненные цели, способность прогнозировать будущее.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE INDIVIDUAL LIFE PATH IN PSYCHOLOGICAL CONCEPTS

Nodira Oribjonova
doctor of philosophy (PhD) in psychological sciences

Abstract. The article is devoted to the scientific analysis of the issue of an individual's life path in psychological concepts. In particular, the essence of the approaches, concepts, ideas, and views put forward by foreign scholars regarding the path of life is revealed. At the same time, issues regarding the structural characteristics of an individual's life path are highlighted.

Keywords: life path, determining one's own destiny, interest, inner world, temporary direction, temporary attitude, time perspective, behavior, future needs, future plans, prospects, life goals, ability to predict the future.

Ma'lumki, xorij psixologiya fanida shaxsning ichki dunyosi muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Insonning o‘z hayot manzarasini boshdan kechirishi psixikaning kam tasvirlangan sohasi hisoblanadi. O‘z navbatida shaxsning ichki dunyosidagi individual farqlarni o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Haqiqatdan ham hayot yo‘lining sub’yektiv manzarasi - o‘z hayotini boshqarishni taqozo etadigan obraz insonning o‘z taqdirini belgilashiga ta’sir ko‘rsatadi. Buning uchun katta o‘zgartirish salohiyatiga ega bo‘lgan va dinamik yosh guruhi bo‘lgan talabalarga alohida e’tibor qaratish lozim. Yosh shaxsning ijtimoiy harakatlar va jarayonlarning sub’yekti va ob’yekti sifatida ijtimoiy o‘zgarishlar markaziga chiqishga qay darajada tayyorligini aniqlash

muhimdir. Talaba o'z hayot tarixiga ega bo'lgach, hayot yo'lini ongli ravishda qurishga qodir bo'ladi.

Hayotni mazmunli ta'riflashda psixologiyadagi gumanistik yo'nalish vakili Sh.Byuler [1] yetakchilik qiladi. U shaxs hayotini individual tarix deb e'lon qildi va hayotni tasodiflar zanjiri emas, balki qonuniy bosqichlar silsilasi sifatida tushunishga harakat qildi. Individual hayotni uning dinamikasida Sh.Byuler shaxsning hayot yo'li deb atadi. O'tgan hayotning ijobiy yakuni o'zini o'zi ro'yobga chiqarish bo'ladi. Muallif hayot yo'lini uch o'lchovli tushuncha sifatida ko'rib chiqqan: tashqi voqealar ketma-ketligi, insonning ichki dunyosi evolyusiyasi va uning faoliyati natijalari. Uning hayot yo'lini tushunishi tasodifiy emaslik, muayyan inson hayotining qonuniyati, hayotni nafaqat tasvirlash, balki tushuntirish ham mumkin degan xulosaga olib keldi. Biroq, buning uchun "hayot yo'li" tushunchasidan ma'lum tuzilmalar, tahlil birliklarini ajratib olish talab etiladi. Sh.Byulerda bunday birlik hodisaga aylanadi. U voqealarni tashqi, ob'yektiv va ichki, sub'yektiv hodisalarga ajratgan. Bu hodisalar qatorini Sh.Byuler parallel, bir-biri bilan kesishmaydigan va shuning uchun bir-biriga ta'sir qilmaydigan deb tasavvur qilgan. Sh.Byuler zamondoshlarining aksariyat psixologlari kelajakdagi hayotiy voqealarning bolalik bosqichlarini ozmi-ko'pmi muvaffaqiyatli o'tish bilan oldindan belgilanganligi haqidagi g'oyalarga qo'shilganligi sababli, uning tug'ilishdan o'lingacha inson hayotiga singib ketgan doimiy qonuniyatlar g'oyasi novatorlik bo'ldi.

Rus psixologiyasida hayot yo'li hodisasini o'rganishga nisbatan S.L.Rubinshteyn ko'proq e'tibor qaratgan [12]. U hayot yo'lini voqealar yoki xatti-harakatlar yig'indisiga ajratilmaydigan yaxlitlik sifatida tushungan. Ushbu hodisani tushunish uchun belgilovchi tushuncha sifatida S.L.Rubinshteyn insonning buyumlar dunyosiga, boshqa insonlarga va o'ziga bo'lgan munosabatini ko'rib chiqishni taklif qildi. Voqealar inson uchun tashqi va ichki hodisalarga bo'linsa, munosabatlar doimo ichki manbadan tashqi olamga boradi hamda ularda tashqi va ichki ajralmas birlikda bo'ladi. S.L.Rubinshteyn inson hayotidagi ichki va tashqi voqealar dialektikasini ochib berdi.

Shunday qilib, tashqi voqealar shaxsning ichki dunyosi orqali singib, ichki voqyealarga aylanadigan kechinmalarda o'z aksini topadi. Ichki voqealar shaxsni tashqi voqealarni o'zgartiruvchi va hayot yo'lining o'zgarishiga olib keluvchi xatti-harakatlarni amalga oshirishga undaydi. S.L.Rubinshteyn ham inson hayotidagi burilish bosqichlari haqida yozgan bo'lib, ularni hayot yo'lining tugunli lahzalari deb atagan. Bu bosqichlarda insonning u yoki bu qaroriga, tanloviga qarab, uning hayotining ozmi-ko'pmi uzoq qismi tarkib topgan. U yoki bu qaror voqealar rivoji va hayot yo'nalishini keskin o'zgartirib yuborishi mumkin edi.

Inson o'z tarixining bir bosqichida kim bo'lganidan keyingi bosqichda kim bo'lganiga olib boruvchi chiziq u qilgan ishlardan o'tadi [12]. Bu yerda hayot mohiyatini tushunishga nisbatan sub'yektiv yondashuvning paydo bo'lishini, mushohadaviy-tavsifiy paradigmadan uzoqlashishni kuzatish mumkin. S.L.Rubinshteyn konsepsiyasiga ko'ra, shaxsga nafaqat sharoitlar ta'sir ko'rsatadi. Shuning bilan birga shaxsning o'zi ham o'z hayotiga ta'sir qilib, uning shart-sharoitlarini yaratadi hamda unga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Sub'yekt hayotga mas'uliyatli munosabati bilan uning yo'nalishi va ma'nosini shakllantiradi. Natijada o'ziga oqim bo'ylab suzishga va kundalik hayot oqimiga singib ketishga yo'l qo'ymaydi.

S.L.Rubinshteyn uchun aynan mas'uliyat hayotga ongli, prinsipial munosabatning xususiyati va sifati edi. U inson nafaqat o'zi sodir etgan xatti-harakatlar uchun, balki o'tkazib yuborilgan, amalga oshirilmagan harakatlar uchun ham javobgar deb hisoblagan. Hayot yo'lining yakuni qarilik va so'lish emas, balki shaxsiy maksimumga erishishdir. S.L.Rubinshteyn o'z asarlarida zamonaviy tadqiqotchilar uchun dolzarb bo'lgan hayot yo'lining sub'yektiv manzarasi mavzusiga

ham to'xtalib o'tadi. Uni maxsus ko'rib chiqish predmeti sifatida ajratmagan holda, u baribir uning ba'zi o'ziga xos xususiyatlarini, shakllanish va mujassamlanish qonuniyatlarini tavsiflaydi.

Shunday qilib, hayot yo'lidagi haqiqiy voqealar biografik refleksiyaga yordam beradi va shaxsning o'zini o'zi anglashiga shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Biografiyaning sub'yektiv obrazi o'z-o'ziga munosabat bilan bevosita bog'liq bo'lgan o'ziga xoslik hissini shakllantirishga imkon beradi. Bundan tashqari, olimning ta'kidlashicha, hayotning real voqealaridan inson hayot yo'lining sub'yektiv manzarasiga faqat o'zi uchun eng muhimlarini kiritadi. Ayniqsa, voqealarni tanlab va noxolis ravishda amalga oshiriladi. Olamning sub'yektiv manzarasiga voqealarni tanlash ularning shaxs uchun ma'no hosil qilish funksiyasi tamoyiliga ko'ra amalga oshiriladi: faqat muhim voqealargina saqlanib qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Inson vaqt o'qida ma'lum xronologik tartibda joylashgan voqealarning ob'yektiv kechishiga sabab-oqibat qonuniyatini yuklaydi. Ular o'rtasida determinasion aloqalarni o'rnatadi. Shuningdek, shaxs uchun salmoqli ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy hayot voqealari xususiy voqealarga qo'shib ketadi. Shunday qilib, hayot yo'lining sub'yektiv manzarasida tarixiy vaqt va individual hayot vaqti uchraydi. Hayot ma'nosining ro'yobga chiqqanligi va mujassamlashganligi o'lchovi sub'yektiv idrok etiladigan psixologik yosh hisoblanadi. O'z navbatida inson o'zini qanchalik katta yoshda idrok etsa, uning hayoti shunchalik muhim ma'no hosil qiluvchi voqealarga boy bo'ladi.

Hayotiy niyat shaxsga hayotiy maqsad va vazifalarni qo'yish, ularni amalga oshirish uchun usul va vositalarni tanlash, ularni real voqealar bilan solishtirish, kelajakdagi hayotiy voqealar bo'yicha bashorat qilish va rejalar tuzish imkonini beradi. Hayot yo'lining sub'yektiv manzarasiga ega bo'lish shaxsning psixologik yetuklik mezonini bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu inson umuman hayotga nisbatan ma'lum bir pozitsiyani egallaganini anglatadi. Shaxsning hayot yo'lini tizimli-faoliyatli va mazmuniy yondashuvlar orqali o'rganishga A.N.Leontev ham o'z ishlarini bag'ishlaydi. U individual hayotni amalda qo'llaniladigan faoliyat turlarining natijasi sifatida ko'rib chiqadi [5]. A.N.Leontevning faoliyat fikricha, inson hayotining elementar tarkibiy-funksional birligi, hayot yo'li esa shaxs tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat turlarining tizimli birligidir. Olim hayot sub'yekti to'g'risida shu sub'yektning hayot jarayoniga ta'sirini ta'kidlash uchun fikr yuritadi.

Inson mavjudligining burilish nuqtasi uning "ongli shaxs"ga aylanishi bo'lib, uning tug'ilishi keyingi hayot yo'lini tubdan belgilaydi. Ongli shaxs paydo bo'lgunga qadar bo'lgan hayotni tayyorgarlik bosqichi deyish mumkin. Hayotning bu bosqichida shaxs ko'proq hayot ob'yekti sifatida, tarjimai hol mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Tayyorgarlik bosqichida shaxs shakllanishi uchun zarur psixologik shart-sharoitlar yetiladi. Hayotning keyingi bosqichini A.N.Leontev rivojlanish davri deb ataydi. Unda shaxs o'z hayotining sub'yektiga aylanadi, tashqi sharoitlardan qat'iy nazar, o'z taraqqiyotining yo'llari va yo'nalishlarini belgilaydi.

Ongli shaxs ma'nolar subordinasiyasini qurish va hayotiy motiv-maqsadni ishlab chiqishga qodir. Bu motiv-maqsad hayotga ma'no beradi va hayot yo'lining individual trayektoriyasini tuzishga yordam beradi. B.G.Ananayev konsepsiyasida [4] da hayot yo'lining ijtimoiy-tipik modeli bayon etilgan. Inson borlig'i ham inson tashkiloti kabi ko'p rejali. Olim insonning turli xil holatlarini ajratib ko'rsatadi: inson biologik individ sifatida, faoliyat sub'yekti sifatida, muloqot sub'yekti sifatida va individuallik sifatida.

Individ hayotiy siklni, shaxs esa ijtimoiy tarjimai holni boshdan kechiradi. B.G.Ananyevning fikricha, hayot yo'li - bu "ma'lum bir jamiyatda, ma'lum bir davrning zamondoshi, ma'lum bir avlodning tengdoshi bo'lgan shaxsning shakllanishi va rivojlanishi tarixidir" [4]. Konsepsiya muallifi hayot yo'liga tarixiylik xos ekanligini, ya'ni ma'lum bir tarixiy davr shaxsga o'z ta'sirini o'tkazib, uni qaysidir ma'noda tipiklashtirishini ta'kidlaydi. Shaxs va uning hayot yo'li esa aniq-

tarixiy xarakterga ega bo'ladi. Biografik tadqiqotda inson gavdalangan sharoitlarni oydinlashtirish uchun tarixiy kontekstni hisobga olish muhimdir. Tarixiylikdan tashqari, hayot yo'li ijtimoiy tabiatga ham ega bo'lib, u ijtimoiy dunyo tuzilishi qonuniyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiyot, siyosat, mafkura, ijtimoiy ahamiyatga molik voqealar, jamiyatning butun hayot tarzi individual hayot yo'liga ta'sir etuvchi qudratli omillar sifatida namoyon bo'ladi. B.G.Ananev individual hayot yo'lining kogortligi atamasini kiritadi. B.G.Ananev hayotiy hodisalarni 2 turga bo'ladi: atrof-muhit hodisalari va muhitdagi inson xulq-atvori hodisalari. N.A.Loginova uchinchi turni - insonning ma'naviy tarjimai holini tashkil etuvchi ichki hayot voqealarini qo'shdi. Birinchi turdagi voqealar sub'yektning o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra sodir bo'ladi. Shu bilan birga, inson muhitning u yoki bu hodisasining bevosita ishtirokchisi sifatida o'zining hayotiy pozitsiyasini hisobga olgan holda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Hayot voqealarining ikkinchi turiga biz inson xulq-atvori sifatida kuzatadigan xatti-harakatlar deb ataladigan hodisalar kiradi. Ular nafaqat aniq maqsadga erishishga xizmat qiladi, balki ko'pincha yangi hayotiy istiqbolni ochadi, shaxsning dunyoda sodir bo'layotgan voqealarga munosabatini to'liq namoyon etishga imkon beradi. Xatti-harakatni amalga oshirishning asosiy jihati insonning vaziyatga beradigan shaxsiy ma'nosi hisoblanadi. Voqea-xatti-harakatlar vujudga kelgan shart-sharoitlarda asosga ega, lekin kechinmalar sohasida, insonning ichki dunyosida yetiladi. Ularning ma'nosi qandaydir qadriyatlarni tasdiqlash yoki inkor etishdan iborat bo'ladi. Voqealarning uchinchi turi - shaxsning "ma'naviy asoslarini" shakllantiradigan va o'zgartiradigan ichki hayot voqealari [1]. Ularga inson butun umri davomida boshidan kechiradigan, alohida ma'no va kechinmalarga to'la barcha voqealarni kiritish mumkin.

K.A.Abulxanova-Slavskaya hayot yo'lini sub'yektiv yondashuv nuqtai nazaridan o'rganishni davom ettirdi. Olimning fikricha [1], talablar darajasi, qobiliyat, yo'nalish, qiziqish, harakatga undash kabi shaxsiy xususiyatlarni faqat hayotda qo'llash kontekstida ko'rib chiqish va o'rganish kerak. Ular o'z holicha, ko'pincha sun'iy sharoitlarda o'rganilib, shaxsning to'laqonli portretini tuzishga imkon bermaydi. Bu sifatlarning namoyon bo'lishining real mezon sifatida sub'yektning o'z niyatlari va intilishlarini harakatlarda, xatti-harakatlarda, hayot yo'lini tanlashda amalga oshirish qobiliyati yoki qobiliyatsizligini ko'rib chiqish mumkin. Oxir-oqibat, insonning hayot yo'li trayektoriyasiga inson tanlaydigan yashash usuli sifatida hayotiy strategiya bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Hayotiy strategiyani shakllantirishda uchta belgiga e'tibor qaratish lozim:

- hayotning asosiy yo'nalishini, uning asosiy maqsadlarini tanlash;
- hayotiy ziddiyatlarni hal qilish va qo'yilgan hayotiy maqsadlarga erishish usullari;
- o'z ehtiyojlarini borliq voqeligi bilan ijodiy birlashtirish, o'z hayotining qiymatini yaratish.

K.A.Abulxanova-Slavskaya hayotni tashkil etish, uning ziddiyatlarini hal etish, qadriyatli munosabatlarni qurish qobiliyatini hayotiy pozisiya deb ataydi va uni alohida shaxsiy ta'lim deb hisoblaydi. Inson egallagan hayotiy pozisiyaning o'zi keyingi barcha hayotiy yo'nalishlarga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Hayotiy pozisiya - bu amalga oshirilgan hayotiy munosabatlar, qadriyatlar, ideallar majmui va ularni amalga oshirishning topilgan xususiyati bo'lib, u hayotning keyingi yo'nalishini belgilaydi [2].

Hayotiy pozisiya inson tanlagan ijtimoiy hayot shaklida, o'zini namoyon qilish usullarida, kasbiy tanlov orqali namoyon bo'ladi. O'z navbatida, muallif hayotiy pozisiyaning vaqt davomida amalga oshirilishini hayotiy chiziq deb ataydi. Hayot chizig'i hayot yo'lining dinamik xususiyatlariga mos keladi va tiplarga ajratiladi. Hayotiy pozisiyani mustahkamlash va rivojlantirishga yordam beradigan izchil hayotiy chiziqni, shuningdek, shaxsining orqaga ketishiga olib keladigan tartibsiz yoki turg'unlikni kuzatish mumkin.

Psixologiya fani hayot yo'li kabi ko'p omilli hodisani tadqiq etish bilan shug'ullanib, uni

ko‘rib chiqishning uchta ko‘zga ko‘rinarli yondashuvini ishlab chiqdi: yosh bosqichlarini bosib o‘tish nuqtai nazaridan, hayotda u yoki bu voqealarning mavjudligi nuqtai nazaridan, shuningdek, hayot yo‘li insonning o‘zi nuqtai nazaridan hikoya qilingan hikoya sifatida.

Yosh-bosqichli yondashuv hayot yo‘lini har bir yosh bosqichining rivojlanish bosqichlari va vazifalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqadi. Tadqiqotchilar inson mavjudligining xronologik chegaralariga, hayot sikli bosqichlariga, yosh inqirozlarining ketma-ket o‘tishiga e‘tibor qaratadilar. Tadqiqotlar natijasi xulq-atvor, fikrlash, rivojlanish vazifalarining yangi shakllarini tavsiflovchi davrlarga bo‘linadi [1].

Ushbu yondashuv uzoq muddatli yoki transgenerasion tadqiqot usulini talab qiladi. Uning vazifasiga aniqlangan bosqichlar bo‘yicha me‘yoriy rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish kiradi. Psixolog ushbu yondashuvning tadqiqot ma‘lumotlariga tayanib, yosh me‘yoridan chetga chiqishlarni kuzatishi va sub‘yekt rivojlanishining prognozlarini tuzishi mumkin. Ammo umuman olganda, bu yondashuv o‘rtachalashtirilgan shaxs portretini yaratishga qaratilgan bo‘lib, individual inson hayotining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmaydi.

Voqeaviy yondashuv avvalgisiga nisbatan ko‘proq hayot yo‘lining individualligiga yo‘naltirilgan. Hayot individning atrof-muhit bilan o‘zaro ta‘siridagi voqealar - epizodlar zanjiri sifatida namoyon bo‘ladi va moslashish jarayoni sifatida qaraladi. Voqea bu yerda ham hodisa, ham ruhiy kechinma sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuv doirasidagi tadqiqotlar inson bilan sodir bo‘layotgan voqealarning takrorlanmasligiga qaramay, kechinmalarning nisbiy universalligini yaqqol ko‘rsatadi, bir holatdan boshqasiga o‘tish jarayonlarini tasvirlaydi.

Hayot yo‘li haqidagi tasavvurlarni ko‘rib chiqishda bir nechta tarkibiy qismlar ajratib ko‘rsatiladi:

Kognitiv tarkibiy qism - insonning o‘z hayoti haqidagi bilimlari va tushunchalari majmui.

Hissiy tarkibiy qism - insonning o‘z hayot yo‘li haqidagi tasavvurlari, ma‘noviy tarkibiy qism - ssenariy, hayot mazmuni va hayotiy dasturni insonning o‘zini namoyon etishi uchun sharoit yaratuvchi va yuqorida sanab o‘tilgan barcha tarkibiy qismlarni hayot davri nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishga imkon beruvchi vaqtinchalik motivasion obraz sifatida ko‘rib chiqish. Psixologik vaqt hayot yo‘li tushunchasidan ajralmas hodisadir, chunki inson o‘z hayotini o‘tmishdan hozirgi vaqt orqali noaniq uzoq kelajakka cho‘zilgan turli darajadagi voqealar davomiyligi sifatida idrok etadi. Biz tadqiqotimiz 18-23 yoshli talabalarda o‘tkazilganligini, ularda hayotiy voqealarning aksariyati turli darajadagi rejalashtirilgan kelajak toifasiga tegishli ekanligini hisobga oldik.

Individual psixologiya nazariyasida A.Adler [3] kelajak kategoriyasiga murojaat qiladi va uning maqsadli determinatsiyasi g‘oyasini ilgari suradi. Inson o‘z oldiga maqsadlar qo‘yadi. Shu bilan o‘zining individual turmush tarzini ishlab chiqadi, o‘z kelajagini shakllantiradi. Adler an‘anasini davom ettirgan holda, G. Olport [10] insonning o‘z kelajagidan kutishlari ko‘p jihatdan uning hozirgi kun haqidagi fikrlariga ta‘sir qiladi va belgilaydi, deb hisoblaydi. Kelajakka yo‘naltirilganlik, maqsadlarni belgilash, mavjudlikning ma‘noliligi insonga yetuk shaxs sifatida rivojlanish imkonini beradi. Logoterapiya asoschisi V.Frankl [14] inson uchun uning kelajagida mo‘ljall olish hayotiy zarurat ekanligini ta‘kidlaydi. U “dam olish kuni nevrozi”, “ishsizlik nevrozi”ni yaqin kelajak tuzilmasining deformatsiyasidan kelib chiqqan holatlar sifatida ta‘riflagan. J.Kellining [7] shaxsiy konstruksiyalar nazariyasi vaqt kategoriyasini muhim integratsiyalovchi omil sifatida ko‘rib chiqadi.

Inson o‘z hayotining tadqiqotchisi bo‘lib, kelajakdagi voqealarni tushunish, oldindan ko‘ra bilish va ular bilan yanada samarali munosabatda bo‘lish uchun talqin qilishga intiladi. Tashqi voqelik inson tomonidan shaxsiy konstruksiyalar prizmasi orqali idrok etiladi va talqin etiladi. Shu tariqa uning o‘z mahsuli hisoblanadi. Vaqt istiqboli tushunchasini K.Levin kiritib, uni “shaxsning o‘zining psixologik kelajagi va psixologik o‘tmishiga bo‘lgan qarashlarining

umumiyligi, ayni paytda real va turli irreal darajalarda mavjud” deb ta’riflaydi [8]. C.L.Frank vaqt istiqbolini mustaqil tadqiqot predmetiga aylantiradi [13]. U uni insonning o’z psixologik o’tmishi va psixologik kelajagi haqidagi tasavvurlari yig’indisi sifatida ta’riflaydi hamda ular hozirgi vaqtda dolzarblashadi. Hozirgi zamon kelajakni belgilaydi va shu bilan birga o’zi o’tmish tomonidan nazorat qilinadi. Inson ongi va xulq-atvorida vaqtning har uchala kategoriyasi bir-birini taqozo etadi.

Shunday qilib, vaqt istiqboli – bu shaxsning rivojlanish jarayonida shakllanadigan o’zining psixologik o’tmishi, buguni va kelajagiga bo’lgan dinamik qarashidir. J.Nyutten vaqt istiqbolini motivasion ta’lim sifatida ko’rib chiqadi [9]. U vaqtinchalik istiqbol, vaqtinchalik yo’nalish va vaqtinchalik ko’rsatma tushunchalarini farqlashni taklif etadi. Shunday qilib, vaqtinchalik yo’nalish - bu o’tmish, hozir yoki kelajakdagi voqealarga bo’lgan ustun yo’nalganlikdir. Vaqtinchalik ustanovka - bu insonning o’tmish, hozirgi zamon yoki kelajakka nisbatan ijobiy yoki salbiy kayfiyatidir. Olim vaqt istiqboli deganda, inson ongida ma’lum bir vaqtda namoyon bo’ladigan, oralarida ma’lum oraliqlar mavjud bo’lgan voqealar ketma-ketligini tushunadi. J.Nyutten kelajakning vaqt perspektivasi davomiyligini baholash maqsadida motivasion induksiya usulini ishlab chiqdi.

O’z navbatida vaqt istiqbolini inson hayot yo’lini shaxsiy boshqarishning tarkibiy qismi, o’z taqdirini o’zi belgilash va mavjudlik ma’nosini topish manbai sifatida ko’rib chiqish mumkin [1]. Shu bilan birga, bizning yashash muhitimiz ehtimoliy tarzda tashkil etilgan. Kelajakdagi voqealarni bashorat qila olish qobiliyati harakat natijalarini optimallashtiradi va muhim evolyusion yutuq hisoblanadi. Xulq-atvor haqidagi g’oyani reaktiv harakat sifatida emas, balki faol, oldindan rejalashtirilgan akt sifatida N.A.Bernshteyn o’zining “kelajak ehtiyoji modeli”da taklif etadi. Shuningdek, u ushbu modelni qurish mexanizmi sifatida ehtimoliy prognozlash tushunchasini kiritadi. Ushbu atama ostida N.A.Bernshteyn “o’tmish tajribasining ehtimoliy tuzilishi va mavjud vaziyat haqidagi ma’lumotlarga asoslangan kelajakni oldindan bashorat qilishni” tushunadi [6].

O’zingiz uchun kerakli kelajak obrazini aniqlab olgach, maqsad qo’yish, vazifani shakllantirish va bu obrazga erishish uchun harakatlarni dasturlash mumkin. Biroq, sub’yekt o’z harakatlarini tanlashda nafaqat maqsadga erishish ehtimolini, balki o’zi uchun prognoz qilinayotgan natijaning ahamiyatini ham hisobga oladi. Natijaning ahamiyati bilan bir qatorda, kelajakdagi iste’mol obrazini amalga oshirish uchun zarur bo’lgan shaxsiy xarajatlar - energiya, vaqt va shu kabilarning miqdori ham taxmin qilinishi lozim. Ruxsat etilgan xarajatlar bilan maqsadga erishishga yaqinlashtiruvchi harakatlar qulay hisoblanadi. L.A.Regush o’z tadqiqotlarida kelajakka vaqt istiqbolining jihatlaridan biri sifatida urg’u beradi va oldindan aks ettirish qobiliyatini psixikaning fundamental xususiyati sifatida ko’rib chiqadi. Oldindan aks ettirish insonda antisimpatiya, oldindan ko’rish va bashorat qilish reaksiyalarida namoyon bo’ladi. L.A.Regushning fikricha, kelajak manzarasi rejalar, istiqbollar, hayotiy maqsadlar bilan ifodalanadi. “Kelajak - bu o’ziga xos psixologik ta’lim, shaxsning uzluksiz shaxsiy tarixini, “Men”ning yaxlitligini, hayot yo’li istiqbollarini yaratishga qaratilgan ichki ishining natijasidir” [11].

Kelajakni bashorat qilish qobiliyati bilan bir qatorda, psixika uni modellashtirish mexanizmiga ham ega. Bu insonga kelajakning vaqtinchalik istiqbolida uni o’zgartirish mumkin bo’lgan shaxsiy ta’sir radiusini aniqroq aniqlash imkonini beradi. Shu bois, shaxs hayotining oldingi davrlarini taxmin qilishga asosiy e’tiborini qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. - СПб.: Алетейя, 2001. - 365 с.

2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 329 с.
3. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. - М.: Когито-Центр, 2002. – 219 с.
4. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – 232 с.
5. Братусь Б.С. Личностные смыслы по А.Н. Леонтьеву и проблема вертикали сознания / Б.С. Братусь // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии. Школа А.Н. Леонтьева / Под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова. – М.: Смысл, 1999. – с. 284-298
6. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / Под ред. И. М. Фейгенберга, Г.Е. Журавлева. М.: Наука, 1977. – 367 с.
7. Келли Дж. Теория личности (теория личных конструкторов) / Дж. Келли. - СПб.: Речь, 2000. - 249 с.
8. Левин К. Определение понятия «поле в данный момент» // Хрестоматия по истории психологии: Период открытого кризиса / К. Левин. - М.: Изд-во МГУ, 1980. - с.131-145
9. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под. ред. Д.А. Леонтьева / Ж.Нюттен. – М.: Смысл, 2004. – 242 с.
10. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт. - М.: Смысл, 2002. – 311 с.
11. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л.А. Регуш. - СПб.: Речь, 2003. – 183 с.
12. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. - СПб.: Питер, 2000. - 712 с.
13. Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека / С.Л. Франк. – Минск: Харвест – М.: «АСТ», 2000. – 992 с.
14. Франкл В. Психотерапия на практике: Пер. с нем. / В. Франкл. - СПб.: Речь, 2001. – 277 с.

**BILINGV TALABALARDA EMOTSIONAL INTELEKTNING IJTIMOIIY-
PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI***Safarova Maftuna Ibodullo qizi**Samarqand davlat chet tillar instituti**Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrası, o'qituvchi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada bilingv talabalarda emotsional intellektning shakllanishi va namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi. Bilingvizmning kognitiv, kommunikativ va madaniyatlararo jihatları emotsional intellektning emotsiyalarni anglash va boshqarish, empatiya hamda ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish komponentlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Tilni egallash darajasi, undan foydalanish chastotasi, tilning funksional o'rni, madaniyatlararo tajriba va emotsional axborotni qayta ishlash tili muhim omillar sifatida ajratildi. O'zbekiston oliy ta'lim muhitida turli darajadagi bilingv talabalarning emotsional intellektini empirik o'rganish uchun konseptual yo'nalishlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: bilingvizm, emotsional intellekt, bilingv talabalar, empatiya, emotsiyalarni boshqarish, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy moslashuv, madaniyatlararo muloqot.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО
ИНТЕЛЛЕКТА У БИЛИНГВАЛЬНЫХ СТУДЕНТОВ***Сафарова Мафтуна Ибодулло кизи**Самаркандский государственный институт иностранных языков**Кафедра педагогики, психологии и физической культуры, преподаватель*

Аннотация. В статье на основе теоретического анализа рассматриваются социально-психологические особенности эмоционального интеллекта билингвальных студентов. Анализируются когнитивные, коммуникативные и межкультурные аспекты билингвизма в связи с осознанием и регуляцией эмоций, эмпатией и социальным взаимодействием. Показано, что влияние билингвизма на эмоциональный интеллект не следует рассматривать как универсальное преимущество: существенное значение имеют уровень владения языками, частота их использования, функциональная роль языка, межкультурный опыт и язык обработки эмоциональной информации. Определены перспективные направления эмпирического исследования эмоционального интеллекта студентов с различным уровнем билингвизма.

Ключевые слова: билингвизм, эмоциональный интеллект, билингвальные студенты, эмпатия, регуляция эмоций, коммуникативная компетентность, социальная адаптация, межкультурная коммуникация.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN BILINGUAL STUDENTS

Safarova Maftuna Ibodullo qizi

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Department of Pedagogy, Psychology and Physical Culture, Lecturer

Abstract. The article analyzes the socio-psychological characteristics of emotional intelligence in bilingual university students on the basis of a theoretical review. Cognitive, communicative and intercultural aspects of bilingualism are examined in relation to emotional awareness and regulation, empathy and social interaction. Language proficiency, frequency of language use, the functional role of each language, intercultural experience and the language used to process emotional information may substantially shape this relationship. The article outlines conceptual directions for future empirical research on emotional intelligence among students with different levels of bilingualism.

Keywords: bilingualism, emotional intelligence, bilingual students, empathy, emotion regulation, communicative competence, social adaptation, intercultural communication.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida talabaning faqat akademik bilimlari emas, balki uning ijtimoiy moslashuvi, madaniyatlararo muloqot qobiliyati, kommunikativ kompetentligi va emotsional barqarorligi ham muhim kompetensiyalar sifatida qaralmoqda. Axborot oqimlarining kengayishi, xalqaro akademik aloqalarning kuchayishi va turli tillardan foydalanish imkoniyatlarining ortishi bilingvizmni zamonaviy psixologiya va pedagogika uchun muhim tadqiqot obyektiga aylantirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqolaning maqsadi bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi ehtimoliy bog'liqlikni ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan nazariy jihatdan tahlil qilish hamda turli darajadagi bilingv talabalarning emotsional intellektini kelgusida empirik o'rganish uchun nazariy asos belgilashdan iborat.

Mazkur ish nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda yangi empirik ma'lumotlar yig'ilmagan. Shu sababli maqoladagi xulosalar mavjud ilmiy adabiyotlarni qiyoslash va umumlashtirishga asoslanadi. Kelgusidagi empirik tadqiqotda bilingvizm darajasi, tilni qo'llash chastotasi, tilni o'zlashtirish yoshi va emotsional axborotni qayta ishlash tili kabi ko'rsatkichlarni nazorat qilish taklif etiladi.

Tadqiqot va tahlillar. Ikki yoki undan ortiq tildan foydalanish insonning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, til tanlash, diqqatni boshqarish va kommunikativ vaziyatga moslashish kabi jarayonlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq bilingvizmning psixologik ta'siri barcha shaxslarda bir xil namoyon bo'lmaydi: natijalar tilni egallash darajasi, undan foydalanish chastotasi, tilning shaxs hayotidagi funksional o'rni, madaniy tajriba va individual xususiyatlarga bog'liq bo'lishi mumkin [1; 2].

Emotsional intellekt esa shaxsning o'z emotsiyalarini anglash va boshqarishi, boshqa insonlarning emotsional holatlarini tushunishi hamda ijtimoiy munosabatlarda samarali harakat qilishi bilan bog'liq psixologik kompetensiyalar majmuasini anglatadi [3; 4]. Shu sababli bilingvizm va emotsional intellektning o'zaro munosabatini o'rganish, ayniqsa ko'p tilli oliy ta'lim muhitida, ijtimoiy psixologiya va pedagogika uchun dolzarb masalalardan biridir.

Bilingvizm uzoq vaqt davomida asosan til kompetensiyasi va kommunikativ imkoniyatlar doirasida o'rganilgan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlarda uning kognitiv va ijtimoiy-psixologik jihatlariga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Ellen Bialystokning ishlari bilingvizmni ijro

funksiyalari, diqqatni boshqarish va kognitiv nazorat bilan bog'liq holda tahlil qilishga muhim hissa qo'shgan [1; 2].

Bialystok, Craik va Luk bilingvizmning inson tafakkuri va miya faoliyatiga aloqador jihatlarini ko'rib chiqib, ikki til tizimidan foydalanish til tanlash va nazorat jarayonlarini talab qilishi mumkinligini ko'rsatganlar [2]. Shu nuqtayi nazardan bilingvizmni faqat ikki tilni bilish holati emas, balki kognitiv va kommunikativ jarayonlar bilan bog'liq murakkab tajriba sifatida baholash maqsadga muvofiq.

James Cumminsning lingvistik o'zaro bog'liqlik konsepsiyasi ham bilingvizmni tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biridir. Ushbu yondashuvga ko'ra, bir tilda shakllangan ayrim akademik va kognitiv ko'nikmalar boshqa tilni o'zlashtirish jarayonida ham qo'llanishi mumkin [3]. Bu yondashuv bilingv talabalarning ta'lim faoliyatini tahlil qilishda umumiy kognitiv jarayonlar, tushunchalarni shakllantirish va kommunikativ strategiyalardan foydalanish kabi omillarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Bilingvizmning shaxs rivojlanishiga ta'sirini faqat kognitiv jarayonlar bilan izohlash yetarli emas. Turli tillarda va turli madaniy kontekstlarda muloqot qilish shaxsdan suhbatdoshning nuqtayi nazarini hisobga olish, kommunikativ vaziyatni baholash va o'z xatti-harakatini moslashtirishni talab qilishi mumkin. Bunday tajriba empatiya, tolerantlik va ijtimoiy moslashuv kabi xususiyatlar bilan bog'liq bo'lishi ehtimoli mavjud [2].

Emotsional intellekt tushunchasining ilmiy asoslari Peter Salovey va John Mayerning modelida shakllangan bo'lib, unda emotsiyalarni idrok etish, ulardan fikrlash jarayonida foydalanish, emotsional holatlarni tushunish va boshqarish kabi qobiliyatlar ajratiladi [3]. Daniel Goleman esa emotsional kompetensiyalarning empatiya, ijtimoiy ko'nikmalar va shaxslararo munosabatlardagi ahamiyatini keng ommalashtirgan [3]. Bar-On modeli esa emotsional-ijtimoiy kompetentlikni moslashuv, stressni boshqarish va shaxslararo munosabatlar kabi yo'nalishlar bilan bog'laydi [4].

MDH psixologiyasida D. V. Lyusin emotsional intellektni shaxsning emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyatlari bilan bog'lab, uni o'lchash uchun EmIn metodikasini ishlab chiqqan [8; 12; 13]. Lyusinning yondashuvida emotsional intellektni diagnostika qilish masalasi alohida metodologik ahamiyatga ega. Bu yondashuv talabalarning emotsional intellektini empirik baholashda nazariy va metodik asos bo'la oladi. Shuningdek, Ojereyeva va Denisova bilingvlar rivojlanishida emotsional intellektning roli va uning til qobiliyatlari bilan aloqasiga bag'ishlangan adabiyot sharhida mavjud natijalar bir xil emasligini qayd etadilar [8]. O'zbek psixologik maktabida E. G'. G'oziyevning umumiy psixologiya va psixik jarayonlar haqidagi ishlari, V. M. Karimovanning ijtimoiy psixologiyaga oid qarashlari hamda Z. T. Nishonova va hammualliflarning rivojlanish va pedagogik psixologiyaga doir ishlari shaxsning bilish, muloqot va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini tushuntirish uchun metodologik zamin yaratadi [9; 10].

Bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi munosabatni tushuntirishda tilning insonning emotsional tajribasini ifodalash va anglashdagi o'rniga e'tibor qaratish lozim. Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki his-tuyg'ularni nomlash, ifodalash va boshqa insonlarning emotsional holatini tushunishga xizmat qiluvchi psixologik vositadir.

Bilingv shaxs muloqot jarayonida tilni suhbatdosh, madaniy muhit va kommunikativ maqsadga qarab tanlashi mumkin. Bunday tajriba bir vaqtning o'zida bir nechta omilni hisobga olish, nutqni nazorat qilish va vaziyatga moslashishni talab qiladi. Mazkur jarayonlar kognitiv nazorat bilan bir qatorda ijtimoiy signallarni anglash va kommunikativ xatti-harakatlarni moslashtirish kabi ko'nikmalar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin [1; 2].

Emotsional intellekt nuqtayi nazaridan bilingv shaxsning turli tillarda emotsional mazmunga ega bo'lgan nutqiy birliklar bilan ishlashi alohida ahamiyatga ega. Bir xil emotsional holat turli tillarda turlicha ifodalanishi, ayrim emotsional birliklar esa ma'lum madaniy kontekst bilan bog'liq

bo'lishi mumkin. Demak, bilingv shaxs emotsional mazmunni tushunishda lingvistik ma'no bilan birga vaziyat, intonatsiya, madaniy kontekst va suhbatdoshning individual xususiyatlarini ham hisobga olishi mumkin.

Alqarni va Dewaele tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda 205 nafar arab-ingliz bilingv, 71 nafar arab monolingv va 333 nafar ingliz monolingv ishtirokchining emotsiyalarni anglash qobiliyati hamda trait emotsional intellekti taqqoslangan. Tadqiqot bilingvlar va monolingvlar o'rtasida ayrim emotsiyalarni anglash hamda trait emotsional intellekt ko'rsatkichlarida farqlar mavjudligini ko'rsatgan [6].

Biroq mazkur natijalarni bilingvizm emotsional intellektni bevosita rivojlantiradi, degan qat'iy xulosa sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Ward va Ragoosko tomonidan 2025-yilda e'lon qilingan tadqiqotda 142 nafar ishtirokchining til tajribasi, bilingvizm, empatiya va emotsional intellekt ko'rsatkichlari o'rganilgan. Mualliflar bilingvizm va umumiy til tajribasi empatiya hamda emotsional intellektni mustaqil ravishda izohlab bermaganini, biroq emotsional axborotni birinchi yoki ona tilida qayta ishlash bilan ushbu ko'rsatkichlar o'rtasida farq kuzatilganini qayd etganlar [7].

Mazkur natijalar bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi munosabatning murakkab va ko'p omilli ekanini ko'rsatadi. Shuning uchun emotsional intellekt darajasini faqat shaxsning nechta til bilishi bilan izohlash yetarli emas. Tilni egallash darajasi, undan foydalanish chastotasi, tilning shaxs hayotidagi funksional o'rni, madaniyatlararo tajriba, emotsional axborot qayta ishlanadigan til va individual-psixologik xususiyatlar ham hisobga olinishi kerak [6; 7].

Manbalarni tizimli qiyoslash natijasida bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi munosabatni uchta asosiy mexanizm orqali izohlash mumkin. Birinchisi — kognitiv-kommunikativ mexanizm: ikki tilni navbatma-navbat qo'llash til tanlash, diqqatni boshqarish va kommunikativ vaziyatni nazorat qilishni talab qilishi mumkin [1; 2]. Ikkinchisi — madaniyatlararo mexanizm: turli til va madaniy muhitlarda muloqot qilish boshqa insonning nuqtayi nazarini hisobga olish, kommunikativ signallarni talqin qilish va xatti-harakatni moslashtirish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin [5; 14]. Uchinchisi — emotsional-lingvistik mexanizm: emotsional mazmunni turli tillarda anglash va ifodalash jarayonida tilning semantik, pragmatik va madaniy xususiyatlari birgalikda ishlaydi. Shu sababli bilingvizmning emotsional intellekt bilan bog'liqligini faqat "ikki til bilish" ko'rsatkichi bilan chegaralash metodologik jihatdan yetarli emas.

Nazariy manbalar asosida quyidagi konseptual model taklif etiladi: bilingvizm darajasi → til tajribasining xususiyatlari → kommunikativ va madaniyatlararo tajriba → emotsional axborotni qayta ishlash xususiyatlari → emotsional intellekt komponentlari. Ushbu zanjirda tilni egallash yoshi, foydalanish chastotasi, tilning kundalik va akademik funksiyasi, madaniyatlararo aloqalar hamda individual-psixologik xususiyatlar moderator yoki vositachi omil sifatida ko'rilishi lozim. Mazkur model kelgusidagi empirik tadqiqotda o'zgaruvchilarni aniq belgilash va statistik tekshiruvlarni rejalashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Olingan nazariy xulosalar bilingvizmga nisbatan "avtomatik emotsional ustunlik" mavjudligi haqidagi soddalashtirilgan qarashni ehtiyotkorlik bilan baholash zarurligini ko'rsatadi. Ayrim tadqiqotlarda bilingvlar emotsiyalarni anglash yoki trait emotsional intellektning ayrim ko'rsatkichlarida yuqoriroq natijalarni ko'rsatgan bo'lsa, boshqa ishlarda bilingvizmning o'zi empatiya yoki emotsional intellektni mustaqil tushuntirmagan [10; 11; 14]. Bu tafovutlar namuna tarkibi, til juftligi, til kompetensiyasi, tilning qo'llanish konteksti va emotsional axborotni qaysi tilda qayta ishlash kabi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Demak, kelgusidagi tadqiqotlarda bilingv talabalarni faqat "bilingv/monolingv" mezoni bilan emas, balki bilingvizm darajasi bo'yicha guruhlash maqsadga muvofiq.

O'zbekiston oliy ta'lim sharoitida mazkur masala alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chet tillarini chuqur o'rganayotgan talabalar bir vaqtning o'zida bir nechta til tizimi, madaniy kod va kommunikativ strategiyalar bilan ishlaydi. Shu sababli ularning emotsional intellektini o'rganish til kompetensiyasi bilan bir qatorda ijtimoiy moslashuv, empatiya, kommunikativ kompetentlik va madaniyatlararo tajribani ham hisobga olishni talab qiladi. O'zbek psixologiyasida shaxs, muloqot va ijtimoiy munosabatlarni o'rganishga doir an'anaviy yondashuvlarni bilingvizm tadqiqotlari bilan integratsiya qilish mazkur yo'nalishning milliy ilmiy bazasini kuchaytirishi mumkin [9; 10].

Talabalik davri shaxsning kasbiy identifikatsiyasi, mustaqil qaror qabul qilishi va ijtimoiy munosabatlar tizimini faol shakllantiradigan rivojlanish bosqichidir. Ko'p tilli oliy ta'lim muhitida bilingv talabalar turli madaniy guruhlar vakillari bilan muntazam muloqotga kirishishi mumkin. Bunday muloqot shaxsning kommunikativ tajribasini kengaytirishi va madaniyatlararo vaziyatlarda xatti-harakatlarini moslashtirishga yordam berishi ehtimoli mavjud.

Biroq bu jarayonning ijobiy natijasi bilingvizmning o'zidan avtomatik ravishda kelib chiqmaydi. Talabaning til kompetensiyasi, muloqotga kirishish motivatsiyasi, madaniyatlararo tajribasi, shaxsiy ochiqqligi va ta'lim muhiti ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli bilingv talabalar emotsional intellektini o'rganishda til bilish darajasi bilan bir qatorda ushbu vositachi omillarni ham nazorat qilish maqsadga muvofiq.

Emotsional intellektning empatiya, emotsional o'zini boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalar bilan bog'liq komponentlari bilingv talabalarning kasbiy tayyorgarligi uchun ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, chet tillari bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar kelajakda turli madaniyat va ijtimoiy guruhlar vakillari bilan muloqot qiladigan kasbiy vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Shuning uchun til ta'limini emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bilan uyg'unlashtirish pedagogik jihatdan istiqbolli yondashuv sifatida qaralishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida ko'p tilli ta'lim muhiting kengayib borishi bilingv va polilingv talabalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish zaruratini kuchaytiradi. Ayniqsa, chet tillarini chuqur o'rganayotgan talabalar bir nechta til tizimi va madaniy kontekstlar bilan muntazam ishlaydi. Shu sababli ularning emotsional intellekti va kommunikativ moslashuvchanligini o'rganish ta'lim psixologiyasi va ijtimoiy psixologiya uchun amaliy ahamiyatga ega.

Mavjud nazariy manbalar bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasida ehtimoliy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatsa-da, O'zbekiston oliy ta'lim muhitida ushbu munosabatni turli darajadagi bilingv talabalar kesimida empirik tekshirish masalasi yetarlicha yoritilmagan. Shu nuqtayi nazardan, turli darajadagi bilingv talabalarning emotsional intellekt ko'rsatkichlarini taqqoslash, ularning empatiya, o'z emotsiyalarini boshqarish, ijtimoiy moslashuv va kommunikativ kompetentligi bilan bog'liqligini aniqlash istiqbolli tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda ilmiy adabiyotlarni tizimli o'rganish, qiyosiy-tahliliy yondashuv, konseptual umumlashtirish va nazariy modellashirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida bilingvizmning kognitiv, kommunikativ va madaniyatlararo jihatlari emotsional intellektning asosiy komponentlari bilan qiyoslandi. Shuningdek, xorijiy, rus tilidagi va O'zbekistondagi psixologik adabiyotlar o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlari tizimlashtirildi [1–10]. Ushbu maqola empirik natijalarni taqdim etmaydi; xulosalar mavjud ilmiy manbalar tahliliga asoslangan.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati: Maqolaning nazariy ahamiyati bilingvizm va emotsional intellekt tushunchalarini yagona ijtimoiy-psixologik kontekstda ko'rib chiqish, ularning ehtimoliy bog'lanish mexanizmlarini tizimlashtirish hamda mavjud tadqiqotlardagi bir xil bo'lmagan natijalarni qiyoslash bilan belgilanadi. Nazariy tahlil bilingvizmning ta'sirini bevosita va universal hodisa sifatida emas, balki til tajribasi, madaniyat, muloqot konteksti va

individual omillar bilan shartlangan jarayon sifatida talqin qilishga imkon beradi.

Amaliy jihatdan maqola natijalari oliy ta'limda chet tillarini o'qitish jarayonida talabalarning kommunikativ va emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni rejalashtirishda foydalanilishi mumkin. Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda bilingvizm darajasini aniqlash bilan bir qatorda emotsional intellektni ishonchli psixodiagnostik vositalar yordamida baholash, til qo'llash chastotasini hisobga olish va guruhlar o'rtasidagi farqlarni statistik jihatdan tekshirish maqsadga muvofiq.

Maqolaning ilmiy yangiligi empirik natija da'vosida emas, balki bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi munosabatni ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tizimlashtirish va uning shartlovchi omillarini ajratishda namoyon bo'ladi. Xususan, bilingvizm darajasi bilan bir qatorda tilni qo'llash chastotasi, tilning funksional o'rni, emotsional axborotni qayta ishlash tili, madaniyatlararo tajriba va individual-psixologik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish zarurligi asoslanadi. Taklif etilgan konseptual model turli darajadagi bilingv talabalar emotsional intellektini kelgusida empirik tekshirish uchun o'zgaruvchilar tizimini belgilashga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar.

Nazariy manbalar

tahlili bilingvizm va emotsional intellekt o'rtasidagi munosabat bir yo'nalishli va universal hodisa emasligini ko'rsatadi. Ayrim tadqiqotlarda bilingvlar emotsiyalarni anglash va trait emotsional intellektning ayrim ko'rsatkichlarida yuqoriroq natijalar ko'rsatgan bo'lsa, boshqa tadqiqotlarda bilingvizmning o'zi emotsional intellekt yoki empatiyani mustaqil ravishda bashorat qilmagan. Shu sababli bilingvizmning emotsional intellektga ta'siri haqida qat'iy xulosa chiqarishdan ko'ra, ularning o'zaro munosabatini shartlovchi omillarni aniqlash ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Bilingv talabalarning emotsional intellektini o'rganishda til bilish darajasi, tilni qo'llash chastotasi, tilni o'zlashtirish yoshi, tilning kundalik va akademik faoliyatdagi funksiyasi, madaniyatlararo muloqot tajribasi hamda emotsional axborotni qayta ishlash tili kabi omillarni hisobga olish tavsiya etiladi. Shuningdek, emotsional intellektni baholashda faqat o'z-o'zini baholashga asoslangan vositalar bilan cheklanmasdan, imkon qadar qobiliyatga asoslangan metodikalardan ham foydalanish maqsadga muvofiq.

O'zbekiston oliy ta'lim muhitida turli darajadagi bilingv talabalar emotsional intellektining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini empirik o'rganish kelgusidagi tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lishi mumkin. Bunday tadqiqotlar bilingvizm darajasi va emotsional intellekt komponentlari o'rtasidagi munosabatni aniqlash, ta'lim muhitining ta'sirini baholash va talabalarning kommunikativ hamda ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bialystok, E., Craik, F. I. M., & Luk, G. (2012). Bilingualism: Consequences for mind and brain. *Trends in Cognitive Sciences*, 16(4), 240–250. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2012.03.001>
2. Cummins, J. (2000). Language, power and pedagogy: Bilingual children in the crossfire. *Multilingual Matters*.
3. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications* (pp. 3–31). Basic Books.
4. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18(Suppl.), 13–25.
5. Lyusin, D. V. (2006). Novaya metodika dlya izmereniya emotsionalnogo intellekta: Oprosnik EmIn. *Psikhologicheskaya Diagnostika*, (4), 3–22.

6. Alqarni, N., & Dewaele, J.-M. (2020). A bilingual emotional advantage? An investigation into the effects of psychological factors in emotion perception in Arabic and in English of Arabic-English bilinguals and Arabic/English monolinguals. *International Journal of Bilingualism*, 24(2), 141–158. <https://doi.org/10.1177/1367006918813597>
7. Ward, R., & Ragoško, M. (2025). Does language experience and bilingualism shape empathy and emotional intelligence? *International Journal of Bilingualism*, 30(1), 153–168. <https://doi.org/10.1177/13670069241308078>
8. Ozhereleva, A. N., & Denisova, E. G. (2023). Rol emotsionalnogo intellekta v razvitii bilingvov i ego svyaz s yazykovymi sposobnostyami: Literaturnyy obzor. *North-Caucasian Psychological Bulletin*, 21(3). <https://doi.org/10.21702/ncpb.2023.3.1>
9. G'oziyev, E. G'. (2010). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Karimova, V. M. (2018). *Ijtimoiy psixologiya*. Toshkent: Universitet.

O'QUVCHILARDA SHAXSIY INTELLEKT BILAN PROGNOZLASH QOBILIYATINING O'ZARO BOG'LIQLIGINI PSIXODIAGNOSTIKA QILISH

Samarova Shoxista Rabidjanovna
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarning shaxsiy intellekti va prognozlash qobiliyati o'rtasidagi bog'liqlikni psixodiagnostik o'rganishning nazariy hamda metodologik asoslari tahlil qilinadi. Shaxsiy intellekt o'zining va boshqa insonlarning motivlari, xususiyatlari hamda xulqiy imkoniyatlari haqida asosli mulohaza yuritish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Prognozlashning shaxsga oid vaziyatlarni oldindan baholash va o'z o'quv natijasini bashorat qilish shakllari farqlanadi. Maqola maqsadli adabiyotlar tahlili, tushunchalarni qiyoslash va diagnostik modellashtirishga asoslangan nazariy-metodologik tadqiqotdir. Tahlil natijasida konstruktlar mazmunining o'lchov jarayonida takrorlanishini cheklovchi diagnostik tuzilma, vaziyatli topshiriqlarni baholash mezonlari va ehtimoliy prognozlarni tekshirish tartibi taklif etiladi. Shaxsiy intellektni o'zini baholash so'rovnomasi bilan cheklash hamda prognozlashni faqat ishonch darajasi orqali talqin qilishning metodologik zaifligi ko'rsatiladi. Ishlab chiqilgan yondashuv o'quvchining shaxsga oid mulohazasi, prognoz aniqligi va dalillar asosida fikrini yangilash xususiyatlarini alohida tahlil qilishga xizmat qiladi. Taklif etilgan diagnostik majmua empirik validatsiyadan o'tkazilishi lozim.

Kalit so'zlar: shaxsiy intellekt, prognozlash qobiliyati, psixodiagnostika, metakognitiv monitoring, ehtimoliy baholash, kalibrlanish, refleksiya, konstrukt validligi, o'quvchi.

PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL INTELLIGENCE AND PREDICTIVE ABILITY IN SCHOOL STUDENTS

Abstract. This theoretical and methodological article examines the psychodiagnostic assessment of the relationship between personal intelligence and predictive ability in school students. Personal intelligence is defined as the ability to reason about personality in oneself and others. Personality-related anticipation is distinguished from the prediction of one's own academic performance. Based on a focused literature review, conceptual comparison, and diagnostic modelling, the article proposes an assessment framework that separates personality reasoning, probabilistic prediction, and evidence-based revision. Particular attention is paid to construct overlap, the distinction between confidence and accuracy, and the need for independent performance criteria. The proposed framework combines situational tasks with prospective judgments and objective task outcomes. It also specifies requirements for age-appropriate adaptation, reliability assessment, and statistical analysis. The framework is intended for subsequent empirical validation and does not report original participant data.

Keywords: personal intelligence, predictive ability, psychodiagnostic assessment, metacognitive monitoring, probabilistic judgment, calibration, reflection, construct validity, school students.

Kirish. O'quvchining ta'lim jarayonidagi mustaqilligi o'z bilimini namoyon etish bilan birga, mavjud imkoniyatlarini vazifa talablari bilan solishtirish, qarorning ehtimoliy oqibatlarini oldindan ko'ra bilish va kutilgan natija yuz bermaganda harakat usulini qayta ko'rib chiqishda ifodalanadi. O'quvchi murakkab topshiriqqa kirishar ekan, o'z tayyorgarligi, vaqt resursi, qiyinchilikka munosabati va tashqi yordamga ehtiyoji haqida muayyan tasavvurga tayanadi. Ushbu tasavvurning asoslanganligi tanlanadigan strategiyaga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli shaxsiy intellekt bilan

prognozlash qobiliyatining o'zaro aloqasini aniqlash ta'limdagi individual farqlarni chuqurroq tushuntirish imkonini beradi.

Muammoning psixodiagnostik murakkabligi shundaki, inson o'zini yaxshi tushunishini bildirishi bilan uning shaxsga oid muammolarni amalda to'g'ri hal qilishi bir xil hodisa emas. Xuddi shuningdek, kelajakdagi muvaffaqiyatiga yuqori ishonch bildirgan o'quvchining prognozi aniq bo'lishi shart emas. J. D. Mayer, A. T. Panter va D. R. Caruso shaxsiy intellektning subyektiv bahosi bilan topshiriqlar asosida aniqlangan ko'rsatkichlarini qiyoslab, o'zini baholashning aniqligi va ortiqcha ishonchni alohida o'rganish zarurligini ko'rsatgan [6]. Mazkur farqlash maktab o'quvchilarini baholashda ham tekshirilishi kerak bo'lgan muhim metodologik asosdir.

Shaxsiy intellekt va prognozlashning mazmunan yaqinligi ularning o'zaro bog'liqligini aniqlashni bir vaqtning o'zida ham istiqbolli, ham murakkab qiladi. Agar ikkala ko'rsatkich bir xil vaziyatlar va deyarli bir xil savollar orqali o'lgansa, kuzatilgan bog'liqlik psixologik aloqadan tashqari topshiriqlar mazmunining takrorlanishini ham aks ettirishi mumkin. Demak, asosiy tadqiqot masalasi ikki ko'rsatkich o'rtasida korrelatsiya topish bilan cheklanmaydi; ular orasidagi bog'lanish umumiy intellekt, matnni tushunish va o'lchash usulining o'xshashligi hisobga olinganda qay darajada saqlanishini aniqlashni ham talab etadi.

Maqolaning maqsadi o'quvchilarda shaxsiy intellekt bilan prognozlash qobiliyatining o'zaro bog'liqligini o'rganishga xizmat qiladigan konseptual asos va psixodiagnostik tadqiqot tuzilmasini ishlab chiqishdan iborat. Buning uchun tushunchalarning mazmuniy chegaralari aniqlashtiriladi, o'lchash ko'rsatkichlari ajratiladi, vaziyatli topshiriqlarni tashkil etish hamda natijalarni talqin qilish mezonlari asoslanadi. Ishning ilmiy hissasi shaxsga oid mulohaza yuritish, oldindan baholash va natijadan keyingi refleksiyaning bir tizimda ko'rib chiqish, ayni paytda ularni mustaqil ko'rsatkichlar sifatida o'lchash taklifida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning nazariy asoslari. Shaxsiy intellekt tushunchasi mazkur maqolada J. D. Mayer va hamkorlarining personal intelligence konsepsiyasiga muvofiq qo'llanadi. Ushbu yondashuv shaxsning o'zi va boshqalarning xususiyatlari haqidagi axborotni anglash, uni mantiqan birlashtirish va shaxsga oid masalalar yuzasidan asosli xulosa chiqarish qobiliyatiga e'tibor qaratadi. Dastlabki Test of Personal Intelligence tadqiqotlari bu qobiliyatni bajarilgan topshiriqlar natijasi orqali o'lchash imkoniyatini ko'rib chiqqan [5]. Shunday talqinda shaxsiy intellekt o'zini ijobiy tavsiflash yoki insonlar bilan faol muloqotga kirishishning oddiy sinonimi hisoblanmaydi.

Mazkur konstruktning o'zini anglashga oid jihati o'quvchining o'z motivlari, kuchli tomonlari va cheklovlarini farqlashda namoyon bo'lishi mumkin. Boshqalarni tushunishga oid jihati esa ularning xulqini vaziyat, maqsad va nisbatan barqaror xususiyatlar bilan bog'lab sharhlashni qamrab oladi. Masalan, tengdoshining jamoaviy topshiriqda kam gapirganini darhol qiziqishning yo'qligi deb baholash yetarli asosga ega bo'lmasligi mumkin. O'quvchi ma'lumot yetishmasligini tan olsa, muqobil izohlarni ko'rib chiqsa va xulosa uchun qo'shimcha dalil so'rasa, uning mulohazasi psixodiagnostik tahlil uchun mazmunli material beradi.

Shaxsiy intellektning mazmuniy sohalarini alohida psixometrik omillar deb oldindan e'lon qilish to'g'ri emas. TOPI ning keyingi rivojlantirilishiga bag'ishlangan tadqiqotda turli faktor tuzilmalari qiyoslangan va umumiy omilga asoslangan modellar tekshirilgan [4]. Shuning uchun quyida ajratiladigan diagnostik modullar o'lchashni tashkil etish vositalari bo'lib, ularning mustaqil yoki umumiy omilga birlashuvchi xususiyati alohida ma'lumotlar asosida baholanishi zarur.

Prognozlash qobiliyati mavjud dalillar, oldingi tajriba va vaziyat shartlariga tayanib, kelajakdagi natija yuzasidan tekshiriladigan taxmin bildirish imkoniyati sifatida tushuniladi. K. K. Szpunar, R. N. Spreng va D. L. Schacter kelajakka yo'nalgan tafakkur tarkibida voqeani tasavvur qilish, bashorat qilish, niyat va rejalashtirishni farqlaydi [8]. Ushbu farqlashga ko'ra,

o'quvchining kelajak haqida batafsil hikoya tuzishi uning hodisa ehtimolini aniq baholay olishini avtomatik tarzda anglatmaydi. Shuningdek, maqsadning mavjudligi prognozning to'g'riligini kafolatlamaydi.

Tadqiqot predmetini aniqlashtirish uchun prognozlashning ikki shakli ajratiladi. Birinchisi, shaxsga oid vaziyatlarda xulqning ehtimoliy yo'nalishini dalillar bilan asoslashdir. Ikkinchisi, muayyan o'quv topshirig'ini bajarishdan oldin o'z natijasini baholashdir. Birinchi shaklda sababiy izoh va vaziyatga muvofiqlik muhim bo'lsa, ikkinchisida oldindan bildirilgan ehtimolni qayd etilgan natija bilan solishtirish mumkin. Bitta shakldagi yuqori ko'rsatkichni ikkinchisiga yoki barcha hayotiy vaziyatlarga bevosita umumlashtirish ilmiy asos talab qiladi.

Metakognitiv monitoring ushbu ikki konstrukt o'rtasidagi aloqani tushuntirishga yordam beradigan nazariy mexanizmdir. S. M. Fleming va H. C. Lau ishonchdagi og'ish, to'g'ri va noto'g'ri javoblarni farqlash sezgirligi hamda vazifa bajarilish darajasiga nisbatan metakognitiv samaradorlikni ajratadi [2]. Bu yondashuvga tayanib, o'quvchining o'z fikriga qat'iy ishonishi, xatosini seza olishi va qobiliyatini aniq baholashi mustaqil tahlil qilinishi lozim. Shaxsga oid bilim o'quv natijasini prognozlashga aynan monitoring vositasida bog'lanishi mumkinligi esa hozircha tekshiriladigan faraz sifatida qaraladi.

Bolalar ishtirokidagi tadqiqotlar monitoring bilan harakatni boshqarishning bir-biriga yaqin, biroq aynan bir xil bo'lmagan jarayonlar ekanini ko'rsatadi. C. M. Roebers, C. Schmid va T. Roderer maktab o'quvchilarining topshiriq bajarishi davomida ishonch baholari hamda javobni saqlash yoki o'zgartirish qarorlarini o'rgangan [7]. M. van Loon va C. M. Roebersning keyingi tadqiqoti esa monitoring va nazorat ko'rsatkichlari o'quvchilar hamda vazifa turlari bo'yicha turlicha birikishini aniqlagan [9]. Bu natijalar diagnostikani bitta umumiy ball bilan cheklamaslik va vazifaga xos farqlarni hisobga olish uchun asos bo'ladi.

Materiallar va metodlar. Maqola nazariy-metodologik tadqiqot bo'lib, uning materiali shaxsiy intellekt, metakognitiv baholash, kelajakka yo'nalgan tafakkur va testlarni moslashtirishga oid ilmiy nashrlardan tashkil topadi. Manbalar tushunchalarga bevosita aloqadorligi, baholash usullarini ochib berishi va diagnostik talqinga qo'shadigan hissasi bo'yicha maqsadli tanlandi. Tahlilda tushunchalarni qiyoslash, o'lchash ko'rsatkichlarini ajratish, metodologik cheklovlarni aniqlash va diagnostik modellashtirish usullari qo'llandi. Bu ish barcha nashrlarni qamrab oluvchi tizimli sharh yoki meta-tahlil sifatida taqdim etilmaydi.

Empirik tekshiruv uchun 13–16 yoshli umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari ishtirokidagi tadqiqot dizayni taklif etiladi. Mazkur yosh oralig'i maqolaning amaliy loyihasiga tegishli bo'lib, barcha o'quvchilar uchun tasdiqlangan diagnostik me'yorni anglatmaydi. Tanlanma hajmi asosiy bog'lanish uchun kutiladigan eng kichik ahamiyatli effekt, statistik quvvat va sinflar bo'yicha guruhlanish hisobga olingan holda oldindan rejalashtirilishi kerak. Bir necha sinf yoki maktabdan ma'lumot yig'ilganda kuzatuvlarning to'liq mustaqil emasligi statistik tahlilda aks ettiriladi.

Asosiy faraz shaxsiy intellekt ko'rsatkichi yuqoriroq bo'lgan o'quvchilarda shaxsga oid vaziyatlarning kelgusidagi rivojini asoslash sifati yuqoriroq bo'lishi mumkinligidan iborat. Ikkinchi faraz shu qobiliyat bilan o'z o'quv natijasini prognozlashdagi xatoning kichikligi o'rtasidagi bog'lanishga tegishlidir. Uchinchi faraz mazkur aloqalar yosh, matnni tushunish va umumiy mulohaza yuritish ko'rsatkichlari hisobga olinganda ham saqlanishi ehtimolini nazarda tutadi. Ushbu farazlar mavjud tadqiqotlardan kelib chiqadigan tekshiriladigan taxminlar bo'lib, maqolada tasdiqlangan empirik natija sifatida berilmaydi.

O'lchashning markaziy talabi shaxsiy intellekt bilan prognozlash topshiriqlarini mazmunan ajratishdir. Shaxsiy intellekt blokida motivlar, xususiyatlar va mavjud xulq haqidagi dalillarni talqin qilish baholanadi. Prognozlash blokida esa boshqa vaziyatlar asosida kelajak oqibatlari

tahlil qilinadi. O'z natijasini oldindan baholash uchun shaxsga oid mazmuni bo'lmagan, yoshga mos o'quv topshiriqlari tanlanadi. Shunday tuzilma bir xil savollarni ikki xil nom ostida takroriy o'lchash ehtimolini kamaytiradi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida tushunarlik sinovi o'tkazilishi nazarda tutiladi. Unda o'quvchilardan savolni qanday tushungani va javob variantini nima sababdan tanlagani so'raladi. Ehtimolni foizlarda ifodalash tushuntiriladi, lekin asosiy topshiriqlarning javobi o'rgatilmaydi. Keyingi bosqichda mustaqil bloklar alohida yo'riqnomalar bilan bajariladi. Bloklartartibi ishtirokchilar guruhlari o'rtasida muvozanatlashtiriladi; tanaffus, bajarish vaqti hamda yordam berish shartlari bir xil saqlanadi. Bu tartib charchash va yo'riqnomalar farqlarining natijaga qo'shilishini cheklashga xizmat qiladi.

TOPI yoki boshqa mavjud testdan foydalanilganda o'zbek tiliga tarjima qilish uning maktab yoshidagi o'quvchilarning yaroqliligini o'z-o'zidan ta'minlamaydi. International Test Commission tavsiyalarida til, madaniy mazmun, qo'llash sharoiti va ballarning taqqoslanuvchanligiga tegishli dalillarni yig'ish zarurligi belgilangan [3]. Shunga ko'ra, tarjima va ekspert kelishuvidan keyin kognitiv suhbat, pilot sinov va psixometrik tekshiruv o'tkazilishi kerak. Mualliflik topshiriqlari esa tayyor standart testning ekvivalenti sifatida ko'rsatilmaligi lozim.

Voyaga yetmaganlar ishtirokidagi tadqiqotda ota-ona yoki qonuniy vakilning xabardor roziligi, o'quvchining ixtiyoriy ishtiroki va ma'lumotlarning maxfiyligi ta'minlanadi. Natijalar o'quv bahosiga qo'shilmaydi va o'quvchini doimiy psixologik yorliq bilan tavsiflash uchun ishlatilmaydi. Tadqiqot protokoli tegishli etik ko'rib chiqish tartibiga muvofiq baholanadi. Bu shartlar ishtirokchini himoya qilish bilan birga, bahodan qo'rqish yoki ijtimoiy ma'qullanishga intilish ta'sirini kamaytirish nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir.

Muhokama. Taklif etilgan yondashuvning asosiy metodologik ustunligi o'quvchining o'zi haqidagi tasavvuri bilan amalda namoyon qilgan qobiliyatini taqqoslash uchun mustaqil ma'lumot manbalarini yaratishidir. Shaxsiy intellekt va prognozlash haqidagi ikkita so'rovnoman korrelatsiyalash javob uslubining o'xshashligi bilan kuchayishi mumkin. Vaziyatli topshiriqlar, oldindan berilgan ehtimoliy baholar va keyingi natijalarni uyg'unlashtirish esa mazkur cheklovni kamaytirishga yo'naltirilgan. Biroq turli usullarning qo'shilishi ham validlikni avtomatik ta'minlamaydi; har bir ko'rsatkichning nimani o'lchayotgani empirik tekshirilishi kerak.

Shaxsiy intellekt bilan shaxsga oid prognozlash orasidagi aloqa boshqa turdagi prognozlarga qaraganda kuchliroq chiqishi ehtimoli mavjud. Bunday natija, agar aniqlansa, bir tomondan mazmuniy yaqinlikni, ikkinchi tomondan umumiy shaxs haqidagi bilimni aks ettirishi mumkin. O'quv natijasini prognozlash bilan zaif aloqa esa umumiy nazariy yondashuvni to'liq inkor etmaydi: vazifaga oid bilim, oldingi tajriba va qiyinlikni farqlash boshqa rol o'ynashi mumkin. Natijalar konstruktarning qaysi sharoitda va qanday mezon bo'yicha bog'lanayotganiga qarab talqin qilinishi lozim.

Diagnostik ma'lumotlarning pedagogik qiymati o'quvchini umumiy tarzda yuqori yoki past darajaga kiritishdan ko'ra, uning aniq qiyinchiligini ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Bir o'quvchi vaziyatdagi dalillarni to'g'ri tushunib, o'z imkoniyatini ortiqcha baholashi mumkin; boshqasi natijasini aniq prognozlab, biroq xatodan keyin strategiyasini o'zgartirmasligi mumkin. Bunday farqlar bir xil rivojlantiruvchi topshiriqning barcha uchun teng darajada maqsadga muvofiq bo'lmashligini ko'rsatadigan ishchi talqinlardir. Ular empirik profil sifatida tasdiqlanmaguncha tayyor diagnostik turlar deb nomlanmasligi kerak.

Amaliy ishda o'quvchiga topshiriqdan oldingi taxminini yozish, natijadan keyin mos kelmagan jihatlarni aniqlash va keyingi vazifa uchun strategiya belgilash taklif etilishi mumkin. B. J. Zimmerman tavsiflagan o'zini boshqarib o'rganish yondashuvida oldindan tayyorgarlik, faoliyat va refleksiya o'zaro bog'liq bosqichlar sifatida qaraladi [10]. Ushbu nazariy asosdan kelib

chiqib, prognoz bilan natijani qiyoslash o'quv faoliyatini muhokama qilish vositasi bo'la oladi. Bunday mashqlar shaxsiy intellektni oshirishi yoki boshqa vaziyatlarga ko'chadigan barqaror ta'sir ko'rsatishi esa alohida tajriba orqali baholanishi lozim.

Ishning cheklovi taklif etilgan majmuaning o'zbek tilidagi maktab tanlanmasida hali tekshirilmaganligidir. Asos sifatida ko'rilgan tadqiqotlar turli yosh guruhlari va vazifalarga tegishli; ularning xulosalarini mahalliy o'quvchilarga bevosita ko'chirish mumkin emas. Ochiq vaziyatlar bahosiga nutq boyligi va madaniy kutishlar ta'sir qilishi, ehtimoliy baholarga esa foiz tushunchasini anglash darajasi aralashishi mumkin. Keyingi izlanishlarda til yuklamasi moslashtirilgan topshiriqlar, mustaqil validatsiya tanlanmasi va vaqt davomida takroriy o'lchovlardan foydalanish mazkur cheklovlarni aniqlashtirishga yordam beradi.

Xulosa

O'quvchilarda shaxsiy intellekt bilan prognozlash qobiliyatining o'zaro bog'liqligini psixodiagnostika qilish konstruktarning mazmunini aniq belgilash va ularni mustaqil mezonlar orqali o'lchashni talab etadi. Shaxsiy intellektning diagnostik mazmuni shaxsga oid dalillardan asosli xulosa chiqarishda; prognozlashning mazmuni esa kelajak natijasini mavjud shartlarga muvofiq baholashda namoyon bo'ladi. Ularning yaqinligi aynan bir qobiliyat ekanini yoki ular o'rtasida sababiy munosabat mavjudligini anglatmaydi.

Maqolada ishlab chiqilgan diagnostik tuzilma shaxsga oid mulohazani, vaziyat kelajagini asoslashni, o'z natijasini ehtimoliy baholashni va yangi dalil asosida xulosani yangilashni alohida qayd etishga yo'naltirilgan. Vaziyatli rubrika, Brier ko'rsatkichi va o'rtacha ishonch og'ishini bir-birini to'ldiruvchi, lekin o'zaro almashtirilmaydigan mezonlar sifatida qo'llash taklif etildi. Bunday farqlash yuqori ishonchni aniqlik bilan tenglashtirish hamda ekspertga ma'qul javobni real xulq bashorati sifatida qabul qilishning oldini olishga xizmat qiladi.

Mazkur yondashuvning ilmiy qiymati tekshiriladigan farazlar, aniq o'lchov birliklari va natijalarni talqin qilish chegaralarini belgilashida namoyon bo'ladi. Uning amaliy qo'llanishi topshiriqlarning yoshga hamda tilga mosligi, ishonchliligi va validligi tasdiqlanishiga bog'liq. Shundan keyingina diagnostik natijalar o'quvchining o'z imkoniyatini anglashini va qaror oqibatlarini asosli baholashini qo'llab-quvvatlaydigan individual tavsiyalar uchun dalil bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brier G. W. Verification of forecasts expressed in terms of probability // Monthly Weather Review. 1950. Vol. 78, No. 1. P. 1–3. DOI: 10.1175/1520-0493(1950)078<0001:VOFEIT>2.0.CO;2.
2. Fleming S. M., Lau H. C. How to measure metacognition // Frontiers in Human Neuroscience. 2014. Vol. 8. Article 443. DOI: 10.3389/fnhum.2014.00443.
3. International Test Commission. The ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests. Second edition. Version 2.4. 2017. Rasmiy elektron manba.
4. Mayer J. D., Caruso D. R., Panter A. T. Advancing the Measurement of Personal Intelligence with the Test of Personal Intelligence, Version 5 (TOPI 5) // Journal of Intelligence. 2019. Vol. 7, No. 1. Article 4. DOI: 10.3390/jintelligence7010004.
5. Mayer J. D., Panter A. T., Caruso D. R. Does Personal Intelligence Exist? Evidence From a New Ability-Based Measure // Journal of Personality Assessment. 2012. Vol. 94, No. 2. P. 124–140. DOI: 10.1080/00223891.2011.646108.
6. Mayer J. D., Panter A. T., Caruso D. R. When people estimate their personal intelligence who is overconfident? Who is accurate? // Journal of Personality. 2020. Vol. 88, No. 6. P. 1129–

1144. DOI: 10.1111/jopy.12561.

7. Roebbers C. M., Schmid C., Roderer T. Metacognitive monitoring and control processes involved in primary school children's test performance // *British Journal of Educational Psychology*. 2009. Vol. 79, No. 4. P. 749–767. DOI: 10.1348/978185409X429842.

8. Szpunar K. K., Spreng R. N., Schacter D. L. A taxonomy of prospection: Introducing an organizational framework for future-oriented cognition // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2014. Vol. 111, No. 52. P. 18414–18421. DOI: 10.1073/pnas.1417144111.

9. van Loon M., Roebbers C. M. Development of metacognitive monitoring and control skills in elementary school: a latent profile approach // *Metacognition and Learning*. 2024. Vol. 19. P. 1065–1089. DOI: 10.1007/s11409-024-09400-2.

10. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // *Theory Into Practice*. 2002. Vol. 41, No. 2. P. 64–70. DOI: 10.1207/s15430421tip4102_2.

TALABALARNING O‘ZINI-O‘ZI BOSHQARISHI VA AKADEMIK MUVAFFAQIYATIDA REFLEKSIVLIK HAMDA MUVAFFAQIYATGA ERISHISH MOTIVATSIYASINING ROLI

Temirov Abror Orif o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarishida refleksivlik, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, bilish motivi va irodaviy quvvatning o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda 410 nafar talaba ishtirok etgan. Natijalar ushbu psixologik omillarning talabalarning o‘zini-o‘zi boshqarishi va akademik muvaffaqiyati bilan ijobiy statistik bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, irodaviy quvvat va muvaffaqiyat motivatsiyasi muhim prediktorlar sifatida namoyon bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: o‘zini-o‘zi boshqarish, refleksivlik, muvaffaqiyat motivatsiyasi, bilish motivi, irodaviy quvvat, akademik muvaffaqiyat.

Аннотация. В статье анализируется роль рефлексивности, мотивации достижения, познавательного мотива и волевой силы в саморегуляции студентов и их академической успешности. В исследовании приняли участие 410 студентов. Полученные результаты показали положительные статистические связи между изучаемыми психологическими факторами, саморегуляцией и академическими достижениями. Наиболее значимый вклад в модель саморегуляции внесли волевая сила и мотивация достижения.

Ключевые слова: саморегуляция, рефлексивность, мотивация достижения, познавательный мотив, волевая сила, академическая успешность.

Abstract. The article examines the role of reflexivity, achievement motivation, cognitive motivation, and volitional strength in students' self-regulation and academic success. The study involved 410 students from several higher education institutions. The findings demonstrated positive statistical relationships between these psychological factors, self-regulation, and academic achievement. Volitional strength and achievement motivation showed the strongest predictive contributions to students' self-regulation.

Keywords: self-regulation, reflexivity, achievement motivation, cognitive motivation, volitional strength, academic achievement.

Talabalik davri shaxsning mustaqilligi, mas’uliyati va o‘z faoliyatini ongli ravishda tashkil etish qobiliyati jadal rivojlanadigan muhim bosqichlardan biridir. Oliy ta’lim sharoitida talaba o‘quv faoliyatining maqsadlarini belgilashi, vaqtini rejalashtirishi, o‘z natijalarini baholashi, yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengib o‘tishi va zarur hollarda o‘z faoliyatini qayta tashkil etishi talab etiladi. Shu sababli talabaning akademik muvaffaqiyatini faqat uning bilim darajasi yoki intellektual imkoniyatlari bilan izohlash yetarli emas. O‘quv faoliyatining samaradorligida shaxsning o‘zini-o‘zi boshqarishi, motivatsiyasi, irodaviy xususiyatlari va refleksiv imkoniyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy psixologiyada o‘zini-o‘zi boshqarish shaxsning maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatini tashkil etishi, nazorat qilishi va baholashi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon sifatida qaraladi. B. Zimmerman o‘zini-o‘zi boshqariladigan o‘rganishni talabaning o‘z o‘quv faoliyatida faol ishtirok etishi, maqsadlarni belgilashi va o‘z faoliyatini nazorat qilishi bilan bog‘laydi. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvida esa shaxsning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi, maqsad qo‘yishi va xatti-harakatlarini boshqarishi muhim o‘rin egallaydi.

V.I. Morosanovning yondashuvida o'zini-o'zi boshqarish faoliyatni rejalashtirish, modellashtirish, dasturlash, natijalarni baholash, mustaqillik va moslashuvchanlik kabi regulativ xususiyatlar bilan bog'liq. Mazkur yondashuv talabani o'quv faoliyatini tashkil etishida individual farqlarni hisobga olish imkonini beradi.

Shu bilan birga, o'zini-o'zi boshqarish faqat rejalashtirish va nazorat qilishdan iborat emas. Talabani o'quv faoliyatini qanday motivatsion maqsadlar asosida tashkil etishi, qiyinchiliklar oldida o'z faolligini saqlab qolishi va o'z faoliyatini qanchalik tahlil qila olishi ham muhimdir. Shu nuqtai nazardan refleksivlik, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, bilish motivi va irodaviy quvvatni o'zini-o'zi boshqarish bilan birgalikda o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi talabalarning o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasida refleksivlik, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, bilish motivi va irodaviy quvvatning o'rnini aniqlash hamda ushbu psixologik xususiyatlarning akademik muvaffaqiyat bilan bog'liqligini tahlil qilishdan iborat.

O'ZINI-O'ZI BOSHQARISHNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

O'zini-o'zi boshqarish shaxsning o'z faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etishi va uni amalga oshirish jarayonini nazorat qilishi bilan bog'liq psixologik mexanizmlar tizimini anglatadi. Ta'lim jarayonida bu jarayon talabani o'z oldiga maqsad qo'yishi, unga erishish uchun reja tuzishi, faoliyat jarayonini kuzatishi va yakuniy natijalarni baholashi orqali namoyon bo'ladi.

B. Zimmerman o'zini-o'zi boshqariladigan o'rganishni ijtimoiy-kognitiv nuqtai nazardan tushuntirib, talabani o'quv faoliyatida faol subyekt sifatida ishtirok etishini ta'kidlaydi. Bunday yondashuvda talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki o'z o'quv faoliyatini maqsadli tashkil etuvchi subyekt sifatida qaraladi.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi ham o'zini-o'zi boshqarishning psixologik mexanizmlarini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biridir. Mazkur yondashuvda shaxsning xulq-atvori, kognitiv jarayonlari va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatga e'tibor qaratiladi. Ta'lim jarayonida bu o'quv maqsadlarini belgilash, o'z imkoniyatlarini baholash va faoliyat natijalarini nazorat qilishda namoyon bo'ladi.

P.R. Pintrich o'zini-o'zi boshqarish masalasini motivatsion jarayonlar bilan bog'laydi. Uning yondashuvida talabani maqsadlari, motivatsiyasi va o'quv strategiyalari bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona o'quv jarayonining tarkibiy qismlari sifatida ko'riladi. Bu esa o'zini-o'zi boshqarishning faqat kognitiv yoki regulativ jarayon emasligini ko'rsatadi.

V.I. Morosanovning tadqiqotlarida esa ongli o'zini-o'zi boshqarishning individual uslubi masalasi alohida o'rin egallaydi. Uning yondashuvida rejalashtirish, natijalarni baholash, mustaqillik va boshqa regulativ xususiyatlar shaxsning faoliyatni boshqarish imkoniyatlarini tavsiflaydi.

Shunday qilib, o'zini-o'zi boshqarishni talabani akademik faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beruvchi yaxlit regulativ tizim sifatida ko'rish mumkin. Dissertatsiyada olingan empirik natijalar ham ushbu fikrni qo'llab-quvvatlaydi: o'zini-o'zi boshqarishning umumiy darajasi bilan GPA o'rtasida $r=0,42$; $p<0,001$ darajasida ijobiy bog'liqlik aniqlangan.

REFLEKSIVLIKNING O'ZINI-O'ZI BOSHQARISHDAGI O'RNI

Refleksivlik shaxsning o'z faoliyati, xatti-harakatlari, qarorlari va natijalarini anglash hamda tahlil qilish imkoniyati bilan bog'liq. Akademik faoliyat sharoitida refleksivlik talabani o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, yo'l qo'yilgan xatolarni anglash va keyingi faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi.

Talabani o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilishi quyidagi jarayonlar orqali namoyon bo'lishi mumkin: bajarilgan vazifani baholash, natijani belgilangan maqsad bilan taqqoslash,

muvaaffaqiyatsizlik sabablarini aniqlash va keyingi faoliyat uchun yangi strategiya ishlab chiqish.

Shu jihatdan refleksivlik o'zini-o'zi boshqarishning muhim psixologik shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Talaba o'z faoliyatini tahlil qilmasa, mavjud strategiyaning samaradorligini aniqlash va zarur o'zgarishlarni amalga oshirish qiyinlashadi.

Dissertatsiyada refleksivlik va GPA o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog'liqlik aniqlangan:

$$r=0,25; p<0,05.$$

Ushbu bog'liqlik boshqa ko'rsatkichlarga nisbatan kuchsizroq bo'lsa-da, uning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishi akademik muvaaffaqiyat bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Regression tahlili ham refleksivlikning o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasiga mustaqil statistik hissasini ko'rsatgan:

$$\beta=0,14; t=2,33; p=0,020.$$

Bu ko'rsatkich refleksivlikning modeldagi hissasi boshqa omillarga nisbatan kichikroq ekanligini ko'rsatadi, biroq u statistik jihatdan ahamiyatli bo'lib qolgan. Dissertatsiyada talabaning o'z faoliyati, qabul qilgan qarorlari va erishgan natijalarini tahlil qilishi o'zini-o'zi boshqarish jarayonining muhim sharti sifatida izohlangan.

Demak, refleksivlikni akademik faoliyatda "faoliyatdan keyingi tahlil" bilan cheklash to'g'ri emas. U keyingi maqsadlarni belgilash va faoliyat strategiyasini o'zgartirish uchun psixologik asos vazifasini ham bajaradi.

MUVAFFAQIYATGA ERISHISH MOTIVATSIYASI VA AKADEMIK MUVAFFAQIYAT

Talabaning akademik faoliyatidagi motivatsion yo'nalishi uning o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi yuqori natijalarga intilish, o'z faoliyatida muvaaffaqiyatga erishishni maqsad sifatida qabul qilish va natijadorlikka yo'nalganlik bilan tavsiflanadi.

Dissertatsiyada muvaaffaqiyatga erishish motivatsiyasi bilan GPA o'rtasida:

$$r=0,33; p<0,001$$

darajasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik aniqlangan.

Mazkur natija yuqori natijalarga intilish bilan akademik muvaaffaqiyat ko'rsatkichlari o'rtasida bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi regression modelida ham muhim o'rin egallagan:

$$\beta=0,24; t=3,92; p<0,001.$$

Shunday qilib, muvaaffaqiyatga erishish motivatsiyasi o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasining ikkinchi muhim prediktori sifatida qayd etilgan.

Motivatsiyaning ushbu roli P.R. Pintrichning o'zini-o'zi boshqarish va motivatsiyani o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida ko'ruvchi yondashuvi bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, E.L. Deci va R.M. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'zini-o'zi belgilash nazariyasida ham shaxsning faoliyatga bo'lgan ichki motivatsiyasi va maqsadlari uning faoliyatdagi ishtiroki bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Biroq mazkur tadqiqot natijalarini sabab-oqibat nuqtai nazaridan talqin qilishda ehtiyotkorlik zarur. Korrelyatsiya va regression tahlili o'zgaruvchilar o'rtasidagi statistik munosabatlarni ko'rsatadi, ammo ularning mavjudligi motivatsiya GPAning bevosita sababi ekanligini avtomatik ravishda anglatmaydi.

BILISH MOTIVINING O'ZINI-O'ZI BOSHQARISHDAGI AHAMIYATI

Bilish motivi talabaning yangi bilimlarni egallashga, ma'lumotlarni tushunishga va o'quv faoliyatining mazmuniga qiziqishiga bog'liq motivatsion yo'nalishni ifodalaydi.

Oliy ta'limda bilish motivining mavjudligi o'quv vazifalarini faqat tashqi baho yoki talablar sababli bajarishdan farqli ravishda, bilim olish jarayonining o'ziga qiziqish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tadqiqotda bilish motivi bilan GPA o'rtasida:

$r=0,31$; $p<0,01$

darajasida ijobiy bog'liqlik aniqlangan.

Bu natija o'quv mazmuniga qiziqish va bilim olishga yo'nalganlik akademik natijalar bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Regression tahlilida bilish motivi:

$\beta=0,17$; $t=2,71$; $p=0,007$

ko'rsatkichiga ega bo'lgan.

Demak, bilish motivi o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasining statistik jihatdan ahamiyatli prediktorlaridan biri sifatida namoyon bo'lgan.

Bilish motivining ahamiyatini o'zini-o'zi boshqarish jarayoni bilan bog'lash mumkin. Agar talaba o'quv faoliyatining mazmuniga qiziqsa, u o'z faoliyatini rejalashtirish, kerakli materiallarni izlash, topshiriqlarni bajarish va natijalarini nazorat qilishga ko'proq yo'nalishi mumkin.

Shu bilan birga, mazkur natija ham sababiy munosabatni emas, statistik bog'liqlikni ifodalaydi.

IRODAVIY QUVVAT VA AKADEMIK FAOLIYAT

Akademik faoliyatda maqsadni belgilashning o'zi yetarli emas. Talaba belgilangan maqsad sari harakatni davom ettirishi, qiyinchiliklar yuzaga kelganda faoliyatini to'xtatib qo'ymasligi va boshlangan ishni yakunlashga intilishi kerak. Shu jihatdan irodaviy quvvat o'zini-o'zi boshqarishning muhim psixologik omillaridan biridir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, irodaviy quvvat va GPA o'rtasida:

$r=0,34$; $p<0,001$

darajasida ijobiy bog'liqlik mavjud.

Mazkur ko'rsatkich ko'rib chiqilgan psixologik omillar orasida GPA bilan eng yuqori korrelyatsiyalardan biridir.

Regression modelida esa irodaviy quvvat eng yuqori standartlashtirilgan koeffitsiyentga ega:

$\beta=0,29$; $t=4,69$; $p<0,001$.

Bu natija talabaning maqsad sari izchil harakat qilishi, qiyinchiliklar sharoitida faollikni saqlashi va boshlangan faoliyatni davom ettirishi o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasi bilan statistik jihatdan kuchliroq bog'langanligini ko'rsatadi.

Shu sababli dissertatsiyada irodaviy quvvat o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasining yetakchi psixologik prediktori sifatida ajratilgan.

EMPIRIK TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda jami 410 nafar talaba ishtirok etgan. Ishtirokchilar Samarqand davlat universiteti, Qarshi davlat universiteti, Urganch davlat pedagogika instituti va Buxoro davlat pedagogika institutidan jalb qilingan.

Tadqiqotda talabalarning o'zini-o'zi boshqarishi, refleksivligi, motivatsion va irodaviy xususiyatlari hamda akademik muvaffaqiyati o'rganilgan.

O'zini-o'zi boshqarishni baholash uchun V.I. Morosanovning "Xulq-atvorni o'zini-o'zi boshqarish uslubi" metodikasidan foydalanilgan. Refleksivlik V.V. Ponomaryovning tegishli metodikasi yordamida o'rganilgan. Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi T. Ehlers metodikasi, da'vogarlik darajasi esa A.A. Gerbachevskiy metodikasi orqali baholangan. Bundan tashqari, talabalarning o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasini aniqlash uchun mualliflik so'rovnomasi qo'llanilgan.

Akademik muvaffaqiyatning obyektiv ko'rsatkichi sifatida GPA ishlatilgan.

Ma'lumotlarni statistik qayta ishlashda tavsifiy statistika, Pearson korrelyatsion tahlili, ko'p omilli regression tahlil, Student t-mezoni va Cronbach alpha koeffitsiyentidan foydalanilgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Korrelyatsion tahlil natijalari akademik muvaffaqiyat va o'rganilgan psixologik ko'rsatkichlar o'rtasida turli darajadagi ijobiy bog'liqliklar mavjudligini ko'rsatdi.

Psixologik ko'rsatkich GPA bilan bog'liqlik

Psixologik ko'rsatkich	GPA bilan bog'liqlik
O'zini-o'zi boshqarishning umumiy darajasi	$r=0,42$; $p<0,001$
Irodaviy quvvat	$r=0,34$; $p<0,001$
Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi	$r=0,33$; $p<0,001$
Bilish motivi	$r=0,31$; $p<0,01$
Refleksivlik	$r=0,25$; $p<0,05$

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, barcha ko'rsatkichlar GPA bilan musbat yo'nalishdagi statistik bog'liqlikka ega. Eng yuqori bog'liqlik o'zini-o'zi boshqarishning umumiy darajasi bilan GPA o'rtasida aniqlangan.

O'zini-o'zi boshqarishning alohida komponentlari ham GPA bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan, natijalarni baholash $r=0,36$; $p<0,001$, rejalashtirish $r=0,29$; $p<0,01$, mustaqillik esa $r=0,27$; $p<0,01$ ko'rsatkichlarini namoyon qilgan.

Bu natijalar akademik muvaffaqiyatning talabani faoliyatni rejalashtirishi, mustaqil tashkil etishi va o'z natijalarini baholashi bilan ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

REGRESSION TAHLILI VA PSIXOLOGIK OMILLAR MODELI

O'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasini tushuntirishda irodaviy quvvat, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, bilish motivi va refleksivlik regression modelga kiritilgan.

Natijalar quyidagicha:

Prediktor	β	p
Irodaviy quvvat	0,29	$<0,001$
Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi	0,24	$<0,001$
Bilish motivi	0,17	0,007
Refleksivlik	0,14	0,020

Regression modelining umumiy ko'rsatkichlari:

$R=0,58$; $R^2=0,34$; adjusted $R^2=0,33$; $F=52,16$; $p<0,001$.

Demak, modelga kiritilgan psixologik omillar o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasidagi

variatsiyaning 34 foizini tushuntirgan.

Prediktorlarning standartlashtirilgan koeffitsiyentlari ijobiy yo'nalishga ega bo'lgan. Ularning nisbiy ko'rsatkichlari quyidagi tartibda joylashgan:

irodaviy quvvat ($\beta=0,29$) $\rightarrow$ muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi ($\beta=0,24$) $\rightarrow$ bilish motivi ($\beta=0,17$) $\rightarrow$ refleksivlik ($\beta=0,14$).

Bu natijalar o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasini bitta psixologik xususiyat orqali tushuntirish mumkin emasligini ko'rsatadi. Aksincha, u irodaviy, motivatsion va refleksiv komponentlarning o'zaro bog'liq tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

NATIJALARNING MUHOKAMASI

Olingan natijalar talabalarning akademik muvaffaqiyati va o'zini-o'zi boshqarishi o'rtasida kompleks psixologik munosabat mavjudligini ko'rsatadi.

Birinchidan, o'zini-o'zi boshqarishning umumiy darajasi GPA bilan eng yuqori korrelyatsion bog'lanishni namoyon qilgan ($r=0,42$). Bu akademik faoliyatni maqsadga muvofiq tashkil etish, nazorat qilish va baholash qobiliyatlari yuqoriroq bo'lgan talabalarda akademik natijalar ham yuqoriroq bo'lish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, irodaviy quvvat va muvaffaqiyat motivatsiyasi GPA bilan nisbatan yuqori bog'liqliklarni namoyon qilgan. Bu talabaning maqsadga yo'nalganligi va qiyinchiliklarga qaramay faoliyatni davom ettirish qobiliyati akademik natijalar bilan birgalikda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Uchinchidan, bilish motivi ham muhim omil sifatida namoyon bo'lgan. Bilim olishga qiziqish va o'quv mazmuniga yo'nalganlik akademik natijalar bilan ijobiy bog'langan.

To'rtinchidan, refleksivlikning korrelyatsiyasi nisbatan pastroq bo'lsa-da, u ham statistik jihatdan ahamiyatli bo'lgan. Bundan refleksivlik akademik muvaffaqiyat bilan bog'liq psixologik jarayonlardan biri ekanligini ko'rish mumkin.

Regression tahlili esa ushbu omillarni birgalikda ko'rib chiqish muhimligini ko'rsatdi. Irodaviy quvvat va muvaffaqiyat motivatsiyasi modelda yuqoriroq standartlashtirilgan koeffitsiyentlarga ega bo'lgan bo'lsa, bilish motivi va refleksivlik ham mustaqil statistik hissa qo'shgan.

Shu bilan birga, model 34 foiz variatsiyaning tushuntirgani sababli o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasini belgilovchi barcha omillar mazkur tadqiqotda qamrab olingan deb xulosa qilish mumkin emas. Qolgan variatsiya boshqa psixologik, ijtimoiy, pedagogik va individual omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari talabalarning o'zini-o'zi boshqarishi va akademik muvaffaqiyati o'rtasidagi munosabatlar motivatsion, irodaviy va refleksiv xususiyatlar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi.

GPA bilan o'zini-o'zi boshqarishning umumiy darajasi o'rtasida $r=0,42$; $p<0,001$, irodaviy quvvat bilan $r=0,34$; $p<0,001$, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi bilan $r=0,33$; $p<0,001$, bilish motivi bilan $r=0,31$; $p<0,01$, refleksivlik bilan esa $r=0,25$; $p<0,05$ darajasida ijobiy bog'liqliklar aniqlangan.

Regression tahlilida irodaviy quvvat ($\beta=0,29$), muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi ($\beta=0,24$), bilish motivi ($\beta=0,17$) va refleksivlik ($\beta=0,14$) o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasiga statistik jihatdan ahamiyatli hissa qo'shgan. Modelning $R^2=0,34$ ko'rsatkichi mazkur omillar o'zini-o'zi boshqarish kompetensiyasidagi variatsiyaning 34 foizini tushuntirganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari talabalarning o'zini-o'zi boshqarishini rivojlantirishda faqat texnik o'quv strategiyalarini emas, balki irodaviy barqarorlik, muvaffaqiyatga yo'nalgan motivatsiya, bilishga qiziqish va refleksiv ko'nikmalarni ham hisobga olish muhimligini ko'rsatadi.

Biroq tadqiqotdagi korrelyatsion va regression natijalar statistik bog'liqliklarni ifodalashi

sababli, ular mazkur omillar o'rtasidagi bevosita sabab-oqibat munosabatlarini mustaqil ravishda isbotlamaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura, A. (1989). A social cognitive view of self-regulated academic learning. *Journal of Educational Psychology*, 81(3), 329–339.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
3. Efklides, A. (2011). Interactions of metacognition with motivation and affect in self-regulated learning: The MASRL model. *Educational Psychologist*, 46(1), 6–25.
4. Fomina, T. G., Filippova, E. V., & Morosanova, V. I. (2021). Longitudinal study of the relationship between conscious self-regulation, school engagement and student academic achievement. *Psychological Science and Education*, 26(5), 30–42.
5. Morosanova, V. I. (2004). Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): руководство. Москва: Когито-Центр.
6. Pintrich, P. R. (2000). The role of goal orientation in self-regulated learning. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of Self-Regulation* (pp. 451–502). Academic Press.
7. Pintrich, P. R., & De Groot, E. V. (1990). Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance. *Journal of Educational Psychology*, 82(1), 33–40.
8. Zimmerman, B. J. (1990). Self-regulated learning and academic achievement: An overview. *Educational Psychologist*, 25(1), 3–17.
9. Zimmerman, B. J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of Self-Regulation* (pp. 13–39). Academic Press.
10. Xudoyarova, Z. M. (2024). Talabalarning o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. *Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi*. Toshkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti.

SOXTA XUSHMUOMALALIK ORQALI IFODALANGAN HURMATSIZLIKNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Yuldosheva Mashxura

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. O'zRes IIV Namangan akademik litseyi. Tillarni o'rganish kafedrasini boshlig'i

ORCID ID : 0009-0003-8989-947X

ScienceID: FNM-0925-0044

Annotatsiya. Zamonaviy pragmatika va sotsiopragmatika tadqiqotlarida hurmatsizlik faqat bevosita haqorat, qo'pol murojaat yoki ochiq salbiy baholash orqali emas, balki tashqi jihatdan xushmuomalalikni ifodalovchi nutqiy vositalar orqali ham yuzaga kelishi mumkinligi ta'kidlanadi. Xususan, minnatdorchilik, maqto'v, uzr so'rash va hurmatli murojaat shakllari muayyan kommunikativ vaziyatlarda o'zining dastlabki ijobiy funksiyasini o'zgartirib, kinoya, tanbeh, mensimaslik va yashirin salbiy baholashni ifodalash vositasiga aylanishi mumkin. Mazkur tadqiqotning maqsadi soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlik (polirudeness) hodisasining pragmatik mohiyatini aniqlash va uning o'zbek nutqiy muloqotidagi xususiyatlarini tavsiflashdan iborat. Tadqiqotda pragmatik, kontekstual, diskursiv va interpretativ tahlil metodlaridan foydalanilib, nutqiy birliklarning tashqi semantik shakli, kommunikativ vaziyat, so'zlovchining pragmatik niyati hamda tinglovchining nutqiy mazmunni qabul qilish jarayoni o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Natijalar xushmuomalalik markerlari muayyan kommunikativ kontekstda salbiy baholash va yashirin hurmatsizlikni ifodalash vositasiga aylanishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: hurmatsizlik, xushmuomalalik, soxta xushmuomalalik, pragmatika, sotsiopragmatika, pragmatik niyat, implikatura, kinoya, nutqiy akt.

PRAGMATIC FEATURES OF IMPOLITENESS EXPRESSED THROUGH MOCK POLITENESS

Abstract. Modern research in pragmatics and sociopragmatics emphasizes that impoliteness may be expressed not only through direct insults, rude forms of address, or explicit negative evaluations, but also through linguistic means that outwardly convey politeness. In particular, expressions of gratitude, praise, apology, and respectful forms of address may, in certain communicative situations, shift from their primary positive function and become means of expressing irony, reproach, disregard, and implicit negative evaluation. The aim of this study is to identify the pragmatic nature of impoliteness expressed through mock politeness (polirudeness) and to describe its characteristics in Uzbek verbal communication. The study employs pragmatic, contextual, discursive, and interpretative methods of analysis, examining the interrelationship between the external semantic form of linguistic units, the communicative situation, the speaker's pragmatic intention, and the listener's process of interpreting communicative meaning. The findings demonstrate that markers of politeness may, within a particular communicative context, acquire the function of expressing negative evaluation and implicit impoliteness.

Keywords: impoliteness, politeness, mock politeness, polirudeness, pragmatics, sociopragmatics, pragmatic intention, implicature, irony, speech act.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕВЕЖЛИВОСТИ, ВЫРАЖЕННОЙ ЧЕРЕЗ ЛОЖНУЮ ВЕЖЛИВОСТЬ

Аннотация. В современных исследованиях по прагматике и социопрагматике подчёркивается, что невежливость может проявляться не только посредством прямого оскорбления, грубого обращения или открытой отрицательной оценки, но и с помощью речевых средств, внешне выражающих вежливость. В частности, формы благодарности, похвалы, извинения и уважительного обращения в определённых коммуникативных ситуациях могут изменять свою первоначальную положительную функцию и становиться средствами выражения иронии, упрёка, пренебрежения и скрытой отрицательной оценки. Целью данного исследования является выявление прагматической сущности невежливости, выраженной посредством мнимой вежливости (polirudeness), а также описание её особенностей в узбекской речевой коммуникации. В исследовании использованы прагматический, контекстуальный, дискурсивный и интерпретативный методы анализа, посредством которых во взаимосвязи рассматриваются внешняя семантическая форма речевых единиц, коммуникативная ситуация, прагматическое намерение говорящего и процесс интерпретации речевого содержания слушающим. Полученные результаты показали, что маркеры вежливости в определённом коммуникативном контексте могут приобретать функцию выражения отрицательной оценки и скрытой невежливости.

Ключевые слова: невежливость, вежливость, мнимая вежливость, полируденесс, прагматика, социопрагматика, прагматическое намерение, импликатура, ирония, речевой акт.

Kirish. Nutqiy muloqot jarayonida til birliklarining lug'aviy ma'nosi har doim ham ularning haqiqiy kommunikativ mazmunini to'liq ifodalay olmaydi. So'zlovchi tomonidan xushmuomalalik maqsadida qo'llangandek ko'ringan nutqiy birlik muayyan kommunikativ vaziyatda tanbeh, kinoya, mensimaslik yoki salbiy baholash mazmunini hosil qilishi mumkin. Shu jihatdan xushmuomalalik va hurmatsizlik kategoriyalarini bir-biriga mutlaq qarama-qarshi hodisalar sifatida talqin qilish yetarli emas.

Xushmuomalalik nazariyasida Braun va Levinson tomonidan ishlab chiqilgan "yuz" konsepsiyasi muhim nazariy asos hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, nutqiy muloqot ishtirokchilari o'zlarining va suhbatdoshlarining ijtimoiy qadr-qimmatini saqlashga intiladilar, ayrim nutqiy harakatlar esa suhbatdoshning yuziga tahdid solishi mumkin [1; 60-70].

Hurmatsizlik masalasini mustaqil kommunikativ hodisa sifatida o'rgangan J. Culpeper hurmatsizlikni suhbatdoshning yuziga zarar yetkazishga qaratilgan kommunikativ strategiyalar bilan bog'laydi [2; 23-32]. M. Kienpointner tadqiqotlarida esa hurmatsizlikning turli shakllari, jumladan, bevosita va bilvosita strategiyalari tavsiflangan [3; 251-287]. Mazkur nazariy yondashuvlar hurmatsizlikning faqat ochiq va qo'pol shaklda namoyon bo'lmashligini ko'rsatadi. Ayrim hollarda tashqi jihatdan ijobiy yoki xushmuomalalikni ifodalovchi birliklar salbiy pragmatik ta'sirni yuzaga chiqarishi mumkin. Ana shunday murakkab hodisalardan biri xalqaro pragmatik tadqiqotlarda polirudeness tushunchasi bilan bog'lanadi [4; 16-45].

O'zbek tilshunosligida pragmatik ma'no, nutqiy muloqot, yashirin mazmun va kommunikativ vaziyat masalalari Sh.Safarov, M.Hakimov, N.Mahmudov kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda nutqiy birlikning mazmuni faqat uning lisoniy shakli bilan emas, balki kommunikativ vaziyat va nutqiy maqsad bilan belgilanashi ta'kidlanadi [13; 45-52]. Biroq o'zbek nutqiy muloqotida tashqi xushmuomalalik shakllari orqali yuzaga keladigan yashirin

hurmatsezlik alohida pragmatik strategiya sifatida yetarli darajada tavsiflanmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqotning ilmiy muammosi xushmuomalalik va hurmatsezlikning bir nutqiy birlik doirasida qanday birlashishi masalasi bilan bog'liq.

Tadqiqotning maqsadi soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsezlik (polirudeness) hodisasining pragmatik mexanizmini aniqlash, uning nazariy asoslarini hamda xushmuomalalik shakli va hurmatsezlik mazmuni o'rtasidagi pragmatik munosabatni tavsiflash, o'zbek nutqiy muloqotiga xos kommunikativ modellar asosida mazkur hodisaning namoyon bo'lish xususiyatlarini tahlil qilish va uni oddiy bilvosita hurmatsezlikdan farqlovchi mezonlarni belgilashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi esa soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsezli hodisasini o'zbek nutqiy muloqotida mustaqil yashirin hurmatsezlik strategiyasi sifatida tavsiflash bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot pragmatik va sotsiopragmatik yondashuvlar asosida amalga oshirilib, tahlilning asosiy obyektini tashqi jihatdan xushmuomalalikni ifodalovchi, biroq muayyan kommunikativ vaziyatda salbiy pragmatik mazmun hosil qiluvchi nutqiy birliklar tashkil etdi. Tadqiqotda pragmatik tahlil metodi orqali nutqiy birliklarning lug'aviy mazmuni bilan kommunikativ vaziyatda yuzaga keladigan haqiqiy pragmatik mazmuni farqlandi, kontekstual tahlil yordamida esa bir xil nutqiy birliklarning turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha mazmun kasb etish xususiyatlari aniqlandi. Diskursiv tahlil nutqiy birliklarning oldingi va keyingi kommunikativ ketma-ketlikdagi o'rnini hisobga olish hamda xushmuomalalik formulalarining muayyan diskursiv kontekstda tanbeh yoki kinoyaviy mazmun hosil qilishini tahlil qilish imkonini berdi. Interpretativ tahlil esa tinglovchining nutqiy birlikni qabul qilishi va undagi yashirin pragmatik mazmunni anglash jarayonini o'rganishga xizmat qildi. Tahlil nutqiy shakl → kommunikativ kontekst → so'zlovchi niyati → yashirin pragmatik mazmun → tinglovchi interpretatsiyasi modeli asosida olib borildi. Maqoladagi misollar statistik korpus materiali sifatida emas, balki soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsezlik hodisasining pragmatik mexanizmini yoritishga xizmat qiluvchi nazariy-kommunikativ modellar sifatida qo'llanildi.

Natijalar va muhokama. Soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsezlik bir xil lisoniy birlikning tashqi shakli bilan uning kommunikativ vaziyatda hosil qiladigan haqiqiy pragmatik mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlik asosida yuzaga kelishi aniqlandi. Bunda nutqiy birlikning lug'aviy yoki grammatik mazmuni odatda ijobiy kommunikativ munosabatni bildiradi, biroq so'zlovchining pragmatik niyati, kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabat hamda nutqiy ketma-ketlik natijasida ushbu birlik yashirin salbiy baho kasb etadi. Shunday qilib, mazkur hodisada xushmuomalalik hurmatsezlikning qarama-qarshi qutbi sifatida emas, balki ayrim vaziyatlarda hurmatsezlikni bilvosita ifodalash uchun xizmat qiluvchi kommunikativ vosita sifatida namoyon bo'ladi:

1. Minnatdorchilik shakli orqali ifodalangan tanbeh. Masalan: Rahmat, nihoyat topshiriqni topshirishga ham vaqt topibsiz. Mazkur nutqiy birlikning tashqi shaklida "rahmat" leksemasi minnatdorchilikni ifodalaydi. Odatdagi kommunikativ vaziyatda ushbu birlik suhbatdosh tomonidan amalga oshirilgan ijobiy harakatga nisbatan mamnunlik va ijobiy munosabatni bildiradi. Biroq keltirilgan misolda "rahmat" birligining bevosita semantik mazmuni keyingi nutqiy birliklar bilan yuzaga kelgan kontekstual munosabat natijasida o'zgaradi.

Xususan, "nihoyat" leksemasi harakatning kutilganidan ancha kech amalga oshirilganini anglatadi. "Topshiriqni topshirishga ham vaqt topibsiz" konstruksiyasi esa so'zlovchining suhbatdosh harakatidan qoniqish emas, balki uning topshiriqni belgilangan vaqtda bajarmaganidan noroziligini bildiradi. Demak, mazkur nutqiy akti faqat "rahmat" leksemasining lug'aviy ma'nosi asosida minnatdorchilik sifatida talqin qilish mumkin emas. Tinglovchi mazkur gapning yashirin mazmunini: "Siz topshiriqni juda kech topshirdingiz va bu holat meni qoniqtirmadi" tarzida

interpretatsiya qilishi mumkin. Shunday qilib, tashqi xushmuomalalik shakli bevosita tanbeh berish o'rniga bilvosita salbiy bahoni yetkazishga xizmat qiladi. Bunday holatda so'zlovchi ochiq ravishda "Nega kech topshirdingiz?" demaydi, biroq minnatdorchilik formulasi vositasida aynan shu mazmunni tinglovchiga yetkazadi.

Mazkur nutqiy strategiyaning pragmatik ta'siri uning ikki qatlamli tuzilishi bilan izohlanadi. Birinchi qatlamda tinglovchi "rahmat" orqali ijobiy munosabatni kutadi. Ikkinchi qatlamda esa keyingi nutqiy kontekst ushbu kutishni buzadi va natijada kinoyaviy ma'no hosil bo'ladi. Ana shu semantik-pragmatik qarama-qarshilik soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikning muhim belgilaridan biridir. Nutqiy mazmunning bunday shakllanishida bevosita aytilmagan ma'no tinglovchi tomonidan kommunikativ kontekst asosida anglanadi va implikatura yuzaga keladi [5; 43-46].

2. Soxta maqtov orqali ifodalangan salbiy baholash. Masalan: Barakalla, bu safar ham xato qilishni unutmagansiz. Mazkur misolda "barakalla" leksemasi o'zbek nutqiy muloqotida odatda maqtov, rag'batlantirish va ijobiy baholashni ifodalovchi birlik sifatida qo'llanadi. Ushbu birlikning asosiy kommunikativ vazifasi suhbatdoshning ijobiy harakatini e'tirof etish va uni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Ammo misolda "barakalla"dan keyin kelgan "bu safar ham xato qilishni unutmagansiz" birikmasi maqtovning tabiiy kommunikativ asosini inkor qiladi.

Mazkur nutqiy birlikdagi asosiy pragmatik qarama-qarshilik shundaki, maqtov odatda ijobiy natijaga nisbatan qo'llanadi, biroq bu yerda maqtov salbiy natija – xato qilish bilan bog'langan. Natijada "barakalla" o'zining odatiy rag'batlantiruvchi funksiyasini yo'qotib, kinoyaviy salbiy baholash vositasiga aylanadi. Tinglovchi mazkur nutqni: "Siz yana xato qildingiz" degan bevosita mazmundan kengroq shaklda, ya'ni: "Sizning xato qilishingiz takrorlanadigan va salbiy odat tusiga kirgan" tarzida ham qabul qilishi mumkin. Bunda salbiy baho nafaqat muayyan harakatga, balki suhbatdoshning mazkur harakatni takrorlashiga ham qaratilgan.

Soxta maqtovning kommunikativ kuchi aynan tinglovchining dastlabki kutishi bilan haqiqiy mazmun o'rtasidagi ziddiyatda namoyon bo'ladi. Tinglovchi "barakalla"ni eshitganda ijobiy bahoni kutadi, biroq nutqning keyingi qismi bu kutishni buzadi. Natijada maqtov shakli salbiy bahoni yanada sezilarli va ta'sirchan tarzda ifodalashga xizmat qiladi.

Demak, mazkur holatda xushmuomalalik shakli suhbatdoshning ijobiy yuzini qo'llab-quvvatlash vositasi bo'lish o'rniga, uning faoliyatini kinoyaviy tarzda salbiy baholashga xizmat qiladi. Bu esa tashqi jihatdan xushmuomalalikni ifodalovchi birlikning kommunikativ kontekst ta'sirida hurmatsizlik strategiyasiga aylanishini ko'rsatadi.

3. Hurmatli murojaatning kinoyaviy funksiyasi. Masalan: Marhamat, janoblari, endi siz ham keldingiz. Mazkur misolda "marhamat" va "janoblari" birliklari tashqi jihatdan hurmat va ehtiromni ifodalovchi vositalar hisoblanadi. Bunday birliklar odatda suhbatdoshga ijobiy munosabat bildirish, unga hurmat ko'rsatish va kommunikativ masofani saqlash uchun qo'llanadi.

Biroq mazkur nutqiy birlikning pragmatik mazmuni uning qanday kommunikativ vaziyatda qo'llanganiga bog'liq. Agar ushbu gap yig'ilish yoki darsga muntazam ravishda kechikib keladigan shaxsga nisbatan aytilsa, "marhamat" va "janoblari" birliklari haqiqiy hurmatni emas, balki ortiqcha rasmiylik orqali kinoyaviy munosabatni bildiradi. Bu yerda hurmat shaklining haddan tashqari kuchaytirilishi alohida pragmatik ahamiyatga ega. Oddiy "Keldingizmi?" yoki "Nihoyat keldingiz" shaklidan farqli ravishda "marhamat, janoblari" konstruksiyasi nutqiy vaziyatga nomuvofiq darajada rasmiy va ehtiromli ko'rinadi. Aynan mana shu nomuvofiqlik yashirin salbiy mazmunni yuzaga keltiradi. Nutqning haqiqiy pragmatik mazmuni: "Siz yana kechikdingiz va bu holat ma'qullanmaydi" tarzida shakllanadi. Shunday qilib, hurmatli murojaat shakli suhbatdoshga nisbatan haqiqiy ehtiromni emas, balki uning xatti-harakatini kinoyaviy tarzda baholashni

ifodalaydi.

Mazkur holatda xushmuomalalikning o'zi kommunikativ vosita sifatida "teskari" funksiyani bajaradi. Ya'ni so'zlovchi hurmatni oshirish orqali haqiqiy hurmatni emas, balki aksincha, suhbatdoshning harakatini tanqid qilishni maqsad qiladi. Bu hodisa nutqiy birlikning pragmatik qiymati uning tashqi shakliga emas, balki kontekst va kommunikativ niyatga bog'liq ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

4. UZR so'rash shaklidagi tanbeh. Masalan: Kechirasiz, lekin bu masalani yaxshiroq o'rganganingizda bunday xulosa qilmagan bo'lardingiz. "Kechirasiz" birligi odatda uzr so'rash, suhbatdoshga noqulaylik yetkazishi mumkin bo'lgan fikrni yumshatish yoki hurmat bilan murojaat qilish funksiyasini bajaradi. Mazkur birlik so'zlovchi tomonidan salbiy mazmunni yumshatish maqsadida qo'llanayotgandek ko'rinadi. Biroq keyingi nutqiy qism suhbatdoshning bilim darajasi yoki masalaga tayyorgarligiga nisbatan salbiy bahoni o'z ichiga oladi. "Bu masalani yaxshiroq o'rganganingizda" konstruksiyasi suhbatdosh masalani yetarli darajada o'rganmagan degan pragmatik xulosani hosil qiladi. Shu sababli "kechirasiz" birligi salbiy bahoni to'liq neytrallashtirmaydi. Aksincha, u mazkur bahoni bevosita aytmasdan yetkazish uchun kommunikativ "qobiq" vazifasini bajaradi. Tinglovchi nutqni: "Siz bu masalani yetarli darajada bilmayapsiz" mazmunida qabul qilishi mumkin.

Bunday nutqiy qurilmada xushmuomalalik shakli bilan salbiy mazmun bir vaqtda mavjud bo'ladi. Shuning uchun ushbu holatni oddiy hurmatsizlik deb baholash yetarli emas. Nutqiy birlikda tashqi yumshoqlik mavjud, biroq ushbu yumshoqlik ostida suhbatdoshning intellektual yoki kasbiy faoliyatiga qaratilgan salbiy baho yashiringan.

Mazkur strategiya, ayniqsa, rasmiy va institutsional muloqotda uchrashi mumkin. O'qituvchi va talaba, rahbar va xodim, mutaxassis va suhbatdosh o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarda salbiy fikrni bevosita bayon qilish o'rniga, uzr so'rash yoki ehtiyotkorlik formulalari vositasida bildirish mumkin. Biroq bunday shaklning xushmuomalalik yoki yashirin hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi kommunikativ vaziyat va intonatsiyaga ham bog'liq.

5. Takroriy etiketa formulasi orqali yashirin tanbeh. Masalan:

- Assalomu alaykum. Javob bo'lmagandan keyin:
- Assalomu alaykum, hammaga.

Birinchi nutqiy birlik oddiy salomlashish funksiyasini bajaradi. O'zbek nutqiy etiketida salomlashish muloqotni boshlash, suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish va o'zaro hurmatni ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Biroq birinchi salomga javob berilmagandan keyin ayni formulani takrorlash uning pragmatik funksiyasini o'zgartirishi mumkin. Ikkinchi "Assalomu alaykum, hammaga" shakli yuzaki jihatdan yana salomlashish bo'lib ko'rinsa-da, u avvalgi kommunikativ harakat bilan bevosita bog'langan. Tinglovchilar birinchi salomni eshitgan, biroq unga javob bermagan bo'lsa, ikkinchi salomlashish oddiy takror emas, balki ularning kommunikativ me'yorni buzganini eslatish vazifasini bajaradi. Natijada mazkur nutqning yashirin mazmuni: "Nega salomga javob bermadingiz?" yoki: "Sizlar salomlashish qoidalariga amal qilmadingiz" tarzida interpretatsiya qilinishi mumkin.

Mazkur holat diskursiv kontekstning muhimligini ko'rsatadi. Agar "Assalomu alaykum, hammaga" shakli birinchi marta qo'llanganida, u oddiy salomlashish bo'lib qoladi. Uning yashirin tanbeh mazmuni aynan oldingi nutqiy harakat va unga berilmagan javob bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Demak, bir xil nutqiy formula mustaqil holda xushmuomalalikni, nutqiy ketma-ketlik doirasida esa yashirin tanbehni ifodalashi mumkin. Bu holat soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlik (polirudeness) hodisasini tahlil qilishda diskursiv omillarni hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi.

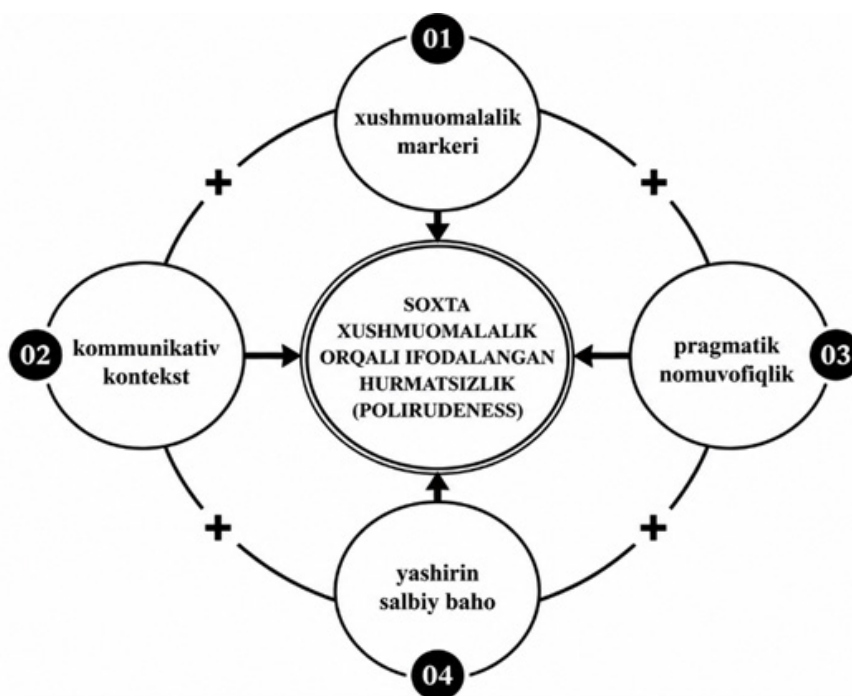
Yuqoridagi misollar asosida soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikning

umumiy pragmatik mexanizmi aniqlanadi. Mazkur hodisada xushmuomalalik markeri mustaqil holda ijobiy kommunikativ funktsiyani bajaradi. Ammo u muayyan kommunikativ vaziyatga joylashtirilganda, soʻzlovchining haqiqiy niyati bilan bogʻlanadi va yashirin salbiy bahoni hosil qiladi. Tinglovchi esa nutqiy birlikni faqat uning lugʻaviy maʼnosi asosida emas, balki umumiy kommunikativ vaziyat asosida interpretatsiya (tushunish, talqin etish) qiladi.

Bunda kontekstual nomuvofiqlik asosiy mexanizm sifatida namoyon boʻladi. Chunki “rahmat” kechikish bilan, “barakalla” xato bilan, “janoblari” intizomsizlik bilan yoki “kechirasiz” salbiy baho bilan birikkanida ularning odatiy kommunikativ funktsiyasi buziladi. Ana shu buzilish tinglovchini nutqning bevosita maʼnosidan tashqariga chiqib, yashirin pragmatik mazmunni izlashga undaydi.

Natijalar soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlik (polirudeness)ni oddiy bilvosita hurmatsizlikdan farqlash zarurligini ham koʻrsatadi. Oddiy bilvosita hurmatsizlikda salbiy baho bevosita aytilmasligi mumkin, biroq unda tashqi xushmuomalalik shakli majburiy komponent sifatida ishtirok etmaydi. Soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikda esa aynan xushmuomalalik shaklining mavjudligi va uning haqiqiy salbiy mazmun bilan pragmatik qarama-qarshilikka kirishi mazkur hodisaniing asosiy belgisini tashkil qiladi.

Shunday qilib, tahlil natijalari mazkur hodisani quyidagi formula orqali umumlashtirish imkonini beradi:

1-chizma. Soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikning komponentli-pragmatik modeli

Olingan natijalar xushmuomalalik va hurmatsizlik kategoriyalari nutqiy muloqotda qatʼiy chegaralangan va bir-biridan mutlaq ajralgan hodisalar emasligini koʻrsatadi. Bir xil lingvistik vosita kommunikativ vaziyatga qarab xushmuomalalik yoki hurmatsizlik mazmunini hosil qilishi mumkin.

Braun va Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi kommunikativ jarayonda suhbatdoshning yuzini himoya qilishga qaratilgan strategiyalarni tavsiflaydi [1; 60-70]. Biroq tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, xuddi shu strategiyalarning tashqi shakli ayrim vaziyatlarda yuzni himoya qilish emas, balki unga bilvosita tahdid solish vositasiga aylanishi mumkin.

Kalpeper tomonidan tavsiflangan hurmatsizlik strategiyalari ham ushbu fikrni rivojlantirish imkonini beradi. Hurmatsizlik bevosita haqorat bilan cheklanmaydi; bilvosita va yashirin shakllar ham kommunikativ jihatdan kuchli ta'sirga ega bo'lishi mumkin [2; 23-32].

Mazkur tadqiqot natijalari Kerbra-Oreshshioni tomonidan muhokama qilingan polirudeness hodisasi bilan nazariy jihatdan mos keladi [4; 16-45]. Biroq o'zbek nutqiy muloqoti materiallari asosida mazkur hodisani tavsiflashda milliy nutqiy etiket birliklari alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek nutqiy madaniyatida "rahmat", "barakalla", "marhamat", "kechirasiz", "assalom alaykum" kabi birliklar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim kommunikativ vositalardir. Aynan shu birliklarning kontekstual va kinoyaviy qo'llanishi yashirin hurmatsizlikning o'zbek tiliga xos pragmatik shakllarini yuzaga keltiradi.

M.Hakimovning pragmalingsvistik yondashuvlari nutqiy mazmunning kommunikativ vaziyat bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [13; 45-52]. Ushbu yondashuv soxta xushmuomalalikni tahlil qilishda ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari soxta xushmuomalalikni oddiy bilvosita hurmatsizlikdan farqlash zarurligini ham ko'rsatadi. Bilvosita hurmatsizlikda salbiy mazmun yashirin bo'lishi mumkin, ammo soxta xushmuomalalikda tashqi xushmuomalalik markeri majburiy pragmatik komponent sifatida ishtirok etadi. Shu asosda soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlikning quyidagi belgilari aniqlandi:

- nutqda tashqi xushmuomalalik shaklining mavjudligi;
- ushbu shaklning kommunikativ kontekstga nomuvofiqligi;
- yashirin salbiy bahoning mavjudligi.
- tinglovchining mazkur salbiy mazmunni interpretatsiya qilishi;
- suhbatdoshning ijtimoiy yuziga bilvosita tahdid yuzaga kelishi.

Mazkur natijalar o'zbek tilidagi hurmatsizlik strategiyalarini sotsiopragmatik jihatdan tasniflashda yangi tahlil yo'nalishini taklif qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida polirudeness hodisasini o'zbek tilshunosligi doirasida soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlik sifatida tavsiflash mumkinligi aniqlandi. Mazkur hodisaning markaziy belgisi nutqiy birlikning tashqi xushmuomalalik shakli bilan uning haqiqiy pragmatik mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlikdan iborat. Tahlil natijalari o'zbek nutqiy muloqotida minnatdorchilik, maqto'v, hurmatli murojaat, uzr so'rash va etiketa formulalari ayrim kommunikativ sharoitlarda salbiy baholash, tanbeh, kinoya va mensimaslikni ifodalash vositasiga aylanishi mumkinligini ko'rsatdi. Soxta xushmuomalalik orqali ifodalangan hurmatsizlik quyidagi pragmatik model asosida shakllanadi: xushmuomalalik shakli → kommunikativ kontekst → yashirin pragmatik mazmun → salbiy baholash → yuzga tahdid. Mazkur hodisani aniqlashda nutqiy birlikning faqat lug'aviy ma'nosiga tayanish yetarli emas. Nutqiy vaziyat, so'zlovchining kommunikativ niyati, ishtirokchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabat hamda tinglovchining interpretatsiyasi bir butun tizim sifatida tahlil qilinishi zarur. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilgan yondashuv o'zbek tilida hurmatsizlikni ifodalovchi yashirin nutqiy strategiyalarni tasniflash, sotsiopragmatik tadqiqotlarni rivojlantirish va kelgusida real og'zaki hamda raqamli diskurs materiallari asosida empirik tadqiqotlar olib borish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
2. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. – Cambridge: Cambridge

University Press, 2011. – 292 p.

3. Kienpointner M. Varieties of Rudeness: Types and Functions of Impolite Utterances // Functions of Language. – 1997. – Vol. 4, № 2. – P. 251-287.

4. Kerbrat-Orecchioni C. Politeness, Impoliteness, Non-politeness, “Polirudeness”: The Case of Political TV Debates // Aspects of Linguistic Impoliteness / ed. by D. Jamet, M. Jobert. – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013. – P. 16-45.

5. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41-58.

6. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Pantheon Books, 1967. – 270 p.

7. Bousfield D., Locher M. A. Introduction: Impoliteness and Power in Language // Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice / ed. by D. Bousfield, M. A. Locher. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2008. – P. 1-13.

8. Locher M. A., Watts R. J. Relational Work and Impoliteness: Negotiating Norms of Linguistic Behaviour // Impoliteness in Language / ed. by D. Bousfield, M. A. Locher. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2008. – P. 77-99.

9. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3-16.

10. Mahmudov N. O‘zbek tilining pragmatikasi masalalari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2007. – № 3.

11. Hakimov M. O‘zbek pragmalolingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.

12. Safarov Sh. Pragmalolingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 320 b.

13. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 208 b.

